

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

नाट्यशास्त्रीयानुसन्धानम्

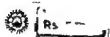
१११०।

रामजी लषाध्याय

भारतीय-संस्कृति-संस्थानम्
बृहस्पतिपुरी, वाराणसी-५

प्रकाशकः
भारतीय-संस्कृति-संस्थानम्
महामनापुरी, वाराणसी-५

प्रथमसंस्करणम् २०४१ वि० सं०

१११०१

प्राप्ति-स्थानम्

- (१) मेहरचन्द लछमनदास, अन्सारी रोड, दरियागज, नई दिल्ली
- (२) नाग ब्रदर्स, जवाहरनगर, दिल्ली
- (३) मुशी राममनोहरलाल, रानी झांसीरोड, नई दिल्ली
- (४) चौलम्भा विश्वभारती, चौक, वाराणसी
- (५) चौलम्भा विद्याभवन, चौक, वाराणसी
- (६) मोतीलाल बनारसीदास, चौक, वाराणसी
- (७) ग्रन्थम्, रामबाग, कानपुर

मुद्रकः

चन्द्रज्योति प्रेस

छोटालालपुर (पाण्डेयपुर)

वाराणसी

समर्पणम्

पण्डितेभ्यो मदनमोहनमालवीयेभ्यः,

ये शिक्षितौऽस्मि—

सत्येन ब्रह्मचर्येण व्यापारमेताय विद्यया ।

देशमत्यात्ययागेन सम्मानाहो सदा भव ॥

FOREWORD

In the world of Sanskrit letters today, there is perhaps no other single writer who can be regarded as a model literary critic and historian. The *Nāṭyaśāstrī-yānusandhānam* dealing with Sanskrit dramatic theory and practice is indeed unique in several respects and adds new dimensions to the understanding of Sanskrit drama as well as dramatic criticism. Professor Ramji Upadhyaya wields Sanskrit with such ease and grace that the reader cannot put it down until he completes the last page.

At a time when Indological research has developed lopsidedly in English, degenerating at times to a mere display of wild speculations on chronology and, at other times, meticulous compilations of theoretical details without any reference to actual literary trends, Prof. Ramji Upadhyaya has striven hard to strike out a new procedure for himself, and, I have no doubt that his discerning and illuminating efforts to bring the modern perspective to bear on our classical dramatic works, with copious and telling instances at every step, will be hailed by every student of literature as a substantial as well as much needed contribution to Sanskrit studies.

I need mention here a few of the problems highlighted in a proper focus for the first time

- 1 Are Bharata's *sandhus* relevant for our study of Sanskrit drama today ? What exactly is their real nature ?
- 2 Is there such structural unity in plots of Sanskrit dramas that nothing can occur which is not hinted or foreshadowed ?
- 3 What is the precise allocation given to *rangasirsa*, *rangapitha* etc on the Indian stage ?
- 4 Can we narrow down the exact significance of *praveśakas* and *viskambhakas* ?
- 5 Where do *pūrvāranga* and *sthāpanā* begin and end ?
- 6 What is their role vis a-vis *nāndī*, *prastāvanā* etc ?
- 7 How does a subplot highlight the main plot ?
- 8 Can one distinguish clearly between, apparently alike, stage directions like *svagata*, *janāntika*, *apavārya* etc ?
- 9 What are the unique techniques underlying characterization of heroes etc ?
- 10 How does Nature play a conspicuous role in Sanskrit drama, not only as a setting but also as a force in shaping the lives of characters ?
- 11 What is the importance of time analysis of plays ?

- 12 What ideas are symbolized in soliloquies and the objects apostrophised ?
- 13 How many layers can be noticed in the gamut of humour, dramatic irony, dialogue etc ?
- 14 What are the distinct roles played by the different persons that form the entourage of the hero ?
- 15 The significance of the element of dramatic suspense in plot is noticed in plays and the device of depicting characters as foils—how the modern perspective is thus foreshadowed in the ancient plays of classical masters ?

These are only a few of the problems refreshingly raised for the first time and illuminatingly solved by select examples from the best Sanskrit plays, with a minimum reference to the rules of rhetoricians. It thus supplies a real need and we are sure it will receive the warm welcome it deserves from the Sanskrit scholarly world as his widely read literary histories. I have no hesitation in congratulating Prof Upadhyaya for the new horizon of research which he has developed. It will serve alike as a guide for classroom teaching and research. Fullness should surely end up in weightiness and glory as the poet said *pūrnatā gauravāya*.

I thank Prof Ramji Upadhyaya for giving me the privilege of a preview of this great contribution to Sanskrit literary criticism.

K. Krishnamoorthy

भूमिका

‘अभिनयगुप्तो गुप्त दशस्वरूप सतत्वरु व्यवृणोद्’—इत्यभिनयगुप्त-
‘परम्परया भरतकृतस्य दशरूपलक्षणस्य सरहस्योद्भेद नवोन्मेष
नाटककावीना समीक्षकाणा चोपयोगाय प्रारम्भते ।

भरतमुनि स्वयुगे प्रचलित नाट्यस्वरूप दशरूपलक्षण च
सम्पन्नवशाद् नाट्यशास्त्र रचयामास । ग्रन्थोऽयं मुनेरलौकिक-
प्रतिभया विषयविवेचनस्यान्तर्दृष्टिप्रकाशेन च शाश्वतप्रतिष्ठा-
महंति । नाट्यप्रधानस्य तस्य नृत्य-सङ्गीत-वाद्य-प्रकरणानि समा-
श्रित्य परवर्तिशास्त्रकारा भूता धमेणाभिनयप्रवृत्तिसन्दर्शनेन
वैदुष्येण च सहस्रशो ग्रन्थरत्नैर्व्युत्पत्तिप्रदा प्रशस्यामुपवृत्तिं चक्रुः,
किन्तु दशरूपलक्षणमधिष्ठित्य वैस्तादृशो विशेषो न प्रकल्पित ।
फलतो नाट्यशास्त्रस्य दशरूपलक्षणप्रकरणं मनोचित योगक्षेम
विनायावधि प्राप्य पुरातनमेव पुराणपरिधानोपहित रूप धारयति ।
आधुनिका प्राच्या पाश्चात्याश्चानुगन्धान्-अवसिता दशरूप-
विधानं सर्वतोमुखं साम्प्रतञ्च विधातुमसमर्था इव । ते हि तत्तात्पर्य-
प्रतिपादनं विमुखा दृश्यन्ते । प्रस्तुतग्रन्थे पूर्ववृत्तिभिरदृष्टमेतत्सर्वं
यथाविधि समेधितम् ।

भरतानन्तरं संस्तुतनाटकरचनाया अनवच्छिन्नं सान्तर्यं दृश्यते ।
तेषु तेषु नाटकेषु भरतस्य दशरूपलक्षण-आह्वानानि नूतनवस्त्राभ्या-
विर्भूतानि । तानि अन्विष्य यथास्थानमुपस्थाप्य च दशरूपक-
लक्षणं सर्वाधितमम् । भरतस्य दशरूपलक्षणस्याशक्तं पूरकोऽयं ग्रन्थः ।
अपरञ्च रूपकानुशीलनस्यान्ताराष्ट्रियपद्धतिविकसिता वर्तते ।

तुलनात्मकदृष्ट्या प्राग्य-पारवात्ययोः समीक्षासरण्यो, परस्पर-
दानप्रदानमुखेन तयोः प्रत्ययः काव्यः । स चात्र प्रकल्पितः ।

बहूनां दशरूपलक्षणकारिकाणामभिप्राया वामिनवगुप्तादीनां
प्राचीनटीकाकाराणामपि स्पष्टा नास्ति इति ग्रन्थेऽत्र तत्र तत्र
प्रसाधितम् । एतादृशानामस्पष्टार्थानामसामाना तात्पर्यस्य निर्धारणं
लक्ष्यश्रुतानां नाटकसहितानामनुसन्धानेनात्र विकीर्णितम् ।

अस्तु तेन शास्त्रार्थेन रूपकरहस्योद्भेदपरायणानामध्येतृणां
परितोषो भविष्यतीति विश्वसिति—

—उपाध्यायो रामजी.

विषयानुक्रमिका

१ सन्ध्यन्तर-रहस्यम्	१
२. नाटके कथाशाना पूर्वसूचना	७
३ रङ्गशीर्षे तस्योपयोगश्च	१८
४ अभिज्ञानशानुन्तले प्रवेशकाना विन्यासः	२३
५ नाटके वर्णन-सन्निवेश	२६
६ प्रकरीवर्णनादिर्नास्ति	४३
७ अभिनेयवस्तुनः पाञ्चविध्यम्	४४
अव्यदृश्यम् ४४, दृश्यम् ४५, अव्यम् ४५, कल्पम् ४६, सूच्यम् ४७।	
८ पूर्वरङ्गावधारणम्	४९
पूर्वरङ्गप्रयोगनम् ५३।	
९. प्रस्तावना	५४
आमुखीया प्रस्तावना ५४, पूर्वरङ्गीया प्रस्तावना ५६।	
१०. नान्दी	५९
नान्दीश्लोको वा रङ्गद्वार वा ६१।	
११ नाटकेष्वद्बुच्छेदविधि	६४
१२ प्रवेशकोद्धरणम्	७४
१३. व्यभिचारिवृत्तम्	८४
कालानुयोगिव्यभिचारिवृत्तम् ८६।	
१४ नायकानामुत्तमाधमत्वम्	८७
उत्तमः ८८ मध्यमा ८८, अधमा ८९।	
१५ अद्बुत्स्य मध्येऽपि प्रवेशकः	९३
अद्बुत्स्यान्तिमे भागे विष्कम्भकः ९७।	
१६. जनान्तिकापवारितक-स्वगतविमर्शः	९७
अपवारितकम् ९८, प्रकाशम् १०४, स्वगतम् १०४, जनान्तिकम् १२५।	
१७ संस्मृतनाटकेषु चरित्रचित्रणकला	१०७
आत्मचर्या १०८, एकोक्तिः ११०, गिप्ताचारः १११, यत्नोत्सेहः	

११४, कुलवतम् ११५, उपलब्धिः ११७, नियोग ११७, अनन्य-
साधारणमिज्ञानम् ११७, सूक्तिसम्पत्ति ११९, अलङ्कार-योजना
११९, चरित्रचित्रणोपहणोपानि ११९ ।

१८ आमन्त्रणीयानां वैविध्यम् १२१

पशुपक्षिण १२०, ततावृक्षादय १२४, देवा १२५, शरीराङ्गानि
१२५, चन्द्र १२६, निशा १२९, दक्षिणवायु १२६, अगुलीयकम्
१२९, दण्डकाष्ठम् १२९ ।

१९ अङ्गवृत्तस्य कार्यकालस्य सकेत १३०

२०. लक्षणालङ्कारयोर्भेदः १३५

२१ अङ्गमध्ये पात्राणां सव्यपदेश निष्क्रमणम् १४१

२२ नाटकेषु हास्ययोगः १४५

परम्परापरिचयात् १४५, प्रच्छन्नत्वेन १४६, कृताचारेण १४७,
शकारीयवैषम्येण १४८, वञ्चनात् १४८, चारुष्येण १५०, नेपथ्य-
वैलम्ब्यात् १५२, मिथ्यामिश्रणेन १५३, कालवर्जापि हास्यम् १५३,
सौलुण्ठापवादेन १५३, अयुक्तियुक्तप्रतापेन १५६, वृद्धानां मृतेन,
स्वपराक्रमस्याप्यस्मिन्नित्येन १५७, रोपणेन १५९, बाष्पानां वचनेन
१६०, नाम्नेन १६०, साहकारपरासेपेन १६०, छायातत्त्वेन,
मिथ्याभाषणेन १६१, अर्धविद्रूपकाणां हास्यवचनम् १६४, अज्ञान-
वशाद् भाषणेन १६५, असामान्य-ध्वनिविन्यासेन १६५, सजादानेन
१६५, विलोमवचनेन १६६, रहोभावोद्घाटनेन १६६, करान्बुज-
वृतेन लोचनेन १६७, उन्मत्ताचरणेन १६७ ।

२३ नायकानामन्तर्गताः १६८

२४ नाटकेषु कथान्तर सन्निवेशः १७६

नेपथ्योक्त्या कथान्तरम् १८०, आकस्मिकदुर्घटनायावनेन १८१,
नायकस्यान्यत्रगमनसन्देशेन १८१, गण्डेन १८२, कथान्तरोपयोगः
१८४ ।

२५ नाटकेष्वज्ञातनायकत्वम् १८५

२६ नायकनियोगानुशीलनम्

पुण्यप्रवृत्तिः

राजा १९१, पितरौ १९८, पुत्रः १९९, कुमारः २००, अनुनायकः
२००, मित्रम् २००, शीरसहायः २०१, वमात्यः, मन्त्री, सचिव

२०६, सुत, सारथि २०४, कञ्चुकी २०६, पीठमदे २०९,
तापस २०६, पुरोहित २०६, विदूषक २१०, बिटा २१४,
सेनापति २१४, शकार, राजशपात् २१६, चेट २१७, भट, २१८,
पुरुष २२०, प्रतिहार, द्वारपाल, दोवारिक २२०, सुघाकार,
शोधनक २२१, वैतालिक, चारण, चारणी च २२२, दूत २२३,
देवदूत २२३, क्षात्रमिह २२३, रक्षिपुरुषा २२४, चाण्डाल
२२४, दुग्ध २२४, किरास २२४, प्रणिधि, गुप्तचर २२४,
कर्मभूरा २२६, कूटकारक २२७, ऋषि २२७, शिष्या २२८,
भिषु, दापक, कापालिक २२९।

रत्नप्रकृतिः

नायिका, प्रतिनायिका राज्ञी च २२९, चञ्चलकाम्बा नायिका २३१,
विप्रलम्बा नायिका २३१, गणिका २३२, अभिसारिका २३२,
आश्रमकाम्बा, राजमाता, ऋषिका २३३, प्रञ्चलप्रवाजिका, घेटी
(परिचारिका) २३४, उद्यानपालिका, दूती २३८, धात्री, सखी,
सहचरी वा २४०, प्रतिहारी २४२, परिजनः परिवारो वा, यवनी,
तापसी, योगीश्वरी २४४, कापालिकी २४५।

विध्यनायिकाः

हृद्र, नारद २४६, मरुत २४७, पितर, नाम, ग-प्रब, राक्षस
२४८, दिव्यास्त्रादीनि, देवपि २४९, मित्रजन, अग्निदेवीदेवताः,
महीदेवता २५०, जप्तरा २५१, तपोवनदेवता २५२, तिर्यक्-
प्रकृति २५३, वनस्थाय २५४, सता २५४।

२७ नाटकेष्वन्यथा-सम्भावनम्	२५९
२८ अद्भुतौ नायकस्य मानसिकस्थिते पूर्वपीठिका	२६३
२९ विष्कम्भकोपलक्षणम्—भूमिकापरिचय प्रवेशकस्य लक्षणम् २७२।	२७१
३० नाटके वैषम्यनिश्चानम् सम्भोगाशयः २७७।	२७३
३१ घटनानां प्रभावावधारणम्	२७८
३२ नाटकवृत्तेषु रहस्य-विन्यास	२८०

अभिनय नियोग २८८ दृश्यकार्याणां निर्देशः २८९, नेपथ्यजो विधि २९१, मानसिकस्थितिविदर्शनम् २९२, भावसंवरणनिर्देशः २९४, प्रत्यक्षोपवृत्तियानिर्देशः २९४, वाक्यानुसारिकार्यनिर्देशः २९५, नाट्यनिर्देशानुसारिकार्यस्योक्तिः २९७, कारणवचनम् २९८, पात्रसज्जा २९८, यवनिकाविधानम् २९९, समुदाचार-वाक्य-निर्देश ३००, कृतस्य कार्यस्य विज्ञापनम्, कालदर्शनम् ३००, नेपथ्ये चित्रितकार्याणां सूचना, पात्रविशेषसूचना, पात्राणामभ्योग्य-मात्रिभ्यगमनम्, निष्क्रमणसूचना, प्रवेशसूचना ३०१, पात्राणां गति-विधि, पुराणमनावलोकनम् ३०२, भाषापरिवर्तनम् निमित्तसूचना, अनुभावनिर्देशनम् ३०३, कार्यस्थाननिर्देशनम्, भाषणविधितिर्देशः, पुनरुक्तिनिर्देशः, भाषण आरंभसूचना ३०४, सम्बोध्यजनस्य निर्देशः, रहस्यनिवेदनम्, परिक्रमनिवेदनम्, अनुगतिकार्यनिवेदनम्, कार्या-पूर्वसूचनम् ३०५, मङ्गलनिर्देशनम्, नाट्यनिर्देशशैली ३०६ ।

३४ नाटके मिथ्याचारस्य महिमा ३०७

३५ अन्तिमेऽङ्के पूर्ववृत्तानां सारसंग्रहः ३२८

३६ नाटकस्यान्तिमेऽङ्के नायकानां भम्पातः ३३९

३७ नाटकेऽप्यसंवादः ३३८

आरम्भपरिचयार्थो व्याहारः ३४०, प्रवेशकविष्कम्भकयोरसंवादः, स्वकामवर्णनम् ३४१, नेपथ्योक्तिः, स्वगतम्, दूरतो विलोक्य वर्ण-नम् ३४२, विज्ञापनार्थम् घोषणा ३४३, वर्णन-प्रसङ्गेन, अङ्कान्ते संवादः ३४४ ।

३८ वृत्तिविधानम् ३४५

वृत्तेरनुबन्धाः, वृत्तीनां खण्डकानि ३४६, वृत्तीनां सङ्ख्यन्तराणि ३४७ ।

३९ नाटवस्योद्देश्यम् ३४८

लोकोपदेशजननम् ३४१ ।

४० औचित्यम् ३४३

४१ प्रेक्षकानुपृच्छा ३४४

प्राश्निक-प्रेक्षकविमर्शः ३४६, विशिष्टप्रेक्षकः, हृत्प्रेक्षका ३४७ ।

४२ नाट्यवधाया पशु-पक्षिणां साहाय्यम् ३४३

४३ अङ्के कार्यस्थत्या आशामो वैचित्र्य च

३७३

आशमपदम्, प्रमदवनम्, समुद्रगृहकम्, देवालयः, राजप्रासादः, ३७५, नगरपरिसरः, युद्धशिविरम्, नगरम्, पर्वतशिखरम्, ममुता-
हृदः ३७६ ।

४४. रङ्गविधानम्

३७७

नेपथ्यम् ३७७, यवनी, जवनिका, तिरस्करिणी ३८१, रङ्गपीठम् ३८३, प्रवेश ३८५, रङ्गान्तराले तिरस्करिणी ३८९, अपटीक्षेपेण प्रवेशः, अनेकपुरोजवनिकाः ३९१, जवनिका विघटय प्रवेशः, कस्या ३९२, अर्धजवनिका ३९३, चित्रजवनिका, रङ्गपीठस्य विभागः, रङ्गे सवादयणाः ३९४, कस्यात्रये युगपत्ताटधदर्शनम् ३९६, बहुभूमिको रङ्गः, दृश्यविधानम् ३९७, समास्थानम् ३९८, नाट्यमण्डपे द्वाराणि ३९९ ।

४५ अङ्कपूर्त्यर्थं योजना

४००

वर्णनयोजना ४००, सविधानक योजना ४०१ ।

४६ नाट्यभारती

४०३

कार्यगौरवम् ४०३, नायकगौरवम्, कातापेक्षा, वात्रविदम्बना ४०४, भाग्यविपर्ययः ४०६, वाग्विदम्ब्यम्, अद्भुतार्थप्रकटनम्, सवादिना विशेषः ४०७, घटनाकातापेक्षा, युगपत् सवादिना ४०९, अवर्त-
माना धोतार प्रतिवक्तारश्च ४१०, भूतकालिकघटनात्मकसंवादः ४११, भाविघटनात्मकसंवादः, सवाद-नैपुण्यम्, उत्सवप्राप्तियुक्तम् ४१३, छायापत्रेण सवादः ४१४, प्रत्युत्पन्नमतिस्त्वम् ४१५, विमर्श-
वचसां प्रतिवचनम्, माधुर्यस्य संकेतः ४१६, अप्रस्तुत-प्रणसा, वस्तु
प्रतिवक्तुश्च समानः वचः ४१७, बहूनां सहवक्तृता आक्षेपसहः
सवादः ४१८, स्वगत जनान्तिस्वापवारितानि ४१९, दृश्यपदयोजना
४२०, सूक्ष्मनिर्माणम्, निगूढवचनम् ४२१, उत्प्रेक्षाद्वारेण भावि-
कार्यसूचना, भारतीयः वचोभेदा ४२२, सत्त्वपदकार्योचिता माया
४२४, भावानुरूपा भाषा ४२६, परिवेष्टादुपमानम्, रसानुरूप-
सदमंत्वम् ४२७, पद्यप्रियता ४२८, संक्षेपः, दीर्घभाषणानि ४२९ ।

४७. आकाशपुरुषः ४३१

अनुपस्थिता प्रकृति ४३३ ।

४८ नाट्यरसाः ४३५

मृङ्गार ४३७, वीर ४३९, रौद्र ४४०, करुण ४४०, अद्भुत ४४१, वीररस ४४३, भयानक ४४४, हास्या ४४४, शान्ता ४४५, आश्रय ४४५, अनुभावाः ४४६, सञ्चारिभावाः ४४६ ।

४९ नाटकेषु नाट्येतरमनोरञ्जनानि ४४७

५० परिशिष्टम् ४५०

नाट्यारम्भ, रूपकस्य भेदापभेदा ४५०, जीवनवृत्तात्मक नाट्यम् ४५१, सांस्कृतिकपरिधि ४५२, स एव नायकस्तुदेव वस्तु, अन्विष्ट-नयम् ४५६, अङ्कुविधानम् ४५५, वृत्त्यनुसार वस्तुसंविधानम्, भाग्यविषय ४५६, द्वन्द्वम् ४५८, पात्रपरिचय ४५९, पात्रप्रवेशः ४६०, स्त्रीपात्राणि, अभिनयकालावधि ४६१, नाट्यमञ्चमी ४६२, रङ्गे रपादय ४६४, सर्वसाधारण-नाट्यमण्डपः ४६५, कवे सत्त्वो-पात्यम् ४६६, अव्ययमात्रेणापि नाट्यम् ४६७, नाट्यस्य लोक-प्रतिष्ठा, अष्टयुग्मयो नाटकान्ते ४६८, ट्रेजेडी कामेडी, अनाटकीय-तत्त्वानि ४६९, नास्ति ग्रीकप्रभाव ४७०, सुसंस्कृतिशिक्षा ४७१ ।

५१. सहायक-ग्रन्थावली ४७४

५२ शब्दानुक्रमणिका ४७७

नाटशास्त्रीयानुसन्धानम्

सन्ध्यन्तर - रहस्यम्

सन्ध्यन्तर - विषये विसवादो नास्त्यचिरप्रसूढ । अभिनवगुप्त-
स्तदधिकृत्य समसामयिकविप्रतिपत्तोरुद्धरति । तद्यथा—

तत्र केचिदाहुः—अन्तर छिद्र सन्धिरिति । तदङ्गमात्र—सात्सन्ध्याच्च
सत्स्यान्य, तेन सन्ध्यङ्गच्छिद्रवर्तित्वात् सन्ध्यन्तराणि, अत एव
आज्ञाना सम्यद्धानि । ननु किं शेषमात्रेण, नेत्याह । किन्तु अर्थस्य
प्रयोजनस्य योगेन । अत एव सन्ध्यङ्गानां विशेषका ।^१ सदर्थविशेष-
सम्बद्ध हि तदङ्ग भवति ।

अन्ये मन्यन्ते—

य एवोपक्षेपाद्या सामान्या उक्ता, तेषामेवैतद्विशेषा, अवान्तरमेवा ।
उपक्षेपो हि सामादिविशेषभिन्न । तथा हि, लाक्षागृहानले'ति क्रोधात्मो-
पक्षेपः, रामाभ्युदये भयारामोपक्षेपः, प्रतिमानिरुद्धे स्वप्नरूप, उदात्तराघवे
हेत्ववधारणात्मा । एवमन्यदुपसरणोपम् । एते च विभाषानुभावव्यभिचा-
रिरूपा एव । न तु तदनिरिक्त जगति किञ्चिदस्ति प्रयागे । प्रयोगोज्ज्वल-
स्वीपयोगाय तूपलक्षणत्वेनैकविंशतिरित्युक्त कवेर्मणिं प्रदर्शयितुम् ।

इदं द्वितीयं मतमभिनवगुप्तस्य स्वीकृतं, यतो हि नामात् परं स
स्पष्टयति—

तत्र सामादमो वीरे उज्ज्वलत्वहेतवः, वधो रौद्रे, प्रत्पूरयन्नमतिस्त्वं
मतिलक्षणं व्यभिचारि-रूप, सर्वत्र गोत्र - स्तलनमोर्षाविप्रलम्भे, साहस
(शृङ्गारवीरादी), चापल हास्यादी । एवमन्यत्र । एते सर्वेषु
नाटकादिरूपकेषु सुलभा, स्वयं च सुज्ञाना इति ।

नाटकलक्षणरत्नकोशे सागरनन्दी सन्ध्यन्तराणि अपरविधं परि-
भाषते । तद्यथा—'एतेषामेव सन्धोनामेकविंशति प्रदेशा अर्थवशाद्भवन्ति ।
यथा—

सामभेदः प्रदानं च दण्डश्च वप एव च । इत्यादि

प्रयोजनवशाद्यावन्तः एते प्रवेष्टुं शक्यन्ते, तावन्तः सन्धिषु प्रदर्शयि-
तव्याः ।

भरतोऽभिनवगुप्तः सागरनन्दी च सन्ध्यन्तरं सन्ध्यङ्गादिप्रमेव निदर्श-
यन्ति । धनञ्जयः सन्ध्यन्तराणामन्तर्भागे भावेज्ज्वलङ्कारेषु च भवतीति

१. पारदाश्रयानुसारेण सन्ध्यन्तराणि सन्धोनां विशेषा भावप्रकाशने ७२१२

भरतविशद्विमतमुपन्यस्यति ।^१ वे० कृष्णराघवन् महोदय एतयोद्वयोर-
भिन्नस्व प्रातपादयन् नवीनमेव विधित् प्रस्तौति । स कथयति —

Sandhyangas are not only sixtyfour. The fact that a supplementary list grew up under the name of Sandhyantarās—Sama, Bheda etc shows that the incidents are too infinite to be exhausted by sixtyfour items. Srngaraprakasa (P 594)

राघवन् भरताभिनवगुप्तादीना भतेभ्या किञ्चिद्विलक्षणमेव यद्वति,
न तत्साधु प्रतिभातोति निबन्धस्यास्य प्रयोजनम् । न खलु प्राक्तनाना
नाट्याचार्याणामभिमत सम्यक् स्पष्टम् । अत एव राघवन् महोदयस्य तत्र
तिरस्कारो नास्वाभाविक ।

वस्तुतः सन्धिस्तु वयाखण्ड एव । वयाखण्डास्याङ्गान्येव सन्ध्यङ्गानि
वचनास्मवानि भवन्ति । इमान्यङ्गानि यथास्थानवैशिष्ट्य पूर्वापरप्रसङ्गे
सामञ्जस्य च भजन्ते । तेषु वाग्वेदग्न्यस्य चारुता विलसति । तत्रैव
नाट्यकवेः कलानैपुण्य शिक्षरायते ।

इमाणि सन्ध्यङ्गानि न सहमा प्रकटन्ति । तानि प्रासंगिकतामोचिती ।
चार्पन्ती पृष्ठभूमिमपेक्षन्ते । सा पृष्ठभूमि सन्ध्यन्तरे प्रस्तूयते । तथा हि—
सग्रहो भाषण च सन्ध्यङ्गे सामदानयो पृष्ठभूमौ निर्दिष्टे—

सामदानादि - सम्पन्न सग्रह परिकीर्तितः ।

सामदानादि - सम्पन्न भाषण समुदाहृतम् ॥

ना० घा० १९ ८५, १०२

अत्र सामदानादिभिः पृष्ठभूमिर्निर्भीयते । तस्या पृष्ठभूमौ कस्यचि-
ज्जनस्य सग्रहो भाषण वा भवति । सवरणनामकेन^२ सन्ध्यन्तरेण
उद्भेदनामक सन्ध्यङ्ग स्याप्यते । तथा हि—

उद्भेदो गूढभेदनम् । दश० १ २७

यथा रत्नावल्या वत्सराजस्य कुसुमामुधव्यपदेशगूढस्य वेतालिक-
वचसा 'मस्तापास्त' इत्यादिना 'उदयनस्य' इत्यन्तेन उद्भेदनादुद्भेद ।

१ दशरूपके ४ ८४ ।

२ सवरणमवहित्यम् । ना० घा० १९ १०९ अधिष्ठस्य भारती ।

पृष्ठभूमिगतेन क्रोधनामकेन सन्ध्यन्तरेण सम्फेड , पर्युपासन तोटकम्
इत्येतानि सन्ध्यङ्गानि स्थाप्यन्ते । तथा हि—

सम्फेड

भरतानुसारेण 'रोपप्रणित - वानय सम्फेड' । धनञ्जयानुसारेण च
रोपभाषण सम्फेड । यथा वेणोसहारे—

भो कौरवराज, कुत बन्धुनाशदर्शनमभ्युना । मेव विषाद कृया ।
पर्यप्ता पाण्डवा समरायाहमसहाय । इत्यारभ्य

घातंराष्ट्रवचनम्—

कर्णधु शासनवधात्तुल्यावेव धुवा मम ।

अप्रियोऽपि प्रियो योद्धु त्वमेव प्रियसाहसः ॥

पर्युपासनम्

भरतानुसारेण

क्रुद्धस्यानुनयो यस्तु भवेत्तत् पर्युपासनम् । (ना० द्वा० १९८०)

अत्र क्रोधस्य पृष्ठभूमावेव पर्युपासन स्थाप्यते । यथा रत्नावल्याम्—

विदूषक — भो मा कुप्य । एसा खु कदली घर ते । एहि, इत्यादि ।

राजा अनुनीत सन्नाह—

दुर्वारा कुसुमशरव्यथा बहन्त्या । इत्यादि

दशरूपके तु—

पर्युपास्तिरनुनयः ।

यथा रत्नावल्या राजा—

प्रसीदेति स्रूयामिदमसति कोपे न घटते ।

इत्यादिना चित्रगतयोर्गव्ययोर्दर्शनात् कुपिताया दासवदत्ताया अनु-
नयन पर्युपासनम् ।

तोटकम्

भरतानुसारेण

सरम्भवचन चैव तोटकं त्विनि सज्जितम् ।

तदनुसृत्याभिनवगुप्तो व्याख्याति—

'आवेगगर्भं यद्वचन तत्तोटकम् । न चावेगो हर्षान्, क्रोधात्,
अन्यतोऽपि वा ।'

उपन्यास.

भरतानुसारेण

उपपत्तिकृतो योऽर्थः । उपन्यासश्च स स्मृतः । ना० शा० १९८१

अत्रोपपत्तिस्तु हेतु (कारणम्) एव । तस्य हेतुनामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ न्यामो वर्ण्यते ।

अभूताहरणम्

मायानामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ 'अभूताहरण-नामकं सन्ध्यङ्गं प्रवर्त्यते । घनञ्जयानुसारेण—

अभूताहरण छन्दः ।

तत्र गृहीतवामवदन्तावेपाया सागरिकाया वत्सराजाभिसरण छन्दो विदूषक सुसङ्गतायलूमकाञ्चनमालानुवादद्वारेण दर्शितमित्यभूताहरणम् ।

भरतः कपटाश्रय बाधयमभूताहरणमिति परिभाषते । अयं कपटाश्रय एव माया, याभूताहरणस्य पृष्ठभूमिं प्रस्तौति ।

अनुमानम्

अनुमाननामक सन्ध्यङ्ग हेत्ववधारणनामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ उन्नीयते । घनञ्जयोऽनुमानं परिभाषते—

अम्पूहो लिङ्गतोऽनुमा । (१४०)

तत्र लिङ्गपरामर्शोऽविरेव हेत्ववधारणम् । तद्यथाभिनवगुप्तेन स्पष्टीकृतम्—रूपानुत्पन्नमनमिति । रूप्यभाषेन प्रत्यक्षाक्षुषलभ्यमानेन रूपस्य व्यापकस्याविनाभावेन गमनं ज्ञानमनुमानं निश्चयात्मकत्वाद्वह् ।

अधिबलम्

मायानामकेन सन्ध्यन्तरेण या पृष्ठभूमिं पस्तूयते, तस्मिन्नेवाधिबलं प्रवर्तते इत्यधोविधपरिभाषया स्पष्टम्—

कपटेनातिसंघानं द्रुवतेऽधिबलं बुधा । (ना० शा० १९८७)

नाटवल्गुलक्षणरत्नबोशोऽधिबलं 'कपटस्यान्यथाकरणमेव' । अत्रापि पृष्ठभूमौ प्रथमं सन्ध्यन्तरेण मायया कपटो भवति, पश्चात्तस्यान्यथाकरणं सन्ध्यङ्गेन प्रदर्श्यते ।

उद्वेगः, विद्रवः, सम्भ्रमश्च

अभेनामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ सति उद्वेगो (व्यग्रता) विद्रवः,

सम्भ्रमश्च सन्ध्यङ्गानि जायन्ते । विद्रवो वधवन्त्यादिरिति घनञ्जस्य विद्रवो वधनामकेन सन्ध्यन्तरेणोपस्थाप्यते ।

आक्षिप्ति (आक्षेप) भरतानुसारेण

गर्भस्योद्भेदनं यत्साक्षिमिरित्यभिधीयते । (ना० छा० १९८६)

अत्र गर्भो हृदयान्तस्थितो भावः । तस्य पुनः प्रातःप्रातितस्यापि यत् कृतश्चिन्तिमितादुद्भेदनमनपह्नवनीया या स्फुटतापत्तिः सा आक्षिप्तिः । अभिप्रायस्य हि तत्राक्षेपो बहिः कर्पणम् ।^१

अयं हृदयान्तस्थितो भावः सवरणनामकेन सन्ध्यन्तरेणापादितः पश्चादाक्षेपनामकं सन्ध्यङ्गं जनयति ।

शक्तिः

शक्तिनामके सन्ध्यङ्गे विरोधस्य यत् क्षमनं भवति तत् पृष्ठभूमौ सामनामकेन, क्रोधनामकेन च सन्ध्यन्तराभ्यां स्थाप्यते । तत्र प्रथमं क्रोधो वर्ण्यते, पश्चात् साम्ना तस्य क्षमनं क्रियते । अन्ततः प्रसादः परिलभ्यते । स एव शक्तिः विरोधक्षमनमिति ।

विबोधः

घनञ्जयानुसारेण

विबोधः कार्यभारगणम् ।

अत्र प्रथमं तावत् सवरण-सन्ध्यन्तरं वर्तते, पश्चात् संवृतस्य प्रकाशनं स्यात् ।

तद्यथा रत्नावल्याम्—

वसुभूति —(निदृष्ट्वा) देव कुत इयं कन्यका ?

राजा--देवी जानाति ।

वासवदत्ता—आर्य पुत्र, एषा सागरात् प्राप्तेति भणित्वा मात्मयौ-गन्धरायणेन मम हस्ते निहिता । अत एव सागरिणेति शब्दापयते ।

अत्र सवरणोपस्थापितो विबोध इति सन्ध्यङ्गं स्पष्टमेव ।

द्युतिः

भरतानुसारेण

लक्ष्यार्थस्य क्षमनं द्युतिर्वाच्यते पुनः । (१९१००)

तत्र लक्ष्यार्थं क्रोधादि, तस्य क्षमनमेवादिष्टम् । अत एव द्युतिरिति सन्ध्यङ्गं यच्चिन् क्रोधनामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ सति निरुपयति ।

१ ना० छा० १९८६ अतिशय मारुती ।

अत्रावधौ कतिपय सन्ध्यङ्गानां तत्तदर्थव्याख्यायिसन्ध्यन्तरीयपृष्ठभूमा-
वधिशयन स्पष्टीकृतम् । अपरतोऽन्येषां सन्ध्यङ्गानां सन्ध्यन्तरे समाश्रय
सोदाहरण व्याख्यायते ।

उपक्षेप

अभिज्ञानशायुन्तरे प्रथमाके वध्वाश्रमस्य परिसरे दुध्यन्तस्य मृगानु-
सन्धानं निरूपितम् । तत्र तपस्विनस्तस्य आयाति, उच्चस्वरेण राजानं
सन्धोधयन्ति च—राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो, न हन्तव्य ।

न सलु न सलु याण मसिप्राप्त्योऽयमस्मिन् ।

मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवग्नि ।

यस्य यस्य हरिणकानां जीवितं चातिलोल

यस्य च तिग्निउनिपाता वज्रसारा शरास्ते ॥ (११०)

तत् साधु दृष्टराज्यान् प्रतिसहर सायकम् ।

आर्तनाशाय यः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागति ॥ (१११)

इत्यनेन मरम्भस्तेषां निर्दिष्टम् । तेषां मरम्भस्य सामंशतोऽधो-
वचनेन व्यञ्ज्यते—एष प्रतिसहृत् ।

अत्र सामनामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ नाटकस्य बीजं न्यस्यतेऽधो-
वचनेन—

वैखानस —सदृशमेतत् पुरुषशप्रदीपस्य ।

जन्म यस्य पुरोर्बद्धे युक्तरूपमिव त्वम् ।

पुत्रमेव दुष्पोषेत चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ (११२)

इदमुपक्षेपनामकं सन्ध्यङ्गं सामनामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ
उपस्थापितं तेनैव प्रासङ्गिकतामीचिती च लभते । अनेन विधिना सर्वेषां
सन्ध्यन्तराणां तथाविधानि सन्ध्यङ्गानि अनुसर्तव्यानि ।

अत्रानुष्ठेयार्थो विलम्बति—सन्ध्यङ्गानि दस्तुतं कथायां रमणीया
वचनप्रकारा एव । सानि तु रम्यतराणां सन्ध्यन्तराणां समाश्रयेण
प्रासङ्गिकतामीचिती च भजन्ते । अत एव सन्ध्यन्तराणि सन्ध्यङ्गानामा-
श्रयरूपाणि क्वचिद्भावात्मकानि अन्यत्र घटनात्मकानि एव भवन्ति ।
प्रेक्षकाणां प्रीतिजननमेवोभयोद्देश्यम् । सन्ध्यन्तर-सन्ध्यङ्गयोः पर्याय-
विवरणं तु वितथवादं प्रतिभाति ।

नाटके कथांशानां पूर्वसूचनावश्यकता

नाटकादिषु 'यथाङ्कमागोऽसूचित पात्र रगपीठ न प्रविशति तथैवा-
सूचिनः कथाशो रङ्गे न प्रवर्त्यते' इत्यस्माकं स्थापना। भाविकदाशस्य पूर्वं
सूचनार्थोपक्षेपकैः पताकास्यानकैः, निमित्तीरम्यैश्चीपायैः क्रियते। अयं
विषयाऽभिज्ञानशाकुन्तल समाश्रित्य व्याख्यायते।

भरतेन प्रवेशकस्य भाविकदाशससूचनमवीलितकारिकया
निगदितम्^१।

कालोत्थानगतिरसौ व्याख्या सरम्भकार्यविषयाणाम्।

अर्थाभिधानयुक्त प्रवेशक स्यादनेकायः॥

ना० शा० १८ ३५

अनया कारिकया भरतो निगमयति—प्रवेशकः सरम्भकार्यविषया-
त्मको भवति इति। अथ सरम्भकार्यं तु परवर्त्यङ्के दर्शयिष्यमाणं कार्यं
मेवेति व्याख्यातमभिनवगुप्तेनाधोविधम्—सरम्भः कार्यविशेषविषयः
अभिप्रायस्तदर्थो उपायान्वेषणादि। तदभिधानयुक्त प्रवेशको यथा—
अनेन वामवदत्तामपहृत्योज्जयिनीं निनीपोवत्गराजस्य प्रयोजकं प्राप्ता-
नाममात्माना सरम्भं क्षान्दुष्कामनेनोक्तः।

पूर्वोक्तोऽयमभिप्रायः प्रागपि भरतेनाधोविधः स्पष्टीकृतः—

अङ्कान्तरानुसारी सक्षेपार्थमधिकृत्य सिद्ध्यतिम्।

प्रकरणनाटकविषये प्रवेशकः सविधातव्यः॥ १८ ३३

१ नाट्यश्रवणाया मोमाश्रयनायेव प्रवेशकः - विष्कम्भरादयो
सक्षेपार्थमेव प्रयुज्यन्ते इति साधारण - धारणा^१। नेतृत्वं पूर्णं सत्यम्।
पूर्ववृत्तमङ्के प्रागेऽर्पितमपि प्रवेशकादौ क्वचित् गृह्यते एव, भाविवृत्ता-
मङ्के प्रदर्शयिष्यमाणमपि प्रागेव प्रवेशकादौ सूच्यते इति धनञ्जयस्याभि-
प्रायोऽधोलिखितकारिकाया बोधनीयः—

युत्तरपक्षिप्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः।

सक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः॥ १५५॥

अथावधौ कृतिपय सन्ध्यङ्गानां तत्तदर्थव्याख्यासि सन्ध्यन्तरीयपृष्ठभूमा-
वधिशयन स्पष्टीकृतम् । अपरतोऽप्येषा सन्ध्यङ्गानां सन्ध्यन्तरे समाश्रय
सोदाहरणं व्याख्यायते ।

उपक्षेप

अभिज्ञानशानुन्तले प्रथमादौ कृष्णाश्रयस्य परिसरे दुष्यन्तस्य मृगानु-
सन्धानं निरूपितम् । नत्र सप्तस्वित्तस्य आद्यान्ति, उच्चस्वरेण राजानं
सम्बोधयन्ति च—राजन्, आश्रयमृगोऽयं न हन्तव्यो, न हन्तव्यः ।

न खलु न खलु बाणं सन्निपात्योऽयमस्मिन् ।

मृदुनि मृगशरीरे तूलराशिविवाग्निः ।

यद्यद्यत् हरिणकानां जीवितं चातिलोलं

यवश्च निशितनिपाता वज्रसारा शरगते ॥ (१.१०)

तत् साधु दृतसन्धानं प्रतिसहर सायकम् ।

आतन्त्राणाय यः शस्त्रं न प्रहर्तुं मनागतिः ॥ (१.११)

इत्यनेन मरम्भस्तेषां निर्दिष्टम् । तेषां मरम्भस्य सामं राजोऽधो-
वचनेन व्यज्यते—एष प्रतिसहृत् ।

अत्र सामनामनस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ नाटकस्य बीजन्यस्यैऽधो-
वचनेन—

वैजाननसः—सहस्रमेतत् पुरवचप्रदीपस्य ।

जन्म यस्य पुरोर्ध्वे युत्तरूपमिव तव ।

पुनमेव गुणोपेतं चरुवर्तिनमाम्बुहिः ॥ (१.१२)

इदमुपक्षेपनामत्र सन्ध्यङ्गं सामनामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ
उपस्थापितं तेनैव प्रासङ्गिकतामोचिती च लभते । अनेन विभिन्ना सर्वेषां
सन्ध्यन्तराणां स्यादविधानि सन्ध्यङ्गानि अनुसर्तव्यानि ।

अत्रानुष्ठेयार्थो विलम्बितः—सन्ध्यङ्गानि दस्तुतं कथायां रमणीया
वचनप्रवारा एव । तानि तु रम्यतराणां सन्ध्यन्तराणां समाश्रयेण
प्रासङ्गिकतामोचिती च भजन्ते । अत एव सन्ध्यन्तराणि सन्ध्यङ्गानामा-
श्रयरूपाणि वप्रचिद्धावात्मकानि अन्यत्र घटनात्मकानि एव भवन्ति ।
प्रेक्षारणां प्रीतिजननमेवोभयोर्द्वेदयम् । सन्ध्यन्तर-सन्ध्यङ्गयोः पर्याय-
विवरणं तु वितथवादं प्रतिभाति ।

नाटके कथांशानां पूर्णसूचनावश्यकता

नाटकादिषु 'यथाङ्कभागेऽसूचित पात्र रगपीठ न प्रविशति तथैवा-
सूचित कथाशो रङ्गे न प्रवर्त्यते' इत्यस्माक स्यापना। भाविकथाशस्य पूर्वं
सूचनार्थोपक्षेपकैः पताकास्यानकैः, निमित्तीरन्मैश्चोपायैः क्रियते। अयं
विषयाऽभिज्ञानशाकुन्तल समाश्रित्य व्याख्यायते।

भर्तेन प्रवेशकस्य भाविकथाशससूचनमधोलिखितकारिकया
निगदितम्^१।

कालोत्थानगतिरसो व्याख्या सरम्भकार्यविषयानाम्।

अर्थाभिधानयुक्त प्रवेशक स्यादनेकाग्र्ये ॥

ना० शा० १८ ३५

अनया कारिकाया भरतो नियमयति—प्रवेशक सरम्भकार्यविषया-
त्मको भवति इति। अत्र सरम्भकार्यं तु परवर्त्यङ्के दर्शयिष्यमाण कार्य-
मेवेति व्याख्यातमभिनवगुप्तेनावोविधम्—सरम्भ कार्यविशेषविषयः
अभिप्रायान्तस्पर्धया उपायान्वेषणादि। तदभिधानयुक्त प्रवेशको यथा—
अनेन वासवदत्तामपहृत्योज्जयिनी तिनीपोर्वत्सराजस्य प्रयोजकत्वं प्राप्ता-
नाममास्याना सरम्भ शालङ्कायनेनोक्तः।

पूर्वोक्तोऽयमभिप्राय प्रागपि भरतेनावोविध स्पष्टीकृतः—

अङ्कान्तरानुसारी सक्षेपार्थमधिकृत्य विद्वानाम्।

प्रकरणनाटकविषये प्रवेशक सविधातव्य ॥ १८ ३३

१ नाट्यकथाया सीमाबन्धनायैव प्रवेशक - विष्कम्भकादयः
सक्षेपार्थमेव प्रयुज्यन्ते इति साधारण - वारणा^१। नेतत् पूर्णं सत्यम्।
पूर्ववृत्तमङ्के प्रागेव दर्शितमपि प्रवेशकादौ क्वचित् गृह्यत एव, भाविवृत्त-
मङ्के प्रदर्शयिष्यमाणमपि प्रागेव प्रवेशकादौ सूच्यत इति घनञ्जयस्याभि-
प्रायोऽधोलिखितकारिकाया बोधनीयः—

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशाना निदर्शकः।

सक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजित ॥ १९ ५९॥

अत्र भरतोऽभिप्रेति—

(१) प्रवेशको बिन्दुना मक्षेपेण सवेतितमर्थं (कथावस्तु) समा-
श्रित्यापि प्रवर्त्यते ।^१

(२) म चामो प्रवेशकोऽङ्गान्तरानुसारी भवति । अत्राङ्गान्तरं तु
परवर्त्यङ्ग एव । अनुमारीति पदस्यार्थो विश्लेषणीय । 'अपेक्षते' इति
अनुमारी ।^२

पत्राकास्थानकं तु परवर्तिकथा सूचयत्येवेति विदिततरम् ।^३

निमित्तानि क्वचिद् भाविकायस्य सूचनाय व्याप्रियन्ते ।

अन्ये उपाया वीजमङ्गास्यमङ्गावतारश्चूलिका च भाविकथा-संसूच-
नाय व्याश्रियन्ते एव ।

अभिज्ञानशाकुन्तले वस्तुनः पूर्वसूचना

प्रस्तावनायाम्

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नान्दो वीजरूपेण नाटकस्य सम्पूर्णा कथा
सङ्केतमिति । तद्यथा—

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या बहति विधिहृत या हविर्मां च होत्री ।

ये द्वे कालं विभक्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता ध्याप्य विश्वम् ॥

यामाहुः सर्ववीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः ।

प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरोदः ॥

या सृष्टिः स्रष्टुराद्येत्यनेन शाकुन्तला सूचिता । एतावत्कालपर्यन्तं
तादृशसृष्टेरजातत्वादाद्यत्वम् । या विधिना सुरतविधिना हृत निषिक्तं
हवी रेतो बहतीति तस्या गर्भं । होत्रेत्यनेन कण्वः । ये द्वे इत्यनेमान-
सूयाप्रियवदे सस्यौ बालः शापान्तममय विधत्ता बोधवत् । पातिव्रत्यादि-
भिर्गुणैर्विद्वद् व्याप्य श्रुत्या वार्तया विषये देशे गुणैस्त्रिभिः शाङ्गेखशार-
द्वतगोतभीभिरमत एतादृशी स्थिता । एतेन सगर्भायास्तस्या दुष्प्रस-
न्नारदेशमनम् । सर्वेषां वीजं मूलभूतश्चक्रवर्तित्वाद् भरतः । तस्य प्रकृति-

१ वि दुःखे 'अवान्तरकार्यस्य वीजमेव परवर्त्यङ्गस्य कार्यं सवेतयति ।

२ अनुमारी—Seeking, looking out for, investigating,

३ सूचनापायमेवाहुः पत्राकास्थानकं बुधा ।

रुत्पत्तिरिति भरतोत्पत्ति । यया प्राणिन प्राणवन्त इत्यनेन भरतशकुन्त-
लया सह स्वपुरागमनम् ।^१

अभिज्ञानशाकुन्तलस्यामुखे नटी गायति—

ईषदोषच्छुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेसरशिलानि ।

अवतसयन्ति दयमाना. प्रमदा शिरीषकुसुमानि ॥

अस्मिन् श्लोके शकुन्तला-दुष्यन्तयो रह प्रणय व्यापार सूचित ।

‘अस्मिन् क्षणे विस्मृत खलु यया’ इति वाक्येन दुष्यन्तस्य शकुन्तला-
विस्मरण सूचितम् ।

अपरञ्च—

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभ हृत. ।

एष राजेव दुष्यन्त. सारङ्गेणातिरहसा ॥

श्लोकेऽस्मिन् सारङ्गस्तु पर्यायेण कामदेव । ‘अतिबलीयसा कामेन
राजा प्रसभ हृत’ इत्यनेन तृतीयाङ्कस्य प्रणयव्यापार पुनरपि सूचितः ।

प्रयमाङ्के

वैखानसस्याशीर्वाद —

जन्म यस्य पुरोर्वशे मुक्तरूपमिव तव ।

पुत्रमेव गुणोपेत चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ ११२

शिष्यो—(बाहू उद्यम्य) ।

सर्वथा चक्रवर्तिन पुत्रमाप्नुहि ।

इत्यनेन वीजव्यासेनान्तिमाङ्के दुष्यन्तस्य पुत्रसमागम सूचित ।

अभिनवगुप्तानुसारेण वीजे सर्वपामङ्कानामर्थो निवीयते ।^२

शकुन्तलादर्शनस्य सूचना दुष्यन्तस्य बाहुस्फुरणेन जायते । तथा हि—
(प्रविश्य निमित्त सूचयन्)—

शान्तमिदमाश्रमपद स्फुरति च बाहुं कुत फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्याना द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १.१५

अत्र बाहुस्फुरणेन प्रियसमागम सूचित । तथा—

स्पन्दो भुजस्येष्टसमागमाय ।^३

१ अभिज्ञानशाकुन्तलस्य राघवमद्वृत्तापद्योतनिता ।

२ ना० दा० १९ १८ अधिवृत्य ।

३. यस्य राजशकुने नरेन्द्रितेऽङ्गस्फुरण-प्रकरण चतुर्थम् ।

अत्रेदं शकुन्तलाया भाविस्वयमवरस्य सूचना जनसूयावचनेन भवति ।
तद्यथा—

हला शकुन्तले, इयं स्वयमवर-मधू सहकारस्य त्वया कृतनामधेया वन-
ज्योत्स्नेति नवमालिका ।

शकुन्तला दुष्यन्तयो प्रणयव्यापारस्य सूचना प्रियवदा-वचनेन सम्भवति । तथाहि—

‘यथा वनज्योत्स्नानुरूपेण पादपेन समता, अपि नामैवाहनप्यात्मनो-
ऽनुरूपं वरं लभेयेति ।

‘अमर-वाधाकाल उमे सरयौ—के आवा परित्रातुम्, दुष्यन्तमाक्रन्द ।’

हला शकुन्तले, यदि अत्र अद्यतात सन्निहितो भवेत् इति चापि ।

कण्वाश्रमस्य सपत्निना यज्ञरक्षाप्रकरणस्य पूर्वसूचनायैव विद्यते—

‘राज्यरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम’ ।

शकुन्तला-प्रणयस्य समारम्भं सूचितोऽधोविधम्—

‘गुरो पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने सक्तम् ।

‘आत्मगतम्’ इति नाट्यधर्मीरोत्था भाविकथाश्च मध्यक् सूच्यते ।

तद्यथा—

भव हृदय साभिलाष सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जात ।

माशङ्कते यदग्निं तदिदं स्पशक्षमं रत्नम् ॥

प्रणयोद्वाहेऽनुभूतिमिदंमधोविधं सूचितम्—‘कुक्षसूचि-परिक्षतौ मे
चरणौ । कुरुव्यशायापरिलम्बनं च मे वल्कलम् ।’

द्वितीयाङ्के

द्वितीयाङ्कस्य कथा प्रवेशके^१ विदूषकस्याधोवाक्येन सूचिता—

विदूषक —भाम्प्रत (नायक) नगरगमनस्य मनः कदापि न करोति
अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतोऽङ्गो प्रभातमासीत् । का गतिः ।

अन्यच्च दुष्यन्तः शकुन्तलायै स्वानुरागप्रवर्तनमधोविधं प्रकटयति—

न च परिहार्यं वस्तुनि पीरवाणा मनः प्रवर्तते इत्यनेन तृतीयाङ्कस्य
कथा सवेतिता ।

१ नरमदुःखानि, अपि तु प्रवेशके । जनवप्यनात् सम्पादनं प्रवेशक इति
निर्देशो न तत्र सञ्जितः ।

अस्मिन्नुक्तं ऋषिकुमारयो प्रथमो वदति--

'गौतम, अयं स बलभित्तलो दुष्यन् ।' अनेन वाक्येन सप्तमाङ्क-
स्येन्द्रयोजनया दुष्यन्तस्य शकुन्तलाया पुनर्दर्शनं सम्भाव्यते ।

तृतीये-ङ्के

तृतीयाङ्कात् प्राग्विष्कम्भके शिष्य प्रियंवदाभ्यनुसूचयति--

'अहमपि तावद्वैतानिक शान्त्युदकमस्यै गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि'
इत्यनेन तृतीयस्याङ्कस्यान्तिमे भागे गौतम्या तद्वत्तत्त्वं पूर्वम्वितम् ।

तृतीयाङ्कस्य नायकवृत्त विष्कम्भकस्याधोवाक्येन भवति--

प्रियवदे, वस्येदमुशोरानुलेपन मृणालवन्नि च नलिनोपनाणि
नीयन्ते । (श्रुतिमभिधेय) किं ब्रूयामि । आतपलपनाद् बलवदस्वस्या
शकुन्तला, तस्या क्षरीरनिर्वापिष्यायेति ।

अपि च द्वितीयाङ्कस्यान्तिमे भागे नायक आत्मगतं सूचयति--

कदाचिद्वरमत्प्रार्थनामन्त पुरेभ्यः कथयेत् । अत्र नायकस्य शकुन्तला-
विषयिणी प्रार्थनाप्रियेऽङ्के प्रपञ्चिता नायकयोः कामयमानयोर्वृत्ते ।

तृतीयाङ्कस्य प्रारम्भ एकोक्तो दुष्यन्त स्वकीयं खेदविनोदन भावि-
कार्यव्यापारमधोविधं सूचयति--

अथ नु खलु लिङ्गमारमानं विनोदयामि । (नि स्वस्य) किं नु खलु
मे प्रियादशनादृते क्षरणमन्यत् । यावदेनामन्विष्यामि ।

पञ्चमाङ्के शकुन्तलाया प्रत्यास्थान तृतीयाङ्कस्यानुसूया वचनेन
पूर्वमेव सूचयतेऽन्विविधम्--वयस्य (दुष्यन्त) बहुवल्लभा राजानं श्रूयन्ते
यथेयं नौ प्रियसखी वन्धुजनशोचनीया न भवन्ति तथा निर्वर्तन्ते ।

इयं वन्धुजनशोचनीयता स्वल्पकालिकी स्यादित्यपि दुष्यन्त वचनेन
सूचयते--

परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्ररक्षणा चोर्वो सखी च युवयोरियम् ॥ ३ १७

चतुर्थाङ्कस्य शकुन्तलाया गान्धर्वविवाहस्यानुज्ञा तृतीयाङ्के दुष्यन्त-
स्याधोवचनेन सूचयते--

१ चतुर्थाङ्कात् प्राक् विष्कम्भके पुनरपि अनुसूया तदेव समर्थयति । तद्यथा-
गुणवते वन्यका प्रतिपादनीयेत्ययं तावत् प्रथमः संवत्स । त यदि देवमेव
सम्पादयति ननु अत्रयासेन कृतार्थो गुहजनः ।

गान्धर्वेण विवाहेन बहवो राजर्षिकन्यका ।

अयन्ते परिणीतास्ता पितृभिश्चाभितदिता ॥ ३२०

गौतमी-व्यापारस्य तात्कालिकी सूचना सखिभ्या पताकास्थानकेन कृता । तद्यथा-चक्रवाकवधू, आमन्त्रयस्व सहचर । उपस्थिता रजतीति ।

कहामपि वृत्त नायकयो पुनर्मिलनमतः पर गान्धर्वविवाहात्मक शकुन्तलाया प्रवर्तितेन पताकास्थानकेन सूचितम् । तद्यथा, कृतावल्लय-सन्तापहारक, आमन्त्रये त्वा भूयोऽपि परिभोगस्य ।

चतुर्थाङ्कात् प्राग् विष्कम्भके दुर्वासस शापोऽनुमूया - वचनेन सूचितम्—

अद्य स राजर्षिरिष्ट परिसमाप्य ऋषिर्भाविर्साजित आत्मनो नगरं प्रविश्यान्त पुरसमागत इतो गत वृत्तान्त स्मरति या न वेति ।

अस्मिन् विष्कम्भके दुर्वासस शापवचन 'स्मरिष्यति त्वा न स बोधि-तोऽपि सत्' इत्यनेन शकुन्तलाया प्रत्याख्यान सूचितमेव ।

राज्ञः शकुन्तलाविस्मृतिमपाकर्तुं मङ्गलौकिक प्रदर्शयिष्यते इति पञ्चाङ्गस्य वृत्तमनुसूयामुत्तेन प्रवेशके सूचितम् ।

तमेव विष्कम्भके प्रियवदानुमूया इति चतुर्थाङ्कस्य भाविकथा सूचयति—स्वरम्ब शकुन्तलाया प्रस्थानवैतुक निवर्तयितुम् । कश्चस्य वचोऽनु-सुरूप—'अद्यैव ऋगिरासता एषा भर्तुं सखाय विसर्जयामि ।' पुनश्च—'ततो मे वचनमन्यथाभवितुं नाहंति, किन्त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यत इति मन्त्रयन् स्वयमन्तर्हित ।'

चतुर्थऽङ्के

चतुर्थाङ्कस्यारम्भकव्याशोऽधोवचनेन सूचितो विष्कम्भके—

'एषा (शकुन्तला) सूर्योदये एव शिलामाञ्जया प्रतिष्ठितनीवारह-स्तामि स्वस्तिवाचनिकाभिस्तापसीभिरभ्यनन्तमाना शकुन्तला तिष्ठति ।'

अस्मिन् च ऋषिकुमारयो उपायनमाह्वयत । तस्य पूर्वसूचना प्रिय-वदाया अपोवचनेन भवति—आभरणोचित रूपमाश्रयमूलभे प्रसाधने-विप्रकार्यते ।

१ विष्कम्भके वर्तितव्यमाणरघोदाहरणमिदम् ।

२ विष्कम्भके विष्कम्भस्याधावचन एतेन सूचेतयति—'तेजोऽयस्य युगपदभ्य-सनीदमास्या ओषो नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु' ॥ ४२ ।

प्रत्यास्यानस्य निवारणं प्रियवदायाऽअधोवचनेन सूचितं चतुर्थाङ्के—
ह्ला, अनयाभ्युपपत्त्या सूचिता, ते भर्तृगृहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मोरिति ।
कण्वपिबचनमपि तदेव समर्थयितुं प्रवर्तते—

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।
सुतं त्वमपि सन्नाज सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ४.७—
भूत्वा चिराय चतुरन्तमहोशपत्नीः
बौध्यन्तिमप्रतिरथ तनय निवेश्ये ।
भर्त्रा तदपितकुटुम्बभरेण सार्धं,
क्षान्ते करिष्यसि पठ पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ ४.२०

पुनरपि तदेव समर्थितम्बछन्दसा मुनिवचनेन—
अपघ्नन्तो दुरित हृष्यगन्धै—
वैतानास्त्वा बह्वय. पावयन्तु ॥ ४.८

शकुन्तलापि भावि प्रत्यास्यान तस्य निररानञ्चाधो वचनेन सूचयति—
बु खमुत्तेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तते ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे इत्यादिकण्ववचनेऽपि प्रथम प्रत्यास्यानं
पश्चात् स्वीकरणम्, सूचितम् ।

पञ्चमाङ्के यदा सर्वे शकुन्तला त्यक्ष्यन्ति तदा लोकपिता सा रक्षि-
ष्यति देवविघ्नानेनेति शकुन्तलाया मृगशावक प्रति अधोवचनेन सूचि-
तम्—‘इदानीमपि मया विरहितं त्वा तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व,
वत्स निवर्तस्व’ इति^१ । शकुन्तलाया भाविपतिवियोगस्तस्या एवाधो-
वचनेन सूचितं —

तलिनीपत्रान्तरितमपि महवरमपश्यन्ती आतुरा चक्रवाकी आरौति ।
दुष्करमहं करोमि (करिष्यामि) इति तर्कयामि ।

अनसूयाया अधोवचनेन भाविपतिवियोग एव व्यज्यते—

एषापि प्रियेण विना गमयति रजनौ विषाददीर्घतराम् ।
मुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्ध. साहयति ॥ ४.१६

कण्ववचनेनापि स एव सूचितं —

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीप गम ॥ ४.१७

शकुन्तलाया प्रत्याख्यानस्य निरसनं कण्ववचनेन पुन सूचितम्—
तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावन ।

मम विरहजा वत्से न त्व शुच गणयिष्यसि ॥ ४ १९

प्रत्याख्यान प्रसगस्यावश्यमाविता सत्योरधोवचनेनापि प्रकल्प्यते—
सखि, यदि नाम म राजा प्रत्यभिज्ञानमन्यरो भवेत् ततस्तस्येम-
मात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयक दर्शय ।' इति ।

शकुन्तला प्रतिवदति—अनेन सन्देहेन वामाकम्पितास्मि ।
पञ्चमेऽङ्के

पञ्चमाङ्कस्य प्रारम्भ एव शकुन्तलाया प्रत्याख्यानस्य सूचना हस-
पदिकाया गीतेन भवति । तद्यथा—

अभिनवमधुलालुपो भवान,
तथा परिधुम्य चूतमञ्जरीम् ।
कमलवसतिमात्रनिवृता
मधुकर विस्मृतो स्थना कथम् ॥ ५ १

पताकास्थानकमिद वस्तुत सूचनापरायणमव ।

षष्ठाङ्के

शकुन्तलाविग्रहमात्राङ्कस्यास्य भूमिका पञ्चमेऽङ्के वस्तुतः ऽधोविधम्—
काम प्रत्यादिष्टा स्मरामि न परिग्रह मुनेस्तनयाम ।

बलवत्तु वृद्धमान प्रत्यायप्रतीय मे हृदयम् ॥ ५ १

प्रारम्भ एवास्माङ्कस्य धीवरस्य शूनादवताय हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठा-
पित' इति दशा तरण शकुन्तलाया नाटका-न्ते गृहलक्ष्मीपदप्राप्ति
सूचिता ।

पदचात्तापाङ्कस्य पूर्वसूचना विदग्धभक्त विद्यतेऽधोविध-कञ्चुकी-
मुखेन—यदैव एष स्वाङ्गुलीयकदर्शनादनुस्मृत देवेन सत्यमूढपूर्वा मे
तत्र भवती रहसि शकु तला माहान् प्रत्यादिष्टेति, तदा प्रभृत्यय पदचा-
त्तापमुपगतो देव । तथा हि—

रम्य दृष्टि यथा पुरा प्रवृत्तिभिन प्रत्यह सेष्यते ।

षष्ठस्याङ्कस्य प्रारम्भे दुष्यन्त वञ्चुविनमादिगति—

मदवचनादमात्यमार्यपिगुनं ब्रूहि । चिग्रवोधनान मम्मावितम-
स्माभिरय धर्मासनमध्यामितुम् । यन् प्रत्यर्वा तत पौरवार्यमार्येण तत्तत्रा
रूढ वृत्त्वा प्रस्थाप्यतामिति । अनेनाङ्कस्मिन् प्रताहारोचनं 'अमात्यो

विज्ञापयति-अर्थजातस्य गणनावहुलतया एकमेव पौरकार्यमवेक्षितम्, तद् देव पत्रारूढ प्रत्यक्षीकरोतु" इति सन्दर्भस्य पूर्वसूचना । अङ्कौऽस्मिन् माघदीपण्डपे चित्रकर्मदर्शनादिना मनोविनोदनस्य सूचना विदूषकम्याघो-वचनेन भवति—'नन्वासन्नपरिचारिका चतुरिका भवता सन्दिग्धा-माघवी-मण्डप इमा वेलामतिवाहमिष्ये । तत्र मे चित्रफलकगता स्वहस्तलिखिता तत्रभवत्या शकुन्तलायाः प्रतिकृतिमानयेति ।

पूर्वं व्याख्यातमेव यत् कयाशोऽपि असूचितो न प्रवर्त्यते । अपरञ्च नाट्यकथाविन्यासे 'कथं नेतृकृतमस्या स्थितौ केनचित् पात्रेण' इत्यपि समाधीयते सुकविना । प्रेक्षकस्य मानस एतादृशं कश्चित् प्रश्नं न समु-देतु इति जिज्ञासा क्विः स्वयमेव शमयति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले पञ्चमेऽङ्के शकुन्तलायाः प्रत्याख्यानकाले विदूषको राजानं नैवेद्यं भक्षति पूर्वभूत कण्वाश्रमे प्रणय-व्यापारम् । कस्मात् कारणात् तत्र नैवेद्यं भक्षति महान्वितकं प्रेक्षकाणां ननु भवेदेव । अतएव कालिदासेन पञ्चाङ्के नायके-विदूषकयोः सवादे व्याख्यापिनमघोविधम्—

राजा—पूर्वापि न त्वया कदाचिन् सङ्कोचितं तत्र भवत्या नाम । कच्चिदहमिव विस्मृतवानसि त्वम् ।

विदूषक —न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कथयित्वाश्रमं पुनस्त्रिमं परिहासविजल्प एष, न भूतार्थ इत्याख्यातम् । मयापि मृत्पिण्डद्विना तथैव गृहीतम् । अथवा भवितव्यता खलु बलवती ।^१

नतमाङ्के भविता नायकयोः समागमः पञ्चाङ्क एव विदूषकस्य राज-द्वयोविधेन सवादेन सूचित —

विदूषक —यद्येव, समाश्वमितुं भवान् । अस्ति खलु समागम कालेन तत्र भवत्या ।

राजा—कथमिव ।

विदूषक —न खलु मातापितरौ भवन्विद्योगदुःखिता दुहितरं चिर-द्रष्टुं पारयत ।

१. अस्माकं मतेन कालिदासस्येदं समाधानं नैव सर्वथा समीचीनम् । यशो-हि नाम शकुन्तलायाः प्रणयवृत्तं स्वयमेव विदूषकस्य प्रत्यक्षोद्घटनमन्तोऽपि कृतवन्ति, तं वाचोदेवेति द्वितीयाङ्कात् पूर्वं प्रवेष्टके तस्य वचनेन स्पष्टमेव । तत्र स कथयति—'कदापि तस्य तमेव चिन्तयतोऽप्यगो प्रनातमासीत्' इत्यादि ।

मेवम् । नन्वङ्गुलीयकमेव निदर्शनम् । अवश्यमाव्यचिन्तनीयः समागमो भवतीति ।

सप्तमाङ्के पुत्रमिलनस्य दीप्यन्तिवृत्त पद्याङ्क एव सानुमतीवचनेन सूचितम् । तद्यथा—

अपरिच्छिन्नेदानीं ते सन्ततिर्भविष्यति ।

पष्ठेऽङ्के विदूषकस्य रमे पुनरागमनस्य वृत्त चतुरिकामुखेन सूचित-
मधोऽस्ति—एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दात् आद्यमाद्यव्य गृहीत्वा-
गच्छामि ।

पष्ठस्याङ्कस्यान्तिमे भागे सप्तमस्याङ्कस्य भाविवृत्तान्तो नायकयोः
समागमोऽबोधिषु सूचितः सानुमती मुखेन—

अथवा श्रुतं मया शकुन्तला समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या मुखाद्-
यशभागोत्सुका देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति यथाचिरेण धर्मपत्नी भर्ताभि-
नन्दिष्यतीति । इयमुत्तिर्मातलि वृत्तस्य पूर्वपीठिका प्रस्तौति । राज्ञो स्वर्ग-
गमनाय तदनुसूत्यात् परं सपद्यवेन्द्रसन्देशं श्रावयितुं मातलि सहसा तत्र
समायाति ।

सप्तमेऽङ्के

पुत्रादीनां समागमस्य भाविवृत्तं नायकस्य बाहुस्पन्दनेन निमित्तेन
सूच्यते । तद्यथा—

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा)

मनोरथाय नाशंसे किं बाहो स्पन्दसे वृथा । ७१३

तदनु मक्षु पश्यति सर्वदमन इति कृतनामधेय स्वपुत्रम् ।

अपरञ्च—द्वितीयमिदमाज्ञाजननम् ।

तापमीवचनमपि शकुन्तलायाः समागमं सूचयति । तद्यथा—

सर्वदमन, शकुन्तलावप्य पश्य ।

अत्र घन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्तीति वाक्येन भाविवृत्तं 'पुत्रा-
लिङ्गन' सूचितम् ।^१

१ मात एव कोऽपि पुत्रो मा पुत्र इत्यालिङ्गति । पूर्वमेव इत्थं वर्तते—वास
परिष्वजते ।

‘मृण्मयूरो बालाय दीयते’ इति वृत्त तु पूर्वसूचितमेवाधोविधम्—

द्वितीया तपस्विनी—मदीय उटजे मार्कण्डेयस्य ऋषिकुमारस्य वर्ण-
चित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति । तमस्मै उपहर ।

दुष्यन्तस्य शकुन्तलामिलनात् क्षणमेव प्राग् द्वितीया तपस्विनी कथ-
यति—सुव्रते, एहि, इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्तलायै निवेदयाव ।

बाल —मुञ्च मा, यावदार्याया सकाशं गमिष्यामि ।

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि ।

शकुन्तलापि समर्थमासूचयति—अथवा यथा सानुमत्याख्यातं तथा
सम्भाव्यत एतत् ।

अत्रैव मारीच - दर्शनात् प्राङ् मातलिर्दुष्यन्तं निवेदयति—
एत्वायुष्मान् । भगवान्मारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

रंगशीर्षं तस्योपयोगश्च

अभिनवगुप्तानुसारेण यथा शरीरस्योपरिभाग शिरः तथैव रङ्गपीठ-
स्योपरिभाग एव रङ्गशिरः ।^१ रङ्गपीठस्योदुपरि शिरोरूपमित्यर्थः ।^२

रङ्गपीठं ततः कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा ।

रङ्गशीर्षं तु कर्तव्यं यद्वाक्यकसमन्वितम् ॥ २।६८

इति नाट्यशास्त्रोपाकारिका विशदयन्नाह अभिनवगुप्तः —

तत् पात्राणां विश्रान्तये, आगच्छता च गुप्तये रङ्गस्य शोभायै रङ्ग-
शिरः कार्यम् ।

अत्र प्रश्नः समुदेति (१) किंविधानि तानि पात्राणि येषां विश्रान्तये
रङ्गशीर्षं प्रयुज्यते । (२) इयं विश्रान्तिः कदापेक्ष्यते—अभिनयकाले
उत्साहो अभिनयात् प्रागेव, अभिनयात् पश्चादेव वा । अस्माकं समाधान-
मिहास्ति—(१) यानि पात्राणि रङ्गे समागतानि सन्ति, तान्येव यदि
नाम तत्र सवादानुबन्धे सततप्रामुख्यं न भजन्ते केवलं क्वचित् क्वचिदेव
विशिष्टवदन्ति, पृच्छयन्ते वा, तदा तानि पात्राणि रङ्गपीठस्य पश्चाद् रङ्ग-
शीर्षेऽवस्थितानि तिष्ठन्ति । (२) विश्रान्तिस्तु कार्यस्य पश्चात् भवति ।
साधारणपात्राणि अभिनयकाले स्वकार्यं कृत्वान्येभ्यः प्रधानपात्रेभ्यः
स्वस्वकार्यप्रस्तुतयेऽवसरं विधातुं तेषां प्रामुख्यं च समानेतुं स्वयमेव
पश्चाद् भवन्ति रङ्गशीर्षभागे विश्राम्यन्ति च । पुनश्च यदा क्वचिदा-
वश्यकता भवति तदाते सम्मुखमायान्ति ।

अत्रेदमवधेयं वर्तते यत् रङ्गपीठे केवलं तान्येव पात्राणि प्रेक्षकाणां
साम्मुख्यं भजन्ते ये स्वकीयप्रतिक्रियाभिर्वचनैरनुभावादिभिश्चानुरजयन्ति

१ नाट्यमण्डपस्य दृष्टुं तानुत्तमवदवस्थितस्य रङ्गपीठं मुख्यम् । तदष्टहस्तं शिरः ।

२ नाट्या २९६ अधिष्ठस्य भारती । अस्मां कारिकायां रङ्गपीठप्रवेष्टनमिति
रङ्गशिरःप्रवेष्टनमेवाभिनवगुप्तः सम्यग् व्याचष्टे, 'यतो हि नाम रङ्गशिरस्तु
रङ्गपीठस्योत्तमाङ्गमेव ।

दर्शकान् । अन्यान्यनायकपात्राणि रङ्गशीर्षे विश्राम्यन्ति ।^१

प्रमाणम्

भरतानुसारेण यथायोग क्षेत्रमवचित्य चतुष्पष्टिकरान् कृत्वा द्विधा कुर्यात् । पुनश्च तान्

पृथतो यो भवेद् भागो द्विधाभूतस्य तस्य तु ।

सममर्धविभागेन रङ्गशीर्षं प्रकल्पयेत् ॥ २३४

अत एव रङ्गशिरसो वैर्ध्यमष्टहस्तं, विस्तारश्च द्वात्रिंशद् हस्त प्रमा-
ण्यते । तत्पृष्ठे तु वैर्ध्याद्वि षोडशहस्त नेपथ्यगृह भवति । विस्तारात्तु
द्वात्रिंशत्करमेव तत् ।^२ नेपथ्यादिक च तत्र गृह्यते । 'शुद्धादर्शतलाकारं
रङ्गशीर्षं प्रशस्यते' इति भरतेन विशेषितम् ।^३

अन्यत्र—तमुन्नत सम एव रङ्गशीर्षं तु कारयेत् ।

विकृष्टे तून्नत कार्यं चतुरधे सम तथा ॥ ना शा २१००

नेपथ्यगृहेण सम्बन्धः

अभिनवगुप्तो विशदयति—अत्र नेपथ्यगृहस्य द्वारद्वय कार्यम् । एक
दक्षिणतः, अपरमुत्तरतः ।^४ अपरञ्च भरतो व्याख्याति—

नेपथ्यगृहकञ्चैव ततः कार्यं प्रयत्नतः ।

द्वारं चैकं भवेत्तत्र रङ्गपीठप्रवेशनम् ॥ २९६

इमा मारिका विशदयन्ताहाभिनवगुप्त 'तेन द्वारद्वयमेव रङ्गशिरसि
नेपथ्यगतपात्र - प्रवेशाय कर्तव्यम् ।' आद्यरङ्गाचार्यस्तु रङ्गपीठे एकद्वारं
रङ्गशिरसि चान्यत्र मन्यते । तस्य मतं शास्त्रं सम्मतं न प्रतिभाति ।

१ श्री आद्यरङ्गाचार्योऽपि मया मन्यते । रङ्गशीर्षेऽपि पात्राणि अभिनये व्यापृतानि
सन्ति, इति प्रतिपादयन् स कथयति—The Rangasirsa in this ob-
long house is to be higher in level than the Rangapitha
so that actors in deep scenes are more clearly visible
Bharati on Nāṭyaśāstra P, 19,

२ ना शा. २.३४ अधिकृत्य भारती ।

३ ना. शा. २.७३ । विप्रकृष्टमण्डपे रंगपीठापेक्षया रङ्गशिर उन्नतं
वदयते । इति ना शा. २.९७ अधिकृत्य भारती ।

४ ना. शा. २.६९ तदधिकृत्य भारती च ।

रङ्गशीर्षोपयोगः

प्राक्कलितोपयोगान् व्यतिरिच्यापि रङ्गशीर्षस्य विशिष्टोपयोगो
भरतानुसारेणासीत् प्रयोगसज्जायाम् । तथा हि—

ये नेपथ्यगृहद्वारे मया पूर्वं प्रकीर्तिते ।

तयोर्भाण्डस्य विन्यासो मध्ये कार्यः प्रयोक्तुमि ॥

ना शा १३२

अयं भाण्डविन्यासो रङ्गशीर्षस्य पश्चिमनमे भागेऽभवत् ।^१

अभिनवगुप्तानुसारेण रङ्गशीर्षं प्रविशता पात्राणामन्तः स्थानं भवति ।

शाकुन्तले रङ्गशिरसि पात्राणि द्वितीयाङ्के राज्ञा सह बाणासन-
हस्ता यवन्यः प्रविशन्ति ।^२ इमा यवन्यः राज्ञो विद्रूपकस्य च सवादे
भागप्राहिण्यो नो बभूवुः, पश्चात् सेनापतिः सत्रं सगतः । एषा जयाणा
सवादेऽपि यवन्यो भागप्राहिण्यो न सन्ति । ता सर्वा रङ्गशिरसि वर्तमाना
भृगुया निषेधात्मवाता नान्मृण्वन्निति प्रेक्षकाणामपि धारणा बभूव ।
अत एव राजा सा विलोक्य कथयति^३—अपनयन्तु भवत्यो भृगुयावेशम् ।

चतुर्थाङ्के गीतमी प्रायशो रङ्गशीर्षे वर्ततेऽन्तमे भागे । एकादशा-
च्छलोकात् पश्चात् द्वाविंशदश्लोकं यावत् सा केवलं द्विवंदति—

जाते ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुजातासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवती ।

इदमुक्त्वा सा रङ्गशीर्षं प्रतिगच्छति । सा रङ्गपीठे नाभवत्, यदा
काश्यपः-साम्प्रत्यवदत्—कथं वा गीतमी मन्यते ।

नाम्ना तस्य अनुयोगस्तस्या दूस्त्वम्यनक्ति यः कश्चित् निकटं वर्तते,
तस्मै नाम्ना सज्ञापनं साधारणतो न विधीयते तत्र गीतमी वाक्यमेकं
वदति रङ्गशीर्षे क्षणार्धं पुनरागत्य—

१ 'कुतपस्य तु विवाहः प्रत्याहार इति स्मृतः ।' इति मारसीय चारिकाम्

२ १७ निरुदयनमिवगुप्तः प्राह—नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये पूर्वामिमुखो मार्द-
ङ्गिकः इत्यादि ।

३. एष बाणासनहस्ताभिर्यवनीमिवननुष्यमालाधारिणीमि परिवृत्त इत एवा-
गच्छति प्रियवयस्य ।

३ अत्र विलोक्य पदेन तासां साधारणवातपरिधेनहिर्वाजः प्रतीयते ।

एतावान् वधूजनस्योपदेश । एतन् ललु सर्वमवधारय ।

पुन सा प्रत्यावर्तते रङ्गशीर्षे । तत प्रवर्तते पुन काश्यपशकुन्तला
दोना सवादो रङ्गपीठे । तस्य मध्ये सान्तिगवारमेतावन्मात्र वदति—‘जाते
परिहीयते गमनबेला । निवर्तये पितरम् अथवा चिरेणापि पुन पुनरेषा
एव मन्ययिष्यते । निवर्तता भवान् ।

इदमुक्त्वा सा पुन. रङ्गशीर्षं प्रतिगच्छति ।

शारद्वतस्तु चतुर्थाङ्के नवमरखोकादूर्ध्वं प्रवेशकाल एवरङ्गपीठ समा-
याति । शार्ङ्गरेवेण सह स वदति—

भगवन् इमो स्थ ।

पश्चात् स रङ्गशीर्षे एवाङ्कान्त यावत्तिष्ठति किन्तु शारद्वत सवादे
भाग न गृह्णाति ।

पञ्चमाङ्के पुरोहित आश्रमवासिभि सह रङ्गपीठमायाति । स
(राजान निर्दिश्य) ‘भो आस्तपस्विन , असावन्नभवान् वर्णाश्रमाणा
रक्षिता प्रागेव मुक्तारानो व प्रतिपालयति । पश्यतैनम्’ इति कथयति ।
पुनश्च (पुरो गत्वा) एते विधिवद्विज्ञास्तपस्विन । कश्चिदेवमुपाध्याय-
सन्देश । त देव श्रोतुमर्हतीति स वदति । पश्चात् स रंगशिरम्यात्मान
निधाय सत्रैव प्रायोऽङ्कान्त यावत्तिष्ठति । आश्रमवासिना वार्ताया
पश्चाद् राजा पुरोहित प्रतिवदति ‘भवन्तमेव गुरुणावय पृच्छामि’
अस्मिन् मुदीर्घकालावधी स प्रेक्षके कार्यव्यापृतपात्रेश्चानिव्यायमानो
रङ्गशीर्षेऽतिष्ठत् ।

अङ्केऽस्मिन् वेत्रवतो मदा कदा रङ्गपीठमागच्छति । प्रायश सा
रङ्गशीर्षे विधाम्यतीति स्पष्टमेव ।

पञ्चमेऽङ्के कञ्चुकी आश्रमवासिभि सह प्रविशति, अङ्कान्त यावद्
रङ्गे तिष्ठति । सोऽङ्के केवलमेकमेवाधोवाचय वदति—

इत इतो भवन्त.

अन पर तस्य स्थितो रङ्गशिरसि बभूवेति निश्चप्रचम् ।

वस्तुत कञ्चुकी वेत्रवता च रङ्गस्य शोभायमेव विलसत । राजा
वैभवस्य द्योतकानि पात्राणि राजप्रामादपरिधौ तै सह भान्तु नामेति
विचार्य रङ्गशीर्षे तेषामवस्थितिर्निहिता ।

पष्ठाके पुनरन्तिमे भागे यवनी शरासन दातु रङ्गेप्रविशति । साङ्खान्त यावत् रङ्गशीर्षं तिष्ठति, न तु रङ्गपीठे । अत्र प्रतीहारी अपि “इत इतो देव,” इति कथनस्य पश्चात् रङ्गशीर्षं तिष्ठत्यङ्कान्त यावत् ।

तत्र निष्ठश्रुतार्थोऽस्य निबन्धस्याघोलिखितो विलसति—

१ रगशिर रङ्गशीर्षं वा पश्चिमतो नेपथ्य यावत् पूर्वतश्च रङ्ग-
पीठं यावत् विस्तृतमासीत् ।

२ नेपथ्यस्य पूर्वभित्ती द्वारद्वय रङ्गशीर्षं गमनागमनयोर्मार्गिरन्ध्र
प्रस्तौति ।

३ रङ्गशिरो रगपीठं प्रविशता पात्राणामन्त स्थानम् ।

४ अनामकपात्राणि रङ्गपीठं स्वनियोग विधाय रङ्गशीर्षं तावद्
विश्राम्यन्ति स्म यावत् तेषामपेक्षापुन रङ्गपीठे नाभवत् ।

५ रङ्गपीठे तान्येव पात्राणि तिष्ठन्ति, येषां कार्यंज्ञान, प्रतिक्रिया,
अनुभावा, भावा प्रेक्षकाणां कृते रसनिष्पत्तिं दिशि महत्त्वं भजन्ते ।

६ यथावश्यक पात्रेण स्वनियोग परिसमाप्य स्वयमेव रङ्गशीर्षं
पश्चाद् गत्वापरेषा सम्प्रतिसवादभागग्राहिणा पात्राणां कृते स्थानं
कर्तव्यम् ।

अभिज्ञानशाकुन्तले प्रवेशकानां विन्यासः

अभिज्ञानशाकुन्तले द्वितीयाङ्कस्य प्रारम्भे विदूषको रगे प्राविशति । स एव तत्रात्मकथा स्वानुभूता स्वयमेव दृष्टा निरूपयति । पश्चाद् राजा प्राविशति । अत्र प्रश्न समुदेति—किं राज्ञ आगमनात् प्राग् विदूषकस्य वचनानि प्रवेशक इति मज्ञाप्यानि, उताहो तानि द्वितीयाङ्कस्य भाग एव । किं तत्र प्रवेशको नास्ति ।

प्रकरणेऽस्मिन् प्रमङ्गवशात् अङ्कस्य प्रवेशकस्य च विशेषलक्षणानि निरूप्यन्ते । अङ्कस्य लक्षणानि अधोविधानि सन्ति—

(१) तत्र नायकेन भवितव्यम् । नायकस्त्वत्र फलाधिकारी, कार्य-नायक, प्रतिनायक, नायिका वा स्यात् ।^१

(२) ध्व्येण सूच्येन वा क्वचिच्छ्रवणित दृश्यमेव प्राधान्येनाङ्कभागे भवेत् ।

प्रवेशकस्य विशेषलक्षणानि अधोविधानि सन्ति—

(१) तत्राधमकोटिकेन पात्रेण भवितव्यम् ।

(२) वृत्त-वर्तिष्यमाण वर्तमानानाकथाशानासूचनामात्रं तत्र स्यात् ।^२

अङ्कस्य प्रवेशकस्य च परिभाषामपेक्ष्येद विचारणीय वर्तते यत् किन्ताम विदूषकवचनानि प्रवेशक ? तत्राङ्कस्य लक्षणानि न घटन्ते यतो हि नाम नायककोटिक पात्रं तत्र नास्त्येव । अन्यच्च तत्र कार्याणां दृश्य-तापि नास्ति । प्रेक्षका केवल वृत्तविवरणानि शृण्वन्ति, न किञ्चित् पश्यन्ति । अत एवाङ्कत्वं तत्र नास्त्येव ।

किं पुन प्रवेशकत्वं तत्र वर्तते ? अथ किम्, यतो हि नाम तत्र केवल-मेक पात्रमधमकोटिकमस्त्येव । भूतकथावृत्तानां वर्तमानवद् सूचना तत्र वर्तते एव ।

१ अत्र नायका मध्यमसामान्यवचनेऽभिप्रेत । दशरूपकतट्टादर्शने पृष्ठ ८७ द्वितीये मङ्करणे ।

२ दशरूपके वृत्तवर्तिष्यमाणानामेव अर्था प्रवेशकार्यं विहिता, किन्तु तत्र वर्तमानानां कथाशाना निदर्शनं प्रवेशके भावयुग्महतीति सोदाहरण दशरूपक-तत्त्वदर्शने पृष्ठ ६५ दर्शनीयम् ।

न खलु विदूषकस्य प्रवेशश्च भागाद्भूभागे सततोपस्थितिं प्रवेशककोटिं बाधते । अन्यत्रापि कालिदासः प्रवेशकस्य पात्रमद्भूभागेऽवतारयति । तदथा विदूषमोर्वशीयस्य द्वितीयाङ्कात् प्राक् प्रवेशके विदूषकः चेटया सह वार्तालापः समाप्य बहिर्न गच्छति । स प्रवेशकस्य समाप्ती रङ्गमपरित्यज्य प्रविशता राज्ञा सहानुवर्तते ।^१

चतुर्थाङ्कात् प्राक् क्रमशो विष्कम्भकप्रयः वर्तते—

प्रथम —अनसूया प्रियवदयोरारम्भकः

द्वितीय —सवादः केवलं शिष्यस्य वार्ता

तृतीय —अनसूयाप्रियवदयोः शिष्यात् पश्चात् पुनः वार्तालापः ।

अत्र सम्पादकानां विप्रतिपत्तयो वर्तन्ते । प्राचीनसम्पादका काले प्रभृतयः पूर्वोक्तं प्रथममेवार्थोपक्षेपकं मन्यन्ते, पश्चात् द्वितीयं तृतीयं च विष्कम्भकमङ्के निवेशयन्ति । नैतत् साध्विति वक्ष्यते । केवलं प्रो० रेवा-प्रसादद्विवेदो तृतीयविष्कम्भकं यावदर्थोपक्षेपकस्य प्रसारं मन्यते । तस्येवमवधारणं वैज्ञानिकं सुविचारितमेव ।

द्वितीयस्तृतीयश्च विष्कम्भकौ अद्भूभागे न निवेशनीयौ यतो हि नाम तत्र मध्यमसामान्यं कोटिकं नायको नास्त्येव । अपरञ्च एतयोर्द्वयोः सूक्ष्मत्वं स्पष्टमेव न तु दृश्यत्वं तत्र मनागपि वर्तते । अत एवाङ्कत्वं न ग्रहणीयं तयोः ।

प्रो० द्विवेदो एतत्त्रयस्य मिथ्यविष्कम्भकत्वं समवायेन सकेतयति । नैतत् नाधु प्रतिभाति । त्रयोऽपि इमे विष्कम्भका पृथक् पृथगेव सकेत-महन्ति । अग्यञ्च द्विवेदिनिर्देशानुसारेण सख्यौ अधमकोटिके सम्प्रधारिते । नैतत् साधु प्रमाणितम् । अधमकाटिकभूमिकायां किमपि लक्षणं सख्योर्नास्ति । सख्यौ मध्यमकोटिके स्तः । न खलु दुर्वाससो नेपथ्यवच-नेन प्रथमविष्कम्भकस्य कोटिनिर्धारणीया, यतो हि नाम नेपथ्यवचनं तु अन्या कोटिं दुर्वासश्च विष्कम्भकस्य पात्रं नास्त्येव ।

१. प्रवेशकस्यान्तिमे भागं विदूषकः कथयति—एष पुनः प्रियवदस्यो धर्मासन-समुत्पित इति एवागच्छति । तद् यावत् पार्श्वपरिवर्तो भवामि ।

प्रो० रेवाप्रसादद्विवेदिना कालिदासप्रपावत्या प्रवेशकोऽयं मिथ्यविष्कम्भक इति सर्वेतिष्ठम् । नैतत् साधु प्रतिभाति । प्रवेशकस्य पात्रस्य विदूषकचेटयोः अपयोः । यैतालिकस्तु पुलिका प्रवर्तकः प्रवेशकस्य पात्रं नास्ति ।

पष्टाङ्कात् प्राक् धीवरस्यालादीना वार्तालापः साधुसम्मत प्रवेशक इति । एतस्मात्प्रवेशकात्पश्चाद् अङ्कु प्रवर्तते इति सर्वेषां सम्पादकानां मतम् ।^१ नैप तेषां समीचीन आग्रहं प्रतिभाति, यतो हि नाम प्रथमप्रवेशकस्य पश्चात् सानुमतीचेटी - 'कञ्चुकिना वार्तालापेऽङ्कुत्वं नास्त्येव सूच्यत्वात् नायकपुरुषाभावात् दृश्यताऽभावाच्च । अत्राङ्कारम्भस्तु तस्मात् स्थानाद् भवति यत्र पश्चात्तापसदृशवेपो राजा प्रविशति ।

— • —

१ प्रा० रेवाप्रसादद्विवेदी कालिदासग्रन्थावल्यामनाथोऽक्षेरकद्वयं मन्यते । किन्तु तयोर्नाम समवायेन मिथविष्कम्भक इति सङ्गतयति । तयोः पृथग्भावः प्रतिपादनीयः । प्रथमस्तत्र ह्यालादीनां वचनानि प्रवेशक एव, पश्चात् सानुमती कञ्चुके-चेटीनां वार्तालापो मिथविष्कम्भकः कञ्चुकिनो मध्यमत्वात् चेष्टया व्यक्तत्वाच्च ।

नाटके वर्णनसन्निवेशः

‘वर्णनप्रधानमेव महाकाव्यम् इति सूत्रेण कस्यचिन्नायकस्य चरित-
निरूपण बहुविधवर्णनाना सग्रयन सप्त मुख्यत एव । तत्राधिकाश एव
वर्णनपरं दलोके सभूतो वर्तते । विश्वनाथानुसारेण यथायोगवर्णनीया
विषया अधोलिखिता सन्ति—

सध्यासूर्येन्दुरजनोप्रदोषध्वातवासरा ।
प्रातमध्याह्नमृगयाशैलतुर्वनसागरा ॥
सम्भोग विप्रलम्भौ च मुनिस्वगपुराध्वरा ।
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुनोदयादय ॥

इति दिशा मानवकृतिषु प्रकृतिषु च यत्किञ्चिद् रमणीय वैभव
सम्पन्नं च तत् सब वर्णनद्वारेण क्वचित् रसानामुद्दीपनविभावरूपेणान्यत्र
लोकानुरञ्जनेन प्रचोयते । पूर्वोक्ता वर्णनविषया न कवल महाकाव्येऽपि
तु रूपकेऽपि महाकाव्यदिशा मस्पृह्य सगृह्यन्त इति निबन्धेऽस्मिन् प्रस्था-
पयिष्यतेऽभिमानाकुतलस्योदाहरणद्वारेण ।

मृगया

मृगानुसारी सशरचापहस्तो दुष्य त सूतन वर्ण्यत—

कृष्णसारे ददच्छशुस्तथैषि चाधिर्यरामुके ।

मृगानुसारिण साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥

पश्चात् शरभयात् पलायमानो मृगो वर्ण्यत अथ पुनरिदानीमपि—

‘प्रीयाभङ्गाभिराम मुहुरनुपतनिस्य दने दत्तदृष्टि १ ७ इयारभ्य

यदालोके सूक्ष्म व्रजति सहसा तद्विपुस्ताम्—

सूत, पश्येन ध्यापाद्यमानम् । १ ९ इत्यन्तेन मृगयावर्णनं प्रपञ्चितम् ।

नार्य कथाश आधिकारिकवस्तुना साक्षादनुपद्ध । मृगयापथेन राजा
कण्ठाश्रमं प्रतिगच्छतीति कथनमात्रेण विष्कम्भके राजस्तत्रोपस्थिति
सूचिता भवेत् । मृगयावर्णनं तु प्रक्षणाणां प्रियमित्यभिप्रायेण तस्य
समावगाऽनीष्ट एव कथं ।

तुरगपुरतस्तथा हि रणु—इत्यादि १ २९

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्कस्य पश्चात् सानुरोध मृगया वर्ण्यते ।
तद्यथा,

विदूषक — भो कष्टम् । एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन
निर्विण्णोऽस्मि । अयं मृग, अयं वराह, अयं शार्दूल इति मध्याह्नेऽपि
ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु वनराजोपु आहिङ्ग्यतेऽटवीतोऽटवी । पत्र-
सकरकपायाणि कटूनि गिरिनदीजलानि पीयन्ते । अनियतवेले शूल्यमास-
भूयिष्ठ आहारो मृग्यते । तुरगानुघावनकण्डितसन्धे रात्रावपि निकाम
शयितव्य नास्ति । सतो महत्स्येव प्रयूषे दास्या पुत्रो शकुनिलुब्धकैवेन-
प्रहणकोलाहलेन प्रतिबोध्यतोऽस्मि । इयतेदानीमपि पीडा न निष्कामति ।

विश्वसाहित्येऽपि विरलमेवेदृश विनोदस्थान मृगयावर्णनम् । अत्रा-
वधेय पतते यस्मै न नाट्यागमनितु विशुद्धकाव्यमेवानुरक्ततम् । अपरञ्च
तत्रैव—

एष बाणासनहस्ताभिर्यवनीभिर्यवनपुष्पमालाधारणीभिः परिवृत इत
एवागच्छति प्रियवयस्य ।३

द्वितीयाङ्के राज्ञो मृगया प्रति निरुत्सुक चेतो वर्णितम् । यथाहि—

न नमपितुमपिश्यमस्मि शक्तो
न नुरिदमाहितसायक मृगेषु ।
सहवसतिमुपेत्य ये प्रियाया
कृत इव मुग्धविलोक्तोपदेश ॥ २३

सेनापतेर्नतेन दृष्टदोषापि केवल गुण एव सवृत्ता । तथाहि—

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरपूर्वं
रविकिरणसहिष्णु स्वेदलेशेरभिन्नम् ।

अपचित्तमपि गात्र द्यायतत्वादलक्ष्य

गिरचर इव नाग प्राणसार विभर्ति ॥ २४

मेदश्छेदकृशोदर लघु भवत्युत्थानयोग्य वपुः

सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्त भयक्रोधयो ।

उत्कर्षं ॥ च धन्विना यदिपव सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्येव व्यसन घटन्ति मृगयामोदुष्यिनोद कृत ॥ २५

१. एतत्सर्वं द्वितीयाङ्कात्पूर्वं प्रवेशके वर्णित इति हेतुजस्य सम्मतम् ।

विदपक (सनापनि प्रनि)—स्व तावददवीतोऽबोमाहिष्णानो
नरनासिकालोलुपस्य जेष्ठात्मस्य कस्मापि मुखे पनिष्मसि ।

राजा—गाहन्ता महिषा निपानसलिल शृङ्गेमुहन्तादिति

छायावद्धकदम्बरं मृगकूल रोमन्धमन्धन्तु ।

विश्रव्य क्रियता वराहपतिभिर्मुस्ताक्षति पम्बले

विधाम लभतामिदं च शिथिलज्यावधमत्नदधतु ॥ २६

मृगायाप्रसङ्गनानेन नाट्यादिषु वर्णनाया महत्त्वपूर्णं स्थानं सविरोप
प्रतिभाति ।

तपोवनम्

महाकाव्ये वनोपवनवर्णनमभाषितमेव । अत्रानिज्ञाने तादृशमेव
तपोवनवर्णनमुद्दिष्टं वर्तते । तद्यथा

नीवाराः शुक्लमङ्कोटरमुत्तभ्रमास्मत्तणामय ॥ ११४

तोवाघाताभिर्भुङ्गतरस्त्रन्धमनैकदत्त । श्यादि १३०

अन्यत्र—

कार्या सैकतलानहममिधुना खोतोदहा मालिनी
पादास्तामभिना निषण्णहरिणा गौरीगुरा पादना ।

शालालम्बिनवत्कल्मस्य च तरोनिर्मातुमिच्छाम्यहम्

शृङ्ग कृष्णदृग्न्य वामनयनं कृष्णयमाना मृगोम् ॥ ६१७

नवकुसुमयौवना वनज्यात्ना स्निग्धवस्तवतया चोपभोगमन-
सहकारः ।

काश्यपस्तपोवनतस्तु नम्रोघयति—

पातु न प्रथमं व्यवस्थानि जलं मुष्मास्वशीनेषु मा,

नादत्तं प्रियमण्डनापि नदना स्नहन् मा पल्लवम् ।

आद्यं च कुसुमप्रसूतिममयं यस्या नवत्युस्तव

सेमं याति शकुन्तला पनिगूहं सर्वैरनुजायनाम् ॥ ४९

प्रियवदा पुन निर्वन्धानं तनादनं गच्छन्गमा प्रथमकाल ।

तद्यथा—

उदगतिनदमवला मृग्य परित्यक्तनतनमयूरा ।

अनृतवपुःपुत्रा मुञ्चन्त्यधूनेव जना ॥ ४.१२

शकुन्तला वनज्यात्ना स्मरति—

वनज्योत्स्ने, चूतसगतापि मा प्रत्यालिङ्ग इतो गताभिः शाखा-
बाहुभिः ।

काश्यपः समर्थयति—

चूतेन सभितवती नवमालिकेय-

मस्यामहं त्वयि च सम्प्रति द्योतयिष्ये ॥ ४.१३

गर्भमन्थराशकुन्तला मृगवधू प्रति समुत्सुका स्वभावतो वर्तते प्रत्या-
नकाले । मा पितरं कण्वं निवेदयति—तात, एषा उदजपर्यन्तचारिणी
गर्भमन्थरा मृगवधू यदानघप्रसवा भवति तदा मह्यं कमपि प्रियनिवेद-
यितुं क्व विसर्जयिष्यथ ।

शकुन्तलामा निवसन आसक्तो मृगशावः कण्वेन निर्वर्णितः—

यस्य त्वया वनविरोपणमिदं गुदीना

तैलं न्यविष्यत भुजे कुशसूचिविद्धे ।

इयमाकमुष्टिपरिवर्धितको जहानि

सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ ४.१४

सप्तमाङ्के पुनः कवि काश्यपस्याश्रमं वर्णयति । तथा हि—

मातलिना कथितम्—

एतौ भवितुं परिवर्धितमन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रविष्टौ स्वं ।

ततो राजा समीक्षते—

स्वर्गादधिकतरं निवृत्तिस्त्यानम् । भूमौ ह्यहमिवावगाढोऽस्मि ।

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि—

प्राणानामनिलेन वृत्तिवर्जिता सत्कल्पवृक्षे बने,

तोये काञ्चनपदारेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधैस्तन्निधौ संयमो,

मत्काञ्चति तपोभिरन्यथुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमो ॥ ७.१२

मुनिवर्णनम् ।

मातली राजानं प्रति मुनिं काश्यपं सप्तमाङ्के वर्णयति—

यत्नोकाग्रनिमग्नमूर्तिहरसा सन्दृष्टसर्पत्वचा

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्यसम्प्लोडिन ।

अशध्यापि शकुन्तनोऽहं निवृत्तिं विभ्रज्जटामण्डल ।

यत्र स्यात्पुनरिवाचलो मुनिरसाम्पकं विभ्रं स्थितम् ॥

पुनरपि सप्तमाङ्कः—

प्राहृर्द्वादशावा स्थितस्य मुनयो यत्तेजस कारण
भर्तार भुवनत्रयस्य सुखे यद् यज्ञभागेऽवरम् ।
यस्मिन्प्रात्मभव पगेऽपि पुरुषश्चक्रे भवाप्तास्पदं
दृष्ट्वा दक्षमरोचिसम्भवमिदं तत्स्रष्टुरेकान्तरम् ॥ ७२७

यात्रापय.

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोमिशु,
छायाद्भ्योर्नयमिताकंमयलताप ।
भूयात् कुशेशयरजोभृङ्गणुरस्या
शान्तानुबूलपवनदत्त शिवश्च पन्था ॥

इति पञ्चरा धनुस्तलादीना यात्रायै पथविशेष निदर्शयति । सप्तमाङ्क
आकाशयानेनेन्द्रलोकात् काश्यपाश्रमं यावद् यात्रा वर्णिता । अस्मिन्
प्रकरणे स्वगमार्गं निदर्शयति—

त्रिस्तोतम बहति घो गगनप्रतिष्ठा
ज्योतींषि वर्तयति च प्रविभक्तुरदिम ।
तस्य द्वितीयहरिर्वक्रमनिस्तमस्कं
बापीरिम परिचह्म्य बहन्ति मार्गम् ॥ ७६

राजा—

अयमरविबरेभ्यश्चातकैर्नप्यनद्भिर्दु
हरिभिरचिरभासा तेजसा चानुलिप्तैः ।
गतमुपरिधनाना धारिगर्भोदराणा
विश्रुनयति रथस्ते सोऽरविन्मनेमि ॥ ७७

(अघोऽवलोक्य) वेगादनरणादाश्चण्डदर्शनं सलदयते मनुष्यलोकः
सया हि—

शैलानामवरोहतीव शिखरादु मञ्जता मेदिनो,
पर्णाम्प्यन्तरलीनता विजहति स्वन्धोदयात् पादपा ।
स घनं तनुमागच्छन्मन्त्रिलब्धकृपास्रजत्पापगा
केनाप्युत्तिष्ठतेव पश्य भुवन मत्पार्श्वमानोयते ॥ ७८

मातलि — माधु दृष्टम् (मरुद्गमानमवलोक्य) अहो उदाररमणीया
पयिदो ।

राजा—मातले, कतमोऽर्थं पूर्वपरसमुद्रावगाढ कनकरसनिष्यन्दः
सान्ध्य इव मेघः सानुमानवलोक्यते । इत्यादि

इन्द्रस्य रथस्य यात्रा-विशेषा वर्ण्यन्ते—

उपोदशब्दा न रयाङ्गनेमयः ।

प्रवर्तमान न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्पर्शतया निरुद्धति

स्तवाद्यतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ॥ ७१०

राजोवात्सल्यम्

दुष्यन्त-विषये ऋषिकुमारक कथयति—

अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवोपपन्नमेतद्
मुनिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः

अध्याक्रान्ता घसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये

रक्षायोगविधमपि तपः प्रत्यहं सचिनोति ।

अस्यापि शास्त्रं स्पृशति वसिनश्चारणद्वन्द्वगतं

पुष्पं शङ्खो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वं ॥ २.१५

द्वितीय ऋषिकुमारक समर्थयति—

नैतज्जिह्वं यदयमुवधिश्यामसोमा धरिभोग् । इत्यादि २.१६

कञ्चुको राज्ञः कर्तव्य-परायणता वर्णयति—

प्रजाः, प्रजा स्वा इव त-श्रयित्वा

नियेवतेऽध्वान्तमना विविक्तम् । ५५

अस्मिन्नाटके दुष्यन्तो राज्यभारं समालोचते—

औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा

विलिङ्गति लब्धपरिपालनवृत्तिरेनम् ।

नातिधमायनयनाय न च धमाय

राज्यं स्वहस्तघृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ ५६

तदेव समर्थयति वेतालिकद्वयम्—

स्वसुप्तनिरभिलाषः जिहसे लोकहेतोः । इत्यादि ५७

निषमयति कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्ड

प्रशमयति विवादं कल्पसे रक्षणाय ।

अतनुषु विभवेषु जातय सन्तु नाम
त्वयि तु परिसमाप्त बन्धुकृत्य प्रजानाम् ॥ ५८

शाङ्करोऽपि नरपतिं प्रशंसति—

महाभाग काम नरपतिरभिन्नस्थितिरहो । इत्यादि ५१०

शिष्यो पुन राजोदास्य निर्वर्णयत —

कुतो धर्मक्रियाविघ्न सता रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति धर्माशौ कथमाविर्भविष्यति ॥ ५१४

वर्णधर्मधर्मं

कालिदासो वर्णधर्मधर्मस्य प्रतिष्ठापको यत्र-तत्र तमेवानुसन्वते ।

तद्यथा—

सहज किल यद् विनिन्दित न हि तत्कर्म विवर्जनीयकम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽप्यनुकम्पामृदुरेव धोत्रियः ॥ ६१

पौरवाणा कुलव्रत तदेवानुसरति—

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैकपतिव्रतानि पश्चात् तस्मूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ ७२०

सत्क्रिया

समुदाचारस्यापूर्वं कश्चिद् विशेष सत्क्रियाया परिलक्ष्यते । एतस्या
किञ्चिद् स्वरूपमघोलिखिते वर्णितम् —

राजा—मातले, अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवत सत्क्रियाविशेषादनुप-
युक्तमिवास्मान् समर्थये ।

मातलि (सस्मितम्)—आयुष्मन्, उभयत्राप्यपरितोषं समर्थये ।

प्रयमोपकृत भस्त्वत

प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।

गणयत्यवदान-विस्मितो

भवतः सोऽपि न सत्क्रिया गुणान् ॥ ७१

राजा—मातले, मा मेवम् । न खलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्ज-
नावसर-सन्धार । मम हि दिवोक्ता समस्तमर्षासनोपवेक्षितस्य ।

अन्तर्गतप्रार्थनमतिक्रम्य

जयन्तमुदोदय कृतस्मिनेन ।

आमृष्टवलोहरिचन्दनाङ्गु
मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा ॥ ७.२

मातलिः—आयुष्मन्, इत पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमा-
त्मयशसः —

विज्जित्तिशेषं सुरसुन्दरीणा
वर्णरमी कल्पलताशुकेषु ।
विज्जित्त्य गोतक्षममर्थवन्ध
विधौकसस्त्वञ्चरित लिखन्ति ॥ ७.५

काश्यपदर्शनावसरे राजा कथयति —

तेन ह्यनतिक्रमणीयानि श्रेयासि । प्रदक्षिणोऽकृत्स्न भगवन्तं गन्तु-
मिच्छामि ।

आशीर्षजनम्

मारीचस्याशीर्विद्योतते सप्तमाङ्गु —

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः
आशीरन्धा न ते योग्या पौलोमीसदृशे भव ॥ ७.२८

अदिति —

जाते, भर्तुर्बहुमता भव ।

मारीचः —

अवश्यं दीर्घायुर्वत्सक उभयकुलनन्दनो भवतु ।

विष्टया शकुन्तला साम्नी सदपत्यमिव भवान् ।

अद्वा वित्त विधिश्चेति त्रितयं तत् समागतम् ॥ ७.२९

तदनन्तरं प्रसादानुभूति । तद्यथा—

तथ प्रसादस्य पुरस्तु सिद्धय । ७.३०

उच्चावर्शं

प्रेषकाः सद्वृत्तं गृह्णीयुरित्युद्दिश्य कविरुन्नादशान् चित्रपति ।

तथा हि—

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमै-

र्नवाम्बुभिर्दूरधिलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धता सत्युरपाः समृद्धिभि

स्वभाव एवैव परोपकारिणाम् ॥ ५.१२

राजापि वशिनामादर्शमुत्थापयति —

कुमुदान्येव ज्ञाशाङ्कु सविता बोधयति पक्वान्येव ।

वशिना हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखो वृत्तिः ॥ ५.२८

प्रजया सम्बन्धा वर्णितो राजा—

येन येन विद्युज्यन्ते प्रजा स्निग्धेन बन्धुना ।

त स पापादृते तासा दुष्यन्त इति धुष्यताम् ॥ ६.२३

अन्यत्र—

हसो हि क्षीरमावत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यप ॥ ६.२८

प्रसादसौम्यानि सता सुहृज्जने ।

पतन्ति चक्षूषि न वारुणा शरा ॥ ६.२९

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः ।

सम्भावनागुणमवेहि तमोन्धराणाम् ॥ ७.४

दुष्यन्तः सप्तमाङ्के प्रकटयति—अनायं परदार्यपृच्छाव्यवहारः ।

मोतिपय

अतः परीक्ष्य वर्तमानं विशेषात् सगतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेव खरोभवति सौहृदम् ॥ ५.२४

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निविप्रकृतः पन्नगः फणां कुरते ।

इत्यादि ६.२५

पूर्वावधोरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते । ७.१३

प्रजाप्रतिपत्ति

प्रतिहारो निवेदयति राज्ञे पष्ठाङ्के—काले प्रवृष्टमिव अभिनन्दितं
देवस्य शासनं महाजनेन ।

कार्यकार्यविचारणा

शकुन्तलाया प्रत्यास्थानाद् मृगमुद्दिग्नो नायकः कार्यकार्यविचार-
णामा व्यापृत एव कथयति—

सरोषितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी

त्यक्त्वा मया नाम कृतप्रतिष्ठा ।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय

धमुन्धरा काल इवोप्तबीजः ॥ ६.२४

रूपसौन्दर्यं नायकयोर्वर्णनं वा

नायकयो रूपसौन्दर्यस्य वर्णनं मम्मोऽविप्रलम्भादीनां पृष्ठभूमिं प्रस्तौति ।
सद्यथा,

इदं किलाध्याजमनोहरं वपुः तप इमं साययितुं य इच्छति ।

ध्रुवः स नीलोत्पलपत्रधारया समित्तलना छेत्तुमृषिष्यं वस्यति ॥ ११७

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनावि रम्यम् । इत्यादि ११८ ।

अथरं किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणो बाहू ।

कुमुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥ ११९

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।

न प्रभातिरलं ज्योतिरुदेति वसुधानलात् ॥ १२३

स्रस्तासावतिमात्रलोहिततन्त्रौ बाहूघटोत्सेवणात् ॥ १२७

दुष्यन्तं द्रुवन्तलाया रूपसौन्दर्यं निर्वर्णयति—

चित्रे निवेशयति परिकल्पितसत्त्वयोगा,

रूपोच्छमेन मनसा चित्रिणा कृता नु ।

स्मोरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातुविभुत्वमनुचिन्त्य वदुःखं तस्या ॥ २१०

अन्ताध्यातं पुष्पं किसलयमलूनं कररहं,

रत्नाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

अलङ्कृतं पुष्पाणां कलमिव च तद्रूपमनघम् ॥ २११

अन्मुत्ततां पुरस्तादवगाढां अघनगौरवात् पश्चात् ॥ ३६

स्तनन्यस्तोशीरं श्रियन्ति—मृणालैश्च वलयः ।

प्रियायाः सारागं किमपि कमनीयं वपुरिदम् ॥ ३७

क्षामक्षामकपोलमातनमुरः काठिन्यमुत्तस्तनं

मध्यक्लान्ततरः, प्रकामविततावसो छविः पाण्डुरा ॥ ३८

शृङ्गारामिलापलुलितो नायक आत्मानं वर्णयति—

इदमशिशिरैरन्तस्तापाद् विवर्णमणोकुन

निशि निशि भुज्ज्वलात्ताङ्गप्रसरतिभरधुभिः ।

अततिलुलितज्याघाताद् मुहुर्मणिबन्धनात्

कनकवलयं यस्तं यस्तं मया प्रतिपाद्यते ॥ ३१०

इदं नायकस्यात्मनिवेदनम् ।

शकुन्तलाश्च पुनर्वर्णयति—

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकिनेन प्रथयति मय्यनुराग कपोलेन ॥ ३१२

पञ्चमाङ्के राजा शकुन्तला निर्वर्ण्यात्मगत वदति—

इदमुपनतमेव रूपमक्लिष्टकाति

सम्भोगः

अभिज्ञानशकुन्तलस्य तृतीयाङ्के नायकयो सम्भोगोपक्रमो वर्णितः ।

तद्यथा—

राजा (शकुन्तला प्रति) नन्वयमाराधयिता जनस्तवसमीपे वतति—

किं सौरुरे क्लमविनोदिभिराद्र्वात

सचारयामि नलिनीदलतालवृन्तम् ।

अङ्के निषाय करभोर ययासुख ते

सबाहयामि चरणानुन पद्यताम्रौ ॥ ३१८

अपरिक्षतकोमलस्य मादत् कुसुमस्येव नवस्य पदपदेन ।

अघरस्य विपासता मया ते सदय सुन्दरि गृह्यते रसोज्ज्वलम् ॥

राज्ञ सम्भोगविषय एकीकृतिवदति—

मुहुरङ्गुलिसधुनापरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविश्लबाभिरामम् ।

मुखमसविधतिपद्मलाक्ष्मा कथमप्युन्नमित न चुम्बित तु ॥

३१४

सप्तमाङ्के पुनः राजा—

स्मृतिभिन्नतमस इत्यादि ७२२ आरम्भ ७२५ यावत् ।

विप्रलम्भः

विप्रलम्भस्तु प्रेष्ठ एव शृङ्गारवृत्तीनाम् । कञ्चुकिमुखेन दुष्यन्तस्य विप्रलम्भावस्था प्रथम वर्णिता । तथा हि—

रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा प्रवृत्तिभिर्न प्रत्यह सेव्यते

शय्याप्रान्त-विवर्तनविगममत्सुनिद्र एव क्षणाः ।

दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्त पुरेभ्यो यदा

गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च स्रीशविलसच्चिरम् ॥ ६५

अथ च उरुको नायको विप्रलम्भे—

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठे श्लथम् । इत्यादि । ६६

राजात्मानं स्थितिं वर्णयति—

मुनिमुत्प्रणयस्मृतिरोधिना मम च मुक्तिदं तमसा मन ।

मनसिजेन सत्ते प्रहरिष्यता धनुषि ध्रुतशरश्च निवेशित ॥ ६८

शकुन्तलामधिकृत्य

इतः प्रत्यादिष्टा स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता

स्थिता तिष्ठेत्पुञ्चैवंदति गुरुशिष्ये गुरुरसने ।

पुनर्दीष्टं वाष्पप्रसरकलुषामपितवती

मयि क्रूरे यत् तत् सविषमिव शर्य दहति माम् ॥ ६९

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु । इत्यादि ६१०

तत्र मुचरितमङ्गुलीयना ।

प्रतनु ममेव विभाष्यते फलेन । ६११

अत्रैव विप्रलम्भावस्थायां स्मरणं भूतकालिकीनां घटनानां सम्यक्
रूपघटते । सप्तमाङ्केऽङ्गुलीयकस्य शकुन्तलाय उपनयनम्, तस्य गङ्गा-
स्रोतसि पतनम्, अङ्गुलीयकापालम्ब 'शृङ्गारितयुक्तिमुञ्जागरयन्ति ।

राजा स्वगतिं वर्णयति—

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वमित्यादि । ६१६

राजा सप्तमाङ्के (शकुन्तला विलोक्य) कथयति—

वसन्ते परिधूसरे वसन्ता नियमक्षाममुली धृतैकवेणी ।

मतिनिष्कारणस्य शुद्धशीला मम दोषं मिरह्वतविभति ॥ ७२१

ऋतु.

वसन्तः कवेरभीष्ट एव चत्कोरकमङ्गुलं वर्णयते । तथा हि—

आताम्रहरितपाण्डुर जीवितसर्वं वसन्तमासस्य ।

दृष्टोऽसि ध्रुतकोरकः ऋतुमङ्गुलं तथा प्रसादयामि ॥ ६२

१ दृश्यन्त — कथं नु तं बभ्रुरक्षोमलाङ्गुलिं

करं विहायानि निमग्नमस्मति ।

अथवा

अचेतनं मामगुणं न लक्षणे-

अयं वस्मादवधोरिता प्रिया ॥ ६१३

वसन्तस्य सखा वामदेवोऽर्घ्यतेऽस्मिन् प्रसङ्गे—

त्वमसि मया चूनाङ्कुर दत्त कामाय गृहीतचापाय ।

यथिकजनपुर्वलिलक्ष्यं पञ्चाम्यधिक शरीरं भव ॥ ६३

विपर्ययेण वासन्तिकास्तरवस्तस्याथयिणश्च वर्णिता । तद्यथा—

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका वध्नाति न स्व रज

सन्नद्ध यदपि स्थितं कुरवकं तत्कोरकावस्थया ॥

काठेषु स्फलितं गतेऽपि शिशिरे पुष्कोकिलानां रत

शाङ्गे सहरति स्मरोऽपि चरितस्तूर्णार्धकृष्टं शरम् ॥ ६४

चित्रदर्शनम्

प्रणयिता चित्रदर्शनं तु विनोदस्थानमेव । सप्तमाङ्के राजा शकुन्तला-

चित्रे स्वीय भावचिह्नं निर्वर्णयति । तद्यथा—

स्थिन्नाङ्गुलिर्विनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अश्रुच कपोल पतितं दृश्यमिदं वनिकोऽष्टवासात् ॥ ६.१५

चित्रे यददृष्टं तदपि भावोद्रेकाय भवति । तद्यथा—

कृतं न कर्णापितवन्धनं सखे

शिरोपमागण्डविलम्बितेसरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं

मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥ ६.१८

तत्र चित्रे मधुनर—व्यमनमपि न विस्मृतम् । चित्रदर्शनप्रसङ्गेन
रमणीय वणनं मधुनरस्य दण्डविधानस्य भावोद्रेकं जनयति तथाहि—

अपिऽष्टयात्तरुपल्लवलोभनीय

पोतं मया सवयमेव रतोत्सवेषु ।

विम्व्याधरं स्पृशसि चेद् भ्रमरं प्रियापा-

स्त्वा कारयामि कमलोदरवन्धनस्यम् ॥ ६.२०

नात. १२ विद्मिदुर्ध्वनीयं शृगागस्य विस्मृतिपथेन—

दर्शनसुखमनुभवत् साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रोद्धृता कान्ता ॥ ६.२१

सानुमत्या साधु समोक्षितम्—

पूर्वापरविरोधो अपूर्वं एष विरहमार्गः ।

अदृशतमपि मृगं जनयति—

प्रजागरात् शिलोमृतस्तस्यां स्वप्ने समागमः ।

वाप्सस्तु न ददात्येना द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ ६.२२

वधूजनोपदेश

काश्यप (शकुन्तला प्रति) सा त्वमित् पतिकुल प्राप्य—

शुभ्रूपस्व गुरुन् कुरु प्रियसर्वाध्वानि सपत्नीजने
भर्तुर्गप्रकृततपि रोषणतया मा स्म प्रतीप गम ।

भूयिष्ठ भवदक्षिणा परिजने भोगेऽनुत्सेकिनो

यान्त्येव गृहिणोपद युवनयो धाम्ना कुलस्याधय ॥ ४१८

अभिजनवतो भर्तुः इत्यप्ये स्थिता गृहिणोपदे । इत्यादि ४.१९

मारीच. शकुन्तलामुपदिशति—

वत्से, विदितार्थासि । तदिदानीं महधर्मचारिण श्रुति न त्वया मन्मु

कार्यं । पश्य—

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरक्षे

भर्तृयंषेततमसि प्रभुता तवैव ।

छाया न भूच्छति मलोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दर्पणतले मुलभावनाश ॥ ७३२

पुत्रोदय

दुष्पन्तेनाहित तेजो दधाना भूतये भुय ।

जबेहि तनया ब्रह्मभगिनीर्भां क्षमोमिय ॥ ४४

यथातेरिष शमिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।

सुत त्वमपि सन्नाज सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ४७

तनयमस्मिरात् प्राचोर्वाकं प्रसूय च पावनम् । ३१९

भूत्वा चिराम् चतुरन्तमहीसपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथ तनय निवेश्य ।

भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण साधं

शान्ते करिष्यसि पद पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ ४२०

दुष्पन्त वययति पष्टाद्धे ममाप्यन्ते पुरुषशत्रोरेव वृत्ता ।

अपरश्च—

अस्मात्पर यत यथाश्रुति समूनानि

को न कुले निवपनानि नियच्छतीति ।

नून प्रसूति-विकलेन मया प्रसिक्त

धीतायुसेरुमुदक पिनर. विवन्ति ॥ ६२५

सप्तमाङ्के पुन भरतस्य चक्रवर्तित्व वर्णितम्—

रथेनानुदघातस्तिमितगतिना तोणंजलधि

पुरा सप्तद्वीपामवति वसुधामप्रतिरथ ।

इहाय सत्त्वाना प्रसभदमनात् सर्वदमन

पुनर्यास्यत्याख्या भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ ७ ३३

बालवत्सलता

नाटकेऽस्मिन् शिशुत्रय कवेरुपलब्धि । महती प्रीति कवे शिशुभ्यो
महाकाव्येषु दृष्टैव । अत्र प्रथम तावत् सिंहशिशुर्दुष्यन्तेन निर्वर्ण्यते—

अधंपोतस्तन मातुरामर्बक्लिष्टकेसरम् ।

प्रकीडितुं सिंहशिशु बलात्कारेण कर्षति ॥ ७ १४

भरतस्य प्रथमदर्शनेन—

किं न खलु बालेऽस्मिन्धोरस इव पुन म्निह्यति मे हृदयम् । दूनमन-
पत्यसा मा वत्सलयति ।

बालस्य चक्रवर्तिघोतनहस्तो राशा वर्णित —

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो

विभाति जालप्रयिताङ्गुलि. कर ।

अलक्ष्यपन्नान्तरमिद्वरागया

नवोपसा भिन्नमिवैरुपकजम् ॥ ७ १६

राजा स्वहृदय प्रकटतीक्ष्णनेन कथनेन—

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-

रभ्यक्तवर्णरमणीयवल. प्रवृत्तीन् ।

अङ्गुलीभय प्रणयिनस्तनयान् वहन्तो

धन्यास्तदङ्कुरजसा मलिनोभवन्ति ॥ ७ १७

अधोलिखिते श्लोके तृतीय शिशु वविनावाप्यते—

एवमाद्यम - विरद्धवृत्तिना

सद्यम किमिति जन्मतस्त्रया ।

सत्त्वसभयमुसोर्ऽपि दूष्यते

कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दन ॥ ७ १८

अत्र कृष्णसर्पशिशुस्तृतीय एव ।

बालस्पृष्टस्यामिनवागमो राजान प्रीणाति—

अनेन वस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य पात्रस्य सुरा मयैवम् ।

का निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्यात्
यस्यायमङ्घ्रात् कृतिर्न प्रहृष्ट ॥ ७३९

प्रभातम्

यात्येकस्तोऽस्तशिशिर पतिरोपधीना-
भाविष्कृतोऽरुणपुर-सर एकतोऽर्कः ।
सैजोद्वयस्य युगपद् व्यसनोदयाम्ना
लोको नियम्यत इवात्मवशास्तरेषु ॥ ४९

अपि च— अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुदती मे
दृष्टिं न नन्दयति सस्मरणोयशोभा ।
इष्टप्रदासजनिताम्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रमुदु संहानि ॥ ४३

कञ्चुकीय- -

नाटककवय कञ्चुकिन आत्मवर्णनं श्लाघन्ते । तद्यथा—
आक्षार इत्यवहितेन मया गृहीता
या वैजप्रष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञ ।
काले गते बहुतिथे मम सैव जाता
प्रस्थान-विवलदगनेरवलम्बनार्था ॥ ५३

नारीनिन्दा-

कवीना वैदिककालादेव नारीनिन्दा पद्धतिरेव । पञ्चमाङ्के राज्ञो
मुखादशोभनापि सम्प्रदायानुसारिणा कविना नारीनिन्दा प्रवर्तिता ।
तद्यथा—

राजा गौतमी लाञ्छस्यधोविधम्-

इव तत् प्रत्युत्पन्नमतिस्त्रैणमित्युच्यते ।

पुनरपि तामेव सम्बोधयन् राजाह-

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषेषु । इत्यादि ५२२

पूर्वतिरूपिते सन्दर्भे स्पष्टमेव यन्महाकाव्यवदभिनेयार्येष्वपि वर्ण-
नानां वैशिष्ट्यं वर्तते एव, अभिज्ञानशाकुन्तले चाधोलिखिता विषया
वर्णनद्वारेण समुन्नीताः —

मृगया, तपोवनम्, मुनि, यात्रापथ, राजौदत्यम्, वर्णाश्रमधर्मः,
आशीर्वचनम्, उच्चादशं, नीतिपथः, प्रजाप्रतिपत्तिः, कार्याकार्यविधा-

रणा, रूपसौन्दर्यम्, सम्भोग, विप्रलम्भ श्रुतु, चित्रदर्शनम्, वधूजनो-
पदेश पुत्रोदय, बालवत्पलता, प्रभातम्, कञ्चुकी, नारीनिन्दा च ।

अन्येषु नाटकेषु उपर्युक्तान् विषयानतिरिच्यापि वर्ण्यविषया समा-
सक्ता सन्त्येव । शृङ्गारप्रकाशे भोजेनाभिनेयार्थेषु देशवेष्टात्मकप्रवृत्तीनां
चर्चाविषये तत्र वर्ण्यविषयाणां निदर्शनानि साङ्गोपाङ्गानि समुपातानि ।

वर्णनसन्निवेशस्यावश्यमाविष्टा तस्याधोविधप्रयोजनेन परिकल्प-
नीया-

१ रसनिष्पत्तय आलम्बनोद्दीपनविभावानां प्रस्तुति । नान्यथोदात्त-
त्वादीनि प्रतिफलन्ति ।

२ प्रेक्षकाणां पाठनानां वा समक्ष निमर्गस्य, मानवकृपस्य सर्वोत्-
कृष्टविभूतीनां सन्दर्शनम् ।

३ वर्णितवस्तूनां सम्पर्केण प्रेक्षकाणामुदात्तीकरणम् ।

४ वर्णनद्वारेण भाविकथाशस्य सङ्केतः ।

५ समुदाचार-निदर्शनम्

६ नायकदेशकालकार्याणां परस्परसामञ्जस्यौचित्य विधानम् ।

महाकाव्ये वर्णनानि सन्ति, नाटकेऽपि वर्णनानि भवन्त्येव । एतयो-
र्द्वयोर्षो वर्णनमन्निवेशो वर्तते महाकाव्यविधानुसारेण पृथक् पृथक् विधौ भवति ।
महाकाव्ये तु वर्णनाटको प्रस्तूयते, तस्य वर्णनप्राधान्यात् । तत्र पाठक
कथावस्तु तन्तु विस्मरत्येव । नाटके पुन वर्णन प्रायशः कथाशस्या-
लङ्कार इव प्रोभाधायक भवति, कथाशः समुन्नयति च । अत एव
सक्षितवर्णनं नाट्यस्य वैशिष्ट्यम् ।

उत्कृष्टवर्णनं तु रमाना प्रभवभूमिरेवाभिनयार्थेऽभिनेयार्थे वा काव्ये
विद्यमति । पुनश्च प्ररोचनं यत् यथा महाकाव्यपरिभाषायां तथैव
नाट्यपरिभाषायामपि 'अमी वर्ण्य विषया यथायोगं सन्निवेशनीयाः' इति
स्वरूपनीयम् ।

प्रकरी वर्णनादिर्नास्ति

प्रासङ्गिकवृत्तस्य प्रकरणे शारदातनयो भावप्रकाशने प्रकरी लक्षण-
मधोविध परिभाषते—

शोभाये वैदिकादीना यथा पुष्पाक्षतादय ।

तथात्र वर्णनादिस्तु प्रबन्धे प्रकरी भवेत् ॥ ७ १३९

‘प्रकरी तु वर्णनादि’ इति सर्वथा त्रुटिपूर्णम् । तदेव व्याख्यास्याम ।

प्रकरी तु प्रासङ्गिकवृत्तमेवेति शारदातनयोऽपि मन्यते । तद्यथा,

प्रासङ्गिकादिषु वस्तु नाटके भवति त्रिधा ।

पताका-प्रकरीयुक्तपताकास्थानकक्रमात् ॥ ७.१३५

अनेन प्रकरी वस्तु एवेति सिद्धम् । इदं लक्षण ‘प्रकरी वर्णनादि’
इत्यत्र न स्पष्टते यतो हि नाम वस्तु (कयावस्तु, इतिवृत्त वा) वर्णनं न
भवति ।

अन्यत्रापि शारदातनयः प्रकरी वस्तुत्य निरूपयति । पताकास्थानक-
परिभाषाप्रकरणे स स्पष्टयति—

आगन्तुकेन भावेन यवभिध्यक्तिसारणम्,

वस्तुनो भाष्यवस्थस्य पताकास्थानक तु तत् ।

तत्पताकाप्रकरीदिर्भाष्यवस्थस्य वस्तुन,

सूचनोपायमेवाह पताकास्थानक बुधा ॥ ७ १४०

निष्ठयूनार्थो विलसति यत् प्रकरी वर्णनादिर्नास्त्येव । भरतादयः प्रायः
सर्वे नाट्यशास्त्राचार्या प्रकरी वृत्तत्वमेवावश्यक मन्यन्ते ।

शारदातनयस्येदं प्रकरीलक्षणं भोजस्य शृङ्गारप्रकाशस्य प्रकरी-
लक्षणमनुमरति । तद्यथा—सधुहि प्रकारं प्रकरीत्युच्यते । स ॥ पुष्पादी-
नामेव स्यात् । यथा च पुष्पप्रकरं परार्थोऽनवरकादे क्षयनस्थानस्य
अन्यस्य वा शोभाये भवति, एव महाप्रबन्धस्य ऋतुवर्णनादि अन्यो वा
तद्विधोऽप्यपारः सा प्रकरीति कथ्यते । एतदनुमारेण महाप्रबन्धे (महा-
काव्यादिषु) वर्णनादि प्रकरी भवतु नाम, न तु वर्णनादीनां नाटकादी-
प्रकरीत्वम् ।

अभिनेय-वस्तुनः पाञ्चविध्यम्

प्रेक्षकाणां बोधः कथं भवतीत्यपेक्षया नाटके पञ्चविधं वस्तु भवति ।'

तद्यथा—

१ श्रव्य-दृश्यम्

२. दृश्यम्

३ श्रव्यम्

४ क्लृप्तम्

५ सूक्ष्मम्

एतेषु प्रथमे चतुर्विधमङ्कभागे निर्मोज्यते । पञ्चमं चार्थोपक्षेपक एव निवेद्यते । क्रमशः सोदाहरणं परिभाष्यन्त इमे वृत्तमेदा ।

श्रव्य-दृश्यम्

अङ्कभागे प्रायशः पात्रं किञ्चित् पठति गायति वा, तदनु तेन सहैवाभिनेयेन स्वोक्तमर्थं प्रेक्षकाणां समक्षं दर्शयति । अथ प्रेक्षकं शृणोति पश्यति च । अत एव श्रव्य-दृश्यत्वं सार्थकं भवति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमाङ्के—

राजा—सूत, पश्यैनं व्यापाद्यमानम् । (शरसन्धानं नाटयति ।)

(नेपथ्ये)

भो भो राजन्, आश्रममृगोऽर्थं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

सूत (आकर्ण्यविलोक्य च)—आयुष्मन्, अस्य खलु ते बाणपातवर्तिनः कृष्णशरस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।

राजा (ससम्भ्रमम्) तेन हि प्रगृह्यन्ता वाजिनः ।

सूत—तथा । (रथं स्थापयति)

अत्र वृत्तान्तरमभिनेयेन प्रत्यक्षीकरणं भवति । अत एव वस्तुनः श्रव्यत्वं दृश्यत्वंच प्रतीतम् ।

१ साधारणता नाट्यशास्त्रकारा वस्तुनो द्वैविध्यमेव भवते—श्रव्यं दृश्यं सूक्ष्मम् ।

धनञ्जयः शारदातनयश्च—

द्वेष्टा विभागं कर्तव्यं सर्वस्यापीह वस्तुनः ।

सूक्ष्ममेव शब्देतिचिद् दृश्य-श्रव्यमवधारम् ॥

नैतदवधारणं तद्व्यानुरोधीति वचनमस्माकम् ।

दृश्यम्

यत्राभिनयाभिनवेशि वाक्यं न प्रोच्यते, केवलमभिनयद्वारेण कार्यमेव प्रत्यक्षीकार्यते, तत्र दृश्यनामकं वस्तु विलसति । तद्यथाभिज्ञाने सप्तमाङ्के—

राजा—(सहर्षम्, आत्मगतम्) कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि । (बालं परिष्वजते) ।

अत्र राज्ञो बालपरिष्वङ्गं केवलं दृश्यत एव न वाचा सूच्यते । अत एव दृश्यत्वमात्रमेवात्र कथितम् ।

प्रथमाङ्के ऽपि ऋषिकुमारको फलान्युपहरत इत्यत्र दृश्यत्वमेव । अत्र प्रेक्षकः फलोपहरणं पश्यति, वाचा न किञ्चिदपि तद्विषयकं शृणोति ।

श्रव्यम्

अङ्कभागे बहुशः किमपि पात्रं वस्तु-विषयं केवलं वक्ति, तदनु तस्य प्रत्यक्षीकरणायाभिनयो नापेक्षितः । तस्य धरतुनः केवलं श्रवणेन ज्ञानं भवति प्रेक्षकाणाम्, अत एव श्रव्यमेतत् ।

तदेतदभिनवगुप्तेन सङ्केतितमधोवचनेन—‘एवं परस्यं वा यदा व्याख्यायते न च प्रत्यक्षत्वेनैतदुपयुज्यते’ इति ।^१

श्रव्यस्पीदाहरणमभिज्ञानशाकुन्तले पञ्चमाङ्के पुरोहितस्य राज्ञे अधोवचनं देयं, परावृत्तेषु गण्वक्षिष्येषु ।

सा निन्दन्ती स्यानि भाग्यानि बाला ।

बाहूत्सेमं क्रन्वितुं च प्रवृत्ता ॥ ५ वे० इत्यादि

अन्यद्वाचतुर्थाङ्के—

गौतमी—वत्स नारदं कुत एतत् ।

प्रथम—तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी—किं भानसी सिद्धिः ।

द्वितीय—न खलु । श्रूयताम् । तत्र भवता वयमाज्ञप्ता—शाकुन्तला-हेतोर्वनस्सतिभ्यः कुसुमान्याहरत इति । तत् इदानी—

क्षोम केनचिदिन्दुवाण्डुतरणा मागल्यामाविष्कृत
निष्ठघृतश्चरणोपभोगफलमो लाक्षारस केनचित् ।
अयेम्मो वनदेवताकरतलंरापर्वभागोत्थिते
दन्तान्याभरणानि तत्किंसलयोद्भेद प्रतिद्विद्विभि ॥ ४५

प्रियवदा—(शकुन्तला विलोक्य) हला, अनयाभ्युपपत्त्या सूचिता
ते भर्तुर्गोहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीर्गति ।

अपरत्र स्वप्नवासवदत्ते श्रव्यस्योत्कृष्टमुदाहरण विद्यते प्रथमाङ्के
ब्रह्मचारिणो लावणकदाहकथनम्—

ब्रह्मचारी—भो श्रूयताम् । राजगृहतोऽस्मि । श्रुतिविशेषणार्थं वरस-
भूमौ लावणक नाम ग्रामस्तत्रोपितवानस्मि ।

योगन्धरायण —अथ परिसमाप्ता विद्या ।

ब्रह्मचारी—न खलु तावत् ।

इत्यारभ्य सद्विदानी न जाने । इह तया सह हसितम्, इह तया
सह कथितम् इह तया सह पर्युपितम्, इह तया सह भणितम्, इत्येव
विलपन्त राजान महता यत्नेन तस्माद् ग्रामाद् गृहीत्वापक्रान्तम् । ततो
निष्क्रान्ते राजनि उपितनक्षत्रचन्द्रमिव नभोऽरमणोऽयं सवृत्त स ग्रामः ।
सतोऽहमपि निगतोऽस्मि ।

प्रतिज्ञायोगन्धरायणे पुन तृतीयाङ्के विदूषको योगन्धरायणो रुम-
ध्वाश्च संवदन्ति—'अथ किं कृता कार्यं विपत्तिः' इत्यारभ्य 'किं सत्त-
रत्तम्' इति । बन्धनमिदानीं प्रमद्वन सम्भाव्य प्रवृत्तो राजलीला कर्तुम् ।

यत्किञ्चिद् रङ्गाद् बहिर्घटते तस्य रङ्गपात्रेभ्यो विज्ञापन श्रव्यविधा-
नेन सम्पद्यते ।

आकाशे, आकाशवाणी दूतवाक्य, सन्देश, वरशापी, नेपथ्याक्तिः,
नेपथ्यार्थोक्तिः, आकाशोदत्तदृष्टिः, एकोक्तिः, स्वगतम् इत्येवविधानि
वाक्यानि वस्तुतः श्रव्यमव । एतत्तु क्वचिच्छ्रातु क्वचिद् वक्तु, क्वचिदु-
भयोरनुभावा दर्शनीया भवन्ति प्रसक्ते ।

ऊर्ध्वम्

यत् किञ्चिद् रङ्ग 'वर्णे' वक्ष्यते, तत् सर्वमूह्य भवति । वस्तुतः वर्णे
विमपि न वक्ष्यते, केवल वर्णसमोप मुखं नीयते रहस्यं किमपि वक्तुम् ।

अभिनेयवस्तुनः पाञ्चविध्यम्

तत् तूत्तमप्रकृतोनामपि कृते वृत्त-वर्तिष्यमाणवटना-विषयक भवति ।
सद्रहस्यमकथितमयुतञ्च क्वचित् श्रुतमिवामिनोतं परवर्तिषटनाचक्रस्य
कुञ्चिकेव स्यात् । यया माञ्चविवामिनित्रे प्रथमेऽङ्के—

राजा—अपि कञ्चिदुपेयोपायदक्षिणे ध्यापृत ते प्रज्ञावक्षु ।

विद्रूपक —प्रयोगसिद्धि पृच्छ ।

राजा—कथमिव ।

विद्रूपक —(कर्णे) एवमिव ।

नाट्यदृष्ट्या कर्णे कथनस्यात्र महत्त्व नाविदितं सहृदयानाम् ।
'केनोपायेन मालविकया सङ्गमन राज्ञो भविष्यतीति' सम्प्रति रहस्य-
विषयः प्रेक्षकाणां मननविषयो द्वितीयाङ्के प्रवर्तते ।

अन्यविद्यमूह्यमनुमानेन गम्यते । ययामिज्ञानशकुन्तले प्रथमाङ्के
विद्रूपको नास्ति । द्वितीयाङ्कस्य प्राक् प्रवेशके यदि नाम स शकुन्तला-
दुष्यन्तयोः प्रणयारम्भं चर्चति, तर्हि प्रेक्षकैरुत्तमं भवति यद् राजा
विद्रूपकमस्मिन् विषये विज्ञापित । तत्रैव चतुर्थेऽङ्के सखी शकुन्तला
कथयति—यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्यते भवेत् ततस्तस्मैमा-
मात्मनामघेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दक्षिणेत्यनेनोहाते यदाश्रमात् प्रत्यागतात्
प्राग् दुष्यन्तेन सुखदस्मृतिरूपा नाममुद्रिका शकुन्तलायै दत्ता । विक्रमो-
र्वशीयस्य प्रथमाङ्केऽपि नायकयोः प्रणय-व्यापारोपक्रमः प्रचरितः । स
विषयः द्वितीयाङ्कात् प्राक् प्रवेशके चेटोविद्रूपकयोः सवादे प्रस्फुटति ।
तत्राप्युक्तं वर्तते यद्वाज्ञा विद्रूपकोऽभिनवप्रणयव्यापारविषये विज्ञापितः ।

मुद्राराक्षसं च

चाणक्यः —राक्षस एव कश्चित् कालं सेवितव्यः । ततः प्रत्यासन्नेषु
परेषु प्रयोजनमिदमनुष्ठेयम् । (कर्णे एवमेव) १ २०/२१

अन्यविद्यमैवोहं वा कर्णे वा भरतेन निर्दिशितम् । यया

पूर्ववृत्तं तु यत्कार्यं भूयः कथं तु कारणम् ।

कर्णप्रदेशे तद्वाच्यं मागात्स्फुरत्तत्ताम् ॥ २५.१२

यपोत्तररामचरितस्य द्वितीयाङ्कस्य विष्कम्भे

वासन्ती—(समर्थ, स्वगतम्) कथं नामगेरेत्याह ?

(प्रकाशं) किमत्याहित, सोतादेव्या ?

आत्रेयी—न केवलमत्याहितम्, सापवादमपि ।

(कर्णे) एवमिति ।

मृच्छकटिके चतुर्थेऽङ्केऽपि—

मदनिका—स च तस्यार्थस्य हस्ते विनिक्षिप्तः ।

शबिलक—विमथम् ।

मदनिका—(कर्णे) एवमिव । ४ १७/१८

सूच्यम्

पूर्वोक्तश्चतुर्वर्गः सरसो हृद्यो विस्तरोपपन्नो विरुसति । कवेः प्रति-
भायाः समुन्मेषाय तत्र प्रकोमावसरो वर्तते । तस्याङ्गभागे सन्निवेश-
स्तुत एव । सूच्य प्रायशस्तावद्योपक्षेपकेषु निधीयते । तत्र कथावस्तु-
प्रपञ्चो रसनिष्पत्तये नापेक्षितः अपि तु नाट्यवस्तुना सरचनायाः सूत्रबन्ध-
एव सूक्ष्मरीत्या मध्येन कथाशस्तत्र नैकदिवमाना मासानां वर्षाणां वा
विवरणं प्रस्तौति । तान्येव वस्तूनि सूचयानि विधीयन्ते यानि प्रायो रङ्ग-
परिधीं समाहितेष्वपि देशकालेभ्यो बहिर्भवन्ति ।^१

स्वगतेनापि कवचित् सूच्यं भवति । यथोत्तररामचरितस्य प्रथमाङ्के

रामः—(स्वगतम् ।) शुद्धान्तचारी दुर्मुखः ।

न मया पीरजानपदेष्वपसर्पं प्रहितः ।

पञ्चविधेष्वेतेषु श्रव्यं सूच्यं चात्मानं (Narration) भवति । नाटक-
आख्यानशस्य तावन्मात्रं महत्त्वं न भवति, यावन्मात्रं दृश्यस्य । दृश्यं
तु कर्तॄणां नायकानां चरितानि साभिनयं प्रस्तौति । अरस्तुः समीक्षते—

An imitation of a worthy or illustrious action, possessing
magnitude in pleasing language, using separately the several
species of imitation in its parts by men acting and not thro-
ugh narration, through pity and fear effecting a purification
from such like passions.^२

१ वृत्तानि वदचित् रङ्गाद्विर्घटितानि अवप्तीति नाविदितं सत्ताम् ।

२. Sobel The Theatre Handbook P. 625

पूर्वरङ्गावधारणम्

[१ पूर्वरङ्गस्य प्रत्याहारादि आमुखान्त विस्तारः ।]

२. केवल बहिर्व्यवनिर्वाहानि (गीतादि प्ररोचनान्त) भवति पूर्वरङ्ग ।

३ आश्वावणादि महाचार्यन्तमेव पूर्वरङ्ग । १११०।

४ रङ्गद्वार यावत् पूर्वरङ्ग ।

५ विघ्ननिर्वहणात्मक कार्यजातमेव पूर्वरङ्ग ।

६ त्रिगत प्ररोचना च परवर्तिकाल एव पूर्वरङ्गे समावेशिते ।]

भरत पूर्वरङ्गं लक्षयते—

पूर्वरङ्गं कृतं पूर्वं तत्रायं द्विजसत्तमा ।

तस्या त्रिपुरदाहश्च डिमसज्जं प्रयोजित ॥ ४१०

इदं भरतवचनमभिनवगुप्त परतो विशदयति—‘रङ्गे नाट्यप्रयोगे यः पूर्वो भागः’ इत्यादि ।^१ अर्थात् नाट्यप्रयोगस्य समारम्भे यत् सर्वं कार्यजातं पूर्वं भवति, तत् पूर्वरङ्गः ।^२

यस्माद्वङ्गे प्रयोगोऽप्येवमेव प्रयुज्यते ।

तस्मादयं पूर्वरङ्गो विज्ञेयो द्विजसत्तमा ॥

ना० शा० ५७

पश्चाच्च ‘उत्तररङ्गः’ भवति । अयमेवोत्तररङ्गः मुखादियन्निपक्षकात्मक नाट्य वस्तुतः प्रस्तौति ।

पूर्वरङ्गस्य विंशतिप्रायाङ्गानि सन्ति । न तेषु सर्वेषु

१ तेन पूर्वो रङ्गे पूर्वरङ्गः । अत्रि० भा० भाग १ पृष्ठे २०९ ।

२ पूर्वरङ्गविषयिणोऽयं धारणा ना० शा० ५१६ अनुसरति । समीतचन्द्रे विप्रदास प्ररोचनां प्रस्थापना च समाने मन्यमानः पूर्वरङ्गे वर्णयति—

रङ्गद्वारं ततश्चारी महाचारी त्रिकं ततः ।

प्रस्तावनेति भरतः कृमादुपादिचमुनि ॥ २४५

नाट्यप्रयोगो विलसति ।^१ प्रत्याहारादीन्यासारितान्तानि अन्तर्यवन्ति-
काङ्गानि नाट्यतत्त्वविहीनानि सन्ति । शेषभूतेषु बहिर्यवनिकाङ्गानां
नाट्यप्रयोगो न्यूनाधिकमस्त्येव । एतेषां नाट्यप्रयोगविशिष्टानां पूर्वरङ्गा-
ङ्गानां नाट्यतत्त्वं प्रगुणीकृत्य पूर्वरङ्गस्यापरविधौ सामासिकविग्रह
परिलक्षितः । तद्यथा—‘पूर्वं रज्यते यस्मिन्’ इति । पूर्वरङ्गस्येदमवधारणं
नाट्यशास्त्रेऽधोलिखिते दलीके स्पष्टमेव—

पूर्वरग महाभागा गदतो मे निबोधत ।

पादभागा कलाश्रव परिवर्तास्त्येव च ॥ ५६

अग्निवगुप्त प्रतिपादयति—इह बहिर्यवनिकाङ्गान्येव पूर्वरङ्गः ।^२
पूर्वरङ्गस्येदमपरमवधारणम् ।

बहिर्यवनिकाङ्गानि सन्ति—गीतम्, उत्थापनम्, पङ्क्तिर्तनम्, तान्दी,
शुष्कावकृष्टाधुवा, रङ्गद्वारम्, चारी, महाचारो, त्रिगतम्, प्ररोचना
च ।^३ एतेषु महाचार्यन्तः दैवतपूजनं भवति ।^४

पूर्वरङ्गस्मैवा सोमा दैवतपूजनं यावद् प्रथितायीत् ।^५ भरत एव
निदिशति—

आश्वावणादि चार्यन्तमेतद् दैवतपूजनम् ।

पूर्वरङ्गं मया ख्यातं तथा चाङ्गविवक्ष्यन्म् ॥ ५५३

दैवतपूजनस्य पश्चात् त्रिगत, प्ररोचना च वर्तते । अग्निवगुप्ता-
नुसारेण ‘त्रिगत प्ररोचनयोर्दृष्टैक प्रयोजनमिति तात्पर्यम् ।^६ ‘त्रिगत-
प्ररोचनाद्वारेण प्रस्तावना प्रारम्भते’ इति भरतो निदिशति । तद्यथा—

१. अङ्गानां न्यूनाधिकमावे हि मयासः पूर्वरङ्गभेदाः । अग्निवगुप्ता प्रथमे
भागे पृ० २१० गा० ७० सी० । अग्निवगुप्तो मरतानुसारेण प्ररोचनान्त्या
कनविदिति भेदान् पूर्वरङ्गस्य अनुते । भाग्यी ना. पा. ४ १४ अधिहृत्य ।

२ अपरञ्च—तेन गीततारुवाद्यनृपाठ्य ध्यतसमस्ततमा प्रपूज्यमानं
यनाट्याङ्गमृतं स पूर्वरङ्ग इत्युक्तं भवति । अमि० भा० भाग १ पृ० २०९

३ ना० पा० ५ २१-२२

४ ना० पा० ५ ५३ ।

५ एव पूजाधिकारार्थं पूर्वरग इति मया । ना० पा० ३६ २८ ।

६ अमि० भा० भाग १ पृ० २२५ ।

उपक्षेपेण काव्यस्य हेतुयुक्तिममाश्रया ।

सिद्धेनामन्त्रणा या तु विज्ञेया सा प्ररोचना ॥ ५ २९

इयं प्ररोचना तु वस्तुतः प्रस्तावनैव, यथा भरतेन निर्दिष्टम्—

प्रस्तावना ततः कुर्यात् काव्यप्रख्यापनाश्रयम् ।

उद्धात्यकादिकर्तव्यं काव्योपक्षेपणाश्रयम् ॥ ५.१६६

त्रिगतप्ररोचनयोः पूर्वमपि प्रस्तावना भवेन्नाम चारोनामके पूर्वरङ्गे ।
भरतो विशदयति—

प्रयुज्य विधिर्नैव तु पूर्वरङ्गं प्रयोगतः ॥

स्थापकः प्रविशेत्तत्र सूत्रधारगुणाकृति ।

स्थापनं तु घेष्णव कृत्वा सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतम् ॥

प्रविश्य रंगं तैरेव सूत्रधारपदैर्भजेत् ।

स्थापकस्य प्रवेशे तु कर्तव्यार्थानुगा ध्रुवा ॥

अथवा वाचतुरथा वातञ्जैर्मण्डपान्विता ।

कुर्यादनन्तरं चारीं देवब्राह्मणशसिनीम् ॥

सुवाण्यमधुरैः श्लोकैर्नामाभावरसान्वितैः ।

प्रसाद्य रंगं विधिवत्कवेर्नाम च कीर्तयेत् ॥

ना० शा० ५ १६१-१६५

अथ चार्थः स्थापको यथानाम काव्यस्थापनं करोति कवेर्नाम
कीर्तयित्वा ।^१ चारी कमपि 'अर्थ' काव्यार्थं प्रस्तौति च ।^२

अत्रावधेयं वर्तते यत् पूर्वरङ्गस्यान्त एव स्थापकः समाधाति ।^३ अतः
एव रङ्गद्वारं यावत् पूर्वरङ्गो विलसति, पश्चात् चारीतः स्थापना
प्रारम्भ्यते ।^४ महाचामया समासाया स्थापकः पारिपाश्वर्की व्याहरति ।

१ ५.१६५ कारिकाधोविषयं प्रारब्धया व्याख्याता—ततः कविनाम कीर्तयेत् ।
च चन्द्राद् गुणादिकम् । तेन प्रतिष्ठादरणीयत्वं भवति ।

२ अर्थमिषादिनं श्लोकं चायङ्गमूर्तं पठेदिति । भारती प्रथमे भागे २३९ पृष्ठे ।

३ पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।

प्रविश्य तद्वदपरं काव्यमास्थापयेत्ततः ॥ दशरूपकम् ३.२

प्रयुज्य विधिर्नैव तु पूर्वरङ्गं प्रयोजयेत् । इति पुनरङ्गस्यात्र सोमो प्रकटयति ।

४. तस्यान्ते तु त्रिपद्या व्याहरेत् पारिपाश्वर्की । ना० शा० ५ १३२

अत्र त्रिपदो कारचित् प्रयुज्यते । अभिनवगुप्तानुसारेण सा त्रिपदो 'आमुख'-
रूपा भवति ।^१ अत्रावधेयं वर्तते यदाभिनवगुप्तोऽत्रैवामुखस्य प्रारम्भ
स्थापयति ।

भरतस्माधोविधं श्लोकं प्ररोचनायां प्रागेव पूर्वरङ्गस्य सोमा-
मवधारयति—

प्ररोचनां च कर्तव्यां सिद्धेनोपनिमन्त्रणम् ।

रङ्गमिदौ पुनः कार्यं काव्यवस्तुनिरूपणम् ॥ ५ १३५

अर्थात् पूर्वरङ्गे सिद्धे (सम्पादिते) सति प्रेक्षका नाट्यपेक्षणायां
निमन्त्र्यन्ते । पूर्वरङ्गस्यान्ते (प्ररोचनायां) काव्यवस्तुनिरूपणं भवति ।
अत्र रङ्गस्तु पूर्वरङ्ग एव ।

पूर्वरङ्गस्य वास्तविकी भोमा कुत्र स्यादित्यस्मिन् विषये भरत एव
प्रमाणम्—

प्रोक्तवानस्मि यत् पूर्वं शुभं विघ्ननिवर्हणम् ।

तत्स्थानुबन्धेन मया पूर्वरङ्गं प्रकीर्तितम् ॥

अनया दृष्ट्या विघ्न-निवर्हणात्मकं कार्यक्रम एव पूर्वरङ्गः । न तु
त्रिगते, प्ररोचनायां वा विघ्नं निवर्हणं भवति । अत एव तयोः पूर्वरङ्गता
निश्चिन्नेववचनम् ।

त्रिगतं प्ररोचनां च पूर्वरङ्गस्याङ्गे इति विवादास्पदमेव प्रतिभाति
भरतस्याधोलिखितेन श्लोकेन—

त्रिकं प्ररोचनां चापि पूर्वरङ्गे भवन्ति हि । ५ १५

अत्र चापि पदार्था त्रिकप्ररोचनयोः पूर्वरङ्गाङ्गत्वं न सर्वसम्मतमिति
मकेतितम् ।

निष्ठचूतार्थो विलसति—पूर्वरङ्गस्य महासामान्यवचनं, मध्यसामान्य
वचनं, विशिष्टवचनं च प्रसङ्गानुसारेण बद्धव्यानीति ।

१. त्रिपदेति पारिपाश्विकी आमुखरूपा । भारती भाग १ पृ० २४२

इदं पारिपाश्विकीवमामुखीति बक्षोऽयं संस्करणस्य भारत्या 'पारिपाश्व-
कामुखस्वरूपाया' इति 'म' पाठेन संकेतितम् । भाग १ पृ० २४२ ।

पूर्वरङ्गप्रयोजनम्

विघ्नविनाशस्तु पूर्वरङ्गस्य पारमार्थिक प्रयोजनं विदितचरमेव ।
अपरं च तस्य नाट्योचितं प्रयोजनं सविशेषमेव निर्दिष्टम् । तद्यथा—

निजसुखादिविवशोभूतश्च कथं वस्त्वन्तरे सविदं विश्रामपेदिति
तत्प्रत्यूह्यपोहनाय प्रतिपदायनिष्ठे साधारण्यमहिम्ना सकलभोग्यत्व-
सहिष्णुभिः शब्दादिविषयमयैरातोद्यमान-विचित्रगण्डपपदविदग्धगणिका-
दिभिरुपरञ्जनं समाश्रितम्, येनाहृदयोऽपि हृदयवैमल्यप्राप्त्या सहृदयो-
क्रियते ।^१

आवश्यकतानुसारेण पूर्वरङ्गस्येदं प्रयोजनं परवर्तिकाले आविष्कृत-
मिति प्रतिभाति ।

— • —

प्रस्तावना

। १ प्रस्तावना मूलतो द्विविधा भवति पूर्वरङ्गीया आमुखीया च तद्यथा—

- (क) उत्थापने सामान्येन रङ्गद्वारे रूपकविशेषेण नाट्यमुत्थापितम् ।
- (ख) चायी कविविपयिणी प्रस्तावना स्थापकेन ।
- (ग) त्रिगते प्ररोचनाया च काव्यार्थविपयिणी काव्यार्थोपक्षेपेण ।
- (घ) नाट्यकथामुख विपयिणी आमुखेन ।

२. स्थापक प्रस्तावको वा रङ्गद्वारानन्तर चायमेव रङ्ग प्रविशति । ततः प्रभृति काव्यस्यापना क्रियते तेन ।

३ भासनाटकेषु केवलं नान्द्या, विज्ञापनस्य स्थापनायाश्चोपलेशो वर्तते । तत्र विज्ञापन तु प्ररोचना-स्यानीयम् । स्थापना तु आमुखीय-प्रस्तावनैव ।]

आमुखीया प्रस्तावना

नाटकीया प्रस्तावना बहुविधा भवति । प्रथम तावदामुखीया प्रस्तावना लक्ष्यते । भरतो निर्दिशति—

नटो निद्रूपको वापि पारिषाद्वक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिता सलाप यत् कुर्वते ॥
चित्रविक्रयं स्वकार्येऽर्थं वीर्यङ्गैरन्यथापि वा ।

आमुख तत्तु विज्ञप्य बुधैः प्रस्तावनापि वा ॥ १९.३०-३१

अस्या प्रस्तावनाया वैशिष्ट्यं विशदयन्मिनवगुप्त स्पष्टयति—

अथामुलं प्रारम्भमपीयन्मुखं वा प्रस्ताव्यतेऽन्येति (प्रस्तावना) ।
तत्र कदाचित् कार्याभिमुखं नीयते पूर्वरङ्गविधि, तदभिमुखं वा कार्या-
रम्भं तन्नीयते, सा द्विधेति ।

अत एवामुगं तु पूर्वरङ्गानन्तरं भवतीति स्पष्टमेव ।

इयमाभुलीया प्रस्तावना बीजोपक्षेपात्मिका भवति^१ । भरतानुसारेण तु तत्र—

मुखबोजानुसद्दशं नानामार्गसमाश्रयम् ।
नानाविधेरूपक्षेपे काव्योपक्षेपेण भवेत् ॥ ५ १६८

आमुख द्विविध भवति बोध्यज्ञात्मक स्वकार्योत्थ च ।^२ किमिदं स्वकार्योत्थ नामेति अभिनवगुप्तेन स्पष्टोक्तम्—यथा नामानन्दे—
नाटयितव्ये किमित्यकारणमेव सद्यते” इत्यादि ।

अन्यच्च—“गटोविदूषकपारिपाश्वर्कौ समन्तादिति विविधभेदेन स्वकार्यनिरूपण-व्याजेन ये नानाविधा उपक्षेपा उपाशुछन्नत्वेन रूपाकार्यबीजस्य सामाजिकहृदयभूमी क्षेपास्ते काव्य प्रस्ताव्य प्रस्तावक-स्थापको निष्क्रामेताम् ।”^३

अपरविधा प्रस्तावना कवि प्रस्तावयति चारीद्वारेण । तद्यथा—

कुर्याद्विनन्तर चारी वेषग्राह्यगणशशिनीम् ।
सुवाक्यमधुरैः श्लोकेर्नानाभावरसान्वितैः ।
प्रसाद्य रङ्गं विधिवत् कवेर्नाम च कीर्तयेत् ॥ ५ १६४, १६५

अभिनवगुप्तानुसारेण चार्या कवेर्नाम गुणादिकं च कीर्तयेत् । अन्यत्र चार्यामर्थभिधायिश्लोकाष्टोऽपि निर्दिष्टः ।^४

तृतीयविधा प्रस्तावना काव्य प्रस्तावयति ।

महाचार्या अन्तिमे भागे पारिपाश्वर्कौ त्रिपद्यामुख प्रस्तुत । तद्यथा

१ ततो रूपकविशेषप्रस्थापनमाश्रित्य तत्प्रस्थापनव्याजेन भाविरूपकार्यस्य प्रस्तावनामुपक्रमोपलपयामास कुर्यात् । अभिनवभारती प्रथमभागे पृष्ठ २४९

२ ना० घा० २० ३१ । स्वकार्योत्थात्मक प्रस्तावनायां कर्ता स्थापको भवतीति अभिनवगुप्तो भारत्यां प्रथमे भागे पृ० २४९ प्रतिपादयति—
पूर्वैरङ्गान्तेऽस्या कविद्वयोः । स्थापक एव स्वस्थो निर्माता ।

३. अभिनवभारती ना० शा० ५ १६८ तद्विस्तृतम् । अत्र काव्यं तु काव्यापबोज-
मपवा काव्योपक्रम एव ।

४ अभिनवभारती प्रथमे भागे पृ० २३९

ततो रौद्ररस श्लोक पादसहरण पठेत् ।

तस्यान्ते तु त्रिपद्याय व्याहरेत् पारिपाश्वर्कौ ॥

ना० शा० ५ १३२

अभिनवगुप्तोऽत्र स्पष्टयति—त्रिपद्येति पारिपाश्वर्कवाचामुखरूपया ।

उत्थापनाङ्गे-रङ्गद्वारयो प्रस्तावनातत्त्वम्

अभिनवगुप्तो नाट्यशास्त्रस्य ५ २६ कारिकामधिकृत्य व्याख्याति—
उत्थापनाङ्गे सामान्येन नाट्यमुत्थापितम् । इह (रङ्गद्वारे) तु रूपक-
विशेषेणेति ।

पूर्वरङ्गीया प्रस्तावना

(“त्रिगत-प्ररोचने”)

भरतानुसारेण चारि-महाचार्यनन्तर त्रिगत-प्ररोचने भवत ।
नाट्यशास्त्रे चार्या वणन पञ्चमाध्याये १६४-१६५ श्लोकयोर्निष्पन्नम् ।
तदनन्तर १६६तम श्लोकोऽभ्योविधौ वर्तते—

प्रस्तावना ततः कुर्यात् काव्यप्रस्थापनाश्रयाम् ।

उद्घातयकादि कर्तव्य काव्योपक्षेपणाश्रयाम् ॥

ना० शा० ५ १६६

अस्मिच्छ्लोके “प्रस्तावना तु त्रिगत प्ररोचनयो समन्वित नामेति
प्रस्थाप्यते—

त्रिगते तु काव्य प्रस्थापन गीणतो भवति । तद्यथा—

विदूषकसत्वेकपदा सूत्रधारमिस्तावहाम् ।

असम्बद्धकथाप्राया कुर्यात् कथानिका ततः ॥^१

ना० शा० ५ १६४

अन्यच्च—

विदूषकः सूत्रधारस्तथा च पारिपाश्वर्कः ।

यत्र कुर्वन्ति सजल्प तच्चापि त्रिगत मतम् ॥ ना शा ५ २८

१ असम्बद्धकथा तदत्र व्यनक्ति । त्रिगतमभ्योनिद्वारेण विधेयम् ।

अभिनवगुप्तोऽत्र स्पष्टयति—

सजल्पो भविष्यन्नाटकादिविषय । स एव काव्योपक्षेपस्त्रिपुसमायत्त-
त्वात् त्रिगतशब्देनोक्त ।

इदं त्रिगतं त्वत्रोद्घात्यकादिपदेन व्यज्यत एव, यतो हि नाम
उद्घात्यकादिवती बोध्याः त्रिगतमेकमगम् । अत एव त्रिगतस्य प्रस्तावनात्व
प्रतिभाति ।

प्ररोचना भरतेनाधोविध लक्षिता—

उपक्षेपेण काव्यस्य हेतुयुक्तिसमाश्रया ।

सिद्धेनामन्त्रणा या तु विज्ञेया सा प्ररोचना ॥ ना० शा० ५ २९

अत्र प्ररोचना तु काव्यस्योपक्षेपेण पूर्वोक्ताया प्रस्तावनाया
अन्तर्गतैव । अत्र काव्योपक्षेपोऽगूढतया स्पष्ट क्रियते ।

उपर्युक्तपूर्वरंगीया प्रस्तावना त्रिगतप्ररोचनाद्वारेण तु विशिष्टैव ।
सामान्या प्रस्तावनापि दोषेषु पूर्वरगाङ्गेषु व्यञ्जनाद्वारेण विलम्ब्येवेति
सम्बोधयत्यभिनवगुप्तः । तद्यथा—

“उत्थापनाङ्ग-विवरणे”—अत्र च वैचित्र्यार्थं समुचितमाश्रमिताया
प्रवृत्तिमपि भाविरूपकोचित काव्यमपि पठ्यमान केचिदिच्छन्ति । तथा
हि सति “पाठ्ययोगकृतैस्तथा १” इति न सकोचित भविष्यति । युक्त
नैतत् । तथा हि रमणीयाद्युपकरणभूतशयनविरचनाद्यौ प्रतिपादु-
कस्तम्भधूपवस्त्रादिष्वपि सदुचितनायक-युगलादिप्राप्त-विचित्रादियोगो
युद्धोचित सप्ताहकङ्कटादौ च कातर्जनभयभावन नृसिंहगरुडादिरचना-
कृतयोगस्तथैव ह्यातिरमणीये नाट्ये भविष्यति, यदुपरजकवर्गडौकनादौ ।
एतदपि सुकुमारतदुक्तगीतपाठ्याभिनययोगेनैव कायम् ।^१

रगद्वारनामके पूर्वरगागे नाट्योत्थापन क्रियते ।^२ तदपि
प्रस्तावनेव ।

१. ना० शा० ५ ८

२. अभिनवभा० ना. शा ४ २२

३. रङ्गद्वारविषयिणी ५ ७६ कारिका विशदीकृतं अभिनवगुप्त आह—अभिनयोते
इत्यभिनयो रूपकविशेषः । सोऽवतायते रक्षेपेण तस्याप्रप्रयोजनादिनिरूपण-
पाठ्यद्वारेण तथैव आभिनय क्रियते यत्र तद्वगस्य भाविनी रूपकस्य द्वार-
मिव रङ्गद्वारम् । उत्थापनाङ्गे सामान्येन नाट्यमुत्थापितम् । इह तु रूपक-
विशेषेणेति भेदः । ना. शा ५ २६ अर्धकृत्य मारुती ।

पूर्वरङ्गोऽथ प्रस्तावनामुपरिविधामेवाभिनवगुप्त संकेतयति यदा स वक्ष्यति —

द्विविधा प्रस्तावना भवति—पूर्वरङ्गस्याङ्गभूता, अन्यस्य वा । तत्र पूर्वरङ्गाङ्गोऽस्या बबिहदासीन । स्थापक एव स्वतन्त्रो निर्माता ।^१ अग्रेऽभिनवगुप्त आमुखीया प्रस्तावनामधोविध विवृणोति—सा (प्रस्तावना) द्वितीया या वृत्तिमध्ये पठिता नाट्यशास्त्रीया कारिका २० ३०—नटी विदूषको वापि पारिपाश्वक एव वा' इत्यादि

भासनाटकेषु केवलं नान्द्या, विज्ञापनस्य, स्थापनायाश्चोत्प्रेक्षो दृश्यते । तत्र स्थापना विज्ञापन च क्रमशः आमुखीय प्रस्तावनाया प्ररोचनायाश्च स्थाने भवत । नान्दीश्लोकास्तत्र प्रकाशितनाटकेषु नोद्घृताः । पूर्वरङ्गस्य तदा का स्थितिरासीत्, पूर्वरङ्ग आसीन्नवेति सन्दिग्धमेव ।

अपरैव काचित्पद्धति रमाणवसुधाकरे सिंहभूपालेन सूचिता । तदनुसारेण 'आमुख द्विविध भवति—स्थापना, प्रस्तावना च' । यत्र पारिपाश्विके सह सूत्रधारो वीथ्यङ्गद्वारेण सबदति, तत्र प्रस्तावना भवति । यत्र पारिपाश्विको नास्ति, केवलं नटी-विदूषक-नटादिभि सह सूत्रधारो सबदति, प्रस्तुतमर्थमाक्षिपति च तत्र स्थापना भवति । अपरं च स निदिशति वीराद्भुतप्राये नाटके प्रस्तावनोचिता, हासप्रबोभत्सरीत्यादि-प्राये तु स्थापना मता । प्रस्तावनास्थापनयोरन्तरं रमाणवसुधाकरानुसारेणाधोविधमेव—

प्रस्तावनाया कथोद्धात, प्रवर्तक, प्रयोगातिशयश्च आमुखाङ्गानि विवक्षति । स्थापनाया स्वीत्य कल्पितं कथानिका वणित्वा सूत्रधारादयस्तदनुमारिणी नाट्यकथा प्रयोजयिष्माणामाक्षिपन्ति ।^२

१ ना. पा ५ १६८-१६९ अधिष्ठितं मारती ।

२ रमाणवसुधाकरा तृतीयविकासे १५७-१६२

नान्दी

[१ भरतात् प्राक् नान्दी यज्ञ विवाह युद्धादिमागलिककार्याणां समारम्भ-सूचक तूर्यनिर्घोषपुरस्सरो ह्यंजनन उपक्रम आसीत् ।

२ नाट्यप्रयोगे भरतेन सा नान्दी आशीर्वादश्लोकैः सयुता विहिता । इमे श्लोका एव नान्दीति प्रायोवादोऽपूर्णं सत्यम् ।

३ नाट्यप्रयोगे पौरस्त्य-नान्द्या प्रपञ्च एव पूर्वरङ्गः । स प्रपञ्च पूर्वरङ्गस्य प्रत्याहारादि अन्तर्यवनिकाङ्गरूपेण गीतादि बहिर्यवनिकाङ्गरूपेण च विलसति ।

४. नाट्यशास्त्रीय सन्दर्भेषु कतिपयस्थलेषु पूर्वरङ्गस्थानोपेतत्वेन पूर्वरङ्गस्य पर्यायरूपेण वा नान्दीपद प्रयुक्तं दृश्यते ।

५. नान्दीश्लोकानां सर्वोत्कृष्ट आदर्श — 'नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यः' इत्यादि पदानि सन्ति ।]

नाट्यशास्त्रे प्रथमनाट्यप्रयोगस्येदृशं वर्णनं विद्यते—

पितामह — महानय प्रयोगस्य समयं प्रत्युपस्थितः ।

अयं ध्वजमहं धोमान् महेन्द्रस्य प्रवर्तते ॥

अग्नेवानामीयं धेवो नाट्यतज्ञं प्रयुज्यताम् ।

भरत — ततस्तस्मिन् ध्वजमहे निहतासुरदानवे ।

प्रहृष्टामरसकोणं महेन्द्रविजयोत्सवे ।

पूर्वं कृता मया नान्दी ह्याशीर्वचनं सयुता ॥ १.५४-५६

अनेन प्रकरणेनेदं स्पष्टमेव यत् तस्मिन्प्रवसरे नान्दी 'आशीर्वाद-सयुता' कृता ।^१ ततः प्राक् पुराणतरं रूपं नान्द्याः किञ्चिदभासोदिति भरतेन नाट्यशास्त्रेऽन्यत्र दर्शितम्—

१. अन्यत्रापि नाट्यशास्त्रे भरत स्पष्टयति यन्नाट्यायमाशीर्वादो नान्द्या योजितः । उच्यते—

आशीर्वाचन-सयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते ।

देवद्विजन्मदीनां तस्मान्नान्दीति एतित्वा ॥ ५.२४

आवाहे च विवाहे च यज्ञे नृपतिमगले ।
 नान्दीशब्दमुपश्रुत्य हिंसा नश्यन्ति चैव हि ॥^१
 पाठ्य नाट्य तथा गेय चित्रवादित्रमेव च ।
 वेदमन्त्रार्थवचने सम ह्येतद् भविष्यति ॥

ना० शा० ३६ २४, २५

अनेन स्पष्ट प्रतिभाति यत् पूर्वं नान्द्या पाठ्य नाट्य, गेय, वादित्र
 चासन् । एतदेव भरतस्याधोवचनेन प्रमाणितम्—

‘नान्दी-शुष्कावकृष्टासु वर्णाश्रित वाद्य योज्यम्’ ।^२ अभिनवगुप्ता-
 नुसारेण ‘नान्दीपादान्तरेषु बहुतर नृत्तमिति । नान्दीमुखौ परिभाषमाण
 स्पष्टयति—नाद्य । मङ्गलदुन्दुर्भेरिव मुख यस्या ।^३

ईदृशी पुरातनकालात् प्रचरिताया नान्द्या भेरी-तुर्यनिर्घोषस्य
 प्राथम्यमासीत् । सेय नान्दी भरतेन साशीर्वादा कृता नाट्यप्रयोगायम् ।

१ तथा हि महाभारते याज्ञिकी नान्दी —

उत्तो राजकुले नान्दी सज्जे भूयसी पुन ।

पुरोहितकुले चैव सम्प्राप्ते ब्राह्मणर्षभे ॥

शान्ति० ५० ८३ ६५

साम्राजिकी पुन

कणस्य मठमाज्ञाय पुनस्ते भरतपम ।

योगभाषापयामास नदीतृणपुरस्सरम् ॥

वर्ण ५० १७ ३

उत्तररामचरिते च—रामस्याय षट्पञ्चकसमयो रात्रिदिवसहृत्-
 नादौक । प्रस्तावनायाम् ।

२ ना० पा० २४ २२४ । अ यच्च—कण्ठहस्त गोप्य करणम् । ना० पा०
 ३३.११ । करण तु नृत्तस्य क्रिया । गान्नाया विलासलोपस्य । ना० पा०
 ४ २९ अधिहृत्य भारती । हस्तपादसमायोगो नृत्तस्य करण भवेत् । ना० पा०
 ४ ३० । अथ च—द्विपादश्मण यस्तु करण नाय तद् मदेत् ॥ ना० पा० १० ३

३ अभिनवभारती प्रथमपात्रे पृ० २४६ । ना पा १५ ९४ अधिहृतभारती

कोजेत् नान्दी तु तुर्यघोषोऽपि बोधिता ।^१ रगराजानुसारेण एकदा द्वादश-
मृदङ्गघोषो नान्दी । काव्यार्थ-प्रयोगात् पूर्वमेव पूर्वरगाङ्गानीति बहुविधं
नृतगीत-वाद्य-पाठ्यात्मक मागलिक कार्यजात भरतेन प्रवर्तितम् । तेषु
नान्दी सर्वोत्कृष्ट स्थानं भजते स्वकीयेनाशीर्वादि-रूपेण मागल्य-वैपुल्येन ।
तद्यथा—

नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यः शुभ तया ।
जित्त सोमेन वै राजा शिव गोब्राह्मणाय च ॥
ब्रह्मोत्तर तथेवास्तु हता ब्रह्मद्विपस्तया ।
प्रशास्तिवमा महाराज पृथिवीं च ससागराम् ॥
राष्ट्रं प्रवर्धता चैव रक्षम्याशा सपृथङ्पतु ।
प्रेक्षाकतुंमंहान् धर्मो भवतु ब्रह्मभाविन ॥
काव्यकतुंयंशश्चास्तु धर्मश्चापि प्रवर्धताम् ।
इज्यया चानया नित्य प्रोयन्ता देवता इति ॥

ना० शा० ५१०५-१०८

अभिनवगुप्तोऽत्र सङ्केतयति—नान्दी पठति—नमोऽस्तिवत्यादि देवता
इत्यन्तम् ।

इय नान्दी साधारण्येन सर्वेषां रूपकाणाम्प्रयोगात्प्राक् पूर्वरङ्गेषु
योजनीया सूत्रधारेण । वस्तुन सर्वरूपकावितेयं नान्दी ।

नान्दीश्लोको वा रङ्गद्वारं वा

भरतानुसारेण 'नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यः शुभ तया' इत्या-
रम्भ 'इज्यया चानया नित्य प्रोयन्ता देवता' इति यावत् नान्दी विलमति ।
अत्र प्रश्नः समुदेति—'या मृष्टि स्रष्टुराद्या इत्यादि अभिज्ञानशाकुन्तले,
वेदान्तेषु यमादुरेकपुरुषम्' इत्यादि विक्रमोर्वशीये, 'एकेश्वर्ये स्थितोऽपि
प्रणतबहुफले' इत्यादि मालविकाग्निमित्रे नान्दी सन्ति, उताहो किञ्चिद-
परमेय पूर्वरङ्गाङ्गम् ?

१ एकदशमद्रुमानुसारेण नान्दी तु येते । यानिपर विलियम्स-महोदयस्य
Sanskrit English Dictionary नामके कोशे नान्दी तु
द्वादशमृदयनिर्घोषोऽस्ति ।

पूर्वोक्तश्लोकेषु नान्दीलक्षणस्यायोगात् नान्दी तत्र नास्तीति साहित्यदपणकारेण विश्वनाथेन प्रागेव समुन्नेपितम् । यद्यथा—

एतन्नान्दीति वस्यचि भतानुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु पूवरङ्गस्य रङ्ग-
द्वाराभिधानमङ्गम् इत्यन्ये । यदुक्तम्—

‘यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतायते ।

रङ्गद्वारमसौ ज्ञय वागङ्गाभिनयात्मकम्’ ॥ इति

कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च—

वेदांतेषु यमाहुरेकपुरय ध्याप्य स्थित रोदसौ

यस्मिन्मोक्षर इत्यनयविषय शब्दो यथार्थाक्षर ।

अन्त्यश्च मुमुक्षुभिर्निधमितप्राणादिभिर्मृग्यते

स स्याणु स्थिरभक्तियोगमुलभो नि भयसायास्तु च ॥

एवमादिषु ना दीलक्षणायोगात् । उच्यते—रङ्गद्वारमारभ्य कवि कुर्मति-
इत्यादि । अत एव प्राचनपुस्तकेषु नाद्य ते सूत्रधार इत्यनंतरमेव
वेदांतेषु—इत्यादि इत्रोकलिखनं दृश्यते ।^१ यच्च पश्चात् नाद्यंते
सूत्रधार इति लिखनं तस्यायमभिप्राय—नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयो-
जितवान् । इतः प्रभृति मया नाटकम्पादीयत इति कवेरभिप्रायः ।

प्रमङ्गलस्मिन् रङ्गद्वारस्य ‘अक्षयः समीक्षणोयम् । भरतानुसारेण तु
रङ्गद्वारमधोविधं भवति—

ततः श्लोकः पठ्येक गम्भीरस्वरसयुतम् ।

देवस्तोत्रं पुरस्कृत्य यस्य पूजा प्रवर्तते ॥

रानो वा यत्र भक्तिः स्यादथवा श्रद्धाणस्तथम् ।

गदित्वा जजरश्लोक रङ्गद्वारे च यत्समृतम् ॥

ना सा ५ ११३ ११४

१ मासनाटकेष्वियं स्थितिर्वर्तते । तथा हि मध्यमध्यायादे—

पायान् स धो मुग्धधूह्यावसाद

प्रतिमानाटके—

सोताभव पातु मुम तृष्ट सुधीषराम सहलदमणश्च ।

स्वप्नवासवत्—अयनवे दुःखवर्णावासवत्ताबलोवलस्य त्वाम् इत्यादिभ्य
प्रागेव—

^१ नाट्ये ततः प्रवर्तते सूत्रधार इति लिखितम् ।

यस्मादभिनयस्त्वत्र प्रथमं ह्यवतार्यते ।

रङ्गद्वारमतोज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥

ना. शा ५ २६

लक्षणमिदं 'वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषम्' इत्यादि सम्यग्रूपेण घटते ।

नान्दी पूर्वरङ्ग-पर्यायः

नाट्यशास्त्र एव नान्दी पूर्वरङ्गस्य पर्याय इति निगदितम् ।
तद्यथा—

वेद्यतासुरमानद्य यन्मात्लोकश्च नन्दति ।

तस्मादयं प्रयोगस्तु नान्दीनामा भविष्यति ॥ ३६ २१

श्लोकेऽस्मिन् 'अयं प्रयोग' तु पूर्वरङ्गस्यानीय इति ३६ १५—श्लोकेषु
भरतेन प्राक्कलितमेव ।

शारदातनयो भावप्रकाशने पूर्वोक्त भारतीय नान्दी-विषयकं महा-
सामान्यार्थकमभिप्रायं समर्थयति । तद्यथा—

या पूर्वरङ्गसम्बन्धाद् द्वाविंशत्यङ्गवर्तिनी ।

सम्याग्रन्दयतीत्येव सापि नान्दीति कीर्त्यते ॥ ७ १००

अभिनवगुप्तोऽपि 'नान्द्यन्त इति पूर्वरङ्गान्त' इति ध्रुवम् नान्द्या पूर्व-
रङ्गस्य च पर्यायं क्वचित् सम्भवतीत्येव प्रकटयति ।^१

शारदातनयो नान्द्या पूर्वरङ्गस्य च पर्यायमपरिविधमप्यधोलिखित-
कारिकयापि प्रस्तौति—

यद्यप्यङ्गानि भूयासि पूर्वरङ्गस्य नाटके ।

तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दीविप्नोपशान्तये ॥

भावप्रकाशने ७ २८५

अत एव 'नान्द्यन्ते सूत्रशार' इति वचनमात्रेण तत् प्राक् श्लोको
नान्दी न भवति । श्लोके तस्मिन् नान्दीलक्षणं घटते न वेति परोक्षणीयम्

१. नान्द्यन्त इति पूर्वरङ्गान्त इति । अभिनवभारती चतुर्थभागे पृ० ५०३

धरपरम्—'नाट्याख्यं मुख्यं मगलं सकलपूर्वरङ्गाङ्गोत्पलक्षणमिति चेन्न ।

ना० पा० १५६ अधिष्ठत्य भारतो । शारदातनय स्पष्टयति तत्राम्—

प्ररोचनान्तो नान्द्यन्तः प्रत्याहारादि वध्यते । भाव पृ० ७.१२८

नाटकेषु अंकच्छेद-विधिः

नाटकेष्वङ्कानामन्त कथं विधेयं इति कवीनां काचित् शास्त्रीया पद्धतिरभूत् । अङ्केष्वन्तरकार्याणि निवर्धयन्ते । कस्यचिदङ्कस्य अन्तरकार्यस्यायान्तरत्वं मुख्यकार्यं प्रति तस्य प्रतिप्रति च द्योतयितुं कविरघोविद्यप्रकरणेनाङ्कान्तं वितनोति—

- १ मध्याह्नं, सायाह्नं, प्रभातकालो वा समायात इति सूचनेन ।
- २ नायकस्य कार्यार्थमन्यत्रागमनापक्षया ।
- ३ कार्यवशात् नायकपात्राणां सर्वेषामन्यत्र गमनेन ।
- ४ नायकेन सम्पादनीयस्यापरस्य कस्यचित् कार्यस्य सूचनया ।
- ५ उपायेन बाधानां दूरीकरणे ।
- ६ अन्तरकार्यस्य समापनेन ।
- ७ नायकस्य किंकर्तव्याविमूढतया कार्यविश्रान्त्या ।]
- ८ भयवारण उपस्थिते पात्राणामन्यत्रशरणग्रहणेन ।

अंकान्त-विधिः

अङ्के प्रायशः एकदिनस्यैव कार्यं निर्वाह्यते । प्रसङ्गेऽस्मिन् दिनं मध्याह्नं यावत् सायाह्नं यावद्वा कल्प्यते । क्वचित् प्रभातं यावद्दिनं भवति ।^१ स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमाङ्कस्यान्तं साये भवति । तद्यथा—

स्रगा वासोपेता. सलिलमवगाढो मुनिजन.
प्रदीप्तोऽग्निर्भाति प्रविचरति धूमो मुनिवनम् ।
परिभ्रष्टो दूराद् रविरपि च सस्तिप्रकिरणो
रथ ध्यावत्यर्त्तासौ प्रविशति शनैरस्तशिखरम् ॥ १९६

सामे सर्वे विश्रमन्ति । अत एव नायकानां विश्रमोऽङ्कान्तेन योग्य एव । -

अविमारकस्य द्वितीयाङ्कः सूर्यास्तेन समाप्यते । तथा हि

- १ बालविरितस्य द्वितीयाङ्के गङ्गा निवृत्तं कार्यमभिनीतम् । ततः परमाङ्कान्तः प्रभाते सति विधीयते ।

अविमारक —वयस्य, अस्तमितो भगवान् दिवाकर । सम्प्रति हि—

पूर्वा तु काष्ठा तिमिरानुलिप्ता

सन्ध्याख्या भवति च पश्चिमाशा ।

द्विधा विभक्तान्तरमन्तरिक्ष

यात्यधनारीश्वररूपशोभाम् ॥ २१२

अभिप्रेक्ष्य चतुर्थोऽङ्क साये परिसमाप्यते । तथाहि—

राम —(परिक्रम्य विलोक्य) अये अस्तमितो भगवान् दिवाकर ।
सम्प्रति हि—

अस्ताग्निमस्तकगत, प्रतिसहृताशु ।

सन्ध्यानुरक्षितवपुः प्रतिभाति सूर्यः ॥ ४, २३ -

यत्र संध्याह्ने स्नानवेला भवति । तदा कार्यं समाप्याङ्कान्तो विधेय ।
तद्यथाविमारके प्रथमाङ्के —

भूतिक —स्वामिन्, शेषमभ्यन्तरे चिन्तयिष्याम । अतिक्रामति स्नान-
वेला । स्वामिदारिका आश्वासयितव्या इत्यादि ।

प्रतिज्ञायोगन्धरायणस्य द्वितीयाङ्कस्यान्तिमे भागे काञ्चुकीय सूच-
यति—मध्याह्नमारोहति दिवाकर । तदा राजा देवीमभ्यन्तरं प्रविष्टु
इति ज्ञापयति । काञ्चुकीयेन निवेदिता भरतरोहतकस्य राज्ञो दर्शनस्य
प्राप्त्यनामशृङ्खलिव स रंगाक्षिष्कामतेऽङ्कसमाप्तौ । तृतीयाङ्कस्यान्तो
मध्याह्ने समुपगते भवति । तत्र विद्रूपको निवेदयति—

‘परिवृत्तदिवसविलम्बेणाविरल सरत् जनो दृश्यते । किमिदानी कुर्मं ।’

अत एव नेदोयानेवाङ्कान्तः ।

मालविकाग्निमित्रस्य द्वितीयाङ्को वैतालिकस्य मध्याह्न-सूचनया
समाप्यते । तद्यथा,

वैतालिक —अयत्तु जयतु देवः । उपाखण्डो मध्याह्नः । तथा हि—

पत्रच्छायासु हसा मुकुलितनयना शीघ्रका-यतिनोनां
सोषान्यत्यर्थापाद यलभिपरिचयद्वेषपारावतानि ।

विन्दुसेषान् पिपासु परिसरति शिखो भ्रान्तिमद् वारिमन्त्र

सर्वदले समग्रंस्त्वमिव नृपगुणैर्दोष्यते - सप्तसप्तः ॥ २१२

राजा—अनुपनतमनोरयस्य पूर्वं शतगुणितेव गता मम प्रियामा ।
यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति सुभ्रु तत कृती भवेयम् ॥

(निष्क्रान्ता सर्वे)

रगस्य प्रधाननायको यदान्यत्रापेक्ष्यते, तदाङ्गु समाप्तिं याति ।
तद्यथा प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य प्रथमाङ्गु —

प्रतिहारो (प्रविश्य)—आर्यं, भर्तृमाताह—इच्छामि मे पुत्रक प्रेषितु-
मिति ।

यौगन्धरायण —अयमहमागच्छामि । विजये गच्छाग्रतः

अभिषेकस्य पञ्चमाङ्कान्ते रावणोऽशोकवनिकाया सीताया अर्घ्य-
मनुनय कृत्वा भ्रातृसहारक राममभियाकु सप्राप्तभूमिं प्रतिष्ठते ।

बालचरिते तृतीयाङ्कस्यान्तः कृष्णस्य सकर्पण-वारणाय पर्वताद्य-
मुनाह्वय प्रति गमनेन भवति । तद्यथा—

दामक* —जयतु भर्ता । एष भर्ता मकर्पण पर्वतात् यमुनाह्वये
कालियो नाम महानाग उत्प्लुत इति श्रुत्वा त प्रति गत । वारयवारय
भर्त सकर्पणम् ।

दामोदर —कालियो नाम मयापि श्रूयते सदृशं पन्नगपति ।
भवत्वहमस्य दर्शप्रशमन करोमि ।

गोप्राह्मणादयस्तेन सुजुष्यन्ते किल प्रभा ।

अद्य प्रभृति शान्तात्मा निष्प्रम. ॥ भविष्यति ॥ ३.१६

चतुर्थाङ्कस्यान्तोऽपि भाविकार्यं-सूचनेनान्यत्रगमनेन च भवति ।
तद्यथा—

भट* —मयुराया धनुर्महो नाम महोत्सवो भविष्यति । सगनुभवितु सपरि-
जनाभ्या भवदम्प्यामागन्तव्यम् ।

दामोदर. —आर्यं, अयं ननु देवरहस्यकाल ।

सकर्पण —शोघ्रमिदानी गमिष्याव ।

दामोदर —वाढम् । प्रथमं वल्ल एष भो ।

१ अथ भाविकार्यस्य सूचनाचि भवति ।

प्रभ्रष्टरत्नमुकुटं परिकीर्णकेशं
 विच्छिन्नहारपतिताङ्गदलम्बसूत्रम् ।
 साकृप्यकसमहमद्य दृढं निहन्मि
 नागं मृगेन्द्र इव पूर्ववृतावलेपम् ॥ ४१३

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य द्वितीयोऽङ्को भाविकार्यार्थमन्यत्र गमनस्येभ्यः
 ममाप्यते । तथा हि—

राजा—(सप्रणामम्) गच्छता भवन्तो । अहमप्यनुपदमगत् एव ।
 ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि इत्यादि ।

अभिज्ञानस्य पष्ठाङ्कान्ते राजा दुष्यन्तं छन्दस्य सहायार्थं स्वग-
 गन्तुकामो रथाधिरोहणं नाटयति ।

मालविकाग्निमित्रस्य प्रथमाङ्कस्यान्तो भाविकार्यार्थं नायकादीना-
 मन्यत्र गमनेन भवति ।

मालविकाग्निमित्रस्य चतुर्थाङ्का नायकस्य कुमारोवमुलक्ष्म्या
 समाश्वासनाय रगान्तिरूपेण भवति ।

विक्रमोर्वशीयस्य प्रथमाङ्कान्तो नायकं विहाय सर्वेषां पात्राणां
 निर्गमनेन भवति ।

कार्यवशाद्नायकस्माज्ञमा यदा सर्वे नायकपुरुषा रङ्गाद्बहिर्गच्छन्ति,
 तदाङ्कः समाप्यते । चारुदत्तस्य प्रथमाङ्कस्यान्तोऽनेन विविना भवति ।
 चेटी, विदूषकी वसन्तसेना च निष्क्रामन्ति । ततोऽङ्कान्तो भवति । अत्र
 प्रधाननायक एवैकाकी अवशिष्यते । अत एवाङ्कः समाप्यते ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्कान्तो नायकं दुष्यन्तं विहाय सर्वेषां
 पात्राणामन्यत्र गमनेन भवति । तथा—

राजा—(निःश्वस्य) हन्त, गता सर्वा । अहं पुनर्मन्दोत्सुक्योऽस्मि
 गमनं प्रति । यावदानुयात्रिणान् समेत्य नातिदूरे त्पावनस्य निवेशयेयम् ।
 न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापारादात्मानं निवर्तयितुम् । मम हि—

गच्छति पुरं शरीरं धावति पद्मादसस्तुतं चेतः ।

चीनाशुर्कामवन्नेतो प्रतिवातं नीयमात्स्यः ॥ १३१

यद्यप्यत्र भाविकायसूचनापि 'यावदानुयात्रिणान् समेत्यत्यादिना
 व्यञ्ज्यते, तथापि एव' विहाय सर्वेषां पात्राणां निर्गमनमेवाङ्कान्तमवश्यो-

करोति । तृतीयाङ्कस्यान्तोऽप्येवमेव भवति । गीतम्या आगमनेन दुष्यन्त विहाय सर्वाणि पत्राणि उट्ज गतानि । अङ्कान्तोऽपेक्षित एव । पुनश्च सायो भूत । अपरश्च रक्षोविघ्ननिवारणाय तस्यान्यत्र गमनमपेक्षितमेव । स 'सायन्तने सवनकर्मणि सम्प्रवृत्ते' इत्यादि श्रुत्वा कथयति—भो भोस्तपस्विन । मा भेष्ट । अयमहमागतोऽस्मि ।' (निष्क्रान्त)

अभिनव - कार्यक्रमसूचनयाङ्कान्तोऽवश्योक्तिप्रते, स्वप्नवासवदत्तस्य द्वितीयाङ्कान्ते—

चेटी—स्वरता त्वरता तावदार्या । अद्यैव किल शोभननक्षत्रम् । अद्यैव कौतुकमङ्गल कर्तव्यमित्यस्माक भट्टिनी भणति ।

अस्यैव नाटकस्य चतुर्थाङ्कस्यान्तोऽभिनवेन कार्यक्रमसूचनेन भवति । तद्यथा विदूषको निवेदयति राजानम्—

उचित तत्र भवतो मगःपराजस्यापराह्णकाले भवन्तमग्रत कृत्वा सुहृज्जनदर्शनम् । तदुत्तिष्ठन् तावद् भवान् ।

राजा—वाढम् ।

पञ्चमाङ्कस्यान्तेऽपि शत्रोर्विजयाय राज्ञा प्रयातव्यमिति नव-कार्य-क्रमसूचनेनाङ्कसमाप्तिर्भवात् ।' तत्र राजा कथयति—

उपेत्य नागेन्द्रतुरङ्गतोर्णे तमारुणि दारुणकर्मदशम् ।

विकीर्णवाणोऽप्रतरगभगे महार्णवाभे धुधि नाशयामि ॥ ५१३

फलप्राप्तिसूचनेनाभिनवकार्यक्रमसूचनेन च स्वप्नवासवदत्तस्यान्तिमोऽङ्क समाप्तिं याति । तत्र हि—

यौगन्धरामण —स्वामिन् देव्या कुशलनिवेदनाद्यर्थमद्यैव प्रतिनिवर्त-
तामत्रभवान् रैभ्योऽत्रभवती च ।

राजा—न, न । सर्व एव वयं यास्यामां देव्या पथावत्पा सह ।

१—अस्मिन् प्रकरणेऽङ्कान्तविधि विधि योजित —

(क) पात्राणां सर्वेषां निगमनेन ।

(ख) सायेन

(ग) भाविकार्यसूचनेन ।

२ अत्रेदमवधेयं यत् सूचितकार्यस्याङ्कान्तरे वगन्मावश्यकं नास्ति ।

योगन्धरायण — यदाज्ञापयति स्वामी ।

प्रतिमानाट्यस्य पञ्चाङ्कस्यान्ते भरत सूचयति नवं कार्यक्रमम्—

वेलाभिमा मत्तगजान्धकारा

करोमि सैन्यौघनिवेशनद्वाम् ।

बलेस्तरद्भिश्च नयामि तुल्य

श्लानि समुद्र सह रावणेन ॥ ६.१६

अनेन सूचनेनाङ्क समाप्यते ।

चारुदत्तस्य चतुर्थाङ्कान्ताऽभिनवकार्यक्रमसूचनेन भवति । तद्यथा—
गणिका—एहीममलकारं गृहीत्वार्थचारुदत्तमभिसरिष्याव ।

अतः परमङ्क समाप्तिं याति ।

पञ्चरात्रस्य प्रथमोऽङ्को गोघ्रहणस्याभिनवकार्यक्रमापक्रमसूचनेन समाप्यत । द्वितीयोऽङ्कोऽभिमन्युनात्तराया विवाहस्य कार्यक्रमसूचनेन समाप्तिं याति ।

अभिषेकनाट्यस्य प्रथमाङ्को वालिनोऽन्त्येष्टिसंस्कारः सुग्रीवस्याभिषेक इति कार्यद्वयस्य सूचनं समाप्यते । तद्यथा—

राम — हन्त स्वर्गं गतो वाली । सुग्रीव त्रियनामस्य संस्कारः ।

सुग्रीव — यदाज्ञापयति देव ।

राम — रुदमण सुग्रीवस्याभिषेकं कल्पयताम् ।

रुदमण — यदाज्ञापयत्यर्थम् ।

अभिषेकस्य द्वितीयोऽङ्को हनुमतोऽर्घ्यविधवाविकार्यक्रमसूचनेन भवति—

हनुमान्—अनुगृहीतोऽस्मि । (परिक्रम्य) कथमिदानीं ममागमनं रावणाय निवेदयामि । भवतु दृष्टम् ।

परभूतगणजुष्ट पद्मपण्डाभिराम

मुराचिरतरुपण्ड तोयदाभ श्रिकूटम् ।

करचरणविमर्दं काननं धूर्णयित्वा

विगतविषयदपं राक्षसेन करोमि ॥ २२६

तृतीयाङ्कोऽभिषेकस्य विमोषणस्याधाविषकार्यक्रमसूचनेन भवति—

अद्यैव त कमलोचनमुपचाप
राम हि रावणउघाप कृत्रप्रनिताम् ।
सधित्य सधितहितप्रथिन नृदेवं
नष्ट निशाचरकुल पुनरुद्धरिष्ये ॥ ३२७

बालचरितभ्य प्रथमोऽङ्को नन्दस्य भाविकार्यस्य सूचनेन समाप्यते ।
तथा हि--

नन्द --यावदहमन्त पुर प्रविश्य देवकी ममास्वाम्यामि । द्वितीयाङ्क-
स्यान्त कसस्य शान्तिकर्मसूचनेन भवति । तद्यथा--

राजा--अये प्रभाता रजनो ।

१११० ।

अत प्रविश्य शान्त्ययं शान्तिकर्मोचित गृहम् ।

करोमि विपुला शान्ति मम शान्तिर्भविष्यति ॥ २.२५

कस्याश्चिन्महत्त्वपूर्णघटनाया अन्तेऽङ्कान्तो विधीयते । तथा हि
प्रतिमानाटकस्य प्रथमाङ्कान्ते रामस्य वनवासाय प्रस्थानं वर्तते । द्वितीया-
ङ्कस्यान्तो राज्ञो दशरथस्य मृत्युना भवति ।

अन्यत्र गमनसूचनेनाङ्कसमाप्तिर्भवति । प्रतिमानाटकस्य तृतीयाङ्कान्ते
भरतः सूचयति--

तत्र यास्यामि यत्रासी वर्तते लक्ष्मणप्रिय । ३२४

चतुर्थाङ्कस्यान्ते भरतो वने राम मिलित्वा पुन वनात् प्रत्यावर्तते ।
तत्रैवाङ्क समाप्यते । पञ्चमाङ्को रावणस्य रामाश्रमपरिलङ्घाये प्रस्थान-
सूचनया समाप्यते ।

विक्रमोर्वशीयस्य चतुर्थोऽङ्कोऽन्यत्रगमनावेक्षया समाप्यते । तद्यथा--
उर्वशी--प्रियवद, महान् खलु कालस्तव प्रतिष्ठानान्निर्गतस्य । कदाविद-
सूयन्ति मह्यं प्रकृतय । तदेहि निवर्तानह ।

राजा--यदाह भवनी

(उत्तिष्ठत)

वस्माच्चित्कार्यक्रमस्यान्ते सति अङ्कान्तो भवत्येव । स्वप्नवानयदत्तस्य

१--अत्र भरतविहिताऽशान्तिविधौ नियमो सदृश्यः--

यः कश्चिन् कायवशाद् गच्छति पुरुषं प्रकृतमशानम् ।

तत्राप्यङ्कुष्ठे कर्तव्यं पूजयन् तज्जं । १८३२

तृतीयाङ्कस्यान्तो नायकस्य विवाहसम्पत्त्या भवति । चारुदत्तस्य द्वितीयोऽङ्को चेद्वृत्तान्तेन परिसमाप्यते । तद्यथा,

गणिका—हृज्जे, एव हि स आर्यचारुदत्त एव यज्ञोपवीतमात्रप्रावारको गच्छति । तद्यावददर गतो न भविष्यत्येष, पश्यामस्तावदेनम् ।

अत एवाङ्कान्तो विधीयते । चतुर्थोऽङ्कोऽपि चारुदत्तस्य तथैव नायकेन विदूषकद्वारा वसन्तसेनायै मुक्तावली सम्प्रेष्यानेन विधिना समाप्तिं नोयते ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थोऽङ्क उद्दिष्टकार्ये समाप्तो भवति । इदं कार्यं तु शाकुन्तलाया पतिगृहाय प्रस्थानमेव । भरतानुसारेण च प्रकृष्टमध्वान यत्र पुरो गच्छति, तत्राङ्कच्छेदो भवेत् ।^१ अनेन नियमेनापि शाकुन्तला-प्रस्थानादत्राङ्कान्तो भवेत् ।

और्पायिकेन प्रियासगमे बाधाया दूरीकृतायामङ्क समाप्तिं याति । तद्यथाविमारकस्य चतुर्थाङ्कान्त —

अविमारक — एहि तावदभ्यन्तरमेव प्रविशाव । (प्रविश्य) इह हि,

पुरे गृहे यापि पुरा सुखोपिते
मनस्विभिर्बुलं भविन्त्यागते ।

पुनः कृतार्थमुदितान्तरात्मभि
सुखं प्रदेष्टुं सविशेषकर्मभि ॥ ४२३

कार्यमाघनक्षणेऽप्यायेन यदा नायकः सम्यक् प्रतिहतो भवति, तदाङ्क समाप्तिं याति । अस्योदाहरणं मालविकाग्निमित्रस्य तृतीयाङ्कान्तो वर्तते । तत्र इरावरया प्रतीपव्यवहारेण निगशोद्धृतो नायको विदूषकेण महं शीघ्रमपक्रामति ।

विषमे समुपस्थिते भयकारणादात्मानं परित्रातुं पात्राणां क्षरणग्रहणान्यान्त्रगमनमपेक्षितं भवति । तदाङ्कान्तो विधीयते । यथा अभिज्ञान-शाकुन्तले—

धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्पन्दनालोकभोतः ॥ १३०

सस्यो—आर्य, अनेनारण्यवृत्तान्तेन पर्याकुला स्म । अनुजानीहि न उदजगमनाय ।

(सर्वा उत्तिष्ठन्ति)

अस्या स्थिता अङ्गच्छेदो जात ।

नायको यदा किंकर्तव्यविमूढता प्रतिपद्यते कार्याकुलतया, तदाङ्को विच्छिद्यते । तद्यथाभिज्ञानस्य पञ्चमाङ्कान्ते दृश्यते—

राजा—वेत्रवति, पर्याकुलोऽस्मि । शयनभूमिभार्गमादेशम् ।
प्रतोहारी—इन इतो देवः ।

राजा—

काम प्रत्यादिष्टा स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।

धलयत्तु हूयमानं प्रत्याययतीव मे हृदयम् ॥ ५.३१

नाटकेष्वङ्कानामन्तः साधारणतः स्वाभाविकतया कर्तुमेव कवि-
र्यते । तथा हि—नायकः कार्यवशादन्यत्रापेक्ष्यते, कार्यवशात्तायक विहाय
सर्वाणि पात्राणि रंगपीठादन्यत्र गच्छन्ति, काचिन्महत्त्वपूर्णघटना सम्पद्यते,
कार्यं वा साध्यते^१, नायकः किमपि कर्तुमनीशो भवेत् । एतासु स्थितिषु
नायकस्य कार्यं व्यापारः स्थगितो भवति । अत एव स्वभावतोऽङ्कान्तो
भवति ।

अन्यत्र कृत्रिमविधानेनाङ्कान्तो विधीयते । तद्यथा मध्याह्नः
सञ्जातः, सायं सञ्जातः, प्रभातः सञ्जातः इति कृत्वा पूर्वतो गृहीत-
कार्यस्य परित्यागोऽङ्कान्तरं प्रति नाटकं गमयति । न खलु कस्यचिदङ्क-
स्यान्तोऽङ्गमाद् विधेयः । नैकविधानैरपि केचिदङ्का ममाप्तिमुपनीयन्ते ।
पूर्वोक्तदिशा यथायोग्यं विधानं परिकल्प्यैवाङ्कस्य समाप्तौ रसनिष्पत्तौ
साध्यमाचरतीति । तत्र सहृदयमामाजिकानां विपुलप्रीतिरेव प्रमाणम् ।

१ साधारणताप्रान्तरकार्यस्य समाप्तौ एवाङ्कान्तो विधेयः सादृशो स्थिति
सर्वत्राङ्कान्ते न सम्भवात् । तदाङ्कान्तोऽन्यदकार्यं विधीयते ।

प्रवेशकोद्घरणम्

[प्रवेशकरूपेण भूमिभ्याङ्कु सहकृता भवेदिति भारतीयनाट्य-
शास्त्रीय-मत कविभिर्नाटकेषु स्वीकृतम्, किन्तु मुद्रितपुस्तकेषु ते प्रवेशका-
न सर्वत्र दृशिताः ।]

प्रकरणेऽस्मिन् प्रवेशकस्तु मध्यममामान्यवचनेन विष्कम्भकमपि
व्यनक्ति । लेखेऽस्मिन् प्रवेशका उद्धृताः सन्ति । नाटकग्रन्थेषु बहव
प्रवेशका लघवोऽपि संवेतिताः सन्ति । तद्यथा मालतीमाधवस्याष्टमाङ्कस्य
प्रवेशकोऽतिलघु षष्ठिप्रयोगेवाधोविध —

अवलोकित्वा—'वन्दिता मया नन्दनावसथप्रतिनिवृत्ता भगवती । तद्या-
वन्मालतीमाधवसकाशं गच्छामि । (परिक्रम्य) एतौ तौ
परिनिर्व्वर्तितश्रोत्रादिवसावसानमज्जनौ दीर्घिकातार-
शिलातलमलकुरुत । तदुपसर्पामि ।'

प्रकाशितेषु प्राचीननाटकेषु ये प्रवेशका निर्दिष्टा न सन्ति, तेषां
प्रवेशकाणां निर्देशनमेवानामिप्रेतम् ।

भामनाटकेषु

प्रतिमानाटकस्य प्रथमाङ्कस्य आरम्भे प्रतीहारो वाञ्छुकीयश्च
रामाभिषेकविषये दशरथाज्ञामधिकृत्य सवदेते । तयोर्निष्क्रमणपर्यन्तो
भागोऽश्वदातिकाया प्रवेशात् प्राक् प्रवेशक एव ।'

प्रतिमानाटकस्य षष्ठाङ्कस्य प्रथमो विष्कम्भो निर्दिष्टो बुद्धनापस-
योनिर्गमनात् । अतः परं द्वितीयो विष्कम्भस्तत्र न निर्दिष्टः । तद्यथा—

वाञ्छुकीय — व इह भो वाञ्छनतोरणद्वारमनून्य नुस्ते ।

प्रतिहारी—आर्य, अहं विजया । किं क्रियताम् ।

१ नैर्वादिष्ट चोत्तमा विद्यामवन सम्करणे ।

इत्यारभ्य

काञ्चकीयः — (विलोक्य) अये, अयमत्रभवान् भरतकुमार सुमन्त्रागम-
जनितकुतूहलहृदयश्चोरखल्बलवसनश्चित्रजटापुञ्जपिञ्जरितोत्-
माङ्ग इत एवामिवर्तते । य एष

प्रत्यातसदगुणगणः प्रतिपन्नकाञ्च —

स्तिग्माशुवशतिलकस्त्रिदशेन्द्रकल्प ।

आज्ञावशादखिलभूपरिरक्षणस्य

श्रीमानुदारकलभेभसमानयान ॥ ६६

इति यावत् ।^१

प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य तृतीयाङ्कस्यादित सर्वेऽग्निगूह प्रविशन्ति^१
इत्यन्तेन प्रवेशक एव ।^२ अस्मिन्नशे सर्वे पुरुषाः प्राकृतवादिन सन्ति ।
तत्रैव चतुर्थाङ्कस्यैक एव प्रवेशको भटगात्रसेवकयो सवादादनन्तर
निर्विष्ट । मुद्रितपुस्तकेषु तदनन्तर पात्रे न लिखन्ते । प्रवेशक-विष्कम्भ-
कयोरन्तेऽङ्कः प्रारभ्यते । नैतत् समोचीनम् । प्रथमप्रवेशकानन्तर द्वितीय
प्रवेशको वर्तते—

(ततः प्रविशत साधारणौ) इत्यादिना यौगन्धरायणागमनात्
प्राक् ।

चाक्षदत्तस्य प्रथमाङ्कस्यादौ स्थापनान्तरमेकमेव पात्रं विदूषको
२१ प्रविशति । तस्य सम्भाषणं वर्तते—

अन्यमन्य निमन्त्रयतु तावद् भवान् । अरिक्तकस्तावदहम् इत्यादिना

१ अत्र विष्कम्भकस्यान्ते इत्यादिना-इत्येतेन पात्रं वा निगमनमावश्यकं नास्ति ।
तद्यथा स्वप्नवासवदत्तस्य द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशकस्यान्ते चेटा कथयति—अम्भो,
इयं भर्तृदारिका उत्तुङ्गकणचूलिकेन व्यावाम-सज्जतस्वेदविन्दुविचित्रितेन
परिधान्तरमणोदयनेन मुखेन कन्दुवेन त्रीढन्तीत एवागच्छति । यावदुप-
सर्पामि । विष्कम्भोर्वशीयस्य द्वितीयाङ्कस्य विष्कम्भकस्यान्ते विदूषक-
कथयति—एष पुनः प्रियवयस्या भर्तासमसमुत्पिबत इत एवागच्छति । तद्
यावत् पार्श्ववर्ती भवामि ।

२. नायकः प्रवेशक इति मुद्रितपुस्तकेषु द्रष्टव्यम् ।

यावदेनमुपसर्पामि' इत्यन्तेन प्रवेशक इति न निर्दिष्टो मुद्रितपुस्तकेषु ।
अङ्काग इव दर्शित ।

दूतवाक्ये स्थापनानन्तर 'ततः प्रविशति काञ्चुकीय' इति वर्तते ।
एकाकी एव रगे स घोषयति—

भो भो प्रतिहाराधिकृता, महाराजो दुर्योधन समाज्ञापयति—
अद्य सर्वपाथिर्व सह मन्त्रयितुमिच्छामि' इत्यादिना—

'नक्षत्रमध्य इव पर्वगत शशाङ्क' इत्यन्तेन प्रवेशको वर्तते । नाय-
मदा प्रवेशक इति निर्दिष्टो मुद्रित-पुस्तकेषु ।

वर्णभारम्य स्थापनानन्तर भटस्योक्ति 'भो भो निवेद्यता महाराजा-
याङ्गेश्वराय युद्धकाल उपस्थित इत्यादिना यावदपसर्पामि' इत्यन्तेन
प्रवेशक एव मुद्रितपुस्तकेषु 'अङ्काग इव' दर्शित ।

दूतघटोत्कचेऽपि स्थापनानन्तरं भटस्य घृतराष्ट्राय घोषणा प्रवेशक-
रूपेण पुस्तकेषु न तथा निर्दिष्टा ।

पञ्चरात्रे द्वितीयाङ्कान् प्राक् एव एव प्रवेशको निर्दिष्ट — 'इमं वृत्तान्तं
महाराजाम विराटाय निवेदयिष्याम' इति यावत् । अतः परं द्वितीयो
विष्णुश्मक 'ततः प्रविशति भट' इत्यादिना

काञ्चुकीय — 'इदं निवेद्यते' इत्यन्तेन न दर्शितो मुद्रितपुस्तकेषु । अस्मिन्
प्रवेशके भट काञ्चुकीयश्च दुर्योधनाविभर्गोहरण क्रियते
इति चर्चितम् । अतः परं राजा प्रविशति ।

अस्मिन्नेव नाटके तृतीयाङ्कस्यारम्भे—

सूत.—भो भो, निवेद्यता निवेद्यता सर्वज्ञाचार्यपुरोगाणा क्षत्रियाणाम् ।

एष हि—

अपास्य नारायणचक्रज भय
चिरप्रनष्टान् परिभूय पाण्डवान् ।
धनुस्तहाय कुरुभिर्न रक्षितो
हतीर्जिमन्यु क्रियतां व्यपत्रपा ॥ ३ १

१—एषाङ्कपुस्तकेषु प्रवेशको नोक्ति इति नान्यं सम्प्रधारणीयम् । एकाङ्क
ऊरुमङ्गो विष्णुश्मको मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यत एव ।

इति विष्कम्भक इव न दर्शित पुस्तकेषु ।

अभिपेकनाटकस्य तृतीयाङ्कात् प्राक् यो विष्कम्भको विलसति, न स प्रकाशितपुस्तकेषु दर्शित । सोऽयं विष्कम्भक —

‘ततः प्रविशति शकुकर्ण’

शकुकर्ण —क इह भो, काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते’ इत्यादिना

अमलकमलसन्निभोग्रनेत्र .

कनकमयोज्ज्वलदोपिकापुरोग . ।

त्वरितमभिपतत्यसौ सरोपो

युगपरिणामसमुद्यतो ययार्क ॥ ३.२

इत्यन्तेन व्याप्त एव । अस्मिन् विष्कम्भके प्रतिहारो शकुकर्णश्च पात्रद्वयं वर्तते ।

बालचरितस्य स्यात्पनानन्तरं प्रविशति नारद । शिशुत्वमुपागतं त्रिलोकेश्वरं प्रगृह्य वसुदेवं निष्क्रामति स्वगृहादिति मसूचयति, भगवन्तं स्तौति च । पश्चात् नारदो निष्क्रान्तः । नायमशो विष्कम्भक इति पुस्तकेषु दर्शितः । नाटकेऽस्मिन् तृतीयेऽङ्के द्वितीयं प्रवेशको वर्तते । तद्यथा—

बृद्धगोपाल

अनुदितमात्रे सूर्ये प्रणमत सर्वोदरेण शोषेण ।

नित्यं जगन्मातृणां गवाममृतपूर्णानाम् ॥ ३.१

इत्यादिना दारिका एष भर्ता दामोदरो गोक्षीरपाण्डरेण भर्ता सकपेणेन सह गोपालकैश्च परिवृतो गुह्यानिक्षिप्तं सिंहं श्वेतं इवागच्छतोऽत्यन्तेन प्रवेशक इव न निर्दिष्टं पुस्तकेषु ।

कुन्दमालायाम्

अदर्शित इव लघुतमं प्रवेशकं कुन्दमालायाः पञ्चमाङ्कस्य वर्ततेऽधोविध —

(ततः प्रविशति विदूषकः)

विदूषकः —(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आसन्नस्तपोधनानां सम्पात-समयः । तत् त्वरता भवान् (रामः) ।

अतः परं रामः प्रविशति ।^१

अस्मिन्नाटके पञ्चाङ्कुस्यापि प्रवेशकस्तथैव न दर्शितः । तद्यथा—

(ततः प्रविशन्ति कञ्चुकी)

कञ्चुकी—मम्पादितः कौशिकमखसक्रान्तपायिवाज्ञाहम् । अत्र स्थितं
स्वामिनमवलोकयामि । विलोक्य) एषः प्राप्तः एव स्वामी—

सहाशोलैस्त्रिभिः सार्धमिति एयामिवर्तते ।

परिष्कृतस्त्रिभिर्वेदैरभ्युद्योतः इवाप्यरः ॥ ६१

अतः परमङ्कुः प्रारभ्यते—

(ततः प्रविशति कुञ्जलवाभ्यामनुगम्यमानो रामः सह लक्ष्मणश्च) ।

मृच्छकटिके

मृच्छकटिकस्यामुखात् पश्चात् प्रथमाङ्कुरम्भात् प्राक् प्रवेशको
वर्तते अदर्शितः एव । तद्यथा मैत्रय —(अन्यं ब्राह्मणमिति पूर्वोक्तं
पठित्वा) अपवा, मयापि मैत्रयेण परस्यामन्त्रणकानि समाहित-
व्या न' इत्यादिना एष आचचारुदत्तः सिद्धोद्धतदेवकार्यो गृहदेवतामा-
वलिं हरन्ति एवागच्छति इत्यन्तेन । अत्र नायकस्य प्रवेशः सूचितः
इति प्रवेशकस्य यथार्थता स्पष्टा ।

द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशकोऽपि न दर्शितः । तद्यथा—

(पविश्य)

चेटी—मात्रार्यासकाशः सन्देहेन प्रपिनास्मि । तद्यावत् प्रविश्यार्या-
सकाशं गच्छामि । एषार्या हृदयेन किमप्यालिखन्तां तिष्ठति ।
तद्यावदुपमर्षामि ।

तृतीयाङ्कस्यादर्शितः प्रवेशकोऽप्योविधो वर्तते—

(ततः प्रविशन्ति चेटः)

चेटी—	मुजन्	खलु	भृत्यानुवम्पकः
	स्वामी	निघनकोऽपि	शोभते ।
	पिशुनः		पुनर्द्व्यगवितो
	दुष्करः	खलु	परिणामदायकः ॥ ३.१

१ वस्तुतः प्रवेशकस्यास्य यथार्थता साधकता विद्यते । रामः प्रवेशयतीति प्रवेशकः ।

इत्यारभ्य 'कापि वेलार्यचारुदत्तस्य गान्धर्वं श्रोतुं गतस्य । अति-
क्रामत्यर्धरजनी । अद्यापि नागच्छति । तद्यावद् वहिर्द्वारशालां गत्वा
स्वप्स्यामि इति यावत् ।

चतुर्थाङ्कस्यादर्शित प्रवेशको द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशक शब्दशो-
ऽप्यनुहरति ।

पष्ठाङ्कस्यादर्शित प्रवेशकोऽधोविध एव—

चैटो—कथमद्याप्यार्या न निवृध्यते । भवतु प्रविश्य बोधयिष्यामि ।
इति नाट्येन परिक्रामात् ।

नवमाङ्कस्य प्रवेशको न दर्शित । सोऽयं शोधनकेन पात्रेण
संविहित । तद्यथा—

'क्षरे शोधनक, व्यवहारमण्डपं गत्वासनानि सज्जीकुरु' । इत्यारभ्य
'कथमेव राष्ट्रियस्मालो दुष्टदुर्जनं मनुष्य इति एवागच्छति । तद्दृष्टिपथं
परिहृत्य गमिष्यामि' इति यावत् ।

मुद्राराक्षसे

मुद्राराक्षसस्य द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशको न सङ्केतित । तत्राहितुण्डिक
एकमेव पात्रं राक्षसगृहं समेत्याकाशमापितेन प्राकृतभाषया स्वात्म-
कथां प्रश्नोत्तरद्वारेण प्रस्तौति । पश्चात् संस्कृतमाश्रित्य स्वगतं
सूचयति । तद्यथा—

अहो, आश्चर्यम् । चाणक्यमतिपरिगृहीतं चन्द्रगुप्तमवलोक्य विफल-
मिव राक्षसप्रयत्नमवगच्छामि । इत्यारभ्य तद्यावद्राक्षसं पश्यामोति
यावत् ।

तृतीयाङ्कस्य विष्कम्भके नञ्चकी एकाकी वर्तते । स आत्मकथां
विवृत्य चन्द्रगुप्तस्याज्ञां सूचयति । तत्राकाशमापितद्वारा कोमुदीमहोत्सव-
प्रतिषेधं सूचयति चन्द्रगुप्तस्य राज्यधूर्तहन्स्य निर्णयं च सूचयति ।
नायकशो विष्कम्भक इति निर्दिष्टः ।

चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशकोऽप्यङ्केतित एव । अस्मिन् प्रवेशके करमणो
द्वारपालश्च राक्षसस्य दुःस्थितिं मन्येते ।

सप्तमाङ्कस्य प्रवेशको न तथा सकेतितः । अस्मिन् प्रवेशके चाण्डाल-
श्चन्दनदासस्य वधयोजना सूचयति । किमिदानीं युष्माकमत्र प्रतिकार-
विचारमात्रेण । प्रवेशकात् पश्चात् ततः प्रविशति द्वितीयश्चाण्डालानु-
गतो वध्यवेशधारी शूल स्कन्धेनादाय कुटुम्बिन्या पुत्रेण चानुगम्य-
मानश्चन्दनदासः ।

कालिदासीय-नाटकेषु

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्कस्यैकाकिविदूषकवचनं प्रवेशक-
इति न निर्दिष्टं पुस्तकेषु । तद्यथा—

विदूषक —(निःश्वस्य) मो कष्टम् । एतस्य राज्ञो वयस्यभावेन निर्दि-
ष्णोऽस्मि' इत्यारभ्य'भवतु, अङ्गविकल इव भूत्वा स्थास्यामि ।
यद्येवमपि नाम विश्रम लभेय' इति यावत् ।

पश्चाद्राजा प्रविशति ।

चतुर्थाङ्कस्य भूमिका प्रथमेन विष्कम्भकेण, (अनसूया-प्रियवदयो-
संवादेन), द्वितीयेन विष्कम्भकेण (शिष्यस्यैकोक्त्या), तृतीयेन विष्कम्भ-
केण च (अनुसूया प्रियवदयो संवादेन) प्रस्तूयते । एतेषु त्रिषु विष्कम्भ-
केषु कैवल्य प्रथम एव साधारणतः पुस्तकेषु सकेतितः ।^१ द्वितीयस्तृती-
यश्च विष्कम्भकौ न निर्दिष्टौ ।

एवमेव पष्ठाङ्कात् प्राक् प्रथम प्रवेशक (रक्षिणोर्मत्स्यबन्धस्य,
इयालस्य च प्रकरणम्) द्वितीयो मिथर्विष्कम्भक (सानुमत्या वचनम्,
चेदधो संवादः, वञ्चकिना सह तयोः संलापश्च) स्तः । तयोः प्रथम
एव पुस्तकेषु साधारणतः प्रवेशक इति संज्ञितौ दक्षितः । द्वितीयस्तु
पष्ठाङ्कस्य भाग एव प्रकाशितः ।^२

१ श्री० रेवाप्रसाद द्विवेदिनः कालिदासग्रन्थावल्यां त्रयो विष्कम्भकाः साधु
प्रदक्षिताः । किन्तु तत्रापीमे विष्कम्भकाः पृथक्-पृथक् न संज्ञिताः । विष्क-
म्भकत्रयं तत्र मिथर्विष्कम्भक इत्यपि न साधु प्रतिपादितं, यतो हि तेषु
कोऽप्यधमो नायको नास्ति ।

२ श्री० रेवाप्रसादद्विवेदी कालिदासग्रन्थावल्यां एतद्द्वयं पृथग्विदधातीति
सम्यक् कृतम् । किन्तु तयोः सम्मिलिता संज्ञा मिथर्विष्कम्भकस्तेन कृतेति
न साधु ।

मालविकाग्निमित्रस्य पञ्चमाङ्क प्रवेशकद्वयेन सहकृत । प्रथम-
प्रवेशक उद्यानपालिकायाः सारसिकस्य, मधुकरिकायाश्च सवादेन समा-
प्यते । द्वितीय-प्रवेशक प्रतिहार्या एकाकिभाषणेन सम्पद्यते । प्रकाशित-
पुस्तकेषु प्रथम एव प्रवेशकस्तथा सञ्चित, द्वितीयश्च पञ्चमाङ्कस्य भाग
एव गृहीतः । नैतत्साधु ।

श्रीहर्षस्य रूपकेषु

नागानन्दे तृतीयाङ्कस्यारम्भे विटचेटचेटो-विद्रूपकाणां यः सलापो
विद्यते, स वस्तुतः प्रवेशक एव, किन्तु नैव सङ्केतितम् ।^१ एतस्य प्रवेश-
कस्यान्तिमे भागे विद्रूपकं कथयति—

एष प्रियवयस्योऽपि रुक्मिणीमिव हरिर्मलयवतीमवलम्ब्य इत
एवागच्छति । तद् यावत् पार्श्ववर्ती भवामि ।

नागानन्दस्य पञ्चमाङ्कस्यारम्भकोऽंशे विष्कम्भक एव । तत्र प्रति-
हार एक एव वक्ता वर्तते । स सूचयति—जीमूतवाहनो जलनिप्रवेला-
वलोकनकुतूहलो निष्क्रान्तश्चिरयतोति दुःखमास्ते महाराजविस्वावसु'
इत्यारभ्य अयमसौ राजर्षिर्जीमूतवाहनस्य पिता जीमूतकेतुरटजाङ्गने सह
स्वधर्मचारिण्या राजपुम्मा बध्वा च पशुपास्यमानस्तिष्ठति । तथा हि—

सौमे भङ्गवती तरङ्गितदशे फेनान्बुतुल्ये वहन्
जाह्नव्येव विराजितः सुषमसा देव्या महापुण्यया ।
घटे तोयनिभेरय सुसदृशी जीमूतकेतु धियं
यस्यैषान्तिकर्मतिनी मलयवत्याभाति बेलार यया ॥

तद् यावदुपसर्पामीति यावत् ।

१ अयमप्योऽङ्को नास्ति, यतो हि नाम एतस्मिन् भागे नास्ति नायक-नायिको-
पनायकप्रतिनायकाश्च पात्राणि । न वा, तत्राधिकारिकरूपावस्तुनो दृश्य
विवरणम् । आधिकारिकेतिवृत्तस्य नायकादिविषयकं सूच्यविवरणं यत्र तत्र
वर्तते एव ।

भवभूते रूपकेषु

मालतीमाधवे प्रथमाङ्कस्य विष्कम्भकोऽवलोकितकामन्दकी-
निष्क्रमणेन समाप्त एव । पश्चात् कलहसो रगः प्रविशति । एकाकी कल-
हसो नायकस्य माधवस्य विषये यत्सूचयति तत् प्रवेशक एव । तद्यथा—

कलहस — बवेदानी तुल्यतमकरद्वजावलेपरूपविभ्रमाक्षिप्तमालतीहृदय-
माहात्म्यं नाय माधव पश्यामि । (पारक्रम्य) यावदिहोद्याने
मूहते विश्रम्य माधव प्रेक्षिष्ये ।

नाय प्रवेशक सङ्केतितं प्रकाशितपुस्तकेषु ।

मालतीमाधवस्य तृतीयोऽङ्कः प्रथम बुद्धरक्षितावलोकितयोर्मालती-
माधवयोः प्रणय-प्रवृत्तिवर्धनविषयकेण सूच्येन सहकृतः । तयोर्निष्क्रमणा-
नन्तरं कामन्दकी रगणोष्ठं प्रविशति । सा एकाकी एव मालती माधवयो-
ः प्रणयस्य सर्वधनार्थं स्वकार्याणि तत्र सफलतां च सूचयति । तद्यथा—

कामन्दकी—तथा विनयनमपि मया मालत्युपायत ।

नीता कतिपयाहोभि सखीविधम्भसेध्यताम् ॥ ३१

सम्प्रति हि—

यजति विरहे वैचित्यं न प्रसीदति सन्निधौ

रहति रमते प्रीत्या वाच ददात्यनुवर्तते ।

गमनसमये बण्डे लग्ना निरुध्य निरुध्य भा

सपदि शपथं प्रत्यावृत्तिं प्रणम्य च याचते ॥ ३२

इदं च तत्र साधोऽत्र प्रत्याशानिवन्धनम् ।

शामुन्तलादीनि तिहासवादान्

प्रस्तावितान्गमपरैर्वचोभि ।

श्रुत्वा मदुत्सङ्गनिवेशिताङ्गी

चिराय चिन्तास्तिमितत्वमेति ॥

तदयं माधवसमदामुत्तरमुपवर्णितम् ।

एतत् कामन्दकीवचनं सूच्यमेव विष्कम्भकं । नेतदद्वाशः ।

अस्य प्रवरणस्य पष्ठाङ्कः कपालानुण्डलाया एकोक्त्या सहकृतः ।

सोऽयमश. शुद्धविष्कम्भक इति सत्यमेव । अतः परं कलहसो रंगं प्रविशति, कथयति च--

कलहस --आशप्तोऽस्मि नगरदेवतागमंगृहवतिना मकरन्दसनायेन माधवेन--'जानीहि तार्वदतोमुखं प्रवृत्ता मालती नवेति । तद्यावदेनमानन्दमिच्छामि ।

कलहसस्येदं वचनं वस्तुनः प्रवेशक एव । किन्तु प्रकाशित-पुस्तकेषु अङ्कुश एव दक्षित इति व्यभिचरत्यङ्कुश-परिभाषाम् ।

उत्तररामचरितस्य सप्तमाङ्को विष्कम्भकेण सहकृतः, किन्तु नासी प्रवेशकः सङ्केतितः । अस्मिन् विष्कम्भके लक्ष्मण एव एकाकि पात्रमेवं वदति--

लक्ष्मण --भी, किं नु खलु भगवता वार्त्मीकिना स ब्रह्मसूत्रपीरजानपदा. प्रजा सहास्माभिराहूय कृत्स्न एव सदेवासुरतियेद्भनिकाय. राचराचरो भूतग्राम स्वप्रभावेण सन्निघापितः । आदिष्ट-दवाहमार्येण--वत्सलक्ष्मण, भगवता वार्त्मीकिना स्वकृतिमत्स-रोभिः प्रयुज्यमाना द्रष्टुमुपनिमन्त्रिता स्मः । गङ्गातीरमा-सीद्यस्थानमुपगम्य क्रियता समाजसन्निवेशः' इति । कृतश्च मर्त्यमर्त्यस्य भूतग्रामस्य समुचितस्यानसन्निवेशो मया । अयं तु--

राज्याश्रयनिवासोऽपि प्राप्रकष्टमुनिव्रतः ।

वार्त्मीकिगौरवादार्य इत एवाभिवर्तते ॥

(ततः प्रविशति रामः)

प्रवेशकोऽयं यथार्थनामा रामः प्रवेशयति । अस्मिन्ने केवलं सूच्यमेव वस्तु लक्ष्मणेन प्रस्तूयते ।

अस्मिन् प्रसङ्गेऽवधेयं वर्तते यत् प्रवेशकविष्कम्भकान्ते तथैवा पात्राणां निष्क्रमणं तत्रैवावश्यकं यत्राङ्कुस्य कथावस्तुनः कार्यस्यलं प्रवेशक-विष्कम्भकयोः कार्यस्यलाद्भिन्नमेव । यदि नाम प्रवेशक-विष्कम्भकयोरकस्य च कार्यस्यलमभिन्नं स्यात्तदावश्यकतानुसारेण विमपि पात्रमागन्तुपात्रस्य प्रवेशगूचना विधाय स्वयं तस्य पार्श्ववर्ति भवति । तस्य निष्क्रमणं नापेक्षितं तत्र ।

व्यभिचारि वृत्तम्

बहुविधप्रयोजनान्युद्दिश्य वृत्त विभज्यते । तत्र नायकस्य फल-प्राप्तौ साक्षात् प्रवर्तित वृत्तमाधिकारिक भवति । फल-प्राप्तौ साह्य विदधती कथा प्रासङ्गिकवृत्त भवति—पताका प्रकरी च । एतेभ्यो भिन्नमपि किञ्चिद् वृत्तमद्यावधि वृत्तविशेषदृष्ट्या न परिलक्षितम् । तदेवात्र समोदयते । तदेव गुणलक्षणानुसारेण व्यभिचारिवृत्तमिति मया सञ्ज्ञितमत्र विव्रियते ।

पताकावृत्तस्य नायक प्रधाननायकेनोपकृत फलप्राप्तौ तस्मा उपकुरुते । प्रकरीवृत्तस्य नायक प्रधान नायकेनासम्पृकोऽपि फलप्राप्तौ तस्मा उपकुरुते । एतयोरुभयो प्रधाननायकस्योपकार एव लक्षणम् । व्यभिचारिवृत्ते च प्रधाननायकायोपकारचर्चा नास्त्येव, प्रत्युत स एव सहायशील कर्मचिदुपकार्यस्य सहायार्थं तस्मिन्नुद्देशे गच्छति नीयते वा, यत्र दैववशात् तस्य कार्यसिद्धिर्भवति, अभीष्टं च पूर्यते । तथा हि—

उत्तरामचरितस्य विष्कम्भके शम्बूकस्य वृत्तं विद्यते ।

आत्रेयो—अनन्तरे ब्राह्मणेन मृत पुत्रमुत्क्षिप्य राजद्वारे सोरस्ताडम-
ब्रह्मण्यमुद्धोषितम् । ततो न राजापचारमन्तरेण प्रजानामकाल-
मृत्युं सञ्जयतीत्यान्मदोष निरूपयति करुणामये रामभद्रे सहसैवा-
शरीरिणी वागुदचरत्—

शम्बूको नाम वृषल पृथिव्या तप्यते तपः ।

शोषंष्टेष्ट स ते राम त हत्वा जीवय द्विजम् ॥

इत्युपश्रुत्य कृपाणपाणि. पुष्पकमधिरुह्य सर्वा दिशो विदिशश्च
शूद्रतापसान्वेषणाय जगत्पति सचारं समारब्धवान् ।

वासन्तो—शम्बूको नामाधोमुखो धूमप शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने तप-
श्चरति । अपि नाम—

रामभद्र पुनरिदं वनमलं कुर्यात् ।^१

[ततः प्रविशति सदयोद्यतखड्गो रामभद्र]

राम — हे हस्तवक्षिण भृतस्य शिशोद्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम ।
रामस्य बाहुरसि निर्भरगर्भस्निग्ध-
सीता विवासनपटो. कृष्णा कुतस्ते ॥

अत्रैव सा पञ्चवटी यत्र निवासेन विविधविस्त्रम्भातिप्रसङ्गसाक्षिण प्रदेशा
प्रियाया प्रियसखी च वासन्ती नाम वनदेवता ।

एकः सम्प्रति नाशितप्रियतमस्तामेव राम कथ ।
पाप पञ्चवटीं विलोकयतु वा गच्छस्वसभाय्य वा ॥

शम्बूक — जयतु देव । भगवानगस्त्यो मत्त श्रुतसन्निधानस्त्यामाह
सम्भावयास्मान् ।

उत्तररामचरितस्य तृतीयादके पुन —

समसा—इदानीं तु शम्बूकवृत्तान्तेनानेन सम्भावितजनस्थान रामभद्रं
सरयूमुखादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी यदेव लापामुद्रया स्नेहा-
वभिगच्छितं तदेवाभिगच्छाम च सीतासमेता केनपिदिव गूहाचा-
रव्यपदेशेन गोदावरीमुपगता ।

मुरला— " ' यथं सीतया रामभद्रोऽप्यमादवसनीय. स्यात् ।

अनेन प्रकारेण तृतीयादके गोदावरीहृदपरिसरे सीतारामयोर्मिलनं
भवतीति कार्यसिद्धिः ।

अस्मिन्नेवाङ्के करिकलभकवृत्तेन रामस्तस्मिन्नुद्देशे साक्षाद् गच्छति
यत्र सीता स्वपुत्रक करिकलभक रक्षितु राममाह्वयति—

सीता—आर्यपुत्र, परित्रायस्व मम पुत्रकम् ।

अस्मिन्नुद्देशे उत्तररामचरितस्य छायाद् प्रवर्तते ।

अभिज्ञानशाकुन्तलेऽपि व्यभिचारिवृत्त मार्तालक्याद्वारेण प्रतीतम् ।
नायक प्रथम देवलोकं गच्छति, प्रत्यावर्तने च काश्यपाश्रमं गच्छति,
तत्र शकुन्तला पुनः प्राप्नोतीति कार्यसिद्धिः । अष्टमाङ्के पुनः दुष्यन्तस्य
मुगमा, कष्यस्य आश्रमदर्शनं च व्यभिचारिवृत्त नायिका प्राप्तपे-
परिहार्यम् ।

तत्र रामस्य शम्बूकवृत्तं, करिकलभकवृत्तं दुष्यन्तस्येन्द्रसाहचर्यवृत्तं

च नायकानां चरितानि प्रकाशयन्ति । 'इमानि चरितानि न सन्ति-
पताकावृत्तानि' पताकानायकाभावात् । नास्ति तेषु प्रकरोवृत्त, यतो हि
नाम न नायक प्रकरीनायकेनोपक्रियते । अत्र तु नायक स्वयमेवोप-
करोति । एतेषां वृत्तानां द्वारेण नायकस्तमुद्देशं गच्छति यत्र कार्यसिद्धि-
र्भवतीति देववशादेवेत्युह्यते ।

कालानुयोगि व्यभिचारि वृत्तम्

अपरविधमेव कालानुयोगि व्यभिचारिवृत्तम् । कस्मिंश्चित् कार्ये-
समाप्ते नायकेनान्यत्र गन्तव्यम् । किन्तु कस्मैचिदभीष्टायाभिनव भावि-
कार्याय यदि नायकोऽवबुध्यते, सोऽस्मिन्न-स्तराले स्वाभीष्टमपि सम्पाद-
यितुमवसरं प्राप्नोति । उदाहरणेनैतद् बोध्यम् । अभिज्ञानशाकुन्तले
दुष्यन्तो मृगयार्थं गतवान् । तत्र पुण्याश्रमदर्शनं तेन कृतम् पश्चात्तेन
राजधानीं गन्तव्या । किन्तु स तत्र मुनिकुनाराभ्यामावेद्यते —

तत्र भवत कुलपतेरसाग्निध्याद् रक्षासि न इष्टिर्विघ्नमुत्पादयन्ति ।
तत् कर्तव्यमत्र सारथिद्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम ।

अनेन व्यभिचारिवृत्तं नायकः शकुन्तलया प्रणयव्यापारमग्रे प्रवर्त-
यित कालं लभते । ततोऽयं कालानुयोगि व्यभिचारि वृत्तम् ।

नायकानामुत्तमाधमत्वम्

वितर्कस्पर्दमेव नाटकीयनायकानामुत्तमादिकोटिनिर्धारणम् । साधारणतोऽप्यधारणा वर्तते यद्यानि पात्राणि प्राकृतं वदन्ति तान्यवश्यमेवाधमानि सन्ति । नैतत् मत्स्यम् । यतो हि नामाभिज्ञानशाकुन्तले भरतो मृच्छकटिके रोहसेनश्च प्राकृतं वदत । न नावधमौ । उत्तररामचरिते सीता प्राकृतं वदति । न सा अधमा । अधमत्वं हि पात्रस्य विग्रहणोपता प्रकटयति । किं न भरत स्पष्ट व्यनक्ति—

रक्षसाद्योऽथ दुःशीला कुसत्याः स्थूलबुद्धयः ।
क्रोधना घातकाश्चैव मित्रघ्नादिछद्मदर्शिनः ॥
पिशुनास्तूढतैर्बाह्वेरकृतजास्तयालसाः ।
माग्यामाम्यविशेषज्ञाः स्त्रीलोलाः कलहप्रियाः ॥
सूचका पापकर्माणः परद्रव्यावहारिणः ।
एभिर्दोषैस्तु सम्पन्ना भवन्तोऽहधमा नराः ॥
अधमा प्रकृतिर्वा तु पुण्याणां प्रकीर्तिता ।
विज्ञेया सैव नारीणामधमाना समासतः ॥

ना शा २४५७, १२

न एतु सर्वे प्राकृतभाषिण इदृशा हीनाचरणा सन्ति । अत एव तेषामधमत्वनिर्धारणं मिथ्यैव वार्ता । सीता-शकुन्तलादयः प्राकृतभाषिण्योऽपि उत्तमाः ।^१

भरतानुसारेण वेश्या शिल्पकारिण्यश्च मध्यमकोटिका भवन्ति ।^२

अन्यच्च मृच्छकटिके वसन्तसेना गद्य प्राकृतेन, पद्यं च सप्तृतेन वदति । न सा क्षणे क्षणे पात्रकोटिं परिवर्तयति । विश्वनाथानुसारेणो-

१. ध्व-यालोके तृतीयं उच्यते—उत्तमप्रवृत्तिभिर्नारीयिकादिभिः ।

भा. शा २४२३६ ।

२. स्थिय उत्तममध्यमाधमा वन्ति । ना शा २११३७, २४३, ४; २२.२४१

सुतमध्यमकोटिका स्त्रिय शौरसेनी—प्राकृतं वदन्ति ।^१ भाषामात्रेण पात्रकोटिनिर्धारणं वितथं प्रयासः ।

न खलु सर्वे सस्कृत-भाषिण उत्तमा मध्यमा वा भवन्ति । नाटकेषु विटस्तु प्रायः सस्कृतं वदति, किन्तु सोऽधम एव ।^२

मृच्छकटिके शत्रुघ्नकदचौरोऽधम एव । स सस्कृतं वदति । सस्कृत-भाषणमात्रेण स मध्यमकोटिः नाहंनि । तथैव वैतालिका, सूतमागध-वन्दिनश्च सर्वेऽधमा एव । ते सस्कृतं वदन्ति । मिथु पुनः प्राकृतं वदति । कथं नाम सोऽधमत्वमहति ?

भरतस्य परिभाषानुसारेण दोषसम्पन्ना एवाधमा सन्तीति पूर्वं दृष्टमेव ।^३ नैयं परिभाषा सम्पन्नपेण सर्वत्र घटते । अत एव श्रुतिपूर्णेयं प्रतिभाति मे ।

अभिनवगुप्तस्तु पात्राणां कोटिनिर्धारणे तेषां चेष्टितं बहु मन्यते ।^४ ये स्वामिनियोगेनाभ्युचित्ता प्रेष्यादयस्ते विगृहीतमपि आचरन्ति । अत एव तेषामधमत्वम् । के ते सन्त्युत्तमादय इति विनिर्णये—

उत्तम.

नाटकेषु नायका, नायिका, प्रतिनायका, पताकानायका, प्रकरी-नायका, कलाधिकारिनायकाः कार्यनायकाश्चेति सर्वे उत्तमकोटिका सन्ति । एते समाना जना विष्वम्भकेषु, प्रवेशकेषु वा गृह्यन्ते ।

मध्यम.

पञ्चरात्रे—ब्राह्मणा (विष्कम्भके प्रथमाङ्कस्य)

कदम्बे—भटा (विष्कम्भके)

१. साहित्यदर्पणे ६६

२. उक्तदृष्टं विटस्यैव ये भाषायेऽप्येवमादयः ।

सङ्कीर्णस्तर्जय विज्ञेया ह्ययमा नाटकं नृपे ॥

३. अभिदीर्घस्तु सम्पन्ना भवन्तीहाधमा नराः ॥ ना. टा. २४७

४. उक्तपदद्वयचेष्टितपावरतिः सङ्कीर्णः । ना. टा. २४, १३-१४ अपि हस्त-भारती ।

अभिपेक्षनाटके—ककुम (वानरेश्वरभृत्य) द्वितीयाङ्कस्य विष्कम्भके ।

काञ्चुकीय , बलाघ्नक्षश्च (चतुर्थाङ्कस्य विष्कम्भके)

राक्षसः (पञ्चमाङ्कस्य विष्कम्भके)

विद्याधरा (षष्ठाङ्कस्य विष्कम्भके)

प्रतिमानाटके—वृद्धतापसी (षष्ठाङ्कस्य विष्कम्भके)

बालचरिते—नारद (प्रथमाङ्कस्य विष्कम्भके)^१

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे—काञ्चुकीय (द्वितीयाङ्कस्य विष्कम्भके)

अभिज्ञानशाकुन्तले—शिष्यः (तृतीयाङ्कस्य विष्कम्भके) । प्रियंवदा-
नुसूमे (चतुर्थाङ्कस्य विष्कम्भके)

मालविकाग्निमित्रे—गणदासो नाट्याचार्य (प्रथमाङ्कस्य विष्कम्भके)

नागानन्दे—प्रतीहारः, कञ्चुकीय (चतुर्थाङ्कस्य विष्कम्भके)

महावीरचरिते—प्रतीहारः (द्वितीयाङ्कस्य विष्कम्भके) अटायु सपा-
तिश्च (पञ्चमाङ्कस्य विष्कम्भके)

उत्तररामचरिते—तापसी आश्रेयो, वनदेवता वासन्ती, (द्वितीयाङ्कस्य
विष्कम्भके), मुरला, तमसा मद्यौ (तृतीयाङ्कस्य
विष्कम्भके) शिष्यः सोधातकिः (चतुर्थाङ्कस्य
मिश्रविष्कम्भके)

मालतीमाधवे—कामन्दकी बौद्धसन्यासिनी (प्रथमाङ्कस्य मिश्रविष्कम्भके)

कपालकुण्डल अश्वोरषष्टशिष्या (पञ्चमाङ्कस्य विष्कम्भके)

सौदामिनी कामन्दक्या पूर्वशिष्या (षष्ठमाङ्कस्य शुद्धविष्कम्भके)

अथम.

पञ्चरात्रे—द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशके वृद्धगोपालकः, गोमित्रक,
गोपदारकाः

बालचरिते—दामकः (तृतीयाङ्कस्य प्रवेशके)

१ प्रकाशितपुस्तके प्रथमो विष्कम्भक इति न निर्दिष्टम् ।

अविमारके—चेटी, विदूषक (द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशके), परिजना.
(चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशके) घात्रो (पञ्चाङ्कस्य प्रवेशके)

प्रतिमानाटके—मुधाकार भट (तृतीयाङ्कस्य प्रवेशके), चेटथ^१
(चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशके)

प्रतिज्ञायोगन्धरायणे—गात्रसेवक (चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशके)

स्वप्नवासवदत्ते—विदूषक, चेटो (चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशके) प्रतिहारी
(पञ्चाङ्कस्य विष्कम्भके)

मुद्राराक्षसे—क्षपणक (पञ्चमाङ्कस्य प्रवेशके)

अभिज्ञानशाकुन्तले—रक्षो, मत्स्यजीवा, राजदयाल. (पञ्चाङ्कस्य
प्रवेशके)

विक्रमोर्वशीये—पेलव (तृतीयाङ्कस्य मिश्रविष्कम्भके), चित्रलेखा,
सहजम्या^१ च (चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशके)

मालविकाग्निमित्रे—मधुकरिका उद्यानपालिका (तृतीयाङ्कस्य
प्रवेशके)

रत्नावल्याम्—सुसगतानिपुणिके चेटोद्वयम् (द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशके)

वेणोसहारे—राक्षसो राक्षसश्च (तृतीयाङ्कस्य प्रवेशके)

वीरचरिते—त्रिजटा (पञ्चाङ्कस्य विष्कम्भके)

उत्तररामचरिते—तिप्यो दाण्डायन (चतुर्थाङ्कस्य मिश्रविष्कम्भके)

विद्याधरो (पञ्चमाङ्कस्य मिश्रविष्कम्भके)

मालतीमाघवे—शिष्यावलोकिता (प्रथमाङ्कस्य मिश्रविष्कम्भके)

बुद्धरक्षिता कामन्दक्या सखी (तृतीयाङ्कस्य प्रवेशके)

पात्राणां कोटिमधिकृत्य कतिपयप्रश्ना उच्यन्ति । तथाहि—कुन्दि-
मालामास्तृतीयाङ्कात् प्राक् प्रवेशक एवमेव पात्र तापसा कथमधमन्व-
मर्हति । नाटके भिन्नवस्तु प्राकृतं वर्तन्ति मुद्राराक्षसे, मृच्छवटिके च ।
किं तेऽधमा । तापसा भिक्षुभिः समा एव । विन्तु तेषामधमकोटो गणना-
भारतीयसंस्कृतेर्विस्तृता वार्ता ।

अस्मिन्नेव नाटके चतुर्थाङ्कात् प्राक् प्रवेशके तापसीद्वयं कथ-
मधमत्वमहंतोति वितर्काम्पदमेव । उत्तररामचरिते तापसीना मध्यम-
कोटिर्दृश्यते ।

नागानन्दस्य चतुर्थाङ्कस्य विष्कम्भके सस्कृतवादो प्रतिहारो मध्यम-
कोटिकोऽस्ति । कथं नाम प्रतिहारी तर्हि अधमेति कल्पनीया । पत्नीपति-
स्थौपुरुषयोरेकैव कोटिर्भन्तव्येति मे मति ।

महावीरचरिते मारुतवान् मध्यमकोटिक इति मिथ्यविष्कम्भकेण प्रति-
भाति । सोऽयं राक्षस कुटिलमति कथमधमत्व नार्हति । स तत्र सस्कृत-
वर्तति ।

मालतीमाधवस्य पञ्चमाङ्कस्य षष्ठाङ्कस्य च शुद्धविष्कम्भके कपाल-
कुण्डला (सस्कृतवादिनो) विलसति । सा अघोरघण्टस्य कापालिकस्य
शिष्या अधमकर्मसु नित्यं व्यापृता कथं नाम मध्यमकोटो स्थानमहंति ।
तस्मा मध्यमकोटि कवेस्त्रुटि प्रतिभाति । सा स्वकर्मणि पतिता
प्रतिभाति ।

अस्मिन्नेव नाटके शुद्धाचार-प्रवीणा बुद्धरक्षिता प्राकृतवादिनी
सप्तमाङ्कस्य प्रवेशके पात्रमस्ति । सा अधमकोटिकेति कथं भवेत् । तत्रै-
वाष्टमाङ्कस्य प्रवेशकेऽवलोकिताया अधमत्व नोचितम् । सा कामन्दक्या
सखी एव ।

निष्कर्षः.

१ यदि पुरुष कश्चिदुत्तमो मध्यमोऽथमो वा, तस्य पत्नी तस्यैव-
कोटो गणनीया ।

२ उत्तमाचारा एव जना उत्तमा इति कल्पनीयम् । आचारे तु
भाषा, व्यवहार, प्रकृति, आत्मगुणाश्च ग्रहणीया ।

१. कपालकुण्डला रवात्मानं वर्णयति—

पान्ति भुवस्तस्य भुवङ्गवना—

येस्मिन्निदधानुशया सदेव ।

भागति देशाय निशातदृष्टा—

कोटिर्विपोद्गारगुरुभुजङ्गो ॥ ९१ ॥

३ अघमवृत्तिका एवाधमा भवन्तु नाम ।

४ पुरातनावधारणानुसारेण जीविकासाधनमपि पात्राणां कोटि-
निर्धारणे विचार्यते स्म । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य मत्स्यग्राहोऽशुद्धाजीवेना-
घमो गणित इति नोचितम् । एवमेव सामाजिकी प्रतिष्ठा कोटिनिर्धार-
णस्याधार आसीत् ।

रूपकेषूपेतममध्यमाधमपात्राणां पुनरवधारणमावश्यकमेव । तदनुसृत्य
प्रवेशक त्रिकम्बकयोः पुनर्नामकरणमपेक्षितम् ।

अंकस्य मध्येऽपि प्रवेशकः

[नाट्यशास्त्रीय ग्रन्थकाराणां मतानुसारेण प्रवेशको द्वयोरङ्कयोर्मध्य एव भवेत् । नेतृत्वं पूर्णं तथ्यं व्यनक्ति यतो हि नामाङ्कस्य मध्येऽपि प्रवेशक सम्भवतीति प्रदर्श्यतेऽत्र । अत एव द्विविध प्रवेशको विज्ञेयः]

भरतानुसारेणाङ्कस्यान्तिमे भागे बिन्दुर्भवति । स बिन्दुमाश्रित्य प्रवेशको प्रवर्तते । प्रवेशकोऽङ्कभागोऽवगतानां कथाशानामुपक्षेपण करोति । किन्तु नाटकेषु क्वचिदेवैव व्यवस्था दृश्यते । तत्र बिन्दुरङ्कान्ते ततोऽनुसृत्य प्रवेशकश्च न स्तः । तयोः कार्यं क्वचिदेकीकृत्या, पञ्चित्कबु-
किनो भाषणेन विन्यस्यते ।

भरतस्य नाट्यशास्त्रे प्रवेशक इति पद त्रिविधं प्रयुक्तम् ।

१. प्रवेशक इति प्रवेशक, विष्कम्भक, चूलिका, अङ्कस्यमङ्कावतारश्चेति अर्थोपक्षेपकाः । इदं प्रवेशकस्य महासामान्यवचनम् ।

२ प्रवेशक इति विष्कम्भक प्रवेशकश्चेति मध्यम-सामान्यवचनम् ।

३. प्रवेशकस्तु प्रवेशक एवेति विशिष्ट वचनम् ।

एतेषां पञ्चानामर्थोपक्षेपकाणां भेदको पक्षा विषयश्च भवतः ।^१

इमे अर्थोपक्षेपका अकेषु नाटकीयकथाधारा विच्छिद्य निवेश्यन्ते । चूलिका, अङ्कस्यमङ्कावतारश्चेति श्रोणि अङ्कमध्येऽपि प्रायशो दृश्यन्ते एवेति लक्षणग्रन्थकारैर्दक्षितमेव । न तथा प्रवेशकः । ॥ तु द्वयोरङ्क-
योरन्तराल एव विनिवेशनीय इति प्रवदन्ति नाट्यमनीषिणः । तद्यथा—

१. द्विवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।

अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधायितव्यम् ॥

ना. शा. १८२६

२ अङ्कान्त-सन्धिषु प्रवेशकः ॥ ना. शा. १८२९

३. अङ्कान्तराल-विहित प्रवेशः ॥ ना. शा. १८५६

४ प्रवेशकोऽङ्कान्तर-मन्विषु कर्तव्यः । न तु मङ्कान्तयोः ।
नाटकलक्षणरत्नकोशे ।

१ एतद्भेदविपरिणामित्वमात्रस्या प्रवेशकप्रकरणमाश्रित्य गृह्यन्ते ।

५ प्रवेशोऽद्भुतयस्यान्त । दशरूपके १.६१

६ अद्भुतोरुभयार्मध्ये ॥ विज्ञेय प्रवेशक । रसाणवसुधाकरे ।

लक्ष्यग्रन्थानुशीलनेन प्रतिभाति यत् प्रवेशको न केवल द्वयोरद्भु-
योर्मध्येऽपितु वस्यचिदद्भुतस्य मध्येऽपि सन्निवेशित । तद्यथा मृच्छक
टिकस्य नवमाङ्क ऊर्ध्वविंशश्लोकात् पश्चात्

(तत प्रविशति गृहीताभरणो विदूषक)

विदूषक — प्रेषितोऽस्मि आर्यचारुदत्तन वसन्तसेनासकाशम्, सत्रालक-
रणानि गृहीत्वा, यथा—‘आर्यमैत्रेय । वसन्तसेनया वत्सो
रोहसेन आत्मनोऽलङ्कारेणालकृत्य जननी-मकाश प्रेषित ।
अस्या आभरण दातव्यम् । न पुनग्रहीतव्यम् । तत्तममर्पय’
इति । तथावद् वसन्तसेनासकाशमेव गच्छामि । (परिक्रम्या-
वलोक्ष्य चाकाशो—वध भावरेभिल । भो भावरेभिल । किं
निमित्तं त्वमुद्विग्न इव लक्ष्यसे ? (आवर्ण्य) किं भणसि—
‘प्रियवयस्यश्चारुदत्ताऽधिकरणमण्डप आहूत’ इति । तत्र
स्वल्पेन कार्येण भवितव्यम् । सत्पश्चात् वसन्तसेनासकाशं गमिष्यामि ।
अधिकरण मण्डपं तावद् गमिष्यामि ।

अयं गद्यांशो दृश्यं यथावस्तु नो प्रस्तौति । अत एवायौपक्षेपक एव ।
तत्रापि अधमपात्रेण विदूषकेण प्रोक्तत्वात् नास्त्ययं विष्कम्भक । न च
चूलिकामम् । सूतभागधवन्दिनश्चूलिकाया वक्तारो भवेयु । तत्राङ्कास्याङ्का-
वतारयो कथेव नास्ति । नायमाकाशे वचन, एकोक्तिर्वा । वस्तुतो
गद्यांशोऽयं प्रवेशक एव सूच्यश्च ।

प्रवेशकेनोक्तं सूच्यं केवलं रङ्गपीठे वर्तमानानामधमकोटिकपात्राणां
कृते भवति । प्रेक्षकाणां विज्ञापनार्थं तु भवत्येव । अत्र न कश्चिदन्योमध्यम-
कोटिकमुत्तमकोटिक वा पात्रं प्रवेशकेन सूच्यं तथ्यं विजानाति ।
प्रवेशकस्मैद परमावश्यकं लक्षणं तु पूर्वोक्ते गद्यांशे दृश्यत एव । तत्कथं
निर्वाहितम् ?

नाट्यशास्त्रं वदया—निर्भागप्रकरणानुसारेणैवस्मिन् काले यस्मिन्
दिचद्रङ्गपीठे परस्परं सुदूरस्थानि स्थानानि प्रकल्पितानि बभूवु ।
अत एव वस्यचिदेकस्य भागस्य पात्रमन्येषु भागेषु स्थितानां पात्राणां

श्रवणपरिधिवाह्यमभवत् ।^१ अस्या स्थितौ पूर्वोक्तगद्याशोऽधिकरणा-
धिष्ठातृभिर्न श्रुतम् । तदेव स्पष्टयितुं कविना लिखितम्—(परिक्रम्या
वलोक्य च) इदमधिकरणमण्डपम् । तच्चावत् प्रविशामि । (प्रविश्य) ।
इदं प्रविश्येतिपदमधिकरणमण्डपस्य पार्थक्यं प्रकटीकरोति ।

वस्तुतः प्रवेशकोऽयमङ्कुस्य मध्ये नवीन दृश्यम् (Scene) इति ।

मालविकाग्निमित्रस्य प्रथमेऽङ्के बाह्यकक्ष्या प्रविश्य विदूषको भूते-
माजस्रोऽस्मि सत्रभवता राजा - गीतम् चिन्तय सावदुपायम्, यथा मे
यद्दृष्ट्वादृष्टप्रतिकृतिमालविका प्रत्यक्षदर्शना भवतीति । मया च तत्तथा-
कृतम् । हावदस्मै निवेदयामि । (परिक्रामति)

अयं गद्याशोऽङ्कुस्य मध्ये प्रवेशक एव ।

१ स्तावनामध्येऽपि विष्कम्भकस्य समावेशो दृश्यते । तथा हि—
उत्तररामचरितस्य प्रस्तावनायाम्—

सूत्रधार — एषोऽस्मि कार्यवशादायाध्यकस्तदानीतनश्च सवृत्त । (सम-
न्तादवलोक्य) भो भो यदा सावदत्रभवत् पौलस्त्यकुल-
धूमकेतोर्महाराजरामस्याय पट्टाभिषेकसमयो रात्रिदिशम-
सहृतनान्दोका । तत्किमिदानीं विथ्रान्तचारचरणानि धत्स्व-
स्थानानि ।

नट (प्रविश्य)—भाव, प्रेषिता हि स्वगृहान्महाराजेन लङ्कासमर-
सुहृदो महात्मान् प्लवङ्गमराक्षसा सभाजनोपस्यामि-
नश्च नानाविगन्तपावना ब्रह्मर्षयो राजर्यमश्च,
यत्समाराधनायैतावतो दिवसान् प्रमोद आसीत् ।

सूत्रधार.— आ, अस्त्येतन्निमित्तम् !

नटः—अन्यच्च

यत्तिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता रामस्य मातरः ।

अरन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराधमम् ॥ ३

सूत्रधार.— 'वेदेशिकोऽस्मि' इति पृच्छामि । कः पुनर्जामाता ।

नट.— कयां दशरथो राजा शान्ता नाम ध्यजोजनत् ।

अपत्यकृतिर्कां राज्ञे रोमपादाय तां बधौ ॥ ४

१ बाह्यरदयाया स्थितौ विदूषक इमं प्रवेशकं यति ।

विभाण्टकसुतस्तामृष्यशृङ्गमुपयेमे । तेन द्वादशवार्षिक सत्रमारब्धम् ।
तदनुरोधात् कठोरगर्भामपि जानकी विमुच्य गुरुजनस्तत्र यातः ।

एतस्य सवादाशस्य विष्कम्भकता प्रतिपापयन् वीरराघव स्वोपज्ञा-
यामुत्तररामचरितटीकाया ब्रूते—

सूत्रधारस्यैव काव्यकथाघटकदेशकालसम्बन्धमङ्गीकृत्य
विष्कम्भकवर्णनयोपन्यास सूत्रधारस्त्वापरित्यागाच्च प्रस्तावनात्वा-
हानिरिति कवेर्मतम् ।

अङ्गस्यान्तिमे भागे विष्कम्भकः

बालचरितस्य द्वितीयेऽङ्केऽङ्कान्तप्रायदेशेऽप्येव विष्कम्भको न्यस्तः ।

(ततः प्रविशति कात्यायनी सपरिवारा)

कात्यायनी—शुभनिशुभमहिषं च हत्वा कृत्वा सुरास्तान् हतशत्रूपक्षान् ।
अहं प्रसूता वसुदेववशे कात्यायनी कसकुलक्षयाय ॥२२०॥

कुण्डोदरः—कुण्डोदरोऽहमजितो रणवण्डकर्मा
देव्या प्रसूतिजनितोऽग्रमहानिनादः ।
श्रीध्रं प्रयामि गगनादवनिं विशाला
दुमान् जिघ्रानुरसुरानतिवीर्यदर्पान् ॥ २२१ ॥

इत्यारभ्य

कात्यायनी—कुण्डोदर, शङ्खकर्णं, महानील, मनोजव, तदागम्यताम् ।
भगवतो विष्णोर्बालचरितमनुभवितुं गोपालवेषप्रच्छन्-
धोपमेवावतरिष्याम ।

सर्वे—मदाज्ञापयति भगवतो । (निष्क्रान्ताः सपरिवाराः कात्यायनी)
इति यावत् विष्कम्भकः । अतः परं पुनरङ्कः प्रतन्यते ।

राजा—अये प्रमाता रजनी ।

अतः प्रविश्य शान्त्यर्थं शान्तिकर्मोचितं गृहम् ।

करोमि विपुला शान्तिं मम शान्तिर्भविष्यति ॥ २२५ ॥

अत्र रंगपीठस्यैव भागे विष्कम्भकोऽपरभागे चाङ्गुलिनिर्वासचरित-
ममनोत्तमिति विबोधनीयम् ।

जनान्तिकापवारितक-स्वगत-विमर्शः

रास्कुतनाटकेषु रहस्य निगूहन तु कला सौष्ठवार्थं बहुविध निष्पादितम् । इदं निगूहनं त्रिविधं भवति—(१) पात्रविषयकम् (२) घटना-विषयकम् (३) भावविषयकम् । पात्रविषयकनिगूहनस्योदाहरणं स्वप्न-वासवदत्ते वासवदत्ता प्रस्तौति ।^१ घटना-विषयकं निगूहनं तु अभिज्ञान-शाकुन्तले दुर्वासस शापस्य पात्रद्वयेनैव ज्ञानम् । भावनिगूहनं तु मालविकाग्निमित्रे द्वितीयस्याङ्कस्यारम्भेऽग्निमित्रस्य विदिनमेव । अत्र भावनिगूहनस्योपाया विधिविधानं च व्याख्यायन्ते । एतानि स्वगत, जनान्तिकम्, अपवारितकं च सन्ति । भरतानुसारेणैतानि 'यूद्धार्थयुक्तानि वचनानि' सन्ति ।

रङ्गपीठे बहूनि पात्राणि युगपद् वर्तन्ते । नाटकाभिनयकाले प्रायशस्तेषु कस्यापि वचनं सर्वाणि दोषाणि पात्राणि शृण्वन्ति । एतादृशं वचनं प्रकाशं वा सर्वथाव्यं वेति सञ्ज्ञितम् । अपरञ्च क्वचिदेकमपि पानं वक्तुर्वचनं न शृणोतीति तस्य मन्दस्वरभाषणेन दृश्यंत इत्यथाव्यं, स्वगतमात्मगतं वा सुविदितमेव । किमपि पात्रं न शृणोतीति त्रिपताक-करेण यदा दृश्यते तदापवारितकं भवति ।^२ तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य मत्तमाङ्के—

राजा—(अपवार्यं) हन्त द्वितीयमिदमाशाजननम् । मालविकाग्नि-मित्रस्य तृतीयेऽङ्के

विदूषक —(अपवार्यं) छिन्नहस्ते मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरो मणनि—गच्छ धर्मो मे भविष्यतीति । कथंशामेतत् स्वगतमिति वृत्त्वा न दक्षिणमित्यग्रे वदयाम । अत एव स्वगतमपवारितकं चोमे अथाव्यमिति ।

१ वस्तुतः राज्ञो सा वपञ्चिनो मणिनीति निगूहते ।

२ यन्त्रजयोऽथाव्यं स्वगतं भवतीति परिभाषते । किन्तु नैवप्यारम्भिकं सत्यम् । अपवारितकमपि क्वचिदथाव्यं भवति, किन्तु त्रिपताक-प्राप्तमपि भवतीति अग्रे व्याख्यास्याम । ना० पा० २५ ११

अपवारितकम्

नाट्येष्ट्यपचार्येति सवेतेनापवारितकं द्योत्यते ।

कल्पितस्थलपु अनाहृत एव विशेषविज्ञानबलेन कश्चित् पुरुषोऽप्य-
वार्तित्वेन विज्ञानमनोनुकूलं गृह्यमन्य प्रति वचयति । तथा हि अभि-
ज्ञानशास्त्रान्तर्गतस्य द्वितीयाङ्कः —

उभौ (ऋषिकुमारौ) — तत्र भवत कुलपतेरसानिध्याद् रक्षासि
न इष्टि विघ्नमुत्पादयन्ति । तत् कर्तव्यमत्र सारथद्वितीयेन भवता
सनायीक्रियतामायम इति ।

राजा — अनुगृहीतोऽस्मि ।

विदूषकः — (अपवार्यं) अर्यामदाभीमनुकूलस्ते गलहस्त ।

राजा — (स्मितं कृत्वा) रेवतक इत्यादि । ईदृशमपवारितकं विदूष-
कस्यातीतघटनावृत्तानां विशेषज्ञानेनैव सम्भवति, नान्यथेति सुधिया
प्रतीतमेव ।

अत्रापवारितकस्य प्रवर्तनं पात्रद्वयेन विदूषकेण राज्ञा च भवति ।
मालविकाग्निमित्र ईदृशमपवारितकं प्रथमाङ्कस्यान्ते प्रवर्तते । तद्यथा —

विदूषकः — (अपवार्यं) ओ धीर गच्छ । तत्र भवतो धारिणी
विसृज्यादयिष्याति ।

अपरविधमपवारितकं स्वविज्जनान्तिकस्य पूर्वभावमपेक्षते ।
प्रथमं जनान्तिकेन विधिना कश्चित् पुरुष स्वहृदयस्य भावं
प्रकटयति । ततः परं तन पुरस्कृतो बाधो वितर्कं पृच्छा अपवारितकेन
समाधीयते । तथा हि मालविकाग्निमित्रे —

राजा — (जनान्तिकेन), वयस्य

नेष्ट्यपरिगतायाश्चक्षुर्देशेन समुत्सुकं तस्या ।

सदुन्मधीरतया व्यसितमिदं मे निरुत्करिष्ये ॥ २१

विदूषकः — (अपवार्यं) उपस्थितं न्यनमधु । सन्निहितमक्षिक् च ।
तदप्रमत्त इदानीं प्रेक्षस्व ।

(ततः प्रविशन्माचार्यप्रत्यवेक्षमाणाङ्गसौष्टवा मालविका)

अपर च

विदूषक — (जनान्तिकम्) प्रेक्षता भवान् । न खल्वस्या प्रति
च्छन्दात् परिहीयते मयस्ता ।

राजा — (अपवार्य) वयस्य

चित्रयतायामस्या कान्तिविसवादशकि मे हवयम् ।

सम्प्रतिशिथिलसमाधि मन्ये येनेयमालिखिता ॥ ९९

पूर्वोक्तैरदाहरणैः स्पष्टं भवति यदपवारितक सूचनात्मक वेषदे
शात्मकं वा भवति । यद्यपि तस्योत्तरवचन नापेक्षितं किन्तु तदाश्रित्यो-
त्तरवचनं क्वचिद् भवेदधाम । तद्यथा मालविकाग्निमित्रे —

विदूषक — (अपवार्य) भो धीर गच्छ । सत्र भवती धाग्निनी
विसवादयिष्यति ।

राजा — धैर्यावलम्बितमपि त्वरयस्मि मा भुरजवाधरागोऽयम् ।

अथतरत सिद्धिपथं शब्दः स्वमनोरथस्येव ॥

१९२

जनान्तिकम्

जनान्तिकं तूत्तररूपेण कस्यचित् सशयावच्छेदकस्य समर्थक
वाक्यस्य परभाव साधारणनोऽप्रीक्षते । तत्र जनान्तिकवचनस्य
श्रोता कश्चिद् भवेदेव । अपवारितकस्य श्रोता कश्चिद् भवेत्, किन्तु
स नास्ति अपारिहार्य । अत एव जनान्तिक द्वयोर्म्रयाणामपि वार्तालापो
भवति । प्रयाणा वार्ता यथाभिज्ञानशाकुन्तले —

मन्थी — (उभयोराकारं विदित्वा, जनान्तिकम्) हला शकुन्तले,
मद्यप्राद्य तात मनिहितो भवेत् ।

शकुन्तला — (मर्यामिव) तत किं भवेत् ?

मन्थी — इमं जीवितमर्थस्येनाप्यतिर्विराजत कृतार्थं परिष्पति ।

१. अत्र दर्शयन् जनान्तिकं श्रया भवति, किन्तु सर्वत्र न सति । कश्चि-
जनान्तिकस्य प्रत्युत्तर, स जनान्तिकवचनमन्यमानो भूतोऽहम् । तद्यथा-
मनोसहायस्य द्रवमादूकं श्रोतव्यं जनान्तिकं वन्ति शेषं प्रति, किन्तु माना
न भूयति ।

शकुन्तला—(सङ्कृतककोपम्) युवामपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेये । न युवयोर्वचन श्रोष्यामि^१ ।

अस्मिन्नुदाहरणे जनान्तिकेनैव प्रश्न उत्तरश्चोभे भवत । केवलमेको राजेव न शृणोतीति निपताकरेण सकेत्यते ।

कतिपयेषु जनान्तिकेषु द्वावपि न शृणुत जनान्तिकवार्ताम् ।
तद्यथा—

प्रियवदा—(जनान्तिकम्)—अनसूये का नु खल्वेव चतुरगभोरा-
कृतिश्चतुरं प्रियमालपन् प्रभाववानिव लक्ष्यते ।

अनसूया—सखि, ममाप्यस्ति कोतूहलम् । पृच्छामि तावदेनम् ।

इय जनान्तिकवार्ता द्वाभ्या (शकुन्तलया राज्ञा च) न श्रूयते । अत एवाभिनवगुप्तस्य 'जनान्तिकस्य निगूहनमेकस्यैव भवतीत्यवधारणं न सत्यं प्रतिभाति ।^२ विदूषकेण राज्ञा च प्रोक्तानि जनान्तिकानि धारिण्या, परित्राजिकया मालविकाया च न श्रूयन्ते । मालविकाग्निमित्रे पुन जनान्तिकेन यत्स्थितं तस्यापरेण केनचित् समयन प्राप्ता दृश्यते ।^३ तथाहि—

प्रियवदा—(जनान्तिकम्) अनसूये, दूरगतमन्मथाक्षमेव काल-
हरणस्य । यस्मिन् बद्धभावेपा स लज्जामभूत पीरवाणाम् । तद् युक्तं मन्मथा
अभिलाषोऽभिनन्दितुम् ।

अनसूया—सखि, तथा मया भणति ।

१ अत्र शकुन्तलाया जनान्तिकोक्तिरनुसूयाप्रियवदे हृति इयं प्रति वर्तते ।

२ अभिनवगुप्तो नाट्यशास्त्रस्य २५ ८९ कारिकासहितस्य व्याख्याति—
जनान्तिकमैकान्तिकस्यैकस्यैव निगूह्यत इति विशेष । उदाहरणं प्रतीयते
यत्र जनान्तिकमनैकान्तिकमपि भवति तथा आनेकेषामपि निगूह्यते । अत
एव निगूहनीयपृष्ठाणां रुच्यया जनान्तिकापवारितकयोर्मदनिर्धारण
मिथ्याप्रत्यय ।

३ वा चष्टोऽत्र विरोधोऽपि भवति । मालविकाग्निमित्रे धारिण्या जनान्तिकस्या-
भिप्रेतं गणदासेन न समर्थितम् ।

जनान्तिकेन यो वित्तकं प्रस्तूयते, तस्य समाधानं क्वचित् 'प्रकाशम्' इत्युक्त्या अपरस्यासंबद्धजनस्योत्तरेण भवति, अन्यत्र चापवारितकेन श्रोतुर्वचनेन भवति ।^१

जनान्तिकेनाभिनवैव विचारसरणि प्रस्तूयते, न तथापवारितकेन । एतस्या पूर्वविचारसंख्या सममनेन नवैव काचिद्विचारधारा क्वचित् प्रवर्तते । किन्तु नेदमावश्यकम् ।

नवीनविचारसरणेः प्रस्तावना प्रवर्तनं च

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के—

प्रियंवदा—(जनान्तिकम्) अनसूये को नु खल्वेव चतुरगम्भीरा-
कृतिश्चतुर प्रभाववाग्विष लक्ष्यते । इत्यनेन नायकयो परिचय प्रकरण-
मारभ्यते । तेन तयो प्रगयावतार प्रवर्धते ।

अन्यत्र जनान्तिकेन केवलं नवीन विचार-सरणे प्रस्तावनेव भवति । सा पुनर्नोद्भिद्यते । तथाहि—अभिज्ञानस्य चतुर्थाङ्के शकुन्तला-
शुसूया प्रति जनान्तिक वक्ति—

हला, पद्म, नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती आनुरा चक्र-
वाकी आसीति रस्यादि । पूर्वजनविचारधाराया द्वोपमिवेदं जनान्तिकं
प्रतिभाति यतो हि नामात् परं पूर्वविचारसरणि पुन प्रवर्तते ।

१ अनुसूयस्य प्रकाशमिदं प्रकाशं जनान्तिकेऽनुयात् समाधानमभिनान-
याङ्कतलस्य कृतिवेष्टः शकुन्तलाया अधीवचनेन भवति—सखि, नम्य
वाग्वस्य कथयिष्यामि । यत प्रभृति मम दर्शनपथमागत स तनोवनरशिपा
रात्रि इत्यादि ।

अपवारितकेन पुनरभिज्ञानशाकुन्तले—

शकुन्तला—(जनान्तिकम्) हला प्रेतस्य, न लनोपत्रान्तरितमपि
रस्यादि ।

अनसूया—(अनसूयम्) सखि मेऽ मन्त्रव—एषावि विचय
रस्यादि । ४१६

जनान्तिकापवारितकयोरन्तरम्

१ रङ्गपीठे जनान्तिकवचनमपर कमपि सन्निहित कृत्वैवोच्यते । अपरस्य तस्य पुरुषस्य तत्र प्रतिवचनमपि स्यात् । अपवारितकस्य क्वचित् कोऽपि श्रोता न स्यात् । यथा प्रागेव दर्शितम् ।

२ जनान्तिकात् पश्चादपवारितक क्वचिद् भवेत्, किन्तु अपवारितात् पश्चाज्जनान्तिकस्यावसरो नास्ति ।

३ अपवारितक पूर्वानुभवज्ञानाद्विजन्यं समाधानदिशि वक्तव्यं भवति । तत्र काचित् सूचना वा कश्चिदुपदेशो वा भवति । नैतदावश्यक जनान्तिके ।^२

४ अपवारितकस्य कारणमपरस्य कस्यचिद् वचनं भवति । जनान्तिकस्य एतद्विधं कारणमावश्यकं नास्ति । विशेषस्थितेरनुभवेन यथा स्वगतं क्वचित् भवेत् तथैव जनान्तिकमपि भवेत् ।

स्वगतापवारितकयोर्मदाभेदौ

स्वगत तु केनापि पात्रेण न श्रूयते । तत्र वक्ता साभिनयं न वदति दानकैर्वदति वाचिकादीनामभिनयानां सर्वथा अभावा भवति । नानुभाव कश्चित् प्रकटयते पात्रेण । एतस्माद्विपरीतमेवानया दृशापवारितकं भवति । तत्र पात्र साभिनयं तारस्वरेण श्रुते वाचिकादीनामभिनयानां सातत्यं भवति । तदनुमारिणाऽनुभावा सम्यक् प्रकटयन्ते ।^१

अपरञ्चापवारितक वचनं कतिपयपात्राणि न श्रुण्वन्तीति त्रिपताकेन द्योत्यते । न तु स्वगते त्रिपताकस्यावश्यकता ।

१. जनान्तिके श्राव्य कर्णान्तिकगोचरत्वं नापेक्षितम् । वक्ता श्रोतारं विलोक्यतीतिमात्रमावश्यकम् । यथामालविकाविनिमित्रेदेव्या गणदास इति जनान्तिकम् ।

२. जनान्तिकेऽपि क्वचिदुपदेशः स्यात् । तद्यथा—अभिज्ञानशकुन्तले सेनापते-जनान्तिकवचने—‘सखे, स्थिरप्रतिबन्धा मव ।’ मृच्छकटिकस्य प्रथमाङ्के विटो जनान्तिकेन मरुत्ततेनामामुपस्थादिकमपनेत् निर्दिशति किन्तु जनान्तिक इदमादेशात् कतएवमावश्यकं नास्ति ।

३. अनेनेद स्पष्टमेव यत् स्वगतेऽलङ्कृतमायाया तावती आवश्यकता नास्ति यावती अपवारितके ।

‘प्रकाशम्’ इत्युक्त्या सम्बन्धः

स्वगतोक्ते पश्चात् ‘प्रकाशम्’ प्रायो दृश्यत एव । अपवारितकात् पश्चादपि ‘प्रकाशम्’ वचिदनुसंधीयते । तद्यथापवारितकप्रकरणे विक्रमोवशीयस्योदाहरणं दृश्यते— छिन्नहस्ते मत्स्ये पलायिते—इत्यादि अपवारितकम् सदनु प्रकाशम् भवति किं तादृशस्ते प्रियस्तत्रभवान् ।^१ जनान्तिकात् पश्चादपि ‘प्रकाशम्’ वचिद् भवत्येव । यथा अभिज्ञान-शाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्के सेनापतिः प्रथमं जनान्तिकेन विदूषकं किञ्चिदन्यद् बोधयति पश्चात्तस्मिन्नेव क्षणज्जुक्रमेण प्रकाशम् दृश्यनेन राजानं प्रति विपरीतं भावं प्रकटयति । तथैव मालविकाग्निमित्रं दृष्ट्वा जनान्तिकं प्रथमाङ्कं गणदासः प्रति पूर्वापरमुभयथापि प्रकाशं विना स्वगतादीनि सम्भवन्ति ।^२ स्वगतात् पश्चात् प्रायः प्रकाशमिति वचनं भवति तत् प्रागपि भवति ।^३ किन्तु जनान्तिकमपवारितकं च प्रकाशमित्युक्तं पश्चात् न भवति ।

उपर्युक्तव्याख्यानस्य मूलमधोलिखितासु भारतीयकारिकासु विनिवेशितम्—

स्वगतम्

हृदयस्य धनो यत्तु तदात्मगतमिष्यते ॥ २५ ८८
सवितर्कं च तद्योग्यं प्रायशो नाटकादिषु ।

१ विक्रमोवशीयस्य तृतीयाङ्के ।

२ जनान्तिकमपवारितकं च प्रकाशं विना मालविकाग्निमित्रस्य द्वितीयाङ्के राजा विदूषकेण च प्रोक्ते । स्वगतं तु प्रकाशं विना स्वप्नवासवदरो वासव-दत्ताया—राजं गिकेति श्रुत्वा भगिनिकास्नेहोऽपि मेऽत्र सम्पद्यते । मुद्रा-रासने ५ १४, १५ ।

३ उत्तररामचरितस्य षष्ठांके राम एवमिह दलोकं प्रकाशमुक्त्वा द्वाविंशं स्वगतं वधीति । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के नायकः प्रकाशं वदति—मानुषीपु-त्रं वा रम्यादित्यादि । पुनश्च तन्नु सततमेव स्वगतं वदति लम्बावकाशे कोमलोदरे ।

मपवारितकम्

निगूढभावसमुक्तमपवारितकं स्मृतम् ॥ २५.८९

जनान्तिकम्

कार्यवशादश्रवण पाद्वर्गतेर्यज्जनान्तिक तत् स्यात् ॥

२५९०

इति गूढार्थपुक्तानि वचनानीह नाटके ॥ २५.९१

एतानि श्रोणि गूढार्थपुक्तानि भवन्ति । अर्थात् रगस्येभ्य पात्रेभ्य, सर्वेभ्य कतिपयेभ्यो वा गोप्यानि सन्ति ।

एता कारिका अनुसृत्य स्वगत तत्र भवति यत्र किञ्चिद् वचनं तस्मै कथनीय विद्यते यस्य हृदयं समान विद्यते । ईदृश पुरुषो यदि रगपोठे नास्ति, तर्हि तद्वचनं हृदय एव रक्ष्यते । इदं वचनमारमगत स्वगत वा प्रोच्यते ।^१ स्वभावतो महत्त्वपूर्णमिदं वचनं मन्दस्वरेण प्रोक्तं प्रेक्षकै-
गृह्यते । यत्र बाजो, रहस्यं वा गूढं वर्तते तत्र तर्कद्वारेण रहस्यार्थस्य स्पष्टीकरणाय यत् प्रोच्यते तदपवारितकम् । केवलं सहृदयाय मुहृदयाय च रहस्यार्थस्यानावरणं भवेत्, न सर्वेषां कृत इत्यस्मै प्रयोजनाय निपताक-
करणानां भवेता जना तिरस्त्रियन्ते ।

यदि नाम वक्ता स्वप्रयोजनमभिलक्ष्य किमपि रहस्यं रङ्गपोठे स्थितान् कतिपयजनान् तिरस्त्रुत्यैव वदति तद्वजनान्तिकं भवति । रहस्यमिदं कार्यार्थमुपायभोजनाविषयकं भवति । अत एव पृच्छा प्रधानं बाधक-
माधकतत्त्वापेक्षकं च जनान्तिकं प्रायो भवति । तदनु अपवारितकेन समाधानं प्राप्य प्रस्तूयते ।

श्रोतुवां वक्तुवां नायकस्य वाधिलापमयो आशापवारितकेन पूर्यत एवेत्येक प्रधानं लक्षणमपवारितकस्य ।

मुद्रितपुस्तकेषु प्रायोज्यवारितकानां, जनान्तिकानां च यथास्थानं निवेदनं न कृतम् । तथाऽभ्याने स्वगतमेव निर्दिष्टम् । तद्यथोत्तरराम चरितस्य पद्याङ्के—

अहो प्रथययोगेऽपि गतिस्थिन्यासनादयः ।

साम्राज्यधनं शिनो नावा. पुत्रस्य च लवस्य च ॥ ६ २३

इत्यारभ्य (रदित्वा) तत्किमेतौ पृच्छामि केनचिदुपायेनेति पर्यन्त-
मपवारितकम् । किन्तु मुद्रितपुस्तकेषु स्वगतमिति दर्शितम् ।

केवलं कालिदासीयेषु नाटकेषु एतयोर्विनिवेशनं सम्प्रगदवारितम् ।
अन्येषु नाटकेषु तयोरभाव एव प्रायो दृश्यते ।

संस्कृत-नाटकेषु चरित्र-चित्रणकला

नायकस्य चारित्रिकीदात्यमवश्यमेव वर्णनीयम्, यतो हि नामो-
दात्येन नायकस्यालम्बनविभावत्वं स्पष्टीकृतं सार्थकता याति ।
विरोधतोऽङ्गिरसस्यालम्बनविभावो भवति कलनायक, नायनायको
वा । तस्य चारित्रिकीदात्यानुकर्षो महिमा बहुभिरुपाये कविभिर्नाटकेषु-
पादीयते । कविर्विविधोपायानवलम्ब्य नायकं प्रस्तौतीति तस्य कलोत्कर्षं
प्रकटयति ।

नायकस्य प्रथमप्रकर्षस्तस्मै मनसा, वाचा, कायेन च सकल्पितेन,
प्रोक्तेन, सम्पादितेन च कर्मणा क्रमशो भवति । तथाहि
मनसा

अभिज्ञान-शाकुन्तले दुष्यन्तस्य प्रजया तादाम्यं तस्य मानसिक-
सफलपस्याद्घोषेण भर्वात—किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति ।

येन येन विपुन्यन्ते प्रजा स्निग्धेन यन्धुना ।

स स पापादृते तासा बुधन्त इति घुष्यताम् ॥

अन्यच्च द्वितीयाङ्के—

किं सोकरे क्लमविनोदिभिराद्रंशतै । ३ १८

इत्यनेन नायकस्य प्रणयप्रवणता प्रतीयते ।

वाचा

अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्तः वचयति —

भवतीनां सुनृतयेव गिरा कृतभातिस्थम् ।

शरीरेण

दुष्यन्तस्तपोऽने वप्यावश्रमस्य यज्ञादिधर्मावरणं राजमाना विघ्नम-
पवार्यं रक्षतीति तस्योदग्रवर्तव्यपरायणता व्यनक्ति ।

कालनेमिप्रसूतेर्दुःखस्योच्छेदनमनन्यगाधारणं वर्यं दुष्यन्तस्य
पौरुषगुणानतिशाययति । सद्यः वर्णयति भाति ॥ —

सह्युक्ते स किलशतकतोरवध्य ।

तस्य च रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ॥

ऊर्जस्वलोऽयं दुष्यन्त इत्यनेन प्रतीयते । नायकस्य वास्तविकं विद्यमानं च चारित्रिकविशेषं वचितं स्वजनानामेकोक्तिद्वारेण प्रस्तूयते । एतेषु लोकेषु वञ्चनीयस्य वञ्चनं सविशेषं महत्त्वमहति । तद्यथा—कंचुकी एष देव

प्रजा. प्रजा स्वा ह्य तन्मयिना निषेवतेऽशान्तमना विविक्तम् ।

यूयानि सचायं रविप्रतप्त शीत दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्र ॥ ५५

प्रतीहार्या आत्मगत निवेदनमप्येतद्विषयकं निष्पक्षं चारित्रिक-
मूल्याङ्कनं प्रस्तौति । तद्यथाभिज्ञाने—

बहो धर्मविक्षिता भर्तु । ईदृशं नाम सुखोपनत रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो-
विचारयति ।

दुष्यन्तस्य वत्सलता स्वगतोक्त्या विशदीकृता । तथा हि—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।

कां निर्वृतिं चेत्तसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनं प्रकृष्टं ॥

आत्मचर्चया

दुष्यन्त आत्मचर्चासु चारित्रिकादर्शान् विशदीकरोति । तथा हि—

अहम्यहम्यात्मन एव तावज्जातु प्रमादस्त्रलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कं केन यथा प्रपातीत्यशेषतः को मु विदाकरोति ॥ ६२६

स्वोक्त्यापि महात्मनाम्

यद्यपि वच्यचित् साधारणपात्रस्यात्मविषयकोक्तिभिस्तस्य चारित्रिको-
त्कर्षोऽसिद्ध्य न प्रमाप्यते तथापि महात्मात्मविषयकोक्तिभिस्तेषां
चारित्रिकविशेषो व्यज्यत एव । तद्यथाभिज्ञानशकुन्तले वक्ष्य—

यास्मत्पदशकुन्तलेति हृदयं सस्पृष्टमुत्प्लव्य

कण्ठं स्तम्भितवाप्यवृत्तिक्लृपश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

धैर्यस्य भग्नं तावदीदृशमिदं स्नेहादरणीयं

पीडयन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखं नये ॥ ४६

दुष्यन्तस्य वत्सलता तस्योक्त्या प्रमाण्यते । तथा हि—स्पृहयामि खलु
दुर्ललितायास्मे (भरताय)

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-

रव्यक्तवर्गरमणीयवच प्रवृत्तोन् ।

अङ्गुलधय-प्रणयिनस्तनयान् वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ ७१७

राजाश्रितानां प्रशंसावादेन

वैतालिकादयो नायक भूय प्रशंसन्ति । तेषां वचांसि चारित्रिक-
प्रवृत्तिं निर्दिशन्ति । किन्तु गौणत एव प्रकरणेन सम्बद्धत्वात् न तानि
भूय प्रभवन्ति । अन्यच्च ते राजाश्रिता जना प्रशंसार्थं निपुणा भवन्ति ।
अस्मात्कारणादपि तेषां वचांसि चरित्रसमीक्षणदिशि न पार गमयन्ति ।
तथापि भूयसी स्पष्टता साक्षात् प्राञ्जलता च तेषां वक्तव्यस्य काव्यार्थ-
सर्जने महत्त्वमधिकुरुत । तद्यथाभिज्ञानस्य—

प्रथमो वैतालिक

स्वमुल्लिख्य निरभिलाषं विद्यसे लाकहेतो

प्रतिदिनमप्यथा ते वृत्तिरेव विधेयः ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं

क्षमयति परितापं छायायां सञ्चितानाम् ॥ ५७

द्वितीयो वैतालिक.

निषमयसि कुमार्गप्रस्थितानां तदव्ययं

प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातय सन्तु नाम

त्वयि तु परितमस्तं वन्धुहृदयं प्रज्ञानाम् ॥ ५८

चरित्रचित्रणकला-दृष्ट्या नायकानामात्मविषयकं परविषयकं वा
स्वगतम्, एकोक्तिं, आकाशोच्चलोचनं वचनं च सर्वदोषं महत्त्वमर्हन्ति ।

स्वगतवचनेन

अभिज्ञाननावुन्तले दुष्यन्तस्य स्वगतवचनस्य नाम परिष्कृतं
इति प्रतीयते । तथाहि—

असंशय क्षत्रपग्रिहक्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मतः ।

सता हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ १२०

भव हृदय साभिलाष सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पशंक्षमं रत्नम् ॥ १२५

प्रतिहार्या स्वगतवचनं दुष्यन्तस्य चरित्रमुत्थापयति । तद्यथा—अहो धर्मपिक्षिता भर्तुः । ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कोऽप्यो विचारयति । स्वभावतः एव स्वगतवचनेनालोचकस्यालोचितस्य च चरित्रचित्रणं सम्यक् प्रकल्प्यते ।

एकोक्त्या

दुष्यन्तस्य प्रणयव्यापारप्रवणत्वं तस्याधाविधेकोक्त्या प्रतीयते—

‘न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापागदात्मानं निवर्तयितुम् ।
मम हि—

गच्छति पुरं शरीरं घादति पश्चावसस्तुतं चेतः ।

घोनाशुकमिव फेतोः प्रतिपातः नीयमानस्य ॥ १३१

अन्यत्रापि दुष्यन्तस्यैकोक्त्यस्तस्य चरित्रं विशदयन्ति ।^१ अपरेषां पानाणामप्येकाचिद्व्यतिरिक्तचित्रणं उपयागिता भजते । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्के विष्णुकस्मान्निविधेः शकुन्तला दुष्यन्तस्य शृङ्गारपरायणतां विशदोक्ता—

‘ह्य किलास्मात्स्ववहीनेषु तत्र भवतो मृगानुसारेणाश्रमपदं प्रविष्टस्य सापसकन्यका शकुन्तला ममाध्वन्यतया दृष्टा । माम्प्रतः नगरगमनस्य मनः कथमपि न कराति । अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतोऽङ्गो प्रभातमासीत्’

सधैव तृतीयाङ्कस्य विष्णुम्भके शिष्यस्यैकोक्तिदुष्यन्तस्य बीरोचितोदाहृत्य प्रवर्णयति । तद्यथा—

का कथा वाणसन्धाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।

दुरारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपाहति ॥ ११

१. अतस्तृतीयया मयमाययति प्रदिष्टा । ६१ इत्यनेन दुष्यन्तस्य प्रजापत्येनैव सम्बन्धे ।

स्वगतेन समानैवेकोक्ति सफला चरित्रचित्रणदिशि अनुत्तमैव ।

महता सम्भावनया

महद्भिः मन्त्ररित्राणामेव सम्भावना क्रियते । शकुन्तलाया चाग्निहोत्रार्थं वानस्पतिकवनदेवताभि तस्यै क्षीमलाक्षारमाम्गणा-दिदानेन कल्पितम् । पृष्ठाङ्क इन्द्रस्य सम्भावनया दुष्यन्तोऽनु-गृहीतोऽस्ति ।^१

सहायानन्तरं दुष्यन्तस्येन्द्रेण सम्भावनमधोविध निर्दिशितम्—

राजा—मातले, मा मेवम् । ॥ त्वष्टु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्ज-नावसर-सत्कार । मम हि दिवोकसा समक्षमर्घासनोपवेशितस्य ।

अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्य जयन्तमुद्घोष्य कृतस्मितेन ।

आमुष्ट्यक्षोहरिचन्दनाङ्गा मन्दारमाला हरिणा पिन्दा ॥ ७२

शिष्टाचारेण

दुष्यन्तस्य चरित्र तस्य शिष्टाचारेण भूयो व्यज्यते । तथा हि प्रथमाङ्के—

दुष्यन्त —सूत, विनोतवेपेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम ।

द्वितीयाङ्के ऋषिकुमारयोः सत्काराय स राजासनादु-त्तिष्ठति । तयो प्रस्थानकाले पुन प्रणमति च । प्रश्नमाङ्के पुन तपस्विना सत्काराय स कञ्चुकिन ब्रूते—अमुना (सोमरातेन) आश्रमवासिन धौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हति । अहमप्यत्र तस्मिन्-दरानोचिते प्रदेशे स्थित प्रतिपालयामि । पञ्चमाङ्के पुन —

राजा—अभिवादये व (कण्वशिष्यादय)

शिष्यो—इष्टेन यज्यस्व ।

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ।

शिष्यो—युतो धमक्रियाविघ्न सना रक्षितरि त्वयि । इत्यादि ।

५१४

अपि च शिष्टाचारेण कार्याकार्यविभर्शनाय पात्राणामपेक्षित परस्परा-
श्वास समुत्पद्यते । सप्तमाङ्के मारीचाश्रमस्य दर्शनमवश्यमेव करणीय-
मिति दुष्यन्तो निवेदयति—तेव ह्यनसिक्रमणीयानि श्रेयासि ।
प्रदक्षिणोद्धृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि ।

शिष्टाचार-विषयकमादर्शं दुष्यन्तः समुत्थापयत्यधोवचनेन—

‘अनार्यः परदारपृच्छाव्यवहारः’ इति

साधनद्वारेण

अप्रत्यक्षरूपेण नायकादीनां साधनोत्कर्षस्तस्य महिमानं प्रकटयति ।
तथा हि—

क्व च निश्चितं निपाता वज्रसारा शरास्ते ॥ १.१०

आर्तश्राणाय च शस्त्रं न ग्रहणं मनोगतिः ॥ १.११

अत्र शरा, शस्त्रं च नायकस्य साधनत्वेन वज्रसार-विशेषेण, आर्त-
श्राणहेतुभूतत्वेन च दुष्यन्तः विभावहृष्टभां विशेषयन्ति ।

तथैव राज्ञो भुजविशेषेण—

ज्ञास्यसि विजयङ्गो मे रक्षति मीर्वीकिणाङ्गु इति । १.१३

चतुर्धाङ्केऽशरीरिणी वाणो नायकस्य तेजो भुवो भूतये इति—

दुष्यन्तेनाहितं तेजो वधाना भूतये भुवः ।

अवेहि तनया ब्रह्मपुत्रिण्यभां दामोमिव ॥ ४४

सम्यग्धेन

महता सम्यग्धेन क्वचिच्चारित्रिकसम्पत्तिः प्रकटति । अभिज्ञान-
शाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्के द्वितीयः ऋषिकुमारो दुष्यन्तः विशेषयति—
अयं स बलमिहसो दुष्यन्तः इति । अत्र दुष्यन्तो नास्ति इन्द्रसखोऽपि तु
बलमिहसः । अनेन सम्यग्धेन दुष्यन्तस्य वीरोचितपराक्रमशालिता
प्रशस्यते । ॥ एव ऋषिकुमारः पुनः वक्ष्यति—

आशंसन्ते मुरयुक्तयो बद्धवैरा हि दैत्ये-

रस्याधिज्ये घनुषि विजयः पौरुते च वज्ये ॥ २.१६

कवीना दर्शने पारिवारिकसदस्या एव लतावृक्षपशु पक्षिण^१ । तेषां सम्बन्धो नायकस्य चारित्रिकपेशलता विशदयति । तद्यथाभिज्ञान-शाकुन्तले—

कण्व —भो भो सन्निहितास्तपोवनतरव ।

सेपं यातिशकुन्तला पतिगृह सचैरनुज्ञापताम् ॥ ४.९

(शोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरिय वनवासवन्धुभिः ।

परभृतमिह कल यथा प्रतिवचनीकृतमेभिरोदशम् ॥ ४.१०

(आकाशे)

रम्यान्तर. कमलिनोहरितै सरोभि-

च्छायाद्भुमैर्निपमितार्कमप्लवताप ।

भूपात् कृशेशयरजोमृदुरेणुरस्या

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पण्या ॥ ४.११

प्रियवदा समयंयति—

न केवल तपोवनविरहकातरा सरपेव, स्वयोपस्थितवियोगस्य तपोवनम्यापि तावत्समवस्था दृश्यते ।

उदगलित धर्मकवला मृग्य परित्यक्तनर्तनममूरा ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यथूणोव लता. ॥ ४.१२

शकुन्तला (स्मृत्वा)—साठ, लतामगिनी वनज्योत्स्ना तावदा-मन्नयिष्ये ।

वाद्यप —अवेमि ते तस्या सोदर-स्नेहम् । इयं सा दक्षिणेन ।

शकुन्तला—(लतामुपेत्यालिङ्ग्य) वनज्योत्स्ने श्रूतसंगतापि मा प्रत्यालिङ्ग्य इतो गतामि. दासावाहामि । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी भविष्यामि ।

१. अस्मिन् प्रकरणे शीतम्या शकुन्तला इति साधु प्रोक्तम्—आदिवनरिण्या-भिरनुज्ञादापि तपोवनदेवताभिः । प्रथम भगवती इत्यनेन पारिवारिक-सम्बन्धो व्यक्तः ।

अपरत उदजपर्यन्तचारिणीगममन्थरामृगवधूप्रकरणम्, पुनर्दृतक
मृगशावक-प्रकरण च शकुन्तलाया निसर्गोत्कष प्रणयसम्भावन
व्यक्त ।

निसर्गसम्बन्धेन नैसर्गिक गुणातिशायिनो चारित्रिकसम्पत्तिर्विजृम्भते ।

सर्वेष्व्वात्मनो दशनमेव सर्वोत्कृष्टचारित्रिकोदय । सोऽयं दृश्यते
दुष्यन्तस्य चरित्रचित्रणे । स धनमित्रस्य विपत्तिं श्रुत्वा तस्य सन्ताना
भाव च परिज्ञायात्मानं लोकबन्धुरूपेणोच्छ्रयते । स कथयति—

येन येन विपुज्यन्ते प्रजा स्निग्धेन बन्धुना ।

स त पापादृते तासां दुष्यन्त इति दुष्यताम् ॥ ६ २३ ॥

पितृभिः सम्बन्धेन दुष्यन्तस्य धर्मपरायणता दृश्यते । तद्यथा—

अस्मात् परं वत यथाश्रुतिं सम्भृतानि

को न कुल निवपनानि नियच्छतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलनं मया प्रसिक्तं

धौताश्रुतेकमुदकं पितरं पिबति ॥ ६ २५ ॥

यशोल्लखेन

कुलगौरवानुरूपमेवायं जन आचरतीति यशोल्लस्यस्य महत्त्वं प्रति-
पादयति । दुष्यन्तस्य चारित्रिक महिमानं प्रदर्शयितुं कालिदासस्तस्य
पुरुषशर्मिणिहासप्रसिद्धमवदानेन प्रगुणयत्यधोविधम्—

वैखानस —सदृशमेतत् पुरुषश प्रदीपस्त्व

जन्म यस्य पुरवंशे युक्तरूपमिदं तव । १ १२

शकुन्तलायाश्चरित्रचित्रणार्थं कविस्तस्या उत्पत्तिकथा पित्रोरुल्ले-
खनं समर्थयति । तथा हि—

दुष्यन्त —परस्ताज्ज्ञायत एव । सर्वथा अप्सरसम्भवेण ।

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।

न प्रभातरलज्जोतिरुदेति धनुधातलात् ॥ १ २३ —

द्वितीयेऽङ्केऽपि पुनः स चर्चति — स्वयं दुष्यन्तोर्जपि स्वकीयं पौरवत्वनं
वैशिष्ट्यं विपुलयति । तथा हि—

न च परिहार्यं वस्तुनि पौरवाणा मन प्रवर्तते ।
 मुरयुवसिम्भव किल मुनेरप्य तदुज्जिताधिगतम् ।
 अकस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमालिका कुसुमम् ॥ २९

विनिपात. पौरवेलंभ्यत इति अश्रद्धेयमेतत् ।

पष्ठाङ्के—ममाप्यन्ते पुरुषंशश्रीरेवं वृत्ता ।

कालिदासो हि सततमानुवशिकमोदात्यमनुमनुते । तस्यैविकुमारकौ
 दुष्यन्त प्रवोपयन्ति—

अनुपकारिणि पूर्वेषा युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभवत्तत्त्वेषु दीक्षिताः खलु पौरवा ॥ २१७

तृतीयाङ्के—प्रियंवदा कथयति—यस्मिन् बद्धभावेया स ललामभूत्.
 पौरवाणाम् ।

दुष्यन्तस्तापस्यो भरतविषये पृच्छति—

अथ कोऽस्य व्यपदेश इति

ताप०—पुरुषशः ।

राजा—(आत्मगतम्)—कथमेकान्वयो मम । अस्त्येतत् पौरवाणा
 कुलव्रतम्—

भवनेषु रक्षाधिकेषु पूर्व

क्षितिरक्षायंमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैरुपतिघ्नतानि पश्चात्

तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ ७२०

पौनपुन्येन निर्वर्णनेन

नायकस्य काचित्प्रवृत्तिस्तस्या पौनपुन्येन निर्वर्णनेन गाम्भीर्यं
 प्रतिपद्यते । तथा हि दुष्यन्तस्य शकुन्तलाविषयक प्रणय-प्रवृत्तिं
 प्रथमाङ्के प्ररोचते । द्वितीयाङ्कम्यारम्भ एव विदूषक एवोक्त्वा ता
 प्रगाढा प्रवृत्ति स्पष्टं वर्णयति । पुनश्च द्वितीयाङ्के स्वयमेव दुष्यन्तः
 स्वकायमभिनवप्रणयव्यापारं निदूषकं प्रति श्रूते ।^१ तथैव तृतीयाङ्कस्या-

१. राजा—मायव्य, अनवाप्तवान् फलोऽस्ति येन त्वया दृष्टव्यानां परं न
 दृष्टम् इत्यारम्भं करो, तस्मिन्नि. वैशिष्ट्यं परिज्ञातोऽस्ति । चिन्त्य
 त.वत् वेनापदेतेन सहृदयस्याश्रमे गच्छाम ।

रस्य एकाकी दुष्यन्त (मदनवाधा निरूप्य) भगवन् कुसुमायुध, स्वया
चन्द्रमसा च विद्वसनीयाभ्यामनिसन्धीयते कामिजनसार्धमित्यारभ्या-
ङ्कान्त यावत् । पुनरपि पद्माङ्के विद्वपकेण महं तमेव प्रणयव्यापार भृश
विशदयति^१ इत्यनेन महतो साधनसम्पत्तिरालम्बनविभावस्योदग्रतया
समुपस्थापिता । शृङ्गाररसस्याङ्गित्व प्रभावायितुमेव एतत्सर्वं कल्पितम् ।
पष्ठेऽङ्के दुष्यन्त पुन शकुन्तलाप्रनयाविष्टा वर्तते स । कथयन्—

प्रथम सारङ्गादया प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदु स्नायेव हतहृदय सम्प्रति विबुद्धम् ॥ ६७

पद्माङ्कस्य पूर्वार्धं शकुन्तलाया प्राक्तनप्रणयस्योद्गारं निर्भरम् ।
सद्यथा—

एकैकमत्रदिवसे मदीयम्—इत्यादि ६१२

कथं नु त बन्धुरकोमलाङ्गुलिम्—इत्यादि ६११

अवगणपरित्यागानुशयदयहृदयस्तावदनुकम्प्यतामय जन पुन-
र्दर्शनेन ।

स्विप्ताङ्गुलिमिनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिन ॥

इत्यादि ६१५

पिह मामुपस्थितश्रेयोऽवमानिनम्—

साक्षात् प्रियामुत्तमपहाय पूर्वम्—इत्यादि ६१६

अक्षिण्णालतदपल्लवलोभनोद्यम—इत्यादि ६२०

उपलब्ध्या

भूतकाले वर्तमाने वा नायकेनाधिगतोपलब्धयचरित्र-चित्रणाय
दर्शयन्ते । अमिज्ञानशकुन्तले शार्ङ्गखं सवेतयन् दुष्यन्तस्योपलब्धिम्—

न कश्चिद् वर्णानामपयमपकृष्टोऽपि भजते । ५.१०

सप्तमाङ्के सातलिदुष्यन्त विशेषयति—

१. राजा-वपस्य ।

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु क्लृप्तं नु सायत् फलमेव पुण्यम् ।

अतानिबुद्धे तदतोममेव मनीरयानामतदप्रपाता ॥ ६१०

इत्यारभ्य दर्शनमुपलब्धयत् साक्षादिह तन्मयेन हृदयेन

स्मृतिशक्तिना त्वया मे पुनरपि विनीतता कान्तेति यावत् ।

सुतपरस्य हरेदभयं कृत
त्रिदिवमुद्धृतशनवकण्टकम् ।
तत्र शरैरघुना नतपर्वभि
पुस्यकेसरिणश्च पुरानखे ॥ ७३

नियोगेन

योरोचितनियोगेन महनामूजस्विता व्यज्यते । अभिज्ञाननाकुन्तले
मातलिर्दुष्यन्त दाननगणस्य प्रशमनायेन्द्रमन्देश थावयति—

सख्युस्ते स किल शतक्रतोरवध्यः
तस्य त्व रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।
उच्छेत्तु प्रभवति यन्न सप्तसप्ति.
तद्रंज तिमिरमपाकरोति चन्द्र ॥ ६.३०

मातलिस्तदेव पुन समर्थयति—

प्रथमोपकृतं कृतवत प्रतिपत्त्या लघु मग्न्यते भवान् ।
गणपत्यबदानविस्मितो भवत सोऽपि न सत्क्रियागुणान् ॥ ७१

अनन्यसाधारणाभिज्ञानेन

भाव्यस्योदात्तविचारविमर्शादिक तस्यासाधारणाभिज्ञानेन लक्ष्यते ।
तथा हि—

राजा—(समन्तादवलोक्य) सूत, अयमिदं शपत एव यथा
यमाभोगस्तपोवनस्येति ।

सूत — कथमिव ?

राजा—किं न पश्यति भवान् ? इह हि—

भीमारा शुभगर्भशोटरमुखभ्रष्टास्तरुणामथ
प्रम्लिग्धा वक्त्रचिह्नदोषकलमिदं सूच्यन्त एवमेव ।

गिष्वागोदगमावभिन्नगन्ध शब्दं महन्ते मृगा-

स्तोवाधारपयाश्च क्लृप्तनिर्गन्धान्ध्वन्दरेत्यादिता ॥ १.१४

दुष्टान्तस्य मूढनेशानाभिज्ञानादानामघान्तिनिने एताकेन्द्रराष्ट्र-
दाहृगानि प्रनीयन्ते—

सरसिजमनुविद्ध शैवलेनापि रम्य

मलिनमपि हिमाशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा बल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणा मण्डन नाकृतीनाम् ॥ ११८

अधरं कसिलयराम कोमलविटपानुकारिणौ ब्राह्म ।

कुसुममि बलोभनीय यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥ १.१९

चलापाङ्गा दृष्टिं स्पृशति बहुशो वेपयुमतीम्—इत्यादि १.२१

लस्तासायतिमाश्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणाद्—इत्यादि १.२७

वाच न मिश्रयति यद्यपि भद्रवचोभिः । १.२८

तृतीयाङ्के नायक शकुन्तलामदृष्ट्वापि तया सत्ताथायमानो लता-
मण्डप इति सवेत्ति । तथा हि—

(परिक्रम्यावलोक्य च) अस्मिन् वेतसपरिक्षिप्ते लतामण्डपे भवितव्यं
तथा । तथा हि

अभ्युक्षता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात् ।

द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यते अभिनवा ॥ ३६

शकुन्तला मह्यं स्पृश्यतीति सम्यगनुमीयते दुष्यन्तेन । तथा हि—

अभिमुखे मयि सहतमोक्षणं हसितमन्यनिमित्त-कृतोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरतस्तथा न भवनो विवृतो न च सदन ॥ २.१२

पञ्चमाङ्के पुन दुष्यन्तस्याभिज्ञानोत्कर्षो निदर्शितोऽप्यविधम्—

राजा—(शकुन्तला दृष्ट्वा) अथात्रभवती—

का स्थिदवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।

मध्ये तपोधनाना किंलघुमिध पाण्डुपत्राणाम् ॥ ५१३

पञ्चाङ्के दुष्यन्तो नैसर्गिकप्रणयाचार सूक्ष्मतया पश्यति । तद्यथा—

कार्मा सेवतलीनहसमिथुना ह्योतोवहा मालिनो

पादास्ताम्रभितो निषण्णहरिणा गौरोगुरो पावना ।

शाखालवितवत्कलस्य च तरोनिर्मातुमिच्छाम्यथ

भृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयन कण्डूयमाना मृगोम् ॥ ६७

कृत न कर्णापितयन्धन सखे शिरोपमाण्डविलम्बिकेसरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमल मृणालसूत्र रचित स्तनान्तरे ॥ ६१८

पावनस्थञ्जोषु किं किं पश्यति दुष्यन्त इति तस्यासाधारण पुष्प-
प्रकर्षं ध्येयं किं । सप्तमाङ्के अभिज्ञानशाकुन्तलस्य न प्रथयति श्रुतीणां
तपोभूमिम्—

‘प्राणानामनिलेन धृतिरचिता सरकल्पवृक्षं वने’—इत्यादि ७.१२

परिपूतदृशैव द्रुष्टुं शक्यते । सप्तमाङ्के दुष्यन्ता भरत बालमृगेन्द्रेण
सह सूक्ष्मदृशा पश्यति—

अर्धं पोतस्तन मातुरामद्विलष्टकेसरम् ।

प्रक्रीडितुं सिंहशिखं बलात्कारेण कर्षति ॥ ७१४

अन्यच्च—

प्रलम्ब्य वस्तुप्रणयप्रसन्नितो विभाति जालप्रयिताङ्गुलिं कर ।

अलक्ष्यपप्रान्तरमिद्वारागया नयोपसा भिन्नमिवैकभङ्गुजम् ॥ ७१६

सूक्ति सम्पत्त्या

नायकस्य चरित्रं यथास्थानं प्रोक्तमिदं सूक्तिमिभुषं विशदो-
क्तिर्यते । तथा हि शाकुन्तले दुष्यन्तस्य सूक्तिभिः—

शमप्रघातेषु तपोपनेषु शूढं हि बाहात्मकमस्ति तेज ।

स्पर्शानुबूला अपि सूर्यकान्तास्तेजोऽप्यतेजोऽभिभवाद् यमन्ति ॥ २७

अलङ्कार-योजनया

सूतो दुष्यन्तं धनुर्धरं वर्णयति—

मृगानुत्तारिण साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥

अत्र पिनाकि उपमान उपमेयस्य दुष्यन्तस्य महिमानं द्विगुणयति
वीररत्ननिष्पत्तये ।

चरित्रचित्रणेऽग्रहणीयानि

विषमस्वितो पतितानां पात्राणां वचामि चरित्रचित्रणे नोत्प्रेमनीयानि
भयानि । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्के शापवशाद् दुष्यन्त
शाकुन्तला परत्रीरूपेण गृहीतुं नोत्सहते । शापवृत्तमजानन्तो जना परस्पर-

माक्षिपन्ति । न तेषामपकुष्टा आक्षेपाश्चरित्र समीक्षणार्थं प्रमाणं प्रप्तु-
वन्ति । तथा—

शाङ्गैरवो दुष्यन्त विषये कथयति ।

मूर्च्छन्त्यमी विकारा प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु । ५१८

पात्रोक्तो वस्युरिवासि येन । ५२०

दुष्यन्त शकुन्तलामाक्षिपति—

व्यपदेशमाविलयितु समीहसे जनमिमं च पातयितुम् ।

कूलकपेय सिन्धु. प्रसन्नमम्भ. तटतरु च ॥ ५२१

पुनश्चगौतमी विषये

इदं तत् प्रसृत्यपन्नमति स्त्रेणमिति यदुच्यते । ॥ शकुन्तला मिथ्या-
वादिनी असि' इत्याक्षिपति—

शकुन्तला—(सरोपम्) अनार्य, आरपनो हृदयानुमानेन पश्यसि ।
क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिन तूणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रति-
पत्स्यसे । सुष्ठु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि, याहमस्य पुरुषश-
प्रसयेन मुखमधोर्हृदयविषयस्य हस्ताभ्याशमुपगता । कथमनेन कितवेन
विप्रलब्धास्मि ।

शाङ्गैरव शकुन्तलामाक्षिपति सरोपम्—

किं पुरोभागे, स्वातन्त्र्यमवलम्बसे ।

आमन्त्रणीयानां वैचित्र्यम्

‘नाट्यमेव रसा । रससमुदायो हि नाट्यम् । रस एव नाट्यम् । चित्तवृत्तिप्रधान चेद नाट्यम् । रसाच्च नाट्यस्य प्राणा ।’ इति नाट्य-शास्त्रीयं मतमभिनवगुप्तेन प्रख्यापितम् । एतादृशे नाट्यप्रयोगेऽनेन-दीना पशुपक्षिरतावृक्षादीना चामन्त्रणेनास्ति कश्चिदपूर्वं एव भाव-गाम्भीर्यनिर्भेद इति सहृदय हृदयमेव प्रमाणम् ।

रूपकेषु साधारणतः सवाद उत्तरप्रत्युत्तरापेक्षया समक्षभूतेषु वाणो-क्त्यस्तु लोकेषु प्रयोज्यते । एतस्माद् भिन्न एव च संवादो विलसति नातिन्यूनं यस्मिन्—

(१) उत्तर प्रत्युत्तरापेक्षा नास्ति ।^१

(२) आमन्त्रणीयो जन समक्ष नास्ति, मृतत्वाद् दूरस्थत्वाद्वा ।

(३) पात्रत्वयोग्यताविहीना वा वाणोद्गीना वामन्त्रणीया सन्ति ।

(४) अचेतना सम्भाव्यन्ते ।

पशु-पक्षिणः

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थेऽङ्के नेपथ्यात् काचिच्छकुन्तलाया सग्री-तां सन्दिशति व्याजेन—

‘अमवाकवधू, आमन्त्रयस्व सहचरम् । उपस्थिता रजनी । अथ चमयावधूव्याजेन शाकुन्तलेव सन्दिश्यते । तेन शाकुन्तले प्रियमापु-च्छस्वेति प्रकृतौ गम्योऽर्थे ।’^२

१. उत्तरप्रत्युत्तरापेक्षा तु चूलिकायामाकाशवाण्यां नेपथ्याक्तौ, पशुपक्षि-वारितके, हवनके, एहीतावपि च न स्यात् । वि-वेकेषु आमन्त्रणीयं वैचित्र्यं नास्ति । प्रवरप्रेरितम् तु एव संवाद उद्दिष्टा येषु आमन्त्रणीयस्यासामर्थ्य-विशिष्टैश्चिन्त्यादेवोत्तरप्रत्युत्तरं न प्रवर्तते ।

२. इयमप्रत्युत्तरपेक्षा । तदुद्गारेणान्योक्तिगुणश्च पत्राकाशानव विलसति ।

प्रथमेऽङ्के पुनरस्य नाटकस्य मधुकर सस्पृह वर्णित । यथा,

चलापाङ्गा दुर्घटि स्पृशसि बहुशो वेपथुमूर्तो

रहस्याख्यायोव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचर ।

करो व्याधुन्वत्या. पिबसि रतिसर्वस्वमघर

वय तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्व खलु कृतो ॥ १.२१

इलोकेऽस्मिन् मधुकरस्तु नायक एव । किन्तु न स प्रत्युत्तरयति वाणी-
रहितत्वात् ।^१

पञ्चमाङ्कस्यारम्भ एव हसपदिका मधुकरस्योपालम्भव्याजेन नायक
पूर्वप्रणयान् स्मारयति । तद्यथा—

अहिण्वमहुलोलुबो भव सह परिधुम्बिज चूचमजरि ।

कमलवत्तद्नेतणिष्वुदो महुजर विम्हरिजो सि ण कह ॥ ५१

नाय मधुकरोजोऽपि विस्मृतः । पञ्चाङ्केऽनुत्तममेव दुष्यन्तस्य मधुकर
प्रति सस्पृहं वच —

राजा—युज्यते । अयि भो कुसुमलताप्रियातिथे, किमन परिपतन-
खेदमनुभवसि ?

एषा कुसुमनिघण्णा सृपितापि सती भवन्नमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु त्वया विना पिबति ॥

एव भो, न मे शासने तिष्ठसि ? श्रूयता सहि सम्प्रति--

अविलष्टमालतरुपल्लवलोभनीय

पीत मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।

दिग्धाधर स्पृशसि चेद् भ्रमर प्रियाया

स्त्वा कारयामि कमलोदरस्रग्धनस्थम् ॥ ६२०

शकुन्तला वण्ठाश्रमात् प्रस्थानवाले मृगपोतक सम्भावयति—वत्स
वि सहवासपरित्यागिनी मामनुसरसि ? अचिरप्रसूतया जनन्या विना
वर्धितोऽसि । इदानीमपि मया विरहित त्वा तातश्चिन्तयिष्यति ।
निवर्तस्व वत्स निवर्तस्व ।

१ घट्टन्तलापि सन्नेव वचयति—वर्धितोऽप्यागच्छसि ? इहा, परिप्रायेणा
मामनेन दुर्विनीतेन दुष्टमधुकरेण ।

अभिज्ञानशाकुन्तले भरतः सिंहशावकमामन्त्रयति जृम्भस्व, रे सिंह-
शावक जृम्भस्व । दन्तास्ते गणयिष्यामि ।

विदूषको स्वानुरूप पिङ्गलवानर मालविकाग्निमित्रेऽनाविध
सम्भावयति—

साधु पिङ्गलवानर साधु । परित्रातस्त्वया स्वपक्ष ।

उत्तररामचरितस्य तृतीयाङ्के रामो युवान गजराज सम्भावयति—

विजयतामायुष्यानिनि ।

सीता—अवियुक्त इदानीं दीर्घायुरनया सौम्यदर्शनया भवतु ।

राम —मत्रि वासन्तिके, पश्य पश्य । कान्तानुवृत्तिचातुर्यमपि
शिक्षित वत्सेन ।

सथैव गिरिमयूर सम्भावित । तद्यथा—

वासन्ती—इतोऽपि देव पश्यतु ।

अनुदिवसमवर्षणत् प्रिया । ते यमचिरनिर्वृतमुग्धलोलवर्हम् ।

मणिमुकुट इवोच्छ्रितः । नदम्बे नवति स एव यधूसर शिखण्डी ॥

—उ० रा० ३.१८

राम —मोदस्व वत्स । वयमद्य वर्षामहे ।

अमिषु कृन्तुद्वान्तमण्डलायति चक्षु

प्रचलितचटुलभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्त्याः ।

करकिमलयतालेमुग्धया । नश्यमानं

मुतमिय मनसा त्वां यत्सलेन स्मरामि ॥—उ० रा० ३.१९

हन्त निर्वृष्टाऽपि पश्चिममनुगन्धन्ते

कतिपयं मुमुक्षुगम कदम्ब

प्रियममया परिवर्धितोऽयमासीत् ।

स्मरति गिरिमयूर एव देव्या.

स्वजन इवाय यनः प्रमोदनेति ॥—उ० रा० ३.२०

भवभूतिरेतस्या सम्भावनाया कारणमपि वर्णयति यत् ते पशु-
पतिरा राम सम्भावयन्ति । तद्यथा—

इदत्तु तरवः पुष्पैरर्घ्यं कलैश्च मधुःस्युन

स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिला ।

कलमविरलं रञ्जित्वा कान्तु शतान्तप

पुनरिदमद्य देशे राम स्वयं वनमागत ॥—उ० रा० ३.२४

लतावृक्षादयः

चतुर्थेऽङ्के वण्वाश्रमात् प्रस्थानकाले शकुन्तला पितरं निवेदयति—
तात, लताभगिनौ वनज्योत्स्ना तावदामन्त्रयिष्ये ।

सा लतामुपेत्यालिङ्ग्य कथयति च—वनज्योत्स्ने, चूतसगतापि मा
प्रत्यालिङ्ग इतो गताभिः शाखाबाह्याभिः अद्य प्रभृति दूरपरिवर्तिनी
भविष्यामि ।

कण्वोऽपि शकुन्तला नवमालिका च समं सम्मानयति कथयति च—

संकल्पितं प्रथममेव मया त्वदर्थं

भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गतां त्वम् ।

धृतेन संभितवती नवमालिकेय-

मस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्त ॥ ४.१३

प्रणयपथे लतानां सहायेनोपकृता नायिकास्तां सम्भावयन्ति ।
विक्रमोर्वशीये नायिका लता कथयति—

प्रियमाचरितं लते त्वया मे यमनेऽस्या क्षणविघ्नमाचरन्त्या ।

यदियं पुनरप्यपाङ्गनेत्रा परिवृताधंमुखी मया हि वृष्टा ॥ १.१८

अभिज्ञानशकुन्तले नायिका शकुन्तला चतुर्थस्याङ्कस्यान्ते कथयति—
लतावलये सन्तापहारक, आमन्त्रये त्वा भूयोऽपि परिभोगाय ।

अत्र लतावलयेस्यामन्त्रणं किञ्चिदपूर्वमेव भावः व्यनक्ति, किन्तु
तद्द्वारेण लतावलये सन्तापहारको नायक एवामन्त्रित इति ध्वनिः
सहृदयमनोऽनुरज्यतीति भूयिष्ठमभिप्रेतं कवेः । राघवभट्टो विबुधोक्तः—
अथ च लतागृह-सन्तापहारकेत्येकयोक्त्या दुष्यन्तलतागृहयोः सम्बोधनम् ।
वलयेनाच्छादकत्वसाधर्म्येण गृहं लक्षयतां गुह्यतरत्वनानुरक्त्यादि
ध्वनितम् । आमन्त्रये त्वा भूयोऽपि परिभोगाय सुखाय सम्भोगाय च ।
अनेन मनोरथो नाम भूयणमुपलक्षितम् ।^१

वण्वस्तपोवनतरुणामनुज्ञानं शकुन्तलाप्रस्थानाय वामयते । प्रियवदा
तपोवनस्य शकुन्तलायां प्रस्थानकाले समवस्थां पश्यति—

उदगलितदभंकवला मृग्य परित्यक्तनर्तनमपूराः ।

अपमृतपाण्डुरश्च मुञ्जन्मधूगोव लता ॥ ४.१२

१ मनोरपस्तु ध्याजेन विवक्षितनिवेदनम् ।

पातु न प्रथम व्यवस्यति जल युष्मात्स्वरीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनाय भजता स्नेहेन या पल्लवम् ।

आद्ये च. कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भजत्पुस्तव
सेय याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ४९

पद्याङ्गात्पूर्वं द्वितीये विष्कम्भके चैतो परमृत्तिका ऋतुमङ्गल इति
चतकोरकमामन्त्रयति—

आताम्र हरितपाण्डुर जीवितसर्वं वसन्तमासस्य ।

दृष्टोऽग्नि चूनकोरक ऋतुमङ्गल त्वा प्रसादयामि ॥ ६२

द्वितीया चैतो मधुकरिका च गायति—

त्वमसि मया चूताङ्कुर इत्त कामाय गृहीतचापाय ।

पयिरुजनयुवतिलक्ष्म. पञ्चाम्बविक शरो भव ॥

मालविकाग्निमिश्रेऽशोको राज्ञामन्वयते—

अनेन तनुमध्यया मुवरनूपुराराशिणा

नवाम्बुहकोमलेन चरणेन सम्भावित ।

अशोक यदि सद्य एव मुकुलेनं सम्पत्स्यसे

ध्रुवा वहसि दोहव ललितकामिसाधारणम् ॥ ३१७

अन्यच्च नायकवचनप्रशोक्तं प्रति—

माय देव्या भाजनत्व न नेय.

सत्काराणामोदशानामशोक ।

य सावजो मायवथोनियोगे

पुष्पे शसत्यादर त्वत्प्रपत्ने ॥—माल० ५८

उत्तररामचरिते राम पञ्चवटी सम्भावयति द्वितीयाङ्के—

राम —भगवति पञ्चवटि, गुरुव्रनादेशोपरोधात् दाग दाम्यतामति-
प्रमो रामस्य ।

देवाः

देवा साधारणतो जने सह सवाद न कुर्वन्ति हिन्तु विपत्तिप्रम्ना
जनास्तानामन्त्रयन्ति । तद्यथाभिज्ञानसाकुन्तले शकुन्तला दुष्यन्तेन
प्रयास्याता पृथ्वीदेवोमेव वदति—

भगवति वसुधे देहि मे विवरम् ।

वेणीसहारे पण्डेऽङ्के चेटी लोकपालान् समाह्वयति—हा भगवन्तो-
लोकपाला , परित्रायध्व परित्रायध्वम्—इत्यादि ।

मृच्छरटिक इन्द्र एव मम्बोधित —

किं ते ह्यहं पूर्वन्तरिप्रमक्ता यत्त्व नदम्यस्मुर्दातिहनादे ।

न युक्तमेतत् प्रियवाक्षिताया मागं निरोद्धु मम वर्णपातै ॥ ५२९

यद्वदहस्याहेतोर्मृषा खवसि शक्र गीतमोऽस्मीति ।

तद्वन्ममापि दुःख निरपेक्ष निवार्यता जलद ॥ ५३०

गजं वा धर्मं वा शक्र मुञ्च वा शतशोऽज्ञनिम् । ५३१

अनुपस्थिता लोकाः

उत्तररामचरिते सीता पञ्चत्व गत जटायु सम्बोधयति तृतीयाङ्के—हा
सास जटायो, क्षुण्य त्वया विनेद जनस्यानम् ।

वेणीसंहारस्य तृतीयेऽङ्के द्रोणे मृते नस्य द्योकाविष्ट पुत्र कथयति
हा तात, हा सुत वत्सल, हा लोकनयैकधनुर्धर, हा जामदग्न्यास्त्र-
सर्वस्वप्रतिग्रहप्रगयिन् क्वामि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् इति ।^१ अश्वत्थामा
पुन पुन स्वर्गस्य पितर सम्बाधयति ।

तृतीयेऽङ्के अश्वत्थामा दूरस्थ श्रवणपरिघेर्वाह्यम् युधिष्ठिर 'आकाशे'
इति विधिना सम्बोधयति—'युधिष्ठिर, युधिष्ठिर'

आ जन्मनो न वितथ भवता किनोक्तं

न द्वेष्टि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रु ।

साते गुरौ द्विजवरे मम भाग्यदोषात्

सर्वं तदेकपद एव कथ निरस्तम् ॥ ३१५

पुन स दूरस्थान् युधिष्ठिरमर्जुन सात्यकि वृकोदर, माधव च
सम्बोधयति—

मुक्तं नाम भयता सुरासुग्मनुजलाकैकधनुर्धरस्य द्विजन्मन इत्यादि ।

१. कर्णे मृते दुर्घोषनस्त सम्बाधयति—

अपि कर्णं कर्णमुसदी प्रयच्छ मे

गिरमुद्गिराश्रित मुद मयि श्विगम् । इत्यादि ५१४

युधिष्ठिरो वेणीसहारस्य पठेऽङ्के शृणोति यद् भीमो हत । तदा स
दूरस्था श्रवणपरिधेर्बाह्या मातर पृथामामान्नयति^१—

अम्य पृथे, श्रुतोऽप्य तव पुत्रस्य समुदाचारो मामेकमनाथ विलपन्त-
मुत्सृज्य क्वापि गत । तथैव स दूरस्थ बलराममामन्नयति—

भगवन् कामपाल, कृष्णाग्रज, सुभद्राभ्रात

ज्ञातिप्रोतिर्मनसि न कृता दात्रिषाणा न धर्मो

एव सख्य तदपि गणित नानुजस्याजुनेन ।

तुल्य. काम भवतु भगत. शिष्ययो. स्नेहग्रन्थ.

कोऽय पन्था यदसि विमुक्तो मन्दभागे मदीत्यम् ॥

स मृत भीम सहतपंगाय समाल्लयति—

एकं क्षण विरम दत्त पिपासितोऽपि

पातु त्वया सह जगदयमामतोऽस्मि ॥ ६३०

तत्रैव श्रौपदी—नाथ भीमसेन परिजनोपनीतमुदकं स्वर्गतस्य ते
पादोदकं भवतु ।

युधिष्ठिर —फाल्गुनाग्रज ।

असमाप्तप्रतिज्ञोऽपि याते त्वयि महाभुजे ।

श्रुतः कश्यपे दत्तस्ते प्रियया सलिलाञ्जलि ॥ ६३१

तत्रैव कञ्चुकी अनुपस्थिता कुन्तीमामन्नयति—

भ्रातुस्ते तनयेन शौरिगुरुणा श्यालेन गाण्डीरित-

स्तस्यैषासिलधातंराष्ट्रनलिनीव्यालोलने बन्तिन ।

आचार्येण युक्तीदरस्य हलिनोन्मत्तेन भतेन प्रा

शय त्वत्सुतकानन ननु मही यस्याध्याच्छोतला ॥ ६३२

वेणीसहारस्य पठेऽङ्के 'भीमो हत' इति श्रुत्वापि युधिष्ठिरस्तं पुन-
पुनः सम्प्रोषयति—

- १ नायका दूरस्थां कृतां प्रथम दत्तद्वारा सङ्केतश्रेयणेन सम्बोधयति ।
यथा वेणीसहारे पठेऽङ्के श्रौपदी-हृत्वा मुद्रिप्रतिके, अग्नय कश्चनेन प्रिययसो
गुरुदाम्-यस्याया नारायणपुत्रो मास प्रतिपन्नस्य गनस्य । तदेव कुञ्ज-
प्रतिष्ठापकं सादधानं रक्षेयादि ।

निलंजस्य दुरोदरव्यसनिनो वत्स त्वया सा तदा

भवत्या मे समद्विपायुतबलेनाङ्गीकृता दासता ।

किं नामापकृतं मया तदधिकं त्वम्यद्य यदगम्यते

त्यक्त्वा नायमबान्धव सपदि मा प्रीति क ते साधुना ॥ ६१८

तत्रैव द्रौपद्यपि भीमसेनमामन्त्रयति—(आकाशे दत्तदृष्टिः) नाथ
भीमसेन, त्वया किल मे केशा सममितव्या । न युक्त वीरस्य क्षत्रियस्य
प्रतिज्ञातं शिथिलयितुम् । तत् प्रतिपालय मा यावदुपसर्पामि ।

प्रायः शोकाविष्टा जना एवानुपस्थान् दूरस्थान् वा मृतान् वा
समाह्वयन्ति ।

शरीराङ्गानि

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के हृदयमधोविधमामन्त्रितम्—

भव हृदय साभिलाष सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जात ।

आशङ्कसे यदग्नि तदिदं स्पर्शक्षम रत्नम् ॥ १.२५

मालविकाग्निमित्रे पुनः नायिका हृदयमामन्त्रयति तृतीयाङ्के—

हृदय, अल सुखितया । उपस्थितोऽयं विभव इत्यादि । उत्तरराम-
चरिते हस्त सम्बोधितोऽधोविधम्—

रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य बाहुरसि निर्भरगर्भविष-

सोता-विवासन पटो करुणा कुतस्ते ॥ २१०

भाषाः

मृच्छकटिके विद्रूपक प्रथमाङ्के स्वकीया दैन्यावस्था सम्बोधयति—
हा अवस्थे तुल्यसि इत्यादि । चारुदत्तो दारिद्र्य सम्बोधयति मृच्छ-
कटिके—

दारिद्र्यं शोचामि भवन्तमेवम्स्मच्छरीरे सुहृदिद्युतित्वा ।

विपन्नवेहे मयि मन्दभाष्ये भवेति चिन्ता क गमिष्यसि त्वम् ॥१३८

चन्द्र.

विक्रमोर्वशीयस्य तृतीयाङ्के चन्द्रो नायकेन सम्भाविन । तद्यथा—
भगवन् क्षयानाय,

रविभावसते सता क्रियाये सुवया तर्पयते सुरान् पितृश्च ।
तमसां निशि मूच्छतां निहन्त्रे हरचूडानिहितात्मने नमस्ते ॥
अस्मिन्नेवाङ्के देवी रोहिणी मृगलाञ्छनं माक्षीकरोति ।

निशा

मूच्छकटिके निशा सपत्नीव सम्बोधिता । तद्यथा—

मूढे निरन्तरपयोधरया मयैव
कान्त सहाभिरमते यदि किं तवाग्र ।
मा गर्जितेरपि मुहुश्चिनिवारयन्ती
मार्गं प्लवङ्गि कुपितेव निशा सपत्नी ॥ ५१५

दक्षिणयापु

त्रिक्रमोर्वशीये नायको दक्षिणवायु सम्भाषयति—भगवन्, वरन्तप्रिय
दक्षिणयापु

यासायं हरसम्भूत सुरभिगा पौष्प रजो वीदरा
किं मिथ्या भवतो हृतेन दयितास्नेह-स्वहृस्तेन मे ।
जानात्येव मनोविचोदनशतैरेव विधेर्परित
कामार्तं जनमञ्जना प्रति भवानालम्बितप्राच्यन ॥ २१९

अङ्गुलीपकम्

अभिज्ञानशाबुन्तस्य पठेऽङ्के दुष्यन्तोऽभिज्ञानकारणमङ्गुलीयमा-
मन्मसति—

तव मुचरितमङ्गुलीय नून प्रतनु ममेव विभाष्यते फलेन ।
अरण्यरामनोहरासु तस्याश्च्युतमसि लक्ष्यपद यदङ्गुलीषु ॥
वयं नु त्वं यन्धुरकामलाङ्गुलि कर विहायसि निगन्तमममसि ।
अधेन न नाम गुण न लक्ष्येन्मयैव वस्मादवधोरिता प्रिया ॥

दण्डवापम्

विदूषनोऽभिज्ञानशाबुन्तले स्वकीयं दण्डवापमेवोपात्मनं—वयमङ्गु-
लम्य मे कुटिले लम्पति ।

अंकवृत्तस्य कार्यकालस्य संकेतः

नाटकेषु कस्मिंश्चिदङ्क एकस्य दिनस्यैव कथा वितन्यते । तथापि दिनस्य कस्मिन् भागे कस्यचिदङ्कस्यामुकाश सम्पद्यत इत्यपि सूचना पूर्वमेवावश्यकी । कालमूचना माधारणतो गोणरीत्या कार्यते ।

अभिज्ञानशाकुन्तले

वैखानसौ — राजन् समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् ।

इत्यनेन अपराह्ण सूच्यते, यतोहि नामाग्नौ समिदाधानं प्रातः सायं क्रियते । अत्र सायाह्नममिदाधानमेव विवक्षितम् । एतस्मा अपराह्णे वैखानसौ समिदाहरणाय गतो ।

प्रथमाङ्कस्य कार्यतत्तीनामन्त सन्ध्याया भवति । तद्धि निम्नाङ्कितेन श्लोकेन सूचितम्—

तुरगसुरहृतस्तथा हि रेणुर्विटपविपत्तजलार्द्रवत्कलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाशः शलभसमुह इवाथमेषु ॥ १.२८

द्वितीयाङ्कः दिनस्य प्रथमचरणे आरभ्यते इति विदूषकवचनेन प्रकटति । विदूषकः प्रवेशके वच्यते—

अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतोऽङ्गो प्रभातमासीत् । का गतिः । मायत्तं कृताधारपरिक्रमं पश्यामि ।^१

तृतीयाङ्कस्यारम्भो मध्याह्ने भवतीति राज्ञोऽधोवचनेन सूचितम्—

(सूर्यमवलोक्य) इमांमुद्रामातपवेला प्रायेणलतावलप्रवत्सु मालिनो-
त्तरेषु ससखीजनाः शकुन्तला गमयति । तत्रैव
तावद् गच्छामि ।

तृतीयाह्नस्यान्तः साये भवतीति चक्रवाकवधू आभन्त्रयस्य सह-
चरम् । उपस्थिता रजनीति पताकास्यानकेन भवति । अपरं च तत्रैव
गीतमो कथयति—

(आकुन्तलामम्पुदय) 'यत्से परिणतो दिवसः ।' इत्यादि

चतुर्थाङ्गपरम्भः प्रमातृवेलाया भवतीति अनसूया-वचनेन
भवति—

ननु प्रभाता रजनो । तत् लघु प्रतियुध्ये ।

प्रियंयदा—(प्रविश्य सहर्षम्) सन्नि त्वरस्व । शकुन्तलायाः प्रस्थान-
कौतुकं नियन्तयितुम् ।

प्रियंवदा—एषा सूर्योदय एव निक्षामज्जिना प्रतिष्ठितनीधारहस्ताभि-
स्वस्तिवाचनिकाभिस्नापसोभिरभिनन्तभाता शकुन्तला
तिप्रति । उपसर्पाद्य एवाम् ।

पञ्चमाहुर्म्याग्भो मध्याह्ने भवन्ति, यदा राजा धर्मकार्याणि सम्पाद्य
धर्मासनादुत्थितः । वैतालिकान्वमापि मध्याह्नं सूचितः । तद्यथा—

अनुभवति हि भूतर्त्ता पादपस्तोदमुष्णं

दामयन्ति वरिताय छायाया सधितानाम् ॥ ५७

पञ्चाङ्गस्यारम्भ प्रभात एव भवतीति तत्र मानुस्य मघाशयनेन प्रतिभाति—

निर्घतित मया पर्यायनिर्घतनोयमस्तस्ततोयंत्तानिष्पद्ये यावत् तापु-
 श्चनस्याभिषेककाल इति साम्प्रतमस्य राजर्षेः खन्त प्रत्यक्षोक्तिरिष्यामि ।

तत्तमादुस्य षट्पादस्थले लीङि यवात्तमस्य दिशरात्रादे, प्रातः-
मध्याह्नं तामाह्नादेश्च षट्पादा नाभवत् । तद्यथा मातङ्गिना यणिनम्—

त्रिगोपसं यहरि मो गगनप्रतिधा

अयानीं वि वतंमति च प्रविमस्तरदिम ।

सप्तम्य   द्वितीयद्वयविषयमित्युक्तम्

षाणोऽस्मि पश्चिहस्य ददन्ति भागम् ॥ ७६

इतोऽहं विप्रमपदमगोविन्दं श्यामां उवाचि विन्दुर्गमन-
पुराणे—

महीं महीध्रेः सहिता महार्णवाज्
जहार रत्नाकरपतनेयुंताम् ॥

भुव सनाक त्रिवद्याधिवास
सोमार्कऋक्षैरभिनन्दित नभ ।

देवो द्वितीयेन जहारवेगात्
क्रमेण देवप्रियमीप्सुरोश्वर ॥

एतत्सर्वं निस्तमस्कृमिति पदेन स्पष्टमेव । नासोत्तमस्तत्र । अतएव कालिदासेन कालगत्यऽभिभिन्ने लोके यच्चरित तस्य कालज्ञापन विनैव नाट्यापितमभिज्ञानशाकुन्तले ।

विक्रमोर्वशीये

प्रथमाङ्कस्य घटना प्रातःकाले भवतीति तत्र राज्ञोऽधोवचनेन प्रतीयते—

अलमाश्रन्दितम् । सूर्योपस्थाननिवृत्त पुरुरवस मामेत्य कथ्यताम्^१ इत्यादि । सूर्योपस्थानं प्रातःकाले सम्पाद्यते ।^१

द्वितीयाङ्कस्य घटनापराङ्गे भवतीति तस्मात्पूर्वं प्रवेशके विदूषक-वचनेन ज्ञायते । तद्यथा—एष पुनः प्रियवयस्यो धर्मासनसमुत्थित इत एवागच्छति ।

धर्मासन राज्ञा दिनस्य द्वितीये यामेऽभिहितम् । अङ्कान्तो मध्याह्ने भवति ।

तृतीयाङ्कस्य समारम्भो दिवसावसाने भवतीति विष्कम्भके वञ्चुकि-वचनेन ज्ञायते—

आदिष्टोऽस्मि सनियमया वाशिराजपुत्र्या घनसम्पादनार्थं मया मानमुत्सृज्य निपुणिकामुखेन पूर्वं याचितो महाराजः । तदेन त्वं मद-वचनाद् विज्ञापय इति । यावदहमिदानीम् 'अवसितसन्ध्याजप्यं महाराज

१ चतुर्षाङ्कात् पूर्वं प्रवेशके सहजगत्या वचयति—उदयोमुखस्य भगवतः सूर्यस्योपस्थानं शुभम् ।

पश्यामि ।' (परिक्रम्यावलोक्य च) रमणीयं खलु 'दिवसावसानवृत्तान्तो राजवेदमनः । इह हि—

उत्कीर्णा इव यास्यष्टिषु निशानिद्रालसा बर्हिषो
धूपैर्जालघनि-सृतेर्वलभयं सन्दिग्धपारावता ।

आचारप्रयतं सपुष्पवलिषु स्यानेषु घाचिष्मती.
सन्ध्यामङ्गलदीपिका बिभजते शुद्धान्तमुद्धो जनः ॥

(नैपथ्याभिमुखमत्रलोक्य)

परिजनयनिताकरापिताभिः
परिवृत एव विभाति दीपिकाभिः ।
गिरिरिव गनिमानपक्षमादाव्
अनुतटपुष्पितकर्णिकारयष्टिः ॥

तृतीयाङ्कस्यारम्भेऽपि राजा घटना-कालं सूचयत्यथोविधिना—
कार्यान्तरितोऽप्यष्ट दिनं मया नीतमिति हृच्छ्रेण ।
अविनोददीर्घयामा कथं नु रात्रिर्गमयितव्या ॥३४

तदनु वञ्चुकी राजानमुपसृत्य निवेदयति—

जयतु जयतु देव । देव देवी विज्ञापयति—मणिहस्तपुष्टे सुदर्श-
नश्चन्द्र । तत्र सन्निहितेन देवेन प्रतिपालयितुमिच्छामि यावद्
रोहिणी सद्यो नः ।

तृतीयाङ्कस्य चरितचरण सम्पूर्णं रात्रिं यावत् प्रसरति । तद्यथा-
द्वान्ते राजोपदेशी प्रतिवक्ति—

अनुपनतमनोरथस्य पूर्वं शतशुनितेव गता मम श्रियामा ।
यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति सुभ्रू, ततः कृती भवेयम् ॥ ३५

चतुर्थाङ्कस्य घटनाक्रमोद्घोरात् प्रसरतीति तस्य प्रवेशने चित्र-
रूपेण यत्नेन प्रतिभाति । तद्यथा—

मोक्षेण सस्मिन्नेव बानने प्रियतमां विधिवन् अहोरात्रानतिवाहयन् ।
तत्र दिवा प्रियामहायन्त्रकथावस्तेन दृश्यते । स तं पृच्छति—

सरसि नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहा
ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौपि समुत्सुक ।
इति च भवतो जायास्नेहास्पृश्यस्थितिभोक्ता
मयि च विद्युरे भाव कान्ताप्रवृत्तिपराद्मुख ॥ ४२०

पञ्चमाङ्क प्रभाते प्रारयम्यत इति प्रवेशके विदूषकस्याधोवचनेन ज्ञायते—

अद्य तिथिविशेष इति भगवत्स्योर्गङ्गायमुनयो सङ्गमे देवीभि सह
कृताभिपेक सास्त्रतमुपकार्यौ प्रविष्ट ।

सद्यावत् सत्रभवतोऽलत्रियमाणस्यानुलेपमाल्येऽग्राभागी भवामि ।

मालविकाग्निमित्रे

प्रथमाङ्कस्य समारम्भो दिनस्य प्रथमे भागे भवति, यदा राजा धर्मासने
तिष्ठतीति सस्यामात्येन विदूषकेन च सह कार्यवासंया प्रतीयते ।
द्वितीयाङ्क प्रथमाङ्कस्य सातत्येन प्रवर्तते । अत एव सत्रापि चरित-
चरण दिनस्य प्रथमे भाग एव भवतीति ज्ञायते । तृतीयाङ्कस्य कार्यकालो
राज्ञोऽधोवचनेन नर्तव्यं भवति—‘अधेम विवसशेषमुचितव्यापारविमुखेन
चेतसा एव नु खलु यापयामि’ इत्यनेन साय यावत् कार्यप्रसूतिरनुमीयते ।

चतुर्थाङ्कस्य वृत्तकाल दिनस्य प्रथमो यामो यदा राजा विदूषकं
मालविकावृत्तान्तज्ञानाय प्रेषितवान् ।^१

पञ्चमाङ्कस्य कथावृत्त प्रतिहार्या अधोवचनेन प्रवेशके भवति ‘तव
यावद् धर्मासनागत देव प्रतिपालयामि ।’ अनेन मध्याह्नोत्तरकालः
सकेतित घटनाक्रमस्य चरणाय ।

यथा कार्लिदासीयषु नाटकेषु प्रायशोऽङ्काग्मे सहस्रम्बन्धिकार्यव्या-
पारस्य काल सकेतितस्तथैवान्येषु श्रेष्ठनाटकेषु कविकौशलप्ररोचितः
मालसङ्केतो प्रगुणविधिना प्रेक्षकाणां विज्ञानाय समीहितः ।

१ पूर्वेषु मालविकादिषु निबन्धितास्यन् । नायिका विषये नायकस्योत्पत्त्या
प्रातः काले समाप्तेति निश्चितम् ।

लक्षणालंकारयोर्भेदः

मरतो लक्षणस्य महत्त्व प्रतिपादयत्यनोविधम्

काव्यग्रन्थास्तु कर्तव्या षट्त्रिंशल्लक्षणान्विता । १५ २२

अभिनवगुप्तो विनादयति - लक्षणान्येव हि प्रधानम् । तत्प्रसङ्गेन गुणालङ्कारा इति तत्परम् । १]

अत्र ग्रन्थस्तु प्रग्रन्थ एव । अयं काव्यग्रन्थो लक्षण विना न सम्भवति । अभिनवगुप्तोऽस्या कारिकाया व्याख्या प्रस्तौति । तदनुसारेण यदि नाम काव्यं प्रामादो मन्येत तर्हि

प्रासादे

काव्ये

भूमि

शब्दच्छन्दोनिधि

क्षेत्रपरिग्रह-

वृत्तम्

भित्ति

लक्षणम्

चित्रकर्म

अलङ्कार-गुणादियम्

गनाशवातायनम्

दशरूपविभाग

उपयोग निरूपणम्

काव्यादिप्लुति ।

एतेन लक्षणालङ्कारयोर्भेदः स्पष्ट एव मल्लशयमाश्रित्य गुणालङ्कारास्तथैव प्रवर्तन्ते यथा भित्तिमाश्रित्य चित्रकर्म प्रमज्यते ।

अत एवाधोविध परिणमति --

(१) यथा प्रासादो भवेत् क्वचिद् चित्रकर्महीनस्तथैव काव्यग्रन्थोऽपि गुणालङ्कार विहीनो भवेत् ।

(२) लक्षणं विना काव्यग्रन्थस्तथैव न भवति यथा भित्ति विना प्रामादो न भवति ।

(३) अलङ्कारा गुणाश्च लक्षणानि आश्रित्येव तथा भवेयुषां चित्राणि भित्तिमाश्रित्येव सम्भवन्ति ।

अभिनवगुप्तस्येदं मतं तस्य गुरुणा भट्टतोतेन प्रागेव ध्यायताम् ।
तद्यथा—

लक्षणबलादलङ्काराणां वैचित्र्यमागच्छति ।

गुणानुवादान्मा	लक्षणेन	योगात्	प्रशस्यमा
अतिशय	”	”	अतिशयोक्ति
मनोरथ	”	”	अप्रस्तुतप्रशंसा
मिथ्याध्यवसाय	”	”	अपह्नुति
सिद्धि	”	”	तुल्ययोगिता

एवमन्यदुत्प्रेदयम् ।^१

लक्षणानां च परस्पर-वैचित्र्यादप्यनन्तो विचित्रभावाः । यथा प्रति-
पेयमनोरथयोः सम्मेलनादाक्षेप इति ।^२ अतः पूर्वभावो लक्षणानां पदवाद्-
भावश्च गुणालङ्काराणां मिथ एव ।

अत एव स्पष्टो भेदो लक्षणालङ्कारयोर्यत् प्रथमपदे कवेर्मानमे लक्ष-
णानि प्रकटीभवन्ति । तदनु तेषामाश्रयेणालङ्काराः प्रमज्जन्ते ।

किमिदं लक्षणं नामानं अभिनवगुप्तेन पुनः पुनर्विज्ञापितम् । तथा हि—

(क) काव्ये तावदलक्षणं शरीरम् ।^३

(ख) वयिव्यापार-बलाद्यर्थजातं लौकिकात् स्वभावाद् विद्यमानं,
तदेव लक्षणम् ।^४

(ग) तत्र शरीरकल्पस्यालङ्कारा अधुना वक्तव्याः ।^५

(घ) लक्षणं हि शरीरम् ।

१. अभिनवभारती द्वितीये भागे पृष्ठम् ३०१ ।

२-५ तत्रैव

६. तत्रैव पृष्ठम् ३१७ ।

अत एव लक्षणं तु अधिकरण वा आधार एव,^१ अलङ्कारा पुनः
आधेयाः । अयमाधारसधेयभावो लक्षणालङ्कारयोर्भेद स्पष्टयति ।

अलङ्कारं विनापि काव्यं भवति, किन्तु न लक्षणं विनेति भारतीय-
नाट्यशास्त्रस्य १६६ कारिका विशदयन्नभिनवगुप्त उदाहरति—

त्रिष्वङ्मादुत्तमाङ्गं प्लवगबलपते पादमसस्य हन्तुः

कृत्वोत्तङ्गे सलीलं त्वसि कनकमृगस्याङ्गमायाय दीपम् ।

काण रस कुलघ्नं प्रगुणितमनुजेनादरात्तोद्विगमङ्गो

कोणेनोद्गोक्षमाणस्तवधनुमवदने दत्तकर्णोऽग्रमास्ते ॥

अत्र चार्थमालङ्कार घटनाप्रयासमन्तरेण मुन्दरत्वं लक्षणकृतमेव ।
इदमशरसहृदिनामकं लक्षणं प्रयुक्तम् । तथैव शोभानामकं लक्षणमपि
अलङ्कारं विनैव दर्शितम्

मेदःपट्टेदृशोदरं लघुं भवत्पुत्यानयोप्यं वपुः

सत्सजानामपि लक्ष्यते विकृतिमचिदत भ्रमजोषया

उत्कर्षं स च पन्विना यदिवयः सिध्यन्ति लक्ष्ये चने

मिथ्या हि ध्यतनं यदन्ति मृगयामोदुविबोधोऽहं ॥

न चाप्रालङ्कारः कश्चिदपि तु कविम्यापारणं यं शब्दामश्यापारा-
देवार्थपटना-मां सत्कृतं ह्यलं लक्षणमेव ।^१ अत एवाभिनवगुप्तन कथितम्—
लक्षणं ह्यलङ्कारशून्यमपि न निर्वर्तम्^२ तथापि—अलङ्कारैर्लक्षणां
सहभावस्तु स्वाभाविकः एवेति अभिनवगुप्तेनापीदं स्पष्टाहम्—

अलङ्काराणां वैचित्र्यं लक्षणाङ्गमेव । एत एव शिक्षितैरपि दण्डि-
प्रभृतिभिर्न निरूपिता उपमाभेदाः, तत्र यो भेदकोटौ —आचिरयासा-
सध्वप-निर्णयान्तरित्यं, ॥ तादृक् पूयगलङ्कारतया पठितः । गान्धर्वि वा
समृष्टिगयुरावति । अयंमात्रं तदिति चेत् तर्हि तदेव लक्षणम् । यथा हि
राजना विभज्य विचार्यमाणा इत्यमरशब्दो—गुणुटाप्यलङ्कारः, शोभादि-
गुणो, स्मृतेरस-वादि लक्षणसमुदायः । राजालङ्कार्यं, गुणवाच्यं लक्ष-
णोपमं तथा वाच्यमपि । तेन गुणालङ्कारव्यतिरिक्तां तस्य लक्षणमिति

१. अदिनकराजो द्वितीये भागे पृष्ठ ३०१ ।

२. पञ्च पृष्ठ ३२२

मतव्यम् ।^१ यथा राज्ञि तदेव काव्येऽलङ्कारगुणलक्षणानां सहभावः साहित्य वा सुसिद्धम् ।

लक्षणस्य स्वरूपमभिनवगुप्तात् प्राह नासौत् स्पष्टम् । तेन तद्विषयका प्रचलिता विकल्पा निदिष्टा अभिनवभारत्याम् । तद्यथा—

१ लक्षणानि तु न प्रसिद्धानि ।

२. शरीरान्धमेव यत्पद पृथक्सिद्धं तल्लक्षणम् येन शरीरस्य सौन्दर्यं जायते ।

३ इतिवृत्तस्तण्डलकान्यव मन्ध्यङ्गकानि लक्षणानि ।

४. अभिनेयानां काव्यवन्वानां रूपनञ्चममभिदध्यात्, कवे स्व-
सामर्थ्याधानाय तावदध्यासो निर्माणविधेयो लक्षणम् ।

५. प्रबन्धधर्मा लक्षणानि ।

६ कवेरभिप्रायविशेषो लक्षणम् ।

७ यथास्थानविशेषे यद्गुणालङ्कारयोजनं तल्लक्षणम् ।

८ अलङ्कारादिनिरपेक्षणैव निसर्गमुन्दने योऽभिनेयविशेषः काव्येषु
दृश्यते, तत्सौन्दर्यहेतुर्यो धर्मः सलक्षणः स एव चाथ, काव्यशरीर-
विशेषो लक्षणम् ।

लक्षणस्यालङ्कारात् भेदोऽभिनवगुप्तेनान्यथापि प्रदर्शितः । तद्यथा—

उपमानशरीरस्योपमेयशरीरस्य वा वैचित्र्यं लक्षणानामेव व्यापारः ।

लक्षणं हि शरीरम् ।^२

अनेन स्पष्टं भवति यदुपमानवस्तुपु उपमेयवस्तुपु च वाच्यन्नेतर्गिक-
भवान्तर्हितं तत्त्वं यस्य प्रभावणं तयो साम्यं प्रतिपाद्यते । एतस्य उप-
मेयगतरन्धीयत्त्वस्य महिमानं प्रगुणावतुभवः कविरलङ्कारव्यापार-
समाश्रयते । इदमेव तत्त्वं लक्षणशरीरमुच्यते । एतदेव तेन प्रागेव
कथितम्—

१ अभिनवभारती द्वितीये भागे पृष्ठम् ३०५ ।

२ ना० पा० १६.३४ अचिह्नित्य भारती ।

लक्षणेर्बहुविशेषहेतुभिर्नाटिकं व्रजति नाट्यसम्पदम् ।

सदगुणैरिव शुभानुबन्धिभिश्चक्रवर्तिपदवीं महीपतिः ॥ १.४५

लक्षणान्यप्यलङ्कारा कात्स्थेनैकत्र दुर्लभाः ।

एतेषामप्यसाकरय शोभा सृजति नाटके ॥ १.८७

अङ्गानि सालकृतिलक्षणादिकार्याणि कार्याणि हि नाटकेषु ।

अतोऽप्यथावृत्तिषु पण्डितेषु न वण्डमाकर्षन्ति शास्त्रकाराः ॥

अन्यच्च स कथयति—

लक्षणान्यभिधायालङ्कारा कथ्यन्ते । यदुक्तं सालकार तु नाटकम्' इति । यद्यप्युपमादय एव काव्यस्य शोभानुबन्धिनोऽलङ्कारा कथितास्तथाप्येते नाट्यालङ्कारा नाट्यशोभा जनयन्तोऽलङ्कारा इति व्यपदिश्यन्ते ।

सागरनन्दनुसारेण लक्षणानि नाटकस्य नाट्यसम्पदं प्रस्तुवन्ति, अलङ्काराश्च पुनः नाट्यशोभां जनयन्ति । अर्थात् यः विषयमधिकृत्य नाट्यं प्रवर्तते तस्यैवार्थराशिलक्षणेऽपस्थाप्यते । अलङ्कारास्तस्यार्थराशेः शोभां वर्धयन्तात्येतयोरेतरम् ।

पूर्वोक्तविवेचनेन प्रतिभाति ग्रन्थलक्षणानि कविदर्शनस्य वैशिष्ट्यं द्यात-
यन्ति, अथ चालङ्कारा नवेर्वर्णननैपुण्यं प्रवटयन्ति ।

अंकमध्ये पात्राणां सत्यपदेशं निष्क्रमणम्

रङ्गपीठे स्वल्पमस्यकानि पात्राणि भवन्तु । अन्यानि पात्राणि किमपि प्रयोजनमुद्दिष्टान्यत्र पेद्याणि सन्ति, स्वयमेव बान्धव्य गच्छन्ति । एषा माधारणरोति । अमाधारणरोनिस्तत्र वर्तते यत्र केनाप्यवास्तविकव्यप-
देशेन पात्राणि निष्क्रामन्ति । रङ्गपीठ निर्मक्षिक विधातु व्यपदेश ऊह्यते ।^१
सद्यमाभिज्ञानशाकुन्तले द्विसोयाद्धे—

राजा—(परिजनान् विलोक्य) अपनयन्तु भवत्यो मृगयावेशम् ।
सैयतरु त्वमपि स्वनिर्योगमधून्यं कुरु ।

परिजना —यदेव आज्ञापयति (निष्क्रान्ता.) ।

विदूषक —वृत्त भवता निर्मक्षिकम् । साम्प्रतमेतस्मा पादपच्छायाया
विरचितलतायितानवर्शनोपायामासने निवीदतु भवान् ।
यापद्वटमपि मुखासीनो भवामि ।

राजा शरीणि पात्राणि बहिः प्रेषितानि^२, येन राजा विदूषकद्वयं
सन्नाहतामिति रहस्यं त्रिधानं दृष्ट्वा विदूषकं वक्ष्यति—वृत्त भवता
निर्मक्षिकमिति । निर्मक्षिकमितिपदेन रहस्यवार्तायामनपेक्षितानां जनानां
दूरीकरणमेव व्यस्यते । मक्षिका तु वार्थव्यापारे व्यापिरेति कानिदासेन
मालविकाग्निमित्रे प्रयुक्तम् । यथा—उपस्थितं नयनमधु, सनिहिता
मक्षिका च ।

मालिदासो निर्मक्षिकत्वं कथं विदधातोऽप्यप्रीतिं दर्शनोपम् ।

यस्यचिदप्यवार्थस्य सन्नाहनापान्यत्र गच्छन्नेव मार्गे रङ्गपीठस्थानी
प्रविश्य नायकं तत्र साम्प्रतिकं कार्यं विधाय पूर्वोद्दिष्टं कार्यं सम्पादयितुं
निष्क्रामति । यथाभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमाद्धे—

१. यावदाहमपिहस्य व्यस्यते ऊह्यते, तन्नाथं परलोकां वक्ष्यते । इत्येव
व्यपदेशं वार्थव्यापकम् ।

२. राजा उद्दिष्टं तत्र तेनैव स्वपीठेन विदूषकं प्रति वक्ष्यते—विदधानेन मर्यादा
सन्नाहनापाने कथं विदधातोऽप्यप्रीतिं दर्शनोपम् ।

वैखानसाः—राजन् समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । इत्यनेन पूर्वोद्दिष्ट कार्यं निवेद्य साधयामस्तावदिति निष्क्रान्ताः ।

शकुन्तलया मह प्रणयसमारम्भ सूतस्योपस्थितौ न सम्भावितः । अन एव कवि सूत निष्क्रामयति राज्ञो वचनेन । तद्यथा—

‘ताम्रदारुपुत्राः क्रियन्ता वाजिनः’ इति ।

सूत —तथा । (निष्क्रान्तः)

अभिज्ञानशकुन्तलस्य द्वितीयाङ्के कथासौष्ठवविधानपथे मक्षिक इव विदूषको निष्क्राम्यते कविकृतव्यपदेशेन—आगामिन्नतुर्थद्विषते पुत्र पिण्डपालनो नाम प्रवृत्तपारणो मे उपवासो भविष्यति । तत्र दीर्घायुषा अवश्य सम्भावयितव्येति राजमातुः सन्देशानुसारेण अतः परं विदूषकस्य निष्क्रमण सप्ताधित कविना । अस्माद्विना पञ्चमाङ्क यावच्छाकुन्तलीया तथा न साधु प्रवर्ततेति स्पष्टमेव ।

पष्ठाङ्के शकुन्तलया राज्ञः प्रणयव्यापारवर्णनमेव प्रथमं स्थानं भजते । एतादृशे प्रकरणे राज्ञो विश्वासभूमिर्विदूषको भवति । तत्राच्छारम्भे समागतीं प्रनिहारी पञ्चुकिनी व्यपसारणीया बभूवतु । प्रतीहारी अमात्यपिशुनम्यान्तिक राज्ञा मन्देशक्यताय प्रेषिता, कञ्चुको च ‘स्वनियोगमशूभ्य कुरु’ इति निष्क्रामितः ।

कविकल्पितव्यपदेशेन पात्राणामन्यत्रगमनस्य श्रेष्ठमुदाहरणमभिज्ञानस्य तृतीयाङ्केऽप्याविधं वर्तते—

प्रियवदा—(सवृष्टिक्षेपम्) अनमूये, यथैव इतो वत्तद्वृष्टिस्तुको मृगपोतको मातरमन्विष्यति । एहि सयोजयाव एनम् ।

तयोर्निष्क्रमणेन नायकयोः प्रणयव्यापारः सम्यक् प्रवर्तितः । अत्रापि प्रणयप्रदेशो निर्मलिकः कृतः ।

भाविकार्यमपेक्षयापि पात्राणां निष्क्रमणं विधीयते । अभिज्ञानशकुन्तले पष्ठाङ्के राज्ञा सह विदूषक आसीत् । स चित्रफट्टस्य निगूहनाथं द्रुतपदं निष्क्रान्तः । अनेन निष्क्रमणेनैव परवर्तिकार्यं सम्पद्यते, यतो हि स मेघप्रनिच्छन्दे प्रासादे मातरिना गृह्यते । विदूषकस्येदं निष्क्रमणं मप्रयोजनमिव । अत्र चित्रफट्टस्य निगूहनं तु व्यपदेश एव । परवर्ति कायमव महत्त्वं भजते ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य सप्तमाङ्के दुष्यन्तस्य पुत्रदर्शनं पुत्रस्याभिज्ञानं च महत्त्वपूर्णं । अस्मिन् प्रकरणे मातलेख्यस्थितिरवाल्लनीयेति विचार्य कालिदासस्तं 'स्यामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेजी भवामीति' व्यपदेशेन निष्क्रामयति ।

मालविकाग्निमित्रस्य द्वितीयाङ्के राज्ञो विद्रूपकेण सह प्रणय-रहस्यं सलपितुं हरदत्त, देवी, परिधाजिका च विद्रूपको भोजनवेलोपस्थितेति व्यपदेशेन निष्क्रामयति । तत्र परं राजा विद्रूपकं कथयति—

अभ्याजपुन्दरीं ता विधानेन ललितेन योजयत ।

परिकल्पितो विधात्रा बाणः कामस्य विपदिष्य* ॥

किं बहुना, सखे चिन्तयितव्योऽस्मि ।

कथमनातुरो भविष्यामि ।

तर्धान्त-पुरवनिताभ्यां-परप्रतिनिवृत्तहृदयस्य ।

सा ग्रामलोचना मे स्नेहस्यैकाग्रनी भूता ॥

चतुर्धाङ्कस्याग्ने राजा महं प्रतीहारो वर्तन । विद्रूपके समागते प्रणयगतायां समारम्भार्थं निर्मक्षिकं भवेदिति मनसि कृत्वा राजा सध्य पदेशं प्रतीहारोमन्यत्र प्रेषयति । यथा—

जयसेने जानीहि ताय-रव बेयो धारिणी सरजवरणत्याद् विनोदने ।

प्रतीहारी—यद्वैव आज्ञापयतीति । इति निष्क्रान्ता

चतुर्धाङ्के पुनर्विद्रूपको वकुशालिका च मध्यपदेशं हरिणस्य निवारणाय नायकी एकान्ते त्यक्तशान्यत्र गच्छन् । यथा—

विद्रूपकः —वकुलावलिके, एष बालाशोहयुगलस्य पत्न्यानि लब्धयति हरिण । एहि निवारयाम एतम् ।

वकुलावलिका—तया (इति प्रस्थिता)

गारुडीय-संविधाने कर्तव्यपात्राणि नायकान्या सह चरन्त्येव । यत्र तेषामपि निष्क्रमणमपेक्षितं भवति, तत्र कश्चिद् व्यपदेशः सुगमः । इयमपूर्वां सृष्टिं* कवे प्रातिभेकम्, वाक्यशालामुन्वययति ।

'केवलमनायकपुरयस्त्यविच्छिन्न एवाङ्के निष्क्रमति' ।^१

इति मयमभिप्रायगुप्तस्याङ्कमध्ये विद्रूपकादौता मगनीनां च निष्क्रमणं निवेदयति । तेषामपि निष्क्रमणं कलासौष्ठवनिर्गतये विधीयत इति पूर्वमेव

दृष्टम् । न केवलमेतेषामपि तु नायकस्यापि निष्क्रमण प्रयोजनवशाद् भवेदेवेति विक्रमोर्वशीयस्य प्रथमाङ्के दृश्यते । यथा,

राजा—(रथवेश रूपयित्वा) साधु साधु । अनेन रथवेगेन पूर्वप्रस्थितं
देनतेषमप्यास्तावयेयम् । किं पुनस्तमपकारिण मघोन । मम —

अग्रे याति रथस्य रेणुपदवीं धूर्णोभवन्तो घना-

अङ्गभ्रान्तिररा-तरेषु वितमोत्पन्वायि वारावलीम् ।

विभ्रारम्भविनिश्चल हरिशिरस्याग्रामवच्चामर

यममध्ये समवस्थितो ध्वजपट- प्रान्ते च वेगानिलात् ॥ १५

(निष्क्रान्तो रथेन राजा सूतश्च)

मालविकाग्निभिन्ने नायिका मालविका द्वितीयाङ्कस्य मध्ये निष्क्रा-
मतीतिपूर्वोक्तमभिनवगुप्तस्य मतं व्यभिचरति ।

कृतिपयकार्याण्येकान्त एव सम्पादनीयानि सन्ति । तदर्थं रङ्गस्थानि
नेपाणि पात्राणि निस्सारयन्ते । तद्यथा दृश्यतर्जुमारके पञ्चमेऽङ्के । कुरङ्गी
आरम्भान् हन्तुमेकान्तं स्थानं दाञ्छति । सा नलिनिका कथयति—

नलिनिके गच्छ । मामधिकामानयोपस्थानेन । सा तामुपदिश्य पुनः
कथयति—

हृतं कृतं सखीप्रणयः । गच्छेदानीं त्वम् ।

नलिनिका तत्पश्चान्निष्क्रान्ता ।

कुरङ्गी पश्चादागता हारिणका भट्टिनी निजस्वास्थ्यं निवेदयितुं
प्रेषयति— अद्य विगतारोगा स्वस्था भवतीति ।

अत्र नलिनिकायां सारणमभिनवेनाकाशतोयेन स्नानार्थं वासराभान-
यनस्य व्याजेन हरिणिकायाश्च निस्सारण स्वास्थ्यनिवेदनस्य मिथेन सम्पा-
दितम् । एकाकिनी सा नायकदर्शनं करोत्यिति काव्यसौष्टवं निष्पद्यते ।

पञ्चमाङ्के पुनर्नायकयोरेकान्तसंगमनं निर्मलिक विधातुं भोजनदानाय
गोष्ठीजनेनागमनोपायस्य श्रवणाय च नलिनिका विदूषकेण सह निष्क्रा-
मति । भोजनदानं सपायश्रवणं चात्र व्यपदेशो ।

स्वप्नवासवदत्तस्य पञ्चमाङ्के विदूषको निष्क्रामति प्रावारवानयन-
व्याजेन । तस्य निर्गमनं दिनास्य नाटकस्य सर्वोत्कृष्टमेव स्वप्नदृश्यं न
समर्भविष्यत् ।

नाटकेषु हास्ययोगः

हास्यस्य स्थान नाटकं विहायान्यविधेषु काव्येषु स्वल्पमेव स्वीक्रियते । न तेषु काव्यानुरोधेन हास्यपरायणो विदूषको विलम्बति, अन्ये वा हास्यकारका नायका विधीयन्ते । नाटकानां मनोरञ्जनैकनिष्ठत्वात्, मनोरञ्जनस्य च हास्यमेव पर निधानत्वात् कवयो विविधोपायेन हास्यं गृह्णन्ति । अम्बानेकालेऽज्ञानवशाद्वा यत् कृतं प्रोक्तं, धृत्वा वा तद् हास्यकारणं भवति । विदूषकस्तु तादृशीषु प्रवृत्तिषु पर निष्पातां यदपि नाटकेषु परिचिन एव । तं विहाय येन्ये नायका हास्यमर्जनाय विनियुज्यन्ते तानेवात्राधिष्ठन्य गभीरामहे । प्रायशः नाटककवि कथानर्ति प्राधान्यमपि हास्यवर विवरणं गम्यन् प्रस्तौतीति नाटकेषु दृश्यते । तद्यथा मृच्छकटिके तुनीयेऽङ्के क्षविलम्बस्य धीर्य-प्रक्रिया—

मापयित्वा कर्म समारभे । (तथा कृत्वावलोक्य च) एवलोप्याव
क्षेपोऽयं सन्धिः । धिक्कष्टम्, अहिना दष्टोऽस्मि । (यत्रोपवीतेनाहुली बद्ध्वा
क्षिपवेन नाटयति । चिबिल्या कृत्वा) स्वस्थोऽस्मि । इत्यादि

परस्परपरिघयात्

भागनाटकेषु हास्यं प्रचुरायते । तत्र नायकानां परस्पर-परिघयानां वा दुर्वचनोदिकं हास्यं बहुशं समोहितम् । यथा मध्यमव्यायोगे घटोत्कचो न जानाति कस्ये गमर्धं मम पिता श्रीम एव वर्तते । तयोर्हास्यवार्त्तिणी वार्त्ताधोविधं प्रवर्तते—

घटोत्कचः — किं मां प्रत्यभिज्ञानीते ।

श्रीमः — मत्पुत्र

घटोत्कचः — वयं, कथं तव पुत्रोऽहम् ।

श्रीमः — कथं स्वपतिः । कर्षेननु भवति । सर्वं प्रत्यक्षं दृष्टित्वा
पुत्रगण्डेऽभिधीयन्ते । अत एव मयानिहिति ।

घटोत्कचः — भो तातामातुं गृहीतम् ।

अन्यच्च—

भीम. —

काञ्चनस्तम्भसदृशो रिपूणां निग्रहे रतः ।

अथ तु दक्षिणो बाहुरावृधं सहजं भम ॥४२

घटोत्कच — इदमुपपन्नं पितुर्मे भीमसेतस्य

भीम — अथ कोऽयं भीमो नाम ।

विश्वकर्ता शिवः कृष्णः शक्रः शक्तिधरो यमः ।

एतेषु कथ्यतां मद्रं केन ते सदृशं पिता ॥४३

घटोत्कच — सर्वे ।

भीम — धिगनुत्मेतत् ।

घटोत्कच — कथं कथमनुत्मित्याह । क्षिपति मे गुहम् । भवत्विमं स्थूलं वृक्षमुत्पाठ्य प्रहरामि ।

पञ्चरान्ने पुनर्भीमोऽज्ञात एवाभिमन्युनावमतो हास्य सृजति । तत्राभिमन्युरज्ञातं पितृभ्यं भीमं प्रति वदति—

बाहुरक्षीहिणो यस्य निर्व्याजो यस्य विक्रमः ।

किं भवान् मध्यमस्तातस्तस्यैतत् सदृशं वच ॥

अत्रैवाभिमन्युरज्ञातं स्वपितरं बहुन्लला तर्जयति—

किं भवान् धर्मराजो मे भीमसेनो धनञ्जयः ।

यन्मां पितृवदाक्रम्य स्त्रीगतां पृच्छसे कथाम् ॥

तत्रार्जुनादीनां हास्यं प्रभवतीति भासेनाभिमन्युमुखेनोपकर्णितम्—

अभिमन्युः — इहात्रभवन्तो मे पितरः । तेन खलु

न शयन्ति मया क्षिप्ता हस्तान् श्वं क्षिपन्ति माम् ।

विष्टया गोघृह्णं स्वन्तं पितरौ येन दक्षिताः ॥ २६७

प्रच्छन्तत्वेन

स्वप्नवासवदत्ते प्रच्छन्नाप्यकतां बहुषु स्थलेषु महद्घास्य सृजति । प्रथमाद्वा एवादी यौगन्धरायणं परित्राजकवेपा वासवदत्ता चावन्तिवा-
वेपधारिणीं प्रविशतः । नाचिरमेव प्रेक्षयैस्तावभिज्ञाती वास्तविकरूपिणो,
यदा यौगन्धरायणं वचयति—

पूर्वं त्वयाप्यभिमतं गतमेवमासी—

च्छलायं गमिष्यसि पुनर्विजयेन भर्तुः । १४

अतः परं तस्य मिथ्याचारा भूषोद्यानि च पुनः पुनः हास्यं जनयन्ति ।
तद्यथा—

योगन्धरायण. —इयं मे स्त्रिया । प्रोषितभर्तृकामिमामिच्छाम्यत्रमवत्वा
वसित्काऽं परिपात्यमानाम् ।

स्वाराणवदाहवृत्तानि ब्रह्मचारिण श्रुत्वा यदा वामवदत्ता रोदिति,
तदा योगन्धरायणं कथयति—

प्रवृत्त्या तानुक्रोता मे भगिनी ।

कूटाचारेण

पष्टाद्व्यान्तिमे भागे पुनरयं योगन्धरायणं कूटनाट्यं प्रस्तौति
मोयेन मिथ्याचारेण हास्यमुमेवयति च । तद्यथा—

योगन्धरायण. —(राजानं प्रति) जमनु जयतु भवान् ।

राजा—किं भवता स्वयां पद्मानस्या हृस्ते न्याम इति निदिष्टा ।

योगन्धरायण. —अथ किम् ।

राजा—तेन हि स्वयंतामस्य भगिनिव ।

पद्मावता—एष न्यामः ।

राजा—निर्धाय पद्मावति । साक्षिमन्यामो निर्वानयितव्यः ।

पद्मावता—आयं नीयतामिदानीमायां ।

घाश्री—(अगन्तिता निर्वर्ण्य) अम्मो, भर्तृदारिद्र्या यासवदत्ता ।

राजा—कथं महतोत्पत्तौ । इत्यादि

हृस्तेन योगन्धरायणं वामवदत्ता च पूर्वत एव विज्ञानन्तं प्रेक्षया
महती हास्यप्रियं प्रतिपद्यन्ते ।

वामवदत्तायाः प्रच्छन्नत्वमपि प्रायो हास्यं सृजति । तृतीयोपादौ मा
उदयनस्य मोन्दर्यवर्णनं चेटोमुगाचन्द्रस्वा कथयति—

अमुकतः परपुरुषस्य कीर्तनं शोनुम् ।

भाग्यगुणैः प्रवरणे मया मोन्दर्यवर्णनमुपेत्य स्वोपा हासिरिति विचार्य
कथयति—इह मं गुम्फितव्यम् ।

चेटी—वत्सा

वामवदत्ता—अत्रायां तस्य भार्या । तन्निष्प्रयोजनं त्वं ।

अत्र मुगाचन्द्रो प्रेक्षकतां हास्यं स्यामाविवमेव । पञ्चमेऽनुपादौ
उदयनस्य वामवदत्ताः प्रवरणे तस्यां तत्र विनिर्माणं हास्यकारि प्रवर्तते ।

शकारीय-वैषम्येण

शकारीयहास्यस्य पर निधान तु मृच्छकटिकमेव राजते । शकारस्य ग्राम्यभाषा, ग्राम्यविचारसरणिरुद्दण्डोचितकर्मपद्धतिश्च श्रेक्षकान् हासयन्ति । प्रकरणेऽस्मिन् कवि शकारस्य मौख्यपर हास्य भृश विभर्ति । एतस्य शकारीयहास्यस्य प्राग्रूप भासस्य चारुदत्तमपि सम्यगुत्कर्षयति ।

शकारो वसन्तसेनाया प्रतिवचासि तयाऽसकितितेज्वर्येषु बुद्ध्वाऽप्रासङ्गिक बहु वदति । तद्यथाप्रासङ्गिकायग्रहणेन

गणिका—सन्तोसि (शान्तोऽसि) ।

शकार —मुणाहि भावे । एषा वसन्तगेणिआ म शान्तोसिति भणादि ।

(शृणु भाव । एषा वसन्तसेना मा शान्तोऽसीति भणन्ति ।)

विट —(आत्मगतम्) आरुपमात्मानं न जानाति मूर्खं । ध्वस इत्युक्ते श्रान्त इत्यवगच्छति ।^१

अस्मिन् प्रसंगे विटमुखेन भामो हास्यस्याभिनवा धारा परिचामयति—
अभिनयति यचासि सर्वगात्रे किमपि किमप्यनवेक्षितार्थमाह ।

अनुचिनगतिरप्रगल्भवाक्य पुरुषमयस्य पशोर्नवावतारः ॥

एतस्योदाहरण शकारवचनेषु गमितम् । तद्यथा—

शृणोमि गन्ध अवणाभ्याम् । अन्धकारपूरिताभ्या नासापुटाभ्या सुष्ठु न परमामि ॥

शृञ्चनाद् हास्यम्

वज्रनया हास्य प्रसवण भासस्यानुत्तमा कला । चारुदत्ते शकारा विटोन्माहितश्चेटी वसन्तसेनेति मत्वा गृह्णाति । तद्यथा—

विट —(विलोक्यात्मगतम्) भवनान्निर्गत्य काचिद्विग्रमागच्छति । भवतु अनया वराक वचयामि । स प्रथम स्वयमेव चटी गृहीत्वा शकारमादिशति गृह्णता तावन् । शकारश्चेटी गृह्णाति । पश्चाद् यदा शकारस्तस्या स्वरसयोगेन जानाति यन्नेय वसन्तसेना तदा विटोऽप्येत्यमेव वदति शकार वञ्चयितुम्—

१ ग्राम्यगमयमगृहीत्वा श्लिष्टमप्रासगिवमथ शकारी मृच्छकटिके पि गृह्णाति । तद्यथाऽमेऽङ्क षय इति बोध्यार्थः ।

एषा रंगप्रवेशेन कलानां चैव शिक्षया ।

स्वरान्तरेण दत्ता हि व्याहृतुं तन्न मुच्यताम् ॥

वस्तुम्यति परिज्ञाय शकारो वदति—अहं तावद्वञ्चितः कूटकपट-
शोलयेति । अत एव हास्यम् ।

मृच्छकटिकेऽत्र शकारो हास्यनिर्णरी सातिशय प्रस्तौति । तद्यथा
तस्यायमप्यत्रगिताचार्यवानि वनासि—

मम वसामनुयाना रायणस्येव कुन्ती । १२१

द्वीपरथ्य पलायसे राममता । १२२

यथा हनमान् विश्वावसोर्मनिर्नामिव ता मुमद्राम् ॥ १२३

शूरो विक्रान्त पाण्डव इनेतकेन

पुत्रो राधाया रावण इन्द्रदत्तः ।

आहो कृत्यारतेन रामेण जानः

अरथत्यामा धर्मपुत्रो जटायु ॥ १४७

केशवृन्दे परामृष्टा चाणक्येनेव द्वीरद्वी ॥ १४९

अप्राप्तगिरास्यपराहारेण हास्यं मृजति शकार । तद्यथाष्टमेऽङ्के—
एतन्मम भगिनीपतिना मर्वाद्यानाना प्रवर पुण्यवरण्डोद्यान दत्त, यत्र
तावच्छ्रुतया नृगाणा वानीर्य विरन्ति । अहमपि प्रवरपुरपो मनुष्यको न
स्नामि ।

ऐतिहासिकतत्त्वानां व्यत्ययोऽपि शकारवचनेषु हास्यकारी भरति ।
तद्यथा—

चाणक्येन यथा संता मारिता भारते युगे ।

एष त्वो मोटमिष्यामि जटायुस्य द्वीपवत् ॥ ८२५

शकारीमहात्म्य ॥ शेषः यथावैपरीत्येनापि तु धार्मिकविधिरेव—
स्वेनापि गम्भयति । मृच्छकटिकस्य प्रथमेऽङ्के न वेददत्तमपि विरगेन
गृह्णाति ।^१

१ शकारविशिष्टत्वेना हास्यस्य कार्यं स्वदेशं नापत्तापदि दृश्यते । अतएव
मृच्छकटिके—

शकारः —नायकः विरहाग्रस्तः पातक्यामेवैव नृपकुप्य मन्त्रिणः शरी
रविधायि ।^२

अथ विरगेन परवश्यं तु हास्यकारी ।

वितेन सम्यग्ख्यास्यातैषा प्रवृत्तिः शकारस्याधोविधम्—

शकार —नथा कदमे प्रक्षिपतु यथा पानीय पंकाविल न भवति ।

अथवा पानीय पुञ्जीकृत्य कदमे क्षिपतु ।

वित —अहो मूर्खता—

विपर्यस्तमनश्चेष्टैः शित्ताशकलवर्ष्मभिः ।

मासवृक्षैरिय मूर्खैर्भारान्ता वसुधरा ॥ ८६

कार्यं व्यत्ययग्राहारेणापि हास्य जायते । अष्टमेऽङ्के शकारश्चट
कथयति—तद्यदि राक्षसी तदोभावपि मृपितौ । अथ नीर तदोभावपि
खादिनी । मत्रैव पुन शकारो वेदति—कथं शृगाला उड्डीयन्ते ।
वायमा व्रजन्ति । तद्यावद्भावोऽक्षिप्या भक्ष्यते, दन्तैः प्रेक्ष्यते तावदह
पलायित्ये ।

पारुष्येण

पारुष्यन्तु कारणं विनापि ताडनं रोपभाषणं वा । भासस्य कतिपर्य-
नाटकेषु भट स्वीयेनाभद्रव्यवहारेण मनोरञ्जनमुपस्थापयति । प्रतिमा
नाटके भटोऽकारणमेव सुधाकारं तृतीयाङ्कस्य प्रवशके ताडयन् हास्य
प्रस्तौति । तद्यथा—

भट —(चेतमुपगम्य ताडयित्वा) अङ्घो । दास्या पुत्र किमिदानीं
कर्म न करोषि । (ताडयति)

सुधाकार —ताडय माम् । ताडय माम् ।

भट —ताडिते त्वं किं करिष्यसि

सुधाकार —अयस्य मम कस्तवीर्यस्य बाहुमहत्वं नास्ति ।

भट —बाहुसहस्रेण किम् कार्यम् ।

सुधाकार —त्वां हनिष्यामि ।

भट —एहि दास्या पुत्रं मृते भोदयामि । (पुनरपि ताडयति)

सुधाकार —(रुदित्वा) दाक्यमिदानीं भर्तुं मञ्जराय जानुम् ।

अत्र रोपवचनस्य ताडनस्य च प्रयोजनं बालानां मनोरञ्जनं
व्यतिरिच्य नास्ति किञ्चिदपरम् ।

रौद्ररूपप्रदर्शनेन बालानां ॥ मनोरञ्जनं हास्यनिर्भरं भवत्येव ।
दूतघटोत्पन्नं तद्यथा घटोत्पन्नम्—

दृष्टोष्ठो मुष्टिमुद्यम्य तिष्ठत्येव घटोत्कचः ।

उत्तिष्ठतु पुमान् करिचद् गन्तुमिच्छेद्यभालयम् ॥

मृच्छकटिके मायुरद्यूतकरो सबाहक बहुविध द्वितीयेऽङ्के ताडयत ।
तत्रैव ददुरकमायुरयो —

ददुरक — परोक्षे खलीकतुं शक्यते । न ममाग्रतः खलीकतुम् ।

(मायुरः सबाहकमाकृष्य घोषाया मुष्टिप्रहारं ददाति, सबाहकः
सशोणितं मृच्छां नाटयन् भूमौ पतति । ददुरक उपसृत्यान्तरयति । मायुरो
ददुरकं ताडयति । ददुरको विप्रतीपं ताडयति ।)

मायुर — (प्रसार्य चक्षुषा) एव प्रेक्षिष्ये ।

(ददुरको मायुरस्य पासुना चक्षुषो पूरयित्वा सबाहकस्यापक्रमितुं
सज्जां ददाति । मायुरोऽक्षिणीं निगृह्य भूमौ पतति ।)

मृच्छकटिके कर्णाटकलहं पठेऽङ्के हास्यार्थं प्रवर्तित । तद्यथा—

चन्दनकः — त्वमात्मनो जातिं न स्मरामि ।

बीरक — अरे का मम जातिः ।

चन्दनक — (सज्जां ददाति) ।

बीरक — अरे किन्विदम् ।

चन्दनक —

शोणं शिलातलहस्तः पुदपाणां कूर्चं ग्रन्थि-संस्थापनः ।

कतं रीच्यापूतहस्तस्त्वमपि सेनापतिर्जातिः ॥ ६२२

अनेनाक्षेपेण बीरकस्य रोपणं भवत्येव । तदप्यत्र हास्यकारणम् ।

परतस्तत्रैव पुनस्तयोः केशग्रहणं पादप्रहरणं च भवतः । अनया
कलहदिशा हास्यमेवोद्दिष्टम् ।

अष्टमेऽङ्के शकारोऽकारणमेव भिक्षुः ताडयति कथयति च—तत्किमर्थं
त्वं जानमात्र एव न प्रयोजित इति । वयस्कानां हास्यं मा भवेदत्र, किन्तु
बालानां तु भवत्येव ।

शकारस्तु ताडनशोणं एव चेत् ताडयति, यदाष्टमेऽङ्के स वसन्तसेना
न हन्ति ।

विटः अपि त्रेक्ष्यैकं स्वोद्यं शोयं दृशंयति यदा शकारं कथयति—तिष्ठ
वसन्तसेने तिष्ठ त्वां मारयिष्यामि ।

विट — आ ममाग्रतो व्यापादयिष्यसि । (इति गळे गृह्णाति)

शकार —(भूमौ पतति मोह नाटयति चेतना लब्ध्वा) इत्यादि ।

भालविकान्तिमित्रे इरावती, राज्ञो भालविकीप्रणय प्रतीत्य रसनामादाय राजान ताडयितुमिच्छतीत्यमद्रव्यवहारेण सामाजिका हसन्त्येव ।^१ मनोरञ्जन विहाय नास्ति अन्यत् किञ्चित् प्रयोजनं तत्र । तथैव वर्ततेऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य पृष्ठाङ्कात् प्राग् धीवरस्य रक्षिभ्या ताडनम् तद्यथा—

(ततः प्रविशति नागरक श्याल पश्चाद्बहुपुरपमादाय रक्षिणी च)

रक्षिणी—(ताडयित्वा)—अरे कुम्भौलक, कथय कुत्र त्वया महा-
रत्नभासुरमुत्कोणनामधेय राजकीयमङ्गुलीयकं समामादितम् ।

पुद्गल —(भौतिनाटितकेन) प्रसीदन्तु भावमिध्या । अहं
नेदृशकर्मकारी ।

रक्षिणी—तथा, गच्छ रे गण्डभेदक ।

सूचक. —जानुक, प्रस्फुरतो ममाग्रहन्ती (धीवरं निदिश्य) अस्य
ग्रन्थिच्छेदकस्य वधसुमनसं पिनदधुम् ।

जानुक —गृध्रबलिर्भविष्यति, शुनो मुखं वा द्रक्ष्यसि ।

नेपथ्य-वैरूप्यात्

मृच्छकटिके दर्दुरक स्वपटेन हास्यमूत्पादयति । तद्यथा—

अयं पटः सूत्रवरिद्वर्ता गतीं ह्ययं पटश्छिद्रगतैरसंकृतः ।

अयं पटः प्रार्वरितुं न शक्यते ह्ययं पटः सवृतं एव शोभते ॥ २१०

पुनश्च दारिलको यज्ञोपवीतस्योपयोगेन हामयति—

एतेन मापयति मित्तिषु कर्ममार्गम् । इत्यादि ३१६

विदूषकादौना वेपथिकृत्या हास्यं समुपजायते । एतत्तु साधारण-
दृश्यम् । अन्येषां नायकपात्राणां नेपथ्य-वैरूप्यमत्र मर्माहितम् । प्रतिमानाटके
सीताया वल्कलधारण-प्रकरणे हास्यप्रिया अवदातिका चेटी परिहास-
निमित्तं वल्कल नेपथ्यगृहात् प्रागेव नेपथ्यपालिनी विभ्रमपितुं तामपूङ्गु-
पनयति । इदं कर्म न केवलं तस्या अपि तु अपरासा चेटीर्नामपि परिहासो
भवेदित्युद्दिश्य कृतम् ।^२

१ इरावत्या मरीचिनाटनोजोगाञ्जद एव विशेषतस्तत्रैव विदूषकाय वकुलावलि-
कामादय माङ्गीभूतत्वात् ।

२ अवदातिका वपयति—हमितुमिवेन्द्रामि । न सन्वेकावि-या हसितव्यम् ।

अवदातिकाया अयं परिहासो न केवलं चेटीना कृते समर्थोऽपितु
सीतापि तमेव वत्कलं धारयतीति विरूपनेपथ्यधारणात् नेपथ्यजस्य
हास्यस्य कारणं जायते । रामेण सीताया नेपथ्यवैरूप्यं दृष्ट्वा समीक्षितम्-
हसितेन परिज्ञातं क्रोडियं नियमस्पृहा । १९

बालचरिते धापस्य हास्यकारि रूपमथाविधं वर्णितम्—

राजा—

कोऽयं विनिष्पतति गमंगूहं विगाह्य
उत्कों प्रगृह्य सहस्राञ्जनराशिवर्णं ।
भूमौ प्रवन्द्वदनीं ह्यहिपिङ्गलाक्ष-
क्रोडो महेस्वरमुखादिधं गा प्रपन्न ॥ २४

शापः—

श्मशानमध्यादहमागतोऽस्मि चण्डालवेपेण विरूपचण्डम्
कपालमालातिनिचित्रवेध- कसस्य राज्ञो हृदयं प्रवेष्टुम् ॥ २५

मिथ्याभियोगेन

मृच्छकटिकम्याष्टमेऽङ्के एकवारो मिथ्याभियोगेन हासयति । स्वयं
वसन्तमेनो मोरपिन्वा पापेभ्य आत्मानं रक्षितुं स यत्र यत्र मिथ्या प्रपञ्च-
यति, तत्र तत्र प्रेक्षकाणां हास उत्पद्यते । तद्यथा

शकार —

(विदं प्रति) अरे वसन्तसेना स्वयमेव मारयित्वा मा दूषयित्वा
कुत्र पलायसे ।

विदंस्ते धिक्करोति ।

कालचक्रापित हास्यम्

वैषम्यमेव हासयति कालचक्राद्भावितम् । तद्यथोरुभङ्गे दुर्घोषनस्य
भौर्षणो भाग्यविपर्यय —

उद्यन् प्राञ्जलस्यो रथद्विषगताश्चापद्वितीयं करै—

र्यस्यैकादशबाहिनीनुपतयस्तिष्ठन्ति वाक्योन्मुखा ।

भोऽहो रामशरीरवर्लब्धकंच तानंश्च योद्धा रणे

व्यवर्तं निजित एवं सोऽभ्यतिरय कालेन दुर्योधने ॥५८

अत्र लोकेऽस्वयं प्रति महाकालस्यादृष्टाहम् ।

सौल्लुण्ठापवादेन

दूतवाक्ये दुर्योधनं कृष्णमपवदति सौल्लुण्ठम् । तथा हि—

दुर्योधन —

वादरायण, आनीयता स विहगवाहनमात्रविस्मितो दत्त ।

(कृष्णं प्रति) भो गोपालक, तृणान्तरामिभाष्यो भवान् ।

अवध्या प्रमदा हत्वा हय गोवृपमेव च ।

महत्तानपि मुनिलज्जो वक्तुमिच्छसि साधुभि ॥ ३६

अभाष्यस्त्वम् ।

वासुदेवोऽपि दुर्योधनमपवदति तद्यथा—

शठबान्धव नि स्नेह काक केकर पिङ्गल

त्वदर्थात् कुरुवशोऽप्यमच्चिरान्नाशमेष्यति ॥ ३८

दुर्योधन प्रतिवदति—

करितुरगनिहन्ता कंसहन्ता त्व कृष्ण

पशुकुलनिवासादानुजोऽपानमित्र ॥ ३९

हयगजवृषभाणां पातनाज्जातदर्पः । ४०

साधु भो जम्भक साधु

एते मवादासा हास्यमुद्दिश्य कविना निर्मिता ।

ऊरुभङ्गे दुर्योधनो मरणकाले कृष्णमेव स्वमृत्युकारणं प्रतिपादयन् तं सोल्लुण्ठमुपहस्य बलराम व्रते—

सीमा भीममवा प्रविश्य सहसा निर्व्याजमुद्धप्रिय—

स्तेनाह जगत प्रियेण हरिणा मृत्यो प्रतिग्राहितः ॥ ४५

अत्र निर्व्याजमुद्धप्रिय प्रसङ्गेऽस्मिन् सोल्लुण्ठं प्रोक्तं हास्यं जनयति ।

बालचरितस्य द्वितीयाङ्कस्यारम्भे चाण्डालमुवतीना कसं प्रति सोल्लुण्ठवचनं तं रोपयति । प्रेक्षकाणां हास एव कवेः परं प्रयोजनं प्रतिभाति तस्य प्रकरणस्य । तद्यथा—

चाण्डालमुवतय —आगच्छ भर्तं, आगच्छ । अस्माकं कन्यानां स्वयं

सह विवाहो भवतु ।

राजा—

अहो घृष्टा खल्वेताश्चाण्डालमुवतय —

क्रोधेन नश्यति सदा मम शत्रुपक्षं

सूर्यं शशो हुतवहश्च वशे स्थिता मे ।

योर्हं यमस्य च यमो भयदो भयस्य

तं मापवादवचने परिघर्षयन्ति ॥ ४३

मृच्छकटिके सवाहनमायुरयो सवाद सापवाद प्रवर्तते । तद्यथा—

सवाहक —कुतो दास्यामि ।

मायुर —पितर विक्रीय प्रयच्छ ।

संवाहक —कुतो मे पिता ।

मायुर —मातर विक्रीय प्रयच्छ ।

संवाहक —कुतो मे माता ।

मालविकाग्निमित्रे इरावत्या- सोल्लुण्ठवचन मायक विपादयति किन्तु सामाजिकान् हासयत्येव । तद्यथा पूरय, पूरय । अशोक कुसुम न दर्शयति । अम पुन पुष्पत्येव ।

अन्यथापीरावती सोल्लुण्ठवचनेन हासयति । तद्यथा चतुर्थेऽङ्के—

अस्थान इति सुष्ठु व्याहृतमायपुत्रेण । अन्यमश्रान्तेष्वस्माक भाग-
धेषु यदि पुन कुप्येयम्, ततो नन्वह हास्या भवेयम् ।

व्यावसायिकभाषया

द्युतकारणा व्यावसायिकी विशेषभाषा प्रेक्षकान् हासयत्येव । तद्यथा मृच्छकटिके—

नवबन्धनमुक्तयेव गर्दभ्या हा ताडितोर्गस्मि गर्दभ्या ॥२२

‘अत्र गर्दभ्या ताडितोर्गस्मि, इति द्युतकारणा बोधनीया भाषा । गर्दभी तु बराटिका नाम । गर्दभी पशुविशेष एवेति प्रेक्षका जानन्ति ।

अन्यच्च तत्रैव

कत्ता शब्दो निर्माणकस्य हरति हृदय मनुष्यस्य २५

तत्रैव द्युतकर-मायुर-संवाहकाना प्रत्येकश मम पाठे मम पाठे वचन हास्यकारि ।^१

ददु रकस्यापि वचन तथैव हास्य जनयति—

प्रेता हृतसर्वस्वः पावरपतनाच्च शोयितशरीरः ।

नदितदर्शितमार्गः कटेन विनिपातितो यामि ॥२९

शविलकस्य चोरोचितनमस्वारा हास्याम सन्ति । तद्यथा—

नमो वरदाय कुमारकांतिकेयाय, नम वनकशकये ब्रह्मण्यदेवाय देवव्रताय, नमो आस्करनन्दिने, नमो योगाचार्याय, यस्याह प्रथमशिष्य ।

भैक्षवभाषाणि हासयति मृच्छकटिके । तथा हि—

१ पाठस्तु वार इति व्यावसायिकार्थे प्रयुक्तः ।

शिल मुडिदे तुड मुडिदे चित्त ण मुडिदे कौश मुडिदे ।
जाह उण अ चित्त मुडिदे शाहु शुट्टु शिल ताह मुडिदे ॥८,३

अप्रकृत्युक्त-प्रलापेण

कुत्रचिदपुक्तियुक्तप्रलापेण कविनाटके हास्य जनयति । मृच्छकटिके
दर्दुरक एव वदति—

द्वयं सद्यं छतेनैव दारा मित्रं छतेनैव ।
वत्त मुक्त छतेनैव सर्वं नष्टं छतेनैव ॥ २८
पादेनैकेन गगने द्वितयेन च भूतले ।
तिष्ठाम्युत्सलम्बिनेस्नावद्यावत्तिष्ठति भास्करे ॥ २११
'य' स्तब्ध दिवसान्तमानतशिरो नास्ते संमुत्सलम्बिनः
इत्यादि २१२

शकारस्यानर्गलप्रलापस्तु कुकविता-सम्मिश्रो भूय हासयति ।

तद्यथा —

चिट — किमुच्यते । गन्धर्वो भवान् ।
शकारः — कथं गन्धर्वो न भविष्यामि ।
हिगूज्यला जोरकमद्रमुस्ता
वद्याया ग्रन्थि सगुडा च शुण्ठी ।
एषा मया सेविता गन्धयुक्तिः
कथं नाहं मधुरस्वर इति ॥ ८१३

अन्यत्र—

शकारः — पुनश्च, स्वाविरक चेट । आगतोऽस्मि ।

चेटः — अथ किम् ।

शकारः — प्रवहणमप्यागतम्

चेटः — अथ किम् ।

शकारः — गावा अप्यागतौ ।

चेटः — अथ किम् ।

शकारः — त्वमप्यागत ।

चेटः — नटारकं अहमप्यागत ।

वीरोऽपि हास्यः

नाम्ना तु महतो महीयान् किन्तु कर्मणा लघ्वीयोज्ज्वलौ मोक्षेन हास्य

एव गणित । दूतघोटोत्कचे ईदृशो वीर कर्ण एव । तमधिकृत्य धृतराष्ट्र
कथयति—

धृतराष्ट्रः—अहो हास्य खलु तपस्वी कर्ण ।

दुर्योधन —केन कारणेन

धृतराष्ट्रः—श्रूयताम

शक्रापतीतकचचोर्ध्वरथ प्रभावी ।

व्याजोपलब्धविफलास्त्रबली धृणावान् ॥ २३

ऊरुमङ्गोऽपि हास्य एवाश्वत्थामेव वदति—

युद्धोद्यतगृहपुष्टनिविष्टदह—

मष्टार्धमीमभुजमुद्यतशङ्खध्वजम् ।

कृष्ण सपाशुतनयं युधि शस्त्रजान् ।

सकोर्णलेटयनिध चित्रपट क्षिपामि ॥ ६० ॥

अत्र कृष्ण सपाशुतनय क्षिपामोति अश्वत्थामवचनं ह्येयमिव हासयति
विकृत्यनत्वात् । बालचरिते कालियो विकृत्यनेन हास सजनयति । यथा

लोफालोकमहंघरेण भूचनाभोग यथा भ्रमर

शूलं शर्वधनुर्गुणेन फणिना यद्वच्च प्रादोनिधौ ।

स्युलखण्डलहरितहस्तकठिनो भोगेन सवेष्टितम्

त्वामेव त्रिदशाधियासमघुना सम्प्रेययामि क्षणात् ॥ ४७

चतु सागर पर्यन्ता सप्तसकुलपर्यन्ताम् ।

बहेयं पृथिवीं कृतना किं भुजं न देहामि ते ॥ ४१० ॥

अत्र कालियस्य क्षामोदरश्रेरणप्रस्ताव कोटस्य पर्वतक्षेपमिव
हास्यास्पदम् ।

बृद्धानां नृत्येन

पञ्चराने पाञ्चालेषु विराटेऽश्वत्थस्य वर्षवर्धनदिवसे गोपाला नृत्यन्ति ।
तत्र बृद्धगोपालस्य गान, नृत्यञ्चोभे हास्यकारिणी स्तः । युवतिमुब्रकानां
नृत्येन हास्य न भवेत् किन्तु बृद्धानां नृत्येन हास्य भवतीति नित्य लोके
दृश्यते ।

स्वपराक्रमस्यान्यस्मिन्निक्षेपेन

स्थितिविशेषेषु कश्चिन्महावीरः स्वयंकृतान् पराक्रमानपरस्मिन्
वरकोटिके वीरे निक्षिपति । प्रेक्षकाः तस्य महावीरस्येम मृपावाद विजानन्तो
हास्ये नरे भूयिष्ठमनुरज्यन्ते । तद्यथा पञ्चरात्रेवृहन्नलीभूतोऽर्जुनो विराटे-

श्वरस्य गा हर्तुकामान् कौरवान् स्वय पराजित्योत्तर विजयेन विशेषयति ।
तद्यथा—

उत्तर — अथ किम् । अत्रभवता (धनञ्जयेन)

श्मशानादधनुरादाय तूष्णीं चाक्षयसायके ।

नुपा भोष्मादयो भग्ना च य च परिरक्षिता ॥ २६१

राजा— एवमेतत्

बृहन्नला— प्रसादतु प्रसीदतु महाराजः ।

अयं बाल्यात् सम्भ्रान्तो न वेति प्रहरन्नपि ॥

कृत्स्नं कर्म स्वयं कृत्वा परस्येत्यवगच्छति ॥ २६१

उत्तर — द्यपनयतु भवाग्रछद्मम् । इदमारयास्यते,

प्रकोष्ठान्तरसगृहं गाण्डीवज्याहतं किणम् ।

यत्तद्वा दशवर्षान्ते नैव याति सवर्षांतम् ॥ २६३ ॥

बृहन्नला—

एतन्मे परिहार्याणां व्याघ्रतनकृतं किणम् ।^१

सन्निरोधविघर्षत्वाद् गोघातस्थानमिहागतम् ॥ २६४ ॥

अन्यस्य पराक्रमस्यापरस्मिन्निक्षेपेणापि हासोत्कर्षोऽस्मिन्नेव नाटके
दृश्यते । तद्यथा—

राजा— किं कृतं कुमारेण—

भटः— कृतां नीला नागा शरशतनिपातेन कपिला

हयो वा योधो वा न ब्रूति न कश्चिच्छरशतम् ।

शरैः स्तम्भोभूता शरपरिकरा स्पन्दनवरा

शरैश्छन्ता मार्गां खवति धनुरुष्णां शरनर्दाम् ॥ २२२ ॥

राजा— मा मा भवानेवम्—

भीष्म रामशरैरभिननकवचं द्रोणं च मन्त्रायुधं

कृत्या कर्णजयद्रथौ च विमुखो श्रेयाश्च तास्तान् नृपान् ।

सौमद्रं स्वशरैर्न धर्षयति किं भ्राता पितुः प्रत्ययात्

ससृष्टीरपि ययस्यमावसद्दश तुल्यं वयो रक्षति ॥ २.२ ॥

इत्यनेन महती हास्यश्रीभाजनीभूता सामाजिका ।

रोपणेन

अपूर्वेव रीतिर्विलसति नाटकेषु रोपणेन हास्य-जननस्य^१ । पञ्चरात्रे न केवलमभिमन्यो पितरस्त राधयन्त्यपि तु विराटेश्वरोऽपि तस्य रोपणेन रमते । तद्यथा—

राजा—पुत्रकोऽयं मध्यमो नाम ?

अभिमन्युः—श्रूयताम् । येन

योषत्रयित्वा जरासन्धं कण्ठविलम्बेन ग्राहना ।

असह्यं कर्म तत् कृत्वा नानं कृष्णोऽस्तदहंताम् ॥ २५७ ॥

राजा—

न ते क्षेपेण रुष्यामि रुष्यता भवता रमे ।

किमुयत्वा नापराद्धोऽहं कथं तिष्ठति धात्विति ॥ २५८ ॥

मालविकाग्निमित्रे कालिदासो वकुलावलिकया मालविका रोपयति क्रीडार्थम् । तद्यथा—

मालविका—सखि, अदक्षिण इव भर्ता मे प्रतिभाति यः सर्वं देवीजन-
मुज्झित्वैकस्य मुखे वदलक्ष्य ।

वकुलावलिका—(आत्मगतम्) चित्रगतं भर्तारं परमार्थतः सक्तव्या-
सूयति । भवतु क्रीडिष्यामि तावदेतया । (प्रकाशम्) सखि
भर्तुर्वल्लभेया ।

मालविका—ततः किमिदानीमात्मानमप्यासयिष्यामि । (इति सासूय
परावर्तते ।)

इत्यनेन क्रीडार्थं परिहासेन सामाजिकानां हास्यं सम्भवति ।

विक्रमोर्वशीयस्य तृतीयेऽङ्के चित्रलेखा मिथ्यैव नायकस्यान्यया प्रियतमया सह सुखानुभवनं सूचयित्वोर्वशीं विपादयति ।^२

१ भावेन क्षेपेण रोपणादुपहासस्य निर्वर्णनमभिमन्युमुखेन कृतम् ।
तद्यथा—

अभिमन्युः—इहान्नभवतो मे पितर तेन खलु ।

न रुष्यन्ति भवाक्षिप्ता हसन्तश्च क्षिपन्ति माम् ।

दिष्टया शीघ्रहृण स्वन्त पितरो येन दक्षिता ॥ २६७ ॥

२. चित्रलेखा—भवतु । क्रीडिष्यामि तावदेतया । हला दृष्टो मया एव
मनोरथलक्ष्यप्रियासमागमनसुखमनुभवन्नुपभोगक्षमेऽप्रकाशे तिष्ठति ।

बालानां वचनेन

बालानां वचनेन हास्य स्वाभाविकमेव क्वचित्तस्य तर्कविहीनत्वात् ।
तद्यथा ऊरुमङ्गलै—

दुर्योधन — गच्छ, पुन । नाहमागन्तु समर्थ ।

दुर्यय — अहं त्वा नेष्यामि ।

राजा — बालस्तावदसि पुत्र ।

अत्र बालो दुर्ययो पितरं दुर्योधनं नेतुमुद्यत इत्यनेन सकरणमपि हास्यम् ।

श्रेष्ठबालानां भाविमहापराक्रमोचितानि वचांसि आलौकिकत्वेन हास्य जनयन्ति । तद्यथा बालचरिते सकर्षणस्य वचनम्—

प्रविश्य रङ्गं कृतलोहमुष्टिं तं मुष्टिना मुष्टिकमद्य रष्टम् ।

हत्वा चरिष्याम्यनिलप्रचण्डः प्रसम्बमम्भोदमिवान्तरिक्षे ॥ ५७ ॥

भट. — एष महाराज । उपमर्षेता भजन्ती ।

उभौ — आ कस्य महाराज ।

भट. — मवस्य जगतोऽस्माकं च ।

बामोदरः — अद्यप्रभृति न भविष्यति ।

नाम्नैव

वचनं नाम्नैव हास्य जन्यते । तद्यथा मृच्छकटिके द्वितीयेऽङ्के ददुरक इति नाम । ददुरस्तु मण्डूक । इदं पात्रमात्मानं प्रस्तावयति—

धूर्तस्य मामुरस्य दुराग्रहं ध्रुत्वा नन्वयं ददुरो मोचयति (मवाहकम्) । पञ्चमाङ्के चेट्म्य कुम्भीक इति नाम हास्यार्थं प्रयुक्तम् ।

मृच्छकटिकस्याष्टमेऽङ्के विटो वृद्धभृगाल इति शकारेणाभिहितम् ।

साहंकारपराक्षेपेण विकल्पनेन

आत्मस्तुत्या सह पराक्षेपेणात्मविकल्पनं प्रतीयते । तदपि हास्यति । तद्यथाभिधेके—

रावण — (सहसोन्वाय) कासौ कासौ (असिमुद्यम्य)

यत्र भवुष्मनदभेदकठोरधारः ।

क्रोधोपहारमसिरेयं विधास्यति त्वाम् ।

सम्प्रत्ययन्त्वनिमिषा इह मन्करस्यः ।

शुद्धं यव यास्यसि कुतापसं तिष्ठ तिष्ठ ॥ ५१६ ॥

राक्षसः — अलमृतिसाहसेन ।

अथास्थाने दृष्टोद्यमनमपि हासकारणम् ।

केवलमात्मविकल्पनेन हास्य जायते । तद्यथा शकारो विट प्रति मृच्छकटिकस्याष्टमेऽङ्के वदति—भाव भाव, मा प्रवरपुरुष मनुष्यं वामुदेवकम्' इति । दशमेऽङ्के शकार आत्मानं विकल्पते—

नहि रत्नकुम्भसदृशोऽहं स्त्रियं व्यापादयामि । सामाजिकाः शकारस्य हीनचरित्रं जानन्ति । यदा स आत्मानं रत्नकुम्भसदृशं विज्ञेयमिति, तदा प्रेक्षका हसन्त्येव ।

छायातत्त्वेन

नाटकीयपात्राणि यदा पशुपक्षिरूपेण रङ्गरीठे प्रस्तुत्यन्ते तदा वाङ्मना तु हास्यं समुपजायत एव । तद्यथा बालचरितेऽरिष्टनेमिवृषभरूपधरो मनुष्यवाचा वदति—

शृङ्गाप्रकोटिकिरणे चमिवातिखंडं च
शत्रोर्वधायंमुपगम्य वृषस्य रूपम् ।
वृन्दावने स तलितं प्रतिगर्जमानं—
माक्रम्य शत्रुमहमद्य मुखं चरामि ॥ ३५

कुङ्कुमरश्चन्द्रेण ममेह धोषे स्ववन्तं गर्भां ध्वजिताजनस्य ।

धुराप्रपार्तंलिखितार्थचन्द्रा, प्रकम्पते सद्रूपकानना भू ॥३६॥

स दामोदरेण पुरुषपात्रेण सलपनि ।

ईदृशानां छायापात्राणां पशुव्यवहारो मत्तोरञ्जक एव । तत्रैवारिष्ट-
नेमिर्दामोदरस्य भुजगतो गर्जति वृषभवत् ।

चतुर्थाङ्के पुनः कालियनागस्पर्धरपात्रं सस्कृन् वदति—

कालियः — आ

लोकालोकमहीवरेण भुवनाभोगं यया मन्दरं

शूलं शर्वधनुर्गुणेन फणिना यत्र च यादोनिधौ ।

स्वलाखण्डतहस्तिहस्तकठिनो भोगेन सचेष्टितं

त्वामेव त्रिवशाधिवासमघुना सम्प्रेषयामि क्षणात् । ४७

अनं कालियस्य विकल्पेन हास्यं जनयति

मिथ्याभावेन

हास्यप्रधानेषु नाटकेषु प्रारम्भेन एव हास्यप्रवृत्तिः सूत्रधारनटीवचनेष्वपि

भूय प्रचरति । तद्यथा मृच्छकटिके मिथ्याभाषणेन—

सूत्रधार — किमस्माकं गेहे सर्वमस्ति अथवा परिहससि ।

नटो—(स्वगत) परिहसिष्यामि तावत् । (प्रकाशम्) आर्य अस्ति आपणे ।

अत्रैव तृतीयेऽङ्के चारुदत्तश्चौर्यविषयकं सवादगरत्यं मन्यमानं कथयति—

चारुदत्त — भवतु, भो अलं परिहासेन ।

विदूषक — भो न परिहासः । प्रेक्षताम् भवान्

चतुर्थेऽङ्के मदनिकाया मिथ्याभाषणं वसन्तसेना हासयति । तद्यथा—

मदनिका—आर्ये एष खलु चारुदत्तस्य सकाशाद् ग्राह्येण आगतः ।

वसन्तसेना—वेदि, तस्य सम्बन्धीति कथं त्वं जानासि ।

मदनिका—आर्ये स्वसम्बन्धिनमपि न जानामि ।

वसन्तसेना—(स्वगतं सशिरकम्पं विहस्य) युज्यते । (प्रकाशम्) प्रविशतु ।

तत्रैव शबिलकस्य वसन्तसेनायाश्च मिथ्याभाषणं प्रेक्षकाणां हासकारकम् । तद्यथा—

शबिलक (वसन्तसेना प्रति)—सार्धं बाहूस्त्वा विज्ञापयति—जर्जरत्वाद् गृहस्य दूरक्ष्यमिदं भाण्डम् । तद् गृह्यताम् ।

वसन्तसेना—अहमायं चारुदत्तेन भणिता—य इममलंकारकं समर्पयिष्यति, तस्मै त्वया मदनिका दातव्या । तत्स एवेता ते ददाति ।

शबिलक (स्वगतम्) — अये विज्ञातोऽहमनया । अस्मिन्नेवाङ्के चारुदत्तस्य यथायोगं मिथ्याभाषणं वसन्तसेना हासयति । तद्यथा—

वसन्तसेना—कथं चोरेणापहृतमपि शौण्डीरतया द्यूते हारितमिति भणति ।

विदूषक — तत्तस्य कारणाद् गृह्णातु भवतीमा रत्नावलीम् । किं तावन्न गृह्णाति भवतीमा रत्नावलीम् ।

वसन्तसेना—(विहस्य सखीमुखं पश्यन्ती) कथं न ग्रहीष्यामि रत्नावलीम् ।

अष्टमेऽङ्के मिथुः शकारमाक्रोशति । शवारो विट पृच्छति—किं भणति ।

विट — स्तीति भवन्तम् ।

शकार —स्तुहि, स्तुहि, पुनरपि स्तुहि ।

मालविकाग्निमित्रे राजा मिथ्यैव कथयति—

राजा—(इरावतीं प्रति)—मुन्दरि, न मे मालविकया कश्चिदर्थः ।
मया त्वं चिरयसोति यथाकथञ्चिदात्मा विनोदितः ।

अत्र सामाजिका पूर्वयोरङ्क्यावृत्तेन सम्यग्ज्ञानन्ति स्म यद् राज्ञो मालविकया भूयिष्ठोऽर्थः आसीत् ।^१ अत एव तेषां परिहासः सजायते ।

विक्रमोर्वशीयेऽपि नायको यथायाग मिथ्याभाषणेन सामाजिकान् हासयति । यथा द्वितीयेऽङ्के—

देवि नेद (पत्र) मया भूयते । अयं खलु परान्वेषणार्थमारम्भः ।

हास्यार्थविशेषयोजना

कवयः क्वचिद् हास्यार्थं विशेषयोजनां प्रवर्तयन्ति । तद्यथा मृच्छकटिके सूत्रधारः सूत्रधारी च हास्यप्रवणौ कृतौ । सूत्रधारस्य विदपकीकरणं प्रस्तावनापामपोविधं वर्तते ।^२

सूत्रधार —चिरसंगीतोपासनेन शुष्कपुष्करनालानीव मे बुभुक्षया म्लानान्यङ्गानि । स्निग्धगन्धेनोद्दीप्यमानेनाधिकं बाधते मां बुभुक्षा । अथवाहमेव बुभुक्षात ओदनमयं जीवलोकं पश्यामि । नास्ति किल प्रातराशोऽस्मिन् गृहे । प्राणाधिकं बाधते मां बुभुक्षा । आर्ये इतस्तावत् । किमस्माकं गेहेऽशितव्यं न वा ।

मदी—आर्यं सर्वमस्ति

सूत्रधार —किमस्माकं गेहे सर्वमस्ति अथवा परिहृससि ।

मदी—(स्वगतम्) परिहृमिस्वामि तावत् । (प्रकाशम्) आर्यं, अस्मापणे ।

सूत्रधार. —(सक्रोधम्) आ, अनार्ये, एव तवाशा छेत्स्यति, अभावश्च गमिष्यसि । यदिदानीमहं वरण्डलम्बुकं इव दूरमुत्सिष्य पातितः ।

मदी—मर्षतु मर्षत्वार्यं परिहासः खल्वेव ।

सूत्रधार —प्रेक्षन्तां प्रेक्षन्तामार्यमिध्मा, मदीयेन भक्तपरिव्ययेन पारलौकिकभर्तान्विष्यते ।

१. सामाजिकीं धृतमासीद्वाज्ञो वचनं मालविका ऽति—

धृतिपुष्पमयमपि जन्तो बध्नाति न तादृजं चिरात् प्रभृति ॥ ३ १९

२. सूत्रधारः कथयति—“अहमप्यस्मावृक्षजनयोग्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि ।” निमन्त्रणीयो विदुषः तस्य सज्जतीयः ।

अर्धविदूषकाणां हास्यजननम्

मृच्छकटिके शविलकस्तु विदूषक इव स्वाचारविचारभाषादि-
मिर्हामयति । तद्यथा—

मार्जारः क्रमणे मृग प्रसरणे श्येनो ग्रहालुञ्चने ।

इत्यादि ३ २०

चेटोऽपि तत्र पञ्चमाङ्गुर्ध्वविदूषक एव हामयति यदा, म कथयति—
वंशं वादयामि सप्तच्छिद्रं मुसलं वीणां । वादयामि सप्ततन्त्रो नदन्तोम् ।
गीतं गायामि गर्दभस्यानुरूपं को मे गाने तुस्वरनारदो वा ॥ ५.१२

‘स विदूषकः सनापयिषु न प्रति लोष्टगुटिका क्षिपति ।’ इत्यनेन
विदूषकोचितव्यवहारेण चेटः प्रेक्षकान् हामयति ।

पञ्चमाङ्गे चेटविदूषक्यो सवादश्चेटस्य विदूषकेण माम्भ्य प्रतिपा-
दयति, हास्यं च जनयति । तद्यथा—विदूषक—का एषा का ।

शेट —अरे त्वमिदानीमिन्द्रमहकामुक इव सुप्तु किं वाकापमे

अनुक्रोशानर्हेऽप्यनुक्रोशेन

शविलको निराशो गत इति हासिकी चिन्ता चारुदत्तस्य हास्यस्यैव
सामाजिकान् । चारुदत्त कथयति—

ततः सुहृद्भ्यः किमर्थं कथयिष्यति तपस्वी सार्थवाहसुतस्य गृहं प्रविश्य
न किञ्चनमया समासादितम् ।

अज्ञानवशाद् भाषणेन

यदि नाम किमपि वृत्तं पानेणाज्ञातं भवति सामाजिकैश्च ज्ञातं भवति
तदा तत् पानमज्ञानवशाच्छुद्धभावेनापुक्तं वदेत्तर्हि तस्यापुक्तभाषणस्य
कारणं विद्वानां प्रेक्षका हसन्त्येव । पानस्य शुद्धभावेन हास्यं वर्धयति ।
तद्यथा मृच्छकटिके प्रेक्षकाश्चतुर्थेऽङ्के विज्ञापिताः सन्ति गद् वसन्तसेनायै
तस्या अलङ्काराश्चोरेणोपनीताः । तत्रैव विदूषकस्तस्या पुरतोऽभ्यस्य वदति
यन्नाश्चत्तेनालङ्कारा चूने हारिताः । अनेनासत्येन विदूषकस्य शुद्धभावेन च
प्रेक्षका हसन्त्येव । पचमेऽङ्के चोरेणाङ्कारस्य वसन्तसेनायै प्रदानं तस्याश्चारु-
दत्तं प्रति रत्नावली-ग्रहणेन नौमनस्य चाविद्वानो विदूषकः स्वशुद्रमत्या
वसन्तसेनां मृगं गृह्यते । एतन्मर्थं प्रेक्षकाणां हास्यस्य कारणम् । विदूषका

१ विदूषकस्यापुक्तभाषणं भुत्वा चारुदत्तो वदति—वयस्य, अलमिदानीं मन्त्र-
परिधादमुक्तवा । (स्वगतञ्च) गुणायोऽयं जन (वगन्नोना)

ज्ञानवशात् पुनरपि वदति—मया ज्ञातम् । अल्पमूल्या रत्नावली । बहुमूल्य
सुवर्णभाण्डमिति न परितुष्टा परमाचिनुमागता ।

असामान्यध्वनिविन्यासेन

कतिपयपात्राणि स्वकीये मापणेऽमामान्यध्वनी प्रियुज्जते । तद्यथा
मृच्छकटिकस्य पष्ठेऽङ्के चन्दनक —

खल सत्ति-तटोभ्यहृष्टा विमल-कण्णाट-कण्ण-प्यावरणज-दविड चोत्त-
चौणवच्चर-खेर-खान-मुख-इत्यादि ।

अत्र ध्वनौ नानाममाधारणमेव हास्यकारणम् ।

सज्जादानेन

परिहासमुद्दिश्य कश्चिज्जन कमप्युपहसितुं सज्जा प्रयुक्ते । ततो
हास्य जायते । एतादृशस्य माङ्गलैकप्रयोगस्पोदाहरण मृच्छकटिकेऽनोविध
विकसति—

(वीरको नाट्येन सज्जा ददाति)

चन्दनक —अरे किं न्विदम् ।

वीरक —अरे क्षण क्षण

जातिस्तव मिश्रुद्धा माता भेरी पिनापि ते पटह- ।

दुर्मख करटकभाता त्वमपि सेनापतिर्जात ॥ ६.२३

कुकाव्येन

मृच्छकटिके धकारस्य कुकाव्यं प्रेक्षकान् हासयति । तद्यथा

बहुकुसुमविचित्रता च भूमि

कुसुमभरेण विनामिनाश्च पुक्षा ।

द्रुमशिखरलतावलम्बमाना

पतसफलार्वा वानरा ललन्ति ॥ ८८

अथ च

नभोमध्यगतं सूर्यं दुष्प्रेक्ष्य कुपितवानरसदक्ष ।

भमिर्दृढसन्तप्ता हनपुत्रगतेव 'गा'धारो ॥ ८१०

तस्मोप्रेक्षा हास्यावलम्बिन्यो विभान्ति । तद्यथाष्टमेऽङ्के आगत

प्रबहणमुत्प्रेक्षते वृद्धनृर इव धुरधुरायमाण लक्ष्य इति ।

क्षकारोर्ध्वकरणिकायात्मानं निवेदयति—

राजश्वतुरो मम पिता राजा तानस्य भवति जामाना ।

—अजशतोल्लभ ममापि भगिनीमयी गजा ॥ ६७

प्रकृतेरस्थैर्येण

अस्थैर्यस्य पर निदर्शनं मृच्छकटिके शकार एव । अधिकरणिक-
स्तमुपवेष्टुं कथयति । ततः परं शकार —

आम्, आत्मीयेषां भूमिः । तद्यत्र मह्यं रोचते तत्रोपविशामि ।
(श्रेष्ठिनः प्रति) एष उपविशामि । (शोचनकः प्रति) नन्वत्रोपविशामि ।
(इत्यधिकरणिकमस्तके हस्तं दत्त्वा) एष उपविशामि । (इति
भूमावुपविशति ।)

विलोमवचनेन

विक्रमोर्वशीये प्रथमेऽङ्के दानवेनापहृतोर्वशीं पुरुरवसां प्रत्यानीता । सा
स्वप्रातारं राजानमवलोक्य कथयति—पकृता खलु दानवेन्द्रसरम्भेण ।
एतत्तु विलोमवचनमपकारिणो दानवेन्द्रस्य विषये । सामाजिका अनेन
वचनेन नायकयोः प्रणयस्य प्रथमचरणं प्रति दत्तमङ्केता हास्यमनुभवन्ति ।

रहोभावोद्घाटनेन

विक्रमोर्वशीये नाटकं उर्वशी प्रथमेऽङ्के पुरुरवसोऽचिरदर्शनेना-
तृप्ता प्रस्थानविधा उत्पत्तनं—भङ्गं रूपयित्वा चित्रलेखा कथयति—

अम्भो लताविटपे एषैकावली वैजयन्तिका लग्ना । [संख्याजमुपसृत्य
राजानं पश्यति] सखि चित्रलेखे मोचय तावदेनाम् ।

सह्या रहः प्रणयव्यपदेश एवोर्वशी—वचनमिति विजानन्ती विलोक्य
विहस्य च वदति—आम्, दृढं खलु लग्ना सा । अशक्यं मोचयितुम् ।

उर्वशी—अलं परिहासेन । मोचय तावदेनाम् ।^१

चित्रलेखा—आम्, दुर्मोक्ष्येयं मे प्रतिभाति । तथापि मोचयिष्ये
तावत् ।

उर्वशी—(स्मितं कृत्वा) प्रियं सखि स्मरस्व खल्वेतदान्मनो
वचनम् ।

सूक्ष्मेक्षिकया दृश्येषु रहः प्रणयपटलेषु सामाजिकानामन्तर्दृष्टिं
विदधाना दूती हास्यं सृजति । तद्यथा विक्रमोर्वशीये द्वितीयेऽङ्के चित्रलेखा-
उर्वशीया सह सवादेन—

१ अयेऽपि द्वितीयेऽङ्के उर्वशी चित्रलेखा स्मारयति—ममिं तदा हेमकूटशिखरे
लताविटपेन क्षणविधिताकाशगमना मामुपहृत्य विमिदानीं पृच्छसि
नव गम्यत इति ।

उर्वशी—(तिरस्करिणीमपनीय) अहो लघुत्वयानवेक्षितमुज्जितास्मि ।

चित्रलेखा—(सस्मितम्) सस्मि इतो मुहूर्तदिव ज्ञास्यामि का कामुज्जिष्यतीति । आचार तावत् प्रतिपद्यस्व ।

कराम्बुजवृतेन लोचनेन

विक्रमोर्वशीये नायिका राज्ञो लोचने कराम्बुजा वृत्वा तृतीयेऽङ्के सामाजिकान् हासयति”

उन्मत्ताचरणेन

प्रतिज्ञायौगन्धराण्यस्य तृतीयेऽङ्के उन्मत्ताचरणं यौगन्धरायणदीना विक्रमोर्वशीये च नायकस्य राज्ञश्चतुर्थेऽङ्के लनावृक्षादीनामुर्वशीहरणेऽध्यारोपेणापवादेन च कारणन्व विज्ञापनं वैरसाधनञ्च भूयिष्ठं हासयति सामाजिकान् ।

नायकानामन्तर्धिः

भावप्रधानं हि नाट्यं भवति । तत्र कस्यचित् पात्रस्य भूयिष्ठा भावात्मकप्रतिक्रिया प्रेक्षकाणां वृत्ते साक्षाद् विधानु कविर्वहुविधानुपायान् कल्पते । तेषु पात्राणामन्तर्धिरन्यतमा विशेषमहत्त्वं भजते । रङ्गे किञ्चित्पात्रं प्रेक्षकैर्दृश्यते किन्तु 'रगस्थैरन्यपात्रैर्न दृश्यते' इतीदृशं विधानमन्तर्धिं सञ्चितम् ।*

काव्यकलेऽदृशस्यविधानस्य ? पूर्वोक्तमन्तरितं पात्रं यदि नाम समक्षं भवेत्तर्हि अन्येषां पात्राणां तास्ता स्वीकारोक्तयो भावोद्गाराः प्रतिक्रियाश्च तस्य समक्षं न भवेयुरन्यथा वा भवेयुः । नाटकीयानुभावानामनेनोपायेनोत्कर्षो लभ्यते उभयपक्षतः—अन्तर्हितो जनो, मेभ्योऽन्तर्धीयते चेति । उभयौ परप्रत्ययचिन्ताऽग्रस्तौ स्वतन्त्रतया स्वात्मानं प्रकटयत ।

प्रतिभासम्पत्त्यैव कविः कचिद् वस्तु-सरचनावेचित्र्येणान्यत्र पात्रप्रकृति-वेचित्र्येण देशकालवैशिष्ट्येन वान्तर्धिं प्रयुज्य चमत्कारं जनयति ।

कालिदासीय-रूपकेषु

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के नायकं आश्रमद्वारमुपेत्य दूरतो युवतीनामालापं शृणोति—इत इतं सख्यौ । तस्यां दिशि परिक्रम्यावलोक्य च निपुणं निरूप्य न कथयति—

“अहो मधुरमासा दशनम्”... शबदिमा छायाभाधित्यं प्रतिपासयामि ।

तत्रान्तरित एव स युवतीभिर्न दृश्यते किन्तु तासां सलापं सम्यक् शृणोति ।^१ अन्तर्धिं विना कथमन्यथा स शृणुयाच्छकुन्तः शकुन्तलादीनामधो वचनम्—
हला अनसूये, अतिपिनद्धेन वल्कलेन प्रियवदया दुष्टं नियन्त्रितास्मि ।
शिशिलम् तावदेतत् ।

प्रियवदा—(सहासम्) अत्र पयोधरविस्तारयितुं आत्मनो यौवन-मुपालभस्व । इत्यादि ।

तृतीयाङ्के पुनर्दुष्यन्तो नायिका विटपान्तरेणान्तर्धिं गतोऽवलोकयति—

* एतादृशस्यादृष्टपात्रस्य परिचयो मालविकाग्निमित्रं चतुर्थेऽङ्के वर्ततेऽप्यो-
चितम् । विष्णुः —‘करोत्यदृष्टं करोत्यति’ इति ।

१ नायकं कथयति—मधुरं, पादपान्तर्हित एव विलम्बं तावदेतां पश्यामि ।

अये तज्जं नेत्रनिर्वाणम् । श्रीर्ध्यामि आस्ता विभ्रम्मकथितानि । शृणोति
चं शकुन्तलेव स्वपत्रवाचनम्—

तव ॥ जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रौपि ।

निष्पृण तपति बलीयस्त्वपि वृत्तमनोरयान्यङ्गानि ॥

ततः परम्—

राजा—(महोपसृत्य)

तपति तनुगात्रि मर्दनस्तवामनिश मा पुनर्दहाम्येव ।

पञ्चाङ्गेऽर्त्तपिबिधानस्य दातृत्वं विलसति । प्रथमं तावत् सानुमती
नामाप्सरसिस्तरस्करिणीप्रतिच्छिन्नोद्यानपालिक्यो पार्श्ववर्तिनी भूत्वा
सयोर्वर्त्ता शृणोति । पश्चात् तत्रैव शकुन्तलाविप्रयोगसन्तप्तो नायको
विदूषकश्चायातौ । यदा उभौ परिक्रामन्, तदा सानुमती अनुगच्छति
क्षयति च ।

तता समिता ब्रूयामि तावत् सरया प्रसिद्धिम् । ततोऽस्या
अर्तुर्बहुमुद्यमनुराग निवेदयिष्यामि ॥

सास्मिन् प्रकरणे केवलं प्रेक्षकाणां सूचनामाधोविध निवेदयति—

१ स्थाने सल्लु प्रत्यादेन विमानिताप्यस्य कृते शकुन्तला फलाम्यतीति ।

२ रमणीयं क्षत्यन्तर्धिविधिना विसर्गादित ।

३ अपरिच्छिन्नेदांनो तं सन्ततिर्भविष्यति ।

४ श्रुतं मया शकुन्तला समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या मुखाद्
यज्ञमागोसुका देवा एव तथानुष्ठान्यन्ति यथात्रिणेन धर्मपत्नी
भर्ताभिर्नन्द्यन्तीति ।

५ यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखी ममाश्वासयामि । एष वैचित्र्योपपन्नश्च-
मत्कारोऽर्त्तयिणीजनयैव समावर्त्तायो नान्यथेति निश्चप्रचम् ।

अस्मिन्नेवाङ्गेऽदृष्टृषो मातलिर्विदूषकः प्रत्यवनतशिरोवरमिद्रुमिव
निभङ्ग करोति । राजा ते रक्षिणुमुदगोऽपि न वा मातलिं वा न पश्यति ।
मानति तदा राजा सम्बोध्यति—भो स्तिरस्करिणोऽखित इत्यादि ।
अत्रान्तर्ध्विस्तिरस्करिणीप्रयोगोपपन्नः

विक्रमोर्वशीयस्य द्वितीयाङ्के नायकोर्वशी तस्या सखी चित्रलेखा च

तिरस्करिणी प्रतिच्छन्ने भूत्वा नायकविदूषकयोर्मन्त्रणं शृणुत । सा नायकं प्रति भूजंपत्रं प्रेषयति । तद् दृष्ट्वा विदूषको निवेदयति ननु खदृष्टयोर्वस्या भवतः परिदेवितं श्रुत्वा समानानुरागसूचकान्यक्षराणि विसृष्टानि स्युः । चित्रलेखा तिरस्करिणीमपनीष राजानमुपैति । उर्वशी पश्चात्तथैव कराति ।

द्वितीयः द्रुपदेवो लताविटपान्तरिता राज्ञो विदूषकस्य च विस्रव्य-
मन्त्रितानि शृणोति स्वप्रतिक्रिया व्यनक्ति च ।

तृतीयाद् उर्वशी चित्रलेखा चान्तर्हिते शृणुतो राज्ञः स्वेरालापम् ।
सा तत्र शृणोति नायकोद्गारम्—

अयं तस्या रथशोभादसेनासो निषोडितः ।

एकः कृशो शरीरेऽस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥ ३११

दव्याश्च वचनम्—

अद्य प्रभृति यः मित्रयमार्थपुत्रं प्रार्थयते या चार्थपुत्रस्य समागमप्रणयिनी
तया सह भया प्रीतिवर्धेन वर्तितव्यम् ।

उर्वशी तिरस्करिणीमपनीष पृच्छता गत्वा राज्ञो नयनं सवृणोति ।

मालविकाग्निमित्रस्य तृतीयाद् राज्ञो विदूषकश्च लतान्तरितौ भूत्वा
अन्तर्धिं प्रकल्पयतः शृणोति च नायिकाया मनोभावान् । तद्यथा—

राजा—सखे इतन्तावदावा लतान्तरितौ भवाव ।

मालविका—हृदयं निरवल्म्बनादतिभूमिलयिनो मनोरयाद्विग्नम् ।
किं मामायास्य ।

(विदूषको राजानं वीक्षते)

राजा—प्रिये, पश्य वामत्वं स्नेहस्य—

मोक्षमुखहेतुं विवृणोषि न त्वं

तत्त्वावबोधैकफलो न तर्कः ।

तयापि रम्भोरुं करोमि तद्व्य—

मा मानमेया परिदेवितानाम् ॥ ३१०

चरणान्तनिवेशिता प्रियाया

सरसां पश्य वयस्य रागलेखाम्

प्रथमामिव पल्लवप्रसृति

हरदण्डस्य मनोमयद्रुमस्य ॥ ३११

नव किसलयरागेणाप्रपादेन बाला
स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन ।
अकुतुमितमशोक दोहदापेक्षया वा
प्रणमितशिरस वा कान्तमार्गपरिधायम् ॥ ३१२

विदूषकः—प्रहरिष्यति तत्रभवति त्वामपराद्धम् ।

राजा—मूर्धा प्रतिगृहीत वच सिद्धिदर्शना ग्राहणस्य ईदृशो
शृङ्गारवार्तान्तधिविकल्पन विना न साध्येति बिन्दन्त्येव नाट्यविदः ।

अत्रैव सम्यगुक्त निपुणिकया यत्परिहासनिमित्तं कुत्राप्यदृष्टेन भर्ता
भवितव्यम् ।

अस्मिन्नेव तृतीयेऽङ्केऽदृष्टे इरावती निपुणिका चैवतो मालविका
पश्यतः, अन्यतश्च राजा विदूषकश्च ता पश्यतः । इदमेव माहात्म्यमन्तर्धि-
विधानस्य । अत एव प्रेक्षका राज्ञो मुखाच्छृण्वन्ति—

राजा—साधु वक्तुलायलिके साधु

भावज्ञानानन्तरं प्रस्तुतेन
प्रत्याख्यानं वक्तुयुक्तोत्तरेण
वाक्येनेयं स्थापिता ह्ये निवेष्टे
स्थाने प्राणाः कामिना दूत्यधीना ॥

अन्तर्धिविधानस्यात्र विशेषोपयोगो दृश्यते यदिरावती अन्तर्धिं
प्रपन्ना यद्राज्ञो मुखच्छृणोति तदेव सौतलुण्ठं राजानं श्रावयति । तद्यथा ।

इरावती—पूरय, पूरय अशोकः कुसुमं न दर्शयति । अयं पुनः
पुष्पत्येव ।^१

चतुर्थेऽङ्के पुनः राजा विदूषकश्च प्रथमं भित्तिगूढीं बभूवतु । पश्चात्तो
गवाक्षमाश्रित्य नायिका तस्या सखी च विलोकयन्ती स्थितौ । अस्या
स्थितौ निगूढो राजा मालविकाया स्वात्माभिरुचिं स्वीकृता शृणोति—
सखि, तदा सध्रमदृष्टे भर्तुं ह्ये यथा न वितृष्णास्मि तथाद्यापि मया
भावितोऽवितृष्णदर्शनो भर्ता ।

पञ्चमेऽङ्के प्रतिहारी प्रमुखाल्लोकादपसृत्य स्तमान्तरिता भवति ।
सा ततो राज्ञो विदूषकस्य च सवादं शृणोति ।

१—इदमिरावती—वचनं राज्ञोऽधोलिखितश्लोकं प्रसज्य कथितम्

धृतिपुष्पमपि जनो वदन्नाति न तादृशं चिरात् प्रमृति

स्पष्टाभूतेन पूरय दोहदमस्याप्यन्यरुचेः ॥ ३१९

भासिनाटकेषु

अविमारकेऽन्तर्धियोजना चतुर्थेऽङ्के वर्तते । तदनुसारेण विद्याधरो नायकायाङ्गुलीयकमेकं ददाति । तदङ्गुलीयकं दक्षिणाङ्गुल्या धारयन्नदृश्यो भवति । स्वयं नायकः तत्प्रभावः वर्णयति—

न ज्ञायते चास्ति च मे शरीरम् ॥४१७

विद्याधरानुसारेण—अन्तर्हिताश्चान्तर्हितास्पृष्टश्च हात्स्पृष्टश्चान्तर्हिता भवन्तीति निश्चयः ।

विदूषकोऽङ्गुलीयकधारणेनान्तर्हितमविमारकं सम्बोधयति—

प्रथमं शुद्धोऽविमारकः । इदानीं भाषाविमारकं सेवुम् । एष भाषावित्तकः, कस्मात्स्वं कन्यापुरे प्रच्छन्नरूपोऽनं चरेत्ति ।

अपूर्वोऽयमन्तर्विर्यस्मिन्नदृष्टोऽपि जनो दृष्टजनेन सह सवदति । तत्तु पञ्चमाङ्गे सविस्तारं प्रपञ्चितम् । अन्तर्हिता अविमारकविदूषको सवदति ।

प्रतिभाषा देशान्तर्घेऽदाहरणं दृश्यते । तत्र पाठाङ्के भरतः कैकेयीं प्रेक्षितुं तस्याश्चतुर्गालस्यान्तिकं गच्छति । सा प्रतिहार्या 'निवेदिता' तया सह प्रविशतीति भासेन वर्णितम् । तत्र तां दर्शको भरतः प्रविशति । अनेन स्पष्टं भवति यत् कैकेयी प्रागेव रङ्गस्मापरकक्षे आसीत् किन्तु आहार्य-विधानेन सा पूर्वमदृष्टाभवत् । तत्र गत्वा प्रतिहारी तस्यै भरतागमनं निवेदयति । तस्मात् स्थानात् सा परिक्रम्य स्वकक्षं एव भरतं द्रष्टुं प्रचरिता । चतुर्गालव्यवधानेन भरतस्तां तत्र न पश्यतीत्यन्तर्धे कल्पितम् । अस्मिन् प्रकरणे एकस्मात् कक्षादपरकक्षगमनं 'प्रविशतीति' संकेतेन निर्दिष्टम् ।

स्वप्नवासवदत्ते चतुर्थाङ्के नायिकाद्वयं नायकदृष्टिं परिहन्तुं माधवी लतामण्डपं प्रविशति । तत्र नायिके विदूषकनायकयोरात्मविषयकसंवादः शृणुते । तद्यथा—

विदूषकः—का भवतः प्रिया ? तदानीं तत्रभवतो वामवदत्ता, इदानीं पद्मावतो वा ।

राजा—किमिदानीं भवान् महति बहुमान-संकटे मां न्यस्यति इत्यारभ्य ।

पुंसं त्यक्तं बहुमलोऽनुरागं स्मृत्वा स्मृत्वा याति दुःखं नवत्वम् ।
मानं त्वेषां यद् विमुच्येह धाप्य प्राप्तानुष्या याति बुद्धिप्रसादम् ॥

इति यावत् । अन्तर्धि बिम्ब- नैतादृशाना नायकभावाना नायिका-
श्रवणगोचरता सिध्येत् । तत्रैवास्मात् कारणाद् राज्ञो मिथ्यावाद क न
सहृदय भूयिष्ठ प्रीणयति । तद्यथा—

शरच्छशाङ्कुशोरेण वाताविद्धेन धामिनी ।

काशपुष्पलवेनेद साधुपातं मुख मम ॥ ४७

चारुदत्ते कालकारितोऽन्तर्धि प्रयुक्तः ? तत्र प्रथमाङ्के वसन्तसेना
शकारविद्याभ्यामात्मान रक्षन्ती तमोनिगूढा भवति । शकार कथयति—
भार, मृ दृश्यते । बिट्ट कथयति—

हन्त वञ्चिता स्म । वसन्तसेने, उपलब्धेदानीमसि —

काम प्रदोषतिमिरेण न दृश्यते त्वम्' ॥ ११८

दृष्टिर्विफलता गता ॥ ११९

उन्मीलितपि दृष्टिर्निमीलितेवान्धकारेण ॥ १२१

नाष्टिरमन्तर्धिगता वसन्तसेना तत चारुदत्तभवन प्रविश्यात्मान
रक्षति । अन्तर्धि गत पात्रमसाधारण कर्म करोति । तदपि वर्णितमत्र । यथा
हि प्रथमाङ्के—

शकार. —साधु वसन्तसेने साधु । अन्धकार कृत्वा अन्तरा वञ्चितो
भावः । अह तावद् वञ्चित कूटकूपटगीलया । सर्वथा दुष्कर, कृतम् ।^१

तत्रैव चतुर्थाङ्के रणपीठस्यापरभागे वर्तमानत्वात् वसन्तसेनान्तर्धि गता
सज्जलकस्य महनिकायाश्चा वातलाप दृणोति । यथास्थान सा स्वकीया
भावात्मकप्रतिक्रिया व्यनक्ति । सज्जलके प्रत्यक्षीभूते सा तस्य वचन-
मेवाभूत्य त प्रति सबदतीति चमत्कारोक्तम् ।

अभिपेक्षनाटके द्वितीयाङ्के हनुमान् स्वोपश्ल शरण गृहीत्वान्तर्धि
गच्छति । तद्यथा—

एनमशोकपादपमारुह्य कोटरान्तरितो भूत्वा दृढ वृत्तान्तं ज्ञास्यामि ।
(तथा करोति)

कोटरस्थित एव हनुमान् यथादृष्ट यवानुभूत च स्वानुभावान् प्रकट-
यति—न शक्नोमि रोषं धारयितुम् । भवतु, अहमेजयंरामस्य कार्यं
साधयामि ।

कुन्दमालायाम्

कुन्दमालाया प्रथमाङ्के कालकृतोऽन्तर्धि प्रयुक्त । तत्र सीतासमीप-
मानतो वान्मोकि कथयन्ति—

इयमन्धकार-सरद्धतया दृष्टि-संचारस्य न दृश्यते । अतः शब्दापेक्षित्ये ।
अयमहं भो ।

तृतीयेऽङ्के सीता उन्मत्त-गम्भीर-शोतल लताजाल प्रविश्यान्तर्धि
गच्छति । तस्मात् स्थानात् सा रामलक्ष्मणयोर्वार्तालिपमात्मविषयक
शृणोति स्वप्रतिक्रिया च व्यनक्ति । सानन्तरं कथयति—

आर्यपुत्रेण यावन् न प्रेक्ष्ये, तावदितोऽपमरामि ।

चतुर्थेऽङ्केऽन्यविधोऽन्तर्धि प्रयुक्त । तद्यथा सीतया वर्णितम्—
'भुनिप्रसाद एष तपोवनवासिनीना स्त्रीणामेतस्मिन् दीर्घिकातीरे
पुरुषनयनानामगोचरता ।'

तत्र प्रतिकृति, बिम्बम्, छाया वा स्त्रीणा दर्शनीयासीत् । राम सीता
शरीरतः न पश्यति, केवलं प्रतिमासीता पश्यति । तत्राधोविध सदादः
कविना विन्तयते—राम (विलपन्) गाढमालिग वंदेहि ।

सीता—अनपराद्धास्मि ।

रामः—देहि मे दर्शनं प्रिये । इत्यादि

सीता रामस्य वचनानि शृणोति, किन्तु राम सीता या प्रतिवचनं न
शृणोति । स सीताया उत्तरीयं पश्यति, तद्गृह्णाति च ।

मृच्छकटिके

मृच्छकटिके गवाक्षकेणापवारितशरीरा मदनिका शर्विलकं च पश्यन्ती
तयोर्वार्तां शृण्वन्ती वसन्तसेना वर्तते । सा स्वगतं कथयति—कथमेवा केनापि
पुरुषकेन सह मन्त्रयन्तो तिष्ठति । न खत्वाकारयिष्यामि । कथं पर-
रहस्यम् । तन्न श्रोष्यामि । कथं मम सम्बन्धिनी कथा न तच्छ्रोष्याम्यनेन-
गवाक्षेणापवारितशरीरा ।

स्वाभरणपहरणस्य वृत्तस्यानेन विधिना श्रवणे तस्या प्रतिक्रिया रम-
भावनिर्भरा नान्यथोपनेया सन्ति । अन्यच्चेतद्वृत्तज्ञानेन विना तस्या भावि-
व्यवहारस्य विस्मयास्पदं चारु प्रवर्तनं न सम्भवेत् । तद्यथा—

वसन्तसेना—प्रतीच्छन्वार्यो मदनिकाम्

शर्विलकं—भवति न खत्वाकारयिष्यामि

वसन्तसेना—अहमयमगच्छामि

शविलकः —कथमिव ।

वसन्तसेना—अहमायं चारुस्तेन भणिता—य इममलकार समर्पयिष्याति
तस्मै त्वया मदनिका दातव्या । तत् स एवैता ते ददात्येवमार्येणावगन्त—
व्यम् । मदनिका प्रति) दत्तासि, आरोह प्रवहणम् । विद्रूपकेण सह तस्य
वार्तालापः पूर्वोक्तमन्तर्वि—प्रकरणमपेक्षते । तद्यथा ।

विद्रूपक —तत्रभवाश्चारुदत्त शीर्षेऽञ्जलिं कृत्वा भवती विज्ञापयति
मया तत्पुवर्णभाण्डं विग्रम्भादान्मीयमिति कृत्वा द्यूते हारितम्

वसन्तसेना—(स्वागतम्) कथं चारेणापहृतमपि शोण्डीरतया द्यूते
हारितमिति भणति । अत एव काम्यते

विद्रूपक —तत्तस्य कारणाद् गृह्णतु भवतीमा रत्नावलीम्

वसन्तसेना—आयं विज्ञाप्यता द्यूतकरमहमपि प्रदोषे आयं प्रेषितु—
भागच्छामि

नाटकेषु कथान्तरसन्निवेशः

नाटकेषु क्वचिद् भूतकालिकवृत्तस्यास्यान कथान्तरमिति सज्ञया कालिदासेन मालविकाग्निमित्रे लिखितम् । तद्यथा—मालविकावृत्तान्तं पञ्चमाङ्के—

विदूषकः—तेन हि कथयतु भगवती अत्रभवत्या वृत्तान्तमशेषम् ।

ततः परः परिव्राजिका मालविकाजीवनवृत्तमाद्यन्तं निवेदयति । अनेन कथान्तरेण तत्र नाटकस्य मुख्यकथा साम्प्रतमवरुद्धासीत् ।

विक्रमोर्वशीये नायिका स्वलतारूपपरिणतिकया कथयति । तद्यथा—

पुरा भगवता कुमारेण शाश्वत कुमारजतं गृहीत्वा अकलुषो नाम गन्धमादनकच्छोऽध्यामितः । कृतश्चैष विधिः—‘या किल स्त्री इमं प्रदेशं प्रविशति सा लताभावेन परिणम्यति’ इति । कृतश्चायं शापान्तो गौरीचरणरागसम्भवः मणिं विना ततो न मोक्ष्यत इति । ततोऽहं गुरुशापसम्भूदहृदया देवतानमयं विन्मृत्युं अनुगृहीतानुनया स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवत् प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरं च वाननोपान्तवर्तिवामन्तीलताभावेन परिणतं मे रूपम् । अहो सगमनीयोज्यं मणिः । अतः खलु महाराजेनालिङ्गितमार्गैव प्रकृतिस्थास्मि सवृत्ताः ।

अभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तलोत्पत्तिकथा कण्वाश्रमपरिपालनाख्यानञ्च प्रथमाङ्केऽनसूयया आवितम् । तद्यथा ।

शृणोत्वार्यं । अस्मि कौश्लि कौशिक इति गोत्रनामधेयो महाप्रभावो राजर्षिः । तमावयो प्रियमख्या प्रभवमवगच्छ । उज्जिनाया शरीरसवर्धनादिभिन्नातः काश्यपोऽस्य पिता । गोतमीतीरे पुरा किल तस्य राजर्षेरे तपसि वर्तमानस्य किमपि जातशङ्केर्देवैर्मनका नामाप्सरा प्रेषिता नियमविघ्नहारिणी । ततो वसन्तोदाग्रमणीये यमये तस्या उन्मादयितुं रूपप्रेक्ष्य—इत्यादि

एतस्मिन्नाटकत्रये नायिकाया भूतकालिक वृत्तं निवेदितम् । अन्यविधमेव कथान्तरमभिज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चाङ्के विद्यते । तत्र प्रतीहारो राजानं निवेदयति—देव, अमात्यो विज्ञापयन्ति—अर्थजातस्य गणना बहुलतयमेव पौरकार्यमवेक्षितम् । तदेव पञ्चाम्ब प्रत्यक्षीकरोतु ।

‘ राजा—इत पत्र दशयन्तु । (प्रनीहारी उपनयति)

राजा—(अनुवाच) कथम् ? समुद्रव्यवहारी सार्धंवाहो धनमित्रो नाम नांवरमते विपन्न । अन्नेत्यथ किल तपस्वी । ‘राजगामो तम्यार्थ-सचय’ इत्येतदमात्येन लिखितम् । (सविपादम्) कष्टं सत्त्वनपत्यता । बहुयतत्वाद् बहुपत्नोक्तेन सत्रमवता भवितव्यम् । विचार्यना यदि काचिदा-पन्नसत्त्वा तम्य भार्यामु म्यान् ।

प्रनीहारी—देव इदानीमेव माकेतकस्य थेष्ठिनो द्रुहिता निवृत्तपुसवना जायाम्य धूयेने ।

राजा—ननु गर्भं पित्र्य रिक्थमर्हति । गच्छ एवममात्य द्रुहि ।
एतत् सत्रं कथान्तरमेव ।

भासम्भु नायकस्य भूतबालिक वृत्तमविमारके नाटके तस्य पितुर्मुखेन ज्ञापयति । पश्चान्नारद शेष वृत्तं कुन्तिभोजं थावयति । एतन्मव वृत्तज्ञापनं कथान्तररूपेण प्ररोषितं पष्ठाङ्के ।

अविमारनाटकस्य चतुर्थेऽङ्के विद्याधर आत्मपरिचयं नायकाम् प्रमनौति । यथा

अहं मेघनादो नाम विद्याधरः । इयं तावदस्माकं कुटुम्बिनी सौदामिनी
अद्य भगवन्तमगस्त्यमाराधयितुं मलयपर्वते विद्याधरैस्त्वैव प्रारब्ध । तत्र
वयमपि सञ्चेतिताः । एषोऽस्माकं वृत्तान्त इत्येतत् कथान्तरम् ।

प्रतिमानाटके सुमग्नं कथान्तरं दशरथाय थावयति । शृङ्गवेरपुरे
रथादवनीर्यापोऽयाभिमुखा म्यित्वा सर्व एव महाराजं प्रणम्य विज्ञापयितु-
मारब्धाः ।

किमप्ययं चिरं ध्यात्वा वक्तुं प्रस्फुरिताधराः ।

यापस्तस्मितकण्ठवादनसर्वैव वनं गताः ॥ २७१

पश्चाद् दशरथः कथयति—

अये रामकथाश्रवणसन्दर्भहृदयमित्यादि । प्रतिज्ञायौगन्धरायणे राबा
देव्या सह वत्सराजस्याप्रतिमप्रतापमधिकृत्य सलपति । तदा वञ्चुकी प्रविश्य
राजे घोषवतीवीणां दशयति । राजा कथयति—

प्रणिगृहीतं जयमङ्गलम् ।

(वीणा गृहीत्वा) इयं सा घोषवती नाम ।

श्रुतिमुधमधुरा स्वभाववरत्ना ।

करजमुखोल्लिखिताप्रघृष्टतन्त्री ।

ऋषिवचनगतेव मन्त्रविद्या ।

गजहृदयानि बलाद् वशीकरोति ॥ २१२

अम्भात्पर वासवदत्ताया वत्सराजो वीणागुरुर्भवेदिति कल्प्यते ।

स्वप्नवासवदत्ते प्रथमाङ्कस्य मध्ये कश्चिद्वृत्ताचारो प्रविशति । स प्रथममूढमवलोक्य कथयति—स्थितो मध्याह्ने । दृढमस्मि परिध्रान्तः । अयं कस्मिन् प्रदेशे विश्रमयिष्ये ? (परिक्रम्य) भवतु, दुष्टम् । अभितस्तपोवनेन भवितव्यम् । तथा हि

विश्रव्य हरिणश्चरन्त्यवकिता देशागतप्रत्यया

वृक्षा. पुष्पफलैः समृद्धविटपा सर्वे दयारक्षिताः ।

मू षेष्ठं कपिला ने गोकुलघनान्यप्येष्ववयो दिशो

नि सन्दिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि बह्नाश्रयः ॥

इत्यारभ्य लावाणरदाहपृत्तान्तं यावत् कथान्तरमेव । अनेन कथान्तरेण पञ्चावत्या वत्सराजोदयनस्य परिग्राह्यत्वं प्रतीयते ।

तत्रैव पञ्चमाङ्के जयमालो राज्ञः धवणायोज्जयिनीकथा वर्णयन्तं विदूषकं वारयतस्तस्य वचनं कथान्तरमेव ।

तद्यथा—

स्मरान्यवन्त्याधिपते. सुताया प्रस्थानकाले स्वजनं स्मरन्त्याः ।

बाध्यं प्रवृत्तं नयनान्तलज्जं स्नेहान्ममोरतिं पातयन्त्याः ॥

महुरोभयपदेशेन यथा मामीक्षमाणया ।

हस्तेन हस्तकोप्तेन कृतमाकाशवाक्यं ॥

अणुरप्यथ नायकयोस्त्रयिण्यां प्रणयव्यापारगाथायां वत्सराजस्य शृङ्गारालम्बनमूमिका प्रचुरं प्रकर्षयति ।

अङ्कान्तं विधातुमपि कथान्तरं निवेश्यते प्रायः । स्वप्नवासवदत्तस्य पञ्चमाङ्कान्तप्राये भागे काञ्चीकया नायकं कथयति—तदुतिष्ठतु भवान् । अपि च—

भिन्नास्ते रिपवो भवद्गुणरता पीराः समाश्वासिताः । इत्यादि ५.१२

चारुदत्ते कथान्तराणां बाहुल्यं वर्तते । तत्र कथान्तराणां नायका परवर्तिमुख्यकथायां नायकस्य कार्यप्रवृत्तौ साधकबाधका एव । द्वितीयाङ्के संवाहक आत्मनीला यथा वदतीकरोति । तत्रैव पुनश्च कर्णपूरकश्चेदो

१ मूढमवलिख्य द्वितीयाङ्के महाह्वयस्य कथान्तरं शिलमति ।

हस्तिना ताड्यमानस्य परिव्रजितस्य प्राणान् रक्षतीति कथान्तरं विव्यसति ।
तृतीयाङ्के मञ्जलकः स्ववृत्तमेकौक्यरूपेण वदति ।

कणभारे तु कर्णं सविस्तरं स्वास्त्राणामागमोपयोगविषयिणी कथा
वर्णयति ।^१ तेन भाविषुद्धे तस्य वैफल्यं सूचितम् ।

विक्रमावशोयस्य द्वितीयेऽङ्के यदा नायक्याः क्षणमेव प्रणय-वार्ता
प्रारभ्यत तरेन देवदूतोऽभूचयत्—चित्रलेखे, स्वरय स्वरय उर्मेशोम्

मुनिना भरतेन च प्रयोगो भयतीत्यष्टरसाधयो निमुक्तः ।

स लेनामिनय तमस्य भर्ता भस्ता द्रष्टुमना. यतीरुपाल ॥

ततः परमुर्वशी निष्क्रान्ता । पदवादिनय प्रकरणं प्रारभ्यत ।

तृतीयेऽङ्के पुनरुर्वशीचित्रलेखयोर्वार्ताअपपद्ये देशं चेटी च प्रविशत ।
तयोर्वार्ताविराजं सम्प्रति सजातं । कथान्तरं देशं राज्ञश्च प्रारब्धम् ।
तत्राभिनयैव प्रभृति देव्या परिलक्ष्यतेन कथान्तरेण । तद्यथा
'अद्यप्रभृति या स्त्रियभार्यपुत्र प्राययते, या चार्यपुत्रस्य समागम-
प्रगपि ती तथा सह मया प्रोतिग्रन्धेन यतिनयम् । इदं कथान्तरं वस्तुतो
मूलकयानुरोधि एव ।

कथान्तरेण यवचिद् व्यञ्जनशयश्चकामूचना प्राप्यते । तथा हि पञ्च-
रात्रे प्रथमाङ्के भीष्मो विराटेऽग्रदूतसंवादकराकथान्तरेण जगति यत्
पाण्डवा विराटं समाश्रयन्ते । दूतोऽकथयत्—

रात्रौ छन्नेन केनापि बाहुभ्यामेव हितितम् ।

दृश्यते हि शरीरागामरात्रजनिती ययः ॥ १.५१ ॥

तच्छ्रुत्वा भीष्मो द्रोणं समकेतयत्—

भीमसेनस्य लीलेषा मुख्यकत बाहुगालिन

योऽस्मिन् भ्रातृशते रोष स तस्मिन् फलस्त शते ।

एतादृशानां महत्त्वपूर्णकथान्तराणां सृष्टिः कविप्रतिभा-प्रकर्षेण साध्यते ।

मुच्यते कटिकस्य तृतीयेऽङ्के वसन्तसेनाया आभरणपेटिकाहरणं शबिलकन्य
कथान्तरमेकौक्यरूपेण विव्यसति । इदं तु महत्त्वपूर्णं वृत्तं प्रेक्षकाणां समक्ष
प्रस्तोति येन कथावस्तुत्रे प्रतन्यते । चतुर्थेऽङ्के वसन्तसेनामदनिकोर्वार्ता-
मन्तरे प्रथमा चेटी कथान्तरेण वाच्यति । यथा,

आर्या माताज्ञापयति—गृहीतावगुण्ठन पक्षद्वारे सज्ज प्रवृहणम् । तद्गच्छेति ।

अनेन कथान्तरेण वसन्तसेनायाश्चारित्रिकौदात्यमेवोत्कर्षित यतो हि नाम सा सुवर्णदशसाहसिकालकारदेन राजस्थालेन सह गमनप्रस्ताव भानुमोदते ।

मृच्छकटिकेऽपटीक्षेपेण क्वचन कथान्तर सन्निविष्टम् । द्वितीयेऽङ्के सवाहकाऽपटीक्षेपेण प्रविशति । ततः परं तस्य द्यूतपराजयकथा प्रारम्भ्यते, यस्या मायुर सवाहक, द्यूतकर, ददुरक, वसन्तसेना, मदनिका च पात्रीकृता । अस्मिन्नेवाङ्के सवाहके निष्क्रान्ते कर्णपूरकोऽपटीक्षेपेण प्रविशति । अभिनवे तस्य कथान्तरे कर्णपूरक, चेटो, वसन्तसेना च पात्रीकृता ।

चतुर्थेऽङ्के पुनः शर्विलकस्य प्रस्थानस्यानन्तरं चेटः कथान्तरप्रस्ताव व्यधोविधम् ।

चेटः —आर्ये दिष्ट्या वधसे । आर्यचारुदत्तस्य सकाशाद् ब्राह्मण आगतः ।

अतः परं काचिदभिनवा कथाधारा प्रवर्तते ।

पष्ठेऽङ्के पुनः पुनः कथान्तर समाविष्टम् । आदौ वसन्तसेना चेटो प्रेषयति—रत्नावली धतार्यै दातुम् । अचिरमेव तत् समाप्तम् । तदा मदनिका प्रविशति रोहसेनेन सह । अनेन प्रकरणेन मृच्छकटिका-स्थाने स्वर्णशकटिका कर्तुं वसन्तसेना स्थालङ्कारान् रोहसेनाय समर्पयति । अचिरमेवैतद् वृत्तं समाप्तिं याति । तदनन्तरमङ्कस्य मुरयवृत्तं प्रारम्भ्यते येन वसन्तसेनार्ये प्रवृहण आर्यको निर्गच्छति, राजस्थालस्य च प्रवृहणे वसन्तसेना भ्रान्तिवशात् तस्योद्यानं गच्छति ।

मृच्छकटिकस्य पष्ठस्याङ्कस्यान्तिमे भागे चन्दनक कथान्तरेण शर्विलकस्य पालकराज्यक्रान्तिनिर्वहणं प्रकाशयति । तद्यथा

चन्दनकः —(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अरे निष्क्रमतो मम प्रिय-वयस्य शर्विलकः पृष्ठत एवानुलग्नो गत इत्यनेन तस्मादयंकस्य रक्षणे तत्परता योतिता ।

नेपथ्योक्त्या कथान्तरम्

मृच्छकटिकस्य दशमेऽङ्के चारुदत्त-वृण्डालका सञ्वाद आदौ प्रवर्तते ।

१ अपेहि, मा पुनरेव भणिष्यमि ।

तत्र सवादमध्य एव नेपथ्यत श्रूयते—हा तात, हा प्रियवयस्य अनेन चारुदेतस्य पुत्रस्य रोहमेनस्यागमनेन पूर्वकथाया विरामः कथान्तरस्य समावेशश्च प्रवर्तितो ।

मालविकाग्निमित्रस्य चतुर्थोऽङ्के प्रमदवनपालिका नेपथ्ये वदति—

आश्चर्यमाश्चर्यम् । अपूर्णं एव पञ्चरात्रे दोहदस्य मुकुलं सन्नद्ध-
स्तपेन।याशोकः । यावद्देव्यं निवेदयामि'

इत्यनेन मालविकाया आत्मविषयक चिन्ता-प्रकरण समाप्यते ।'

आकस्मिकदुर्घटना-श्रायणेन

मालविकाग्निमित्रस्य चतुर्थोऽङ्क इरावत्या प्रकरण समाप्ति याति, यदा जयसेना सूचयति यद् वसुन्धरामौ पिङ्गलवानरत्रामेन मूर्च्छिता वर्तन्ते । अनया सूचनया राज इरावतो मङ्कटान्मोचन जातं कथान्तरद्वारेण । यतो हि नाम तदनन्तर वास्याकृष्य-प्रवणेरावतो राजान सविनयं नियोजयति—

त्वरतामार्थपुत्र, एतां नमारवाप्तयितुम् । मास्यां सन्नासज नेतो विकारो यधन्तान् ॥

नायकस्यान्यग्रगमनसन्वेशेन

विकमोर्वशीये नायकयो प्रणयवार्ता रामारब्धवासीत् यदोर्वशीया' इन्द्रस्य सन्देश श्रावित --

चित्रलले त्वरय त्वरयोर्वशीम्' इत्यनेन पूर्वकथा समाप्य कथान्तरं सविहितम् ।

कुन्दमालायाम्

कुन्दमालाया कथान्तरमङ्कमध्ये प्रवेशकेनानुविद्ध वर्तते । तत्र ऋषि कश्चिद्राममन्वेष्टुकाम' प्रविशति । तस्य कथान्तरेण च रामस्य सीता-विद्योगजन्यविषण्णता सम्प्रति समाप्यते ।' इदमेव प्रधानं प्रयोजनमेतस्य कथान्तरस्य ।

पञ्चमाङ्के छायासीताप्रकरणविषण्णेन रामेण कथान्तरं प्रोक्तम् । रामो विदुषक विज्ञापयति—'समाज्ञापय दौवारिकान् समासन्नस्तपोधनाना

१ ना चिन्ता तथैव प्रकृतिता—

सखि देवी चिन्तयित्वा नेपथ्ये' मे' हृदयम् । न' जानिजे' परं किं वानु' मदिनव्यम् ।

सम्पातसमय । तस्मात् संहृतवेत्ताणि सर्वद्वाराणि त्रिघन्ताम् ।'

इत्यनेन सीताविषयकवार्ता समाप्यते, रत्नकुशमिलनप्रसङ्गश्चोन्नीयते कविना ।'

अनेन कथान्तरेण नातिपिष्टपेयणयोग्या छायासीता-प्रकरण समाप्यते, अभिनवरसनिर्भरा लवकुशकथा प्रारभ्यते च ।^१

कथान्तरेण रहस्योद्घाटनस्य परमोदाहरण कुन्दमालाया वर्तते । तत्र पञ्चमाङ्के रामस्यासन उपविष्टयो* कुशलवयोर्वार्ता विदूषक* कथान्तरेणादा-
रणम् । तद्यथा—

विदूषक —(समभ्रमम्) अविधा, मुञ्च, सपै, जीवतु तपस्वितनय ।
अवतरतु सिंहासनत ।

राम* —(ससम्भ्रमम् कुमारं मूढम्) वयस्य किमेतत् ?

विदूषक —श्रुत मया साकेतनिदामिना चिरजीविताना मुराद्—य-
किलाराधय इदं सिंहासनमधिरोहति, तस्य मूर्धा शतधा
विदलति ।

राम* —अपि स्वम्यो भवन्ती । मूर्ध्ना वा न कश्चिद् विकार ।

विदूषक* —अहो आश्चर्यम् । अपरिधातपकृतिस्त्यशरीरौ तिष्ठत ।

अनेन कथान्तरेणेदं रहस्यमदघाट्यते यत्तयो राघवकुले जन्म
सम्भवेत् । नतः परं रामस्तयोवर्णाश्रमवशादिकं पृच्छति ।

गण्डेन कथान्तर-सन्निवेश

गण्डस्तु घनञ्जयेन परिभाषित —

गण्ड* प्रस्तुतसम्बन्धि मिथार्थं महमोदितम् ।

अत्र भिन्नायस्तु कथान्तरमेव । अस्योदाहरणं प्रतिभाग-धरादणे द्वितीयेऽङ्के
वर्तते । यथा—

राजा—अहो महान् खलु लीलाभिहित दुःखविम्बर इदानीं पश्चादु-
पालम्भनं श्रोतुम् । तस्माद् देवी तावन्निश्चयं गच्छतु ।
श्रूयताम् ।

अम्मत्मम्बद्धो मागध* काशिराजो

वाङ्मसाराष्ट्रो मैथिल गूरमेन ।

एते नानार्थलोभयन्ते गुणैर्मां

वस्ते वेतेषां पानतां याति राजा ॥२८

१ स राम वक्ष्यति—वारेभ्योकिमहाराजस्यागमनमुद्गीक्षमाणस्तिष्ठति ।

२ 'आगतो द्वीतायम कुमारको' इति कथनेन ।

काङ्क्षुकीयः —वत्सराज

राजा—किं वत्सराज ।

काङ्क्षुकीयः —प्रसीदतु प्रसीदतु महासेन । प्रियवचननिवेदनत्वस्या क्रम-
विशेषो नावेक्षित ।

राजा—प्रियवचनमिति ।

देवो—(उत्थाय) जयतु महासेन ।

राजा—(सहर्षम्) प्रियवचनापरिहारा हि देवो । शस्यताम् ।

देवो—यद् महासेन आज्ञापयति । (उपविशति)

राजा—उत्तिष्ठोत्तिष्ठ, स्वैरभिमिधीयताम् ।

काङ्क्षुकीयः —(उत्थाय)तत्रभवताममात्येन शालङ्कायनेन गृहीतो वत्सराज ।

राजा—(सहर्षम्) किमाह भवान् इत्यारभ्य

राजा—किमुपरतो योगन्धरायण ।

काङ्क्षुकीयः —न खलु कौशाम्ब्या किल ।

राजा—यद्येव, न गृहीतो वत्सराज ।

काङ्क्षुकीयः—श्रद्धता महासेन ।

राजा—

न भ्रष्टाभ्युदयनग्रहणं त्वयोक्तं
ध्यावर्तनं करतलैरिव मन्दरस्य ।
यस्याहवेषु रिपवः कथयन्ति शौर्यं
योगन्धरायणगतानि च न स्वनन्ति ॥२९॥

काङ्क्षुकीयः —प्रसीदतु महासेन । वृद्धोऽस्मि ब्राह्मण खल्वहम् । न महासेन-
रामीपेज्जुतमभिहितपूर्वम् । इति यावत् ।

अभिप्रेकनाटकेऽपि पञ्चमाङ्के कथान्तरं गण्डद्वारेण सन्निविष्टम् ।
तद्यथा—

रावण —

व्यक्तमिन्द्रजिता । युद्धे हते तस्मिन्पराधमे
तदमणेन सह भ्रात्रा केन त्वं मोक्षयिष्यसे ।

(प्रविश्य) राक्षस —राघवे

रावण —ब्रूहि ब्रूहि । किं कृतं मनुजतापसेन ?

राक्षसः —

उदीर्णसत्त्वेन महाबलेन तद्धैश्वर त्वामभिमूय शोभम् ।

सत्तदमणेनाद्य हि राघवेण प्रसह्य मुद्वे निहतः सुतस्ते ॥

कथान्तरोपयोगः

कथान्तराणां बहुविधा उपयोगा रूपकेषु दृश्यन्ते । तद्यथा—

- (१) कस्यचित् पात्रस्य योग्यतायां द्विवरणम् । यथामिज्ञानशाकुन्तले नायिकायां प्रादुर्भावकथा । स्वप्नवामवदस्ते वा ब्रह्मचारि-प्रकरणेन वत्सराजस्य पद्यावत्यै स्वीकरणीयता ।
- (२) नायकोच्चित्रकार्यान्तरस्य प्रस्तावना । यथामिज्ञानशाकुन्तले मातङ्गि-मन्त्रादेन दुष्यन्तस्येन्द्रमहायायं गमनम् ।
- (३) थक्त्वितार्थस्य र्थवात् प्रस्तुतिः । यथा प्रतिज्ञायौगन्धरायणे कञ्चुकी महासेनाय वत्सराजघट्टणसंवाद आचरति ।
- (४) नायकस्य चारित्रिकवैशिष्ट्यस्य निदर्शनाय । यथामिज्ञान-शाकुन्तले धनमित्रस्य नौव्यसनात् तस्य सम्पत्तेर्विनियोजनेन राज-प्रजावत्सलता विगदीकृता । मृच्छन्तिके संवादककर्णपूरक-वृत्तान्ताभ्यां नायकस्य औदात्यं विगदीकृतम् ।
- (५) भाव्ययोः पक्षेपणम् । यथा प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य द्वितीयेऽङ्के कञ्चुकिना राज्ञे घोषवर्नीवीणाप्रदानम् ।
- (६) क्वचित् कथान्तर्द्वारेण मुख्यकथा प्रारभ्यते । तद्यथा चारुदत्ते विदूषकनायकयोर्वार्तालापमध्य एव—ततः प्रविशति गणिका-सम्भ्रान्ता विटन शकारेण चानुगम्यमाना इति दृश्येन वसन्तसेना-शकारविटादीनां कथान्तरं समाविष्टम् ।
- (७) महत्त्वपूर्णं गृह्यमुदाहर्यते । यथा कुन्दमालायां कुशलवयो राघवकुलजन्यता ।
- (८) अभिज्ञानार्पणम् । यथा पञ्चरात्रे त्रिगटेऽश्वदूतमन्त्रादेन पाण्डवानां विराट् उपस्थितिः ।
- (९) अद्भुत-विशालमपि कथान्तरम् । यथा स्वप्नवामवादात्तस्य पञ्चमाद्यां वै कञ्चुकीयवचनम् ।

नाटकेष्वज्ञातनायकत्वम्

प्रच्छन्नरूपा नायका नाट्यचमत्कार भूयिष्ठ जनयन्तीति कविभिर्नाटकेषु प्रायो नायकानामज्ञातकुलशीलता स्वैर समासादिता । अज्ञातपात्रस्य विषये प्रेक्षकाणां क्वचिदुत्का वर्तते—कोऽयं जन इति, किन्तु स प्रेक्षकैर्ज्ञातोऽपि रसस्थपान्नैर्बहुकाल यावदविज्ञात एवाचरन् प्रेक्षकाणां मानसे भूयः कौतुकं जनयति । भासस्तु तादृशानां पात्राणामनन्यतमं स्रष्टा ।

भासनाटकेषु

भासो नायक पुरुषान्तरितं कृत्वाज्ञातनायकत्वं वितनुते ।^१ स्वप्नवासवदत्ते नायिका वासवदत्ता केवलं योगन्धरायण एवाद्यन्तं जानाति । अन्ये जना केवलमन्तिमेऽङ्के एव सा वत्सराजपत्नीति पश्यन्ति । प्रथमाङ्के स्वयमपि प्रच्छन्नो योगन्धरायणस्तस्या मिथ्या गरिष्यं वर्णयति—

इयं मे स्वसा । प्रोषितभर्तुकामामिमामिच्छाम्यत्रभवत्या कञ्चित् कालं परिपालयमानाम् । इति

अस्या स्थितौ पात्रं भाभिप्रायममत्यं वदन् प्रेक्षकाणां प्रहृषं जनयति । तथा हि स्वप्नवासवदत्तस्य तृतीयाङ्के—

अयुक्तं परपुरुषसंकीर्तनं श्रोतुम् । इदं यदुशोऽगुम्फितमयं मह्यं च पद्मावत्यं च । इदं तावदोषधं किं नाम ।

चेदो— सपरनीमर्दनं नाम ।

वासवदत्ता— इदं न गुम्फितमयम् ।

वासवदत्ता— उपरता तस्य भार्या । तन्निष्प्रयोजनमिति ।

सा एकाकिनी वक्ति—अहो, अत्याहितम् । आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीये सवृत् ।

चतुर्थाङ्के प्रच्छन्नचरणा वासवदत्ता पद्मावत्याधोविधं सल्लपति—

वासवदत्ता— हला, प्रियस्ते भर्ता ।

पद्मावती— आर्यं न जानामि, आर्यपुत्रेण विरहोत्कण्ठिता भवामि ।

पद्मावती— यथा ममायपुत्रस्तथैव आर्या । वासवदत्ताया इति ।

१ पुरुषान्तरितं भा इत्यर्थेति स्वामीति प्रतिज्ञायोगन्धरायणस्य प्रथमाङ्के नायकवचनम् ।

वामवदत्ता— अतोऽप्यधिकम् ।

पद्मावती— कथं त्वं जानासि ?

वासवदत्ता— (आभगनम्) हम्, आर्यपुत्रपक्षपातेनातिक्रान्तं समुदाचारं । एव तावद् अणिष्यामि । (प्रकाशम्) यद्यन्यं स्नेहः, सा स्वजनं न परित्यजति ।

प्रचञ्चन्ता विना कुत ईदृशस्य रसभाजनिभंस्य हृदयोद्गारम्यावसरः ।

पञ्चमाङ्कुस्य तत्र स्वप्नदृश्यं, चतुर्थाङ्कु च विदूषकस्य राज्ञश्चात्मविषयकस्य सत्यापस्य वासवदत्ताया श्रवणं वासवदत्ताया प्रचञ्चन्तया विना न सम्भाव्येते । पञ्चाङ्कुस्योत्तरार्धे पुनर्वासवदत्ताया योगन्धरायणस्य च राज्ञा, पद्मावत्या वञ्चुकिना, धात्र्या चामिज्ञानं तेषां च विविधासु स्थितिषु भावसम्पत्तिप्रकटनञ्चाज्ञातनायकत्वविधानस्योत्कृष्टं प्रयोजनं नाट्यरसप्रवर्णयितुं च प्रमाणयते ।

अज्ञातनायकत्वं परमोत्कृष्टं विलम्बति भासस्याविमारकनामके नाटके । तत्र नायकश्चण्डभार्गवस्य शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षपर्यन्तं श्वपाकत्वमवाप्तवान् । तस्मिन् वर्षे कुरंग्या सह तस्य प्रणयव्यापारः प्रावर्तत । स आत्मानमन्त्यजं घोषयति किञ्च कौञ्जायनाऽमात्यं कथयति—महाराज, अकुलोऽहं कथमेवं सानक्रोशो भवेत् ।

अज्ञातनायकत्वस्य भासकल्पितं माहात्म्यं नाटकेऽस्मिन् भूतिकवचनेन भवति । तद्यथा—अत्रो प्रचञ्चन्नरत्नतां पृथिष्या । गृहं हि

छन्ना भवन्ति भुवि सत्पुरुषा कथञ्चित्

स्वैः कार्णर्गुरुजनैश्च नियम्यमानाः ।

भूयः परम्यसनमेत्य विमोक्तुकामा

विस्मृत्य पर्वनियमं विकृता भवन्ति ॥ १६

राजानं स वदति— नाय तादृशं (अन्त्यजं) । केनापि कारणेनात्मानमन्त्यजं चाच्छादयति ।

दैवं ह्य ब्रह्मजं तस्य वाक्यं

स्वात्र तेजं सौकुमार्यं बलं च

यद्येवं स्यात् सत्यमस्या त्यजत्वं

व्यथोऽस्माकं शास्त्रमार्गेषु खेदः ॥ १७

तस्य पितापि भूतिकवचनात्—

यस्माद् ग्रहाणिमृह्यो गृहं श्वपाक इति भाषेत ।

तस्मान् सपुत्रद्वारस्त्वं श्वपाकत्वमवाप्स्यसि ॥ ६६ ॥

तावत् प्रच्छन्नरूपेण यावत् सवत्सरं व्रजे ।

ततः सवत्सरे पूर्णे मुक्तापो भविष्यति ॥ ६८ ॥

प्रच्छन्नोऽप्यनुकूलितक्षराजभाव एतादृशो नायकः सर्वेषामाश्चर्यं जनयति । तथा हि—

नलिनका—किन्तु सत्त्वीदृशस्तादृशैर्गुणविशेषकुलीनो भवेत् ।

धात्रो—श्रुतं च मया भट्टिन्याः समीपेऽमात्ये विलम्बितम्—न स तादृशो दुष्कुराज इति । आत्मानं केनापि कारणेन प्रच्छादयतीति । देवा अपि नायकस्य प्रच्छन्नता-विषयकं विस्मयं व्यथयन्ति । तत्र देववाणी बभूव—

यदि च विमवरूपज्ञानमत्सादयत्यु—

नं तु कुलविकसना घतंते वृत्तिशुद्धिः ।

ध्रुवमिह कुलमस्य शोभ्यति प्राप्तकाले

स्यज कुलगतशङ्का साध्यता स्वान्तमेतत् ॥ २५

पेक्षका द्वितीयाद्याः प्रागेव प्रवेशके विदूषकेण विज्ञापिताः सन्ति—

भो न जानन्त्यवस्थाविशेषमीश्वरपुत्रा नाम । अतस्तत्र भवान्
अविमारकः ऋषिशापेन मुलम्परिभ्रष्टमन्त्रजकुलप्रवासमात्मनो विज्ञानं गुरु-
जनं चाचिन्तयत् इत्यादि ।

अज्ञातनायकत्वं भासस्य भूयिष्ठमभिप्रेतम् ।

आदौ प्रतिमानाटके प्रतिमावृत्तनायको दशरथो भरतेन नाभिज्ञायते ।

भरतमपि सुमित्रो नाभिजानाति । भरतं दृष्ट्वा स वक्ति—

अयं हि पतितः कोऽपि वयस्य इव पार्थिवः ।

भरतो मातृ नाभिजानाति । सुमन्त्रस्ता परिचाययति—इयं तत्र
भवतो रामस्य जननी देवी कौसल्या इत्यादि

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे रमण्यान् यौगन्धरायणो विदूषकश्च अज्ञाता
एवोज्जयिन्या विचरन्ति ।^१

कणभारे ब्राह्मणरूपधरं शक्रं वर्णं याचते । नाटकान्ते देवदूतस्त
व्यथयति—पुरन्दरेणानुगृहीतोऽसि ।

१ इदं पुरुषान्तरितं सोषाय नायकेन प्रयोजितमिति तत्रैव प्रथमाङ्के तेन
प्रकटीकृतम् ॥

मध्यमव्यायोगे भीमस्तु स्वपुत्रस्य घटोत्कचस्याविदितः । भीमेन पृष्टो घटोत्कच आत्मानं परिचाययति । यथा

भीम — का नाम भवता माता ?

घटोत्कच — धूयता हिडिम्बा नाम राक्षसो

कौरव्यकुन्दोपेन पाण्डवेन महात्मेन ।

सताया या महाभागा पूर्णेन द्यौरिवेन्दुना ॥ ३८

अस्या स्थितौ तपाश्चमत्कारचन्द्रित सवादोऽशोविष विरेसति—

घटोत्कच — किं मा प्रत्यभिजानीते भवान् ।

भीम — मत्पुत्र इति जाने

घटोत्कच — कथं कथं तव पुत्रीऽहम् ।

भीम — कथं ह्यप्यति । मर्षयतु भवान् । सर्वा प्रजा क्षत्रियाणां पुत्र-
शब्देनाभिधीयन्ते ।

घटोत्कच — भीतानामायुधं गृहीतम् ।

भीम —

शपानि सत्येन भयं न जाने ज्ञातुं तदिच्छामि भवत्समाये ।

किं रूपमेतद्भद्रं भद्रं तस्य गुणागुणतः सदृशं प्रपत्स्ये ॥

घटोत्कच — एष तं भयमुपदिशामि । गृह्यतामायुधम् ।

भीम — आयुधमिति गृहीतमेतत् ।

घटोत्कच — कथमिव ।

भीम —

काञ्चनस्तम्भसदृशो रिपूणां निग्रहे रतः ।

अथ तु दक्षिणो बाहुरायुधं सहजं यमः ॥

घटोत्कच — इदमुपपन्नं पितुर्मे भीमसेनस्य ।

भीम — अथ कोऽयं भीमो नाम ।

विश्वकर्ता शिवः कृष्णः शक्रः शक्तिधरो यमः ।

एतेषु कथ्यन्ता भद्रं केन ते सदृशः पिता ॥

घटोत्कच — सर्वे ।

भीम — धिगन्तमेतत् ।

घटोत्कच — कथमनृतमित्याह । क्षिपसि मे गुरुम् इत्यादि भीम-
पुत्रोपेक्षो-रञ्जकः सवाद आत्मनिगूहनं विना न सम्भवति । अज्ञातवासधर
भीममेव नायकं कल्पयित्वा पञ्चरात्रेऽभिमन्युना तस्येदं सवादो
विशिष्ट एव विलसति । तथा हि

बृहन्नला — किमयं तेन (भीमेन) पदातिना गृहीतः ।

अभिमन्युः —

अशस्त्रो मामभिगतस्ततीगस्मि ग्रहणं गतः ।

तस्मिन्नाशस्त्रं हि को हन्यादर्जुन पितरं स्मरन् ॥

भीम — शान्त शान्त पापम् —

सहजो मे प्रहरणं भुजो पीनासकोमलो ।

तावाभित्य प्रयुध्येय दुर्बलं गृह्यते धनुः ॥

अभिमन्युः — मा तावद् भो

बाहुरक्षोहिणी यस्य निर्याजो यस्य विक्रमः ।

किं भवान् मध्यमस्तातरतस्यैतत् सद्बुधं ध्वजः ॥

भगवान् — पुत्र, कोऽयं मध्यमो नाम ।

अग्रेऽपि पाण्डवा अज्ञातवासं विचरन्तो नाटकेऽस्मिन् अभिमन्युना
संलपन्तो महती काव्यधियः वितन्वन्ति ।

अथैवाभिमन्युर्बृहन्नलां तर्जयति —

किं भवान् धर्मराजो मे भीमसेनो धनञ्जयः ।

तस्मात् पितृवदाक्रम्य स्त्रीगता पृच्छते कथाम् ॥

अज्ञातनायकं स्वार्थं समीहमानं कचिन्मिथ्या वचुमुत्सहते । तद्यथा
पञ्चरात्रे बृहन्नला विराटेऽश्वरं प्रति प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः ।

अयं बाल्यात्तु सम्भ्रान्तो न वेत्ति प्रहरन्तपि

कृत्स्नं कर्म स्वयं कृत्वा परस्येत्यवगच्छति ॥

एतन्मे परिहार्याणां व्यावर्तनकृतं किण्वम् ।

सन्निरोधविवर्णत्वात् गोघास्यानग्निहातम् ॥

अभिषेकनाटके चतुर्थेऽङ्के वानररूपधारिणो शुकसारणो रावणस्य मन्त्रिणो स्वल्पकालिकमेवाज्ञातनायकत्वं प्रपद्यन्ते । तावद्विकृत्य विभीषणः कथितवान्—

एतो हि राक्षसेन्द्रस्य सम्मतो मन्त्रिणो नृप ।
प्राणान्तिकेऽपि व्यसने लङ्घ्ये शं नैव मुञ्चतः ॥

कालिदासीयनाटकेषु -

अभिज्ञानशाकुन्तलेऽविज्ञातयोर्नायिकया परस्परप्रेमं जन्यते । दुष्यन्तस्तु शाकुन्तलापरिचयं लभते किन्तु स स्वात्मपरिचये कथयति—
यं पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारं नियुक्तं साऽहमविष्मन्क्रियोपलम्भाय पुण्या-
श्रमदर्शनप्रमगेन धर्मरिष्यमिदमायात । इत्यनेन स आत्मानं स्पष्टतया न निवेदयति न चात्मापहारमेव सम्यक् करोति । तेन प्रागेवोक्तमासीत् राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेदिति । पञ्चमाङ्के तु शापवशादेव नायिका सत्यानभिज्ञाता बभूव । सप्तमाङ्के स्वपुत्रमेव नाभिजानाति । न च तापस्यो तमभ्यजानीताम् । तस्य पुत्रोऽपि पितरं नाजानात् । अस्मा स्थितौ तत्रत्यं पुत्रमिलनमुखदप्रसङ्गो भूयिष्ठं चारुतामावर्जयति ।

मालविकाग्निमित्रे नायिका मालविका, पीठमदिका साकृत्थायनी च नाटकस्यान्तिमेऽङ्के वस्तुतः परिज्ञाते । साकृत्थायनी तु वस्तुतः आर्वाकौशिकी यतिवेषधारिणी बभूव । मालविका पुनः माधवसेनस्य भगिनी । अतएव

प्रेम्यभावेन नामेयं देवं शब्दक्षमा सती ।
स्नानोद्यवस्त्रक्रियया पत्रोर्णवोपयुज्यते ॥

कुन्दमालायाम्

कुशलवभोरज्ञातत्वेन शोभते पञ्चमाङ्के । तत्र पिता रामो न जानाति यदिमी मे पुत्रकौ । बहुविधसंकल्पविवल्थानन्तरं प्रश्नात्तरद्वारेण तमारमि-
व्यक्तिं पथाननायकस्य मानसे भवति । स कथयति—

एतत्कुमारयुगलं वयसन्वयेन
श्यामान्तनं वपुषा विपदानया च ।

ता मेवितोतनयसम्भविनीभवत्स्या—

मादाय मामतितरा तरत्तं करोति ॥ ५१६

आकाशे' इति वचनेन तथैव कथान्तर प्रारब्धम् । तद्यथा—

कुशलवो सम्बोधितावन—

वाल्मीकिना मुनिवरेण महारथस्य
यासौ पुराणपुरुषस्य कथा निबद्धा ।
सा राघवश्रुतिपयातिथिता च नेया
कालरथ मध्यस्तपनस्य न तथनीयः ॥

इत्यनेन कथान्तरेणापरविध कार्यक्रमो रङ्ग उपस्थाप्यते । किमेतद्रा-
मस्य भावतरलता न्यूनीकर्तुमश्या वर्धयितुमेव प्रकल्पितमित्यत्र सहृदय-
विद्वांस एव प्रमाणा ।

परस्परप्रशतयोनिरुक्त्यो सवादस्य रमणीयता कुन्दमालायामधो-
लिखिते सन्दर्भे सम्यग्विलमति पष्ठाद्धे^१—

कुश —अपि भवन्तौ रामायणकथानायकौ रामलक्ष्मणौ ।

लक्ष्मणः —तौ क्लेशभागिनौ ।

कुश —किं नीता त्वया सीता ।

लक्ष्मण —(सलज्जम्) मया मन्दभाग्येन ।

कुश —किं सीता रामस्य धर्मपत्नी

लक्ष्मण —अयकिम् ।

कुश —अथ सीतायास्तद्गर्भस्य वा विदितं कश्चित् वृत्तान्तः ।

लक्ष्मण —विदितो मुष्मद्गीतेन

कण्ठ — ■ एष रामो नमनाभिराम

सीतामुताभ्यां समुपास्यमानः ।

यदृच्छया तिष्यपुनर्वनुभ्या

पाश्वर्त्यताभ्यामिव शतरश्मि ॥

कुशलवो—दिष्ट्या कुशलिनो रामदारा ।

कुश —अयि वत्स लव, कासौ वाल्मीकितपोनेने सीता नाम ।

१ वन्न कुशलवो न जानीतो यत्तयोर्माता सीतास्ति पिता वा राम । रामो न जानाति यदिमी बालौ मम पुत्रकौ । प्रेक्षकाणा नास्ति किञ्चिदेतद्विषयकम-
शातम् ।

लव —न काचित् । केवलं गीतनिबन्धनान्येतानि सीता सीतेत्यक्ष-
रणि ।

कण्व.—परिपूर्णं ततः काले क्षीरवेन्दुदिवारो ।

सीतापि जनयामास सा यमौ तनयावुभौ ॥

कुशलबो—जयन्तु महागज पुत्रजन्मना ।

कण्व —आतावस्योचितं कर्म विधानो यथाक्रमम् ।

तच्चकार तयोर्नाम भुनि. कुशलवार्ति ॥

कुशलबो—रुचमयः स । हा तात त्रायस्व (सर्वे परस्परमालिङ्ग्य मोहं
गच्छन्ति)

मुद्राराक्षसे

वहूना मुद्राराक्षभोयपानाणां यायार्थविद् केवलं चाणक्य एव प्रतीयते ।

स राक्षसाय भ्रान्तिं दूरीकर्तुं नाटकान्ते तेषां वास्तविकं स्वरूपं
विवृणोति । तद्यथा

चाणक्य —अमात्यः राक्षसः नेमौ चाण्डालौ । अयं क्षत्रं दृष्टपूर्वं एव

भवता सिद्धार्थको नाम राजपुरुषः । योज्यसौ द्वितीयः क्षोड्धि

समिद्धार्थको नाम राजपुरुष एव—अपरः च ।

भृत्या भद्रभटादयः स च तथा लेखः स सिद्धार्थकः इत्यादि ७९

नागानन्दे

नागानन्दे मित्रावसु स्वभगिन्याः परिणयस्य प्रस्तावं नायकस्य
विचारार्थं पुरस्करोति । स प्रस्तावो नायकेन न स्वीक्रियते यद्यपि तस्या
भगिनी एव नायकस्य मनः आपा वभूव । अत्र नायको न जानाति मन्मथ
प्रणयिनी मित्रावसोभगिनी एव । भगनाद्याः प्रणयिनी मरणमेव शरण-
मभ्यवस्यति । अत्र नायको भ्रमवशाद्भागिकामुपेक्षत इति प्रेक्षकाणां
ज्ञातमेव ।

नायकनियोगानुशीलनम्

उच्चावचा सर्वे नायका सनातनोचित्याचार-विचार-धारणया
स्वोचितव्यापारेष्वेव नियोजनीया इति कवीना महान् भरो भवति ।^१
नैतन्म्य विषयस्य सम्यगनुशीलन काव्यशास्त्रादिषु दृश्यते । अत्रोपजीव्य-
नाटकानामुदाहरणेन नायकनियोगस्य दिग् प्रदिशश्च सकेतिता सन्ति ।
इदं प्रकरणे कवीनामुपयोगाद् भूयिष्ठमावर्जनीयम् ।

भारतीयधारणानुसारेण योनिदृष्ट्या प्रायः त्रिविधा नायका विलसन्ति
काव्येषु—दिव्या, दिव्यादिव्या, अदिव्या (मानुषा) च । तत्र देवेषु
शङ्खेण आरम्य राजमणिसाक्षान् यावद् देवर्षयश्च सर्वेऽन्तर्भूता दिव्या
एव । दिव्यादिव्यास्तु राजान एव । ते लोकपालांशेन समुद्भूता देवा
मानुषयोनिषु जाता अदेवा भवन्ति । रूपकेषु ते सर्वे पात्रीक्रियन्ते ।
अदिव्यास्तु मानुषी प्रजा भवति ।

पूर्वोक्तान् व्यतिरिच्यपि नायका वर्तन्ते । ते तिर्यञ्च (पशुपक्षिणः)
वनस्पतयश्च भवन्ति । वाणी-विहीना अपीमे रङ्गेऽनुभावप्रपन्ना कविदृशा
प्रेक्षकान् विलोभयन्ति ।

नाटकेषु वेदपुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धानामुपासकयानां प्रतिमस्कारोऽभि-
नवकाव्यार्थानां समन्वयेन सम्भवति । तत्र कल्पितेष्ववान्तरवृत्तेषु किंविधो
नायकः कस्मिन् कर्मणि नियोजनीयः इति जिज्ञासा साभिप्राया । नायकेषु
सर्वप्रथमं स्थानं राज्ञ एव विद्यत । स एव रूपकोत्तमस्य नाटकस्य प्रधान-
नायको भवितुमर्हति । अत एवास्मिन्नित्यन्धे राजा प्रथमस्थानीयः ।

राजा

पुरांदम्भा राजानो दिव्यनायकैरपि मगता न केवलमिह लोकेऽपि तु
देवलोकेषु परलोकेष्वपि नान्यत्र शाद् विचरन्ति स्म ।^२ परवर्तिनो राजानः

१ अभिनवगुप्तानुसारेण बहुविधं नाटकीयं विद्यानं वचिबनस्मरणार्थं भवति ।
अभिनवभारती द्वितीये भागे पृष्ठम् १२८ ।

२ अत्र रामायणमहाभारतपुराणनासावधिता राजानः प्रथमकोटा अपरे
च परवर्तिन एतिहासिकाश्च राजानो द्वितीयकोटा अवलम्बा ।

साधारणतो मानवलोक एव विलसन्ति । मृगयादिव्यसनापन्ना राज्य-
वैषम्यनिगृहीता वा वनेषु, अरण्येषु पर्वताघृत्यकासु च इतस्ततो भ्रमन्तस्ते
स्वोद्देश्य साधयन्ति । तेषां राजप्रासादावधिका प्रवृत्तयः साधारण्येन
शृङ्गारप्रवणाः प्रदर्श्यन्ते । युद्धभूमिस्तु राज्ञा प्रेष्ठैव । सा कविभिर्वीर-
रसस्य निष्पत्तये राजव्यापारविषयीक्रियते । यज्ञादिकारिणो वा पुण्य-
प्रेक्षा वा दिव्यप्रसादानुग्रहकामास्ते मुनिभूमिषु प्रवर्तन्ते ।

राजा नायक एव शृङ्गारस्य च वीरस्य चाङ्गिरमयोरानन्दरनोद्दीपनविभाव
प्रतिपद्यते । प्रथमं तावच्छृङ्गारे दक्षिणं पूर्ववृत्ता नायिका स्वप्नस्यैव सौत्कण्ठ्यं
स्मरति । स्वप्नवासवदत्तस्य पञ्चमेऽङ्के स स्वप्नायते । न कामवासना-
पूरोऽपि तु विशुद्धशृङ्गारसत्त्वापन्नः स राजते । स्वप्नवासवदत्तस्य षष्ठाङ्के
घोषवतीवीणायाः पुनर्लाभेन—तां चोपनीतामङ्के कृत्वा मोहं गतो वत्स-
राजः सानुकोश इति । स शृङ्गारात्मकः पूर्वावस्थितः स्मरति । वामवदत्ता-
याश्चिन् दृष्ट्वा तस्य निवृत्तिं जायतति तस्य दक्षिण्यस्य परां काष्ठां । वस्तुतो
नाटकस्य नायका राजा वा राजकुमारो वा प्रकरणस्य च नायकोऽमात्यः,
सार्ववाहो बिटो वा—एते सर्वे सर्वतः स्वकीया शृङ्गारवृत्तिं स्वनन्ति ।
कवयो न सम्भाष्यं शाश्वतं पश्यन्ति वर्णयन्ति वा । वियोगं विचित्रितो
नायिका-सम्बन्धः, कविभिः सातिशयः कृतः । वियोगमसहमाना नायिका
नायकाश्च प्राणास्त्यक्तुमुद्युक्ता दृश्यन्ते । तत्र को हेतुरिति अविमारकैः
नायकः स्वयमेवात्मगतः भूतः—

निर्याजः परिचयवर्धमानरागा
हृष्यामभिनवयौवना मनोज्ञाम् ।
त्यस्वा तां क्षणमपि वञ्चितोऽस्मि जीवन्
कष्टोऽस्य क इह भवेत् कृष्णभावः ॥ ४ ३

वीरे पुनरनुक्तापि सप्रपञ्चं पतिफल्येव कविवाचा कवचित्सिद्धया
वा राज्ञः पराक्रमशालिता । तद्यथोदयना निर्वर्णयति—

उत्पत्य नागे द्रनुरङ्गतीर्णे तमार्चयि दास्यन्मन्दशम् ।
विकीर्णवाणोऽथतरङ्गभङ्गे महाणवाभे युधि नाशयामि ॥

स्वप्न ५ १३

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे स्वयमेव वत्सराजा युध्यते । वशानुगता क्षत्रिय-
राजानां सतिविभ्राजते ।

तत्तु भासेनेधवाकूणा प्रसङ्गेन वर्णित प्रतिमानाटके—

एते ते देवतानामसुरपुरवधे गच्छन्त्यभिसर-
मेते ते शक्रलोके सपुरजनपदा यान्ति स्वसुकृतैः ।
एते ते प्राप्नुवन्त स्वभुजजलजिता कृत्स्ना वसुमती-
मेते ते मृत्युना ये चिरमनवसिताश्छन्द मृणयता ॥ ३ ७

राजकार्याणि रङ्गेऽपि कानि स्थिरिति भासेनाविमारके परिगणितं
सक्षेपेण—

धर्मं प्रागेव चिन्त्य सचिरमतिगतिं प्रेक्षितव्या स्वबुद्ध्या ।
प्रच्छाद्यो रागरोषौ मृदुपक्षगुणो कालयोगेन कापी ।
ज्ञेय लोकानुवृत्त परचरनयनेर्मण्डल प्रेक्षितव्य
रक्ष्यो यत्नादिहात्मा एणशिरसि पुन सोऽपि नावेशितव्य ॥

१ १२

दुष्टा राजानो हीनप्रवृत्तौ व्यापृता भवन्ति । दूतवाक्ये दुर्योधनं कुष्ण
प्रत्यवाच्यानि वदति ।

शृङ्गारिता एव राजानः कालिदासस्य महिष्ठा । अभिज्ञानशाकुन्तले,
विक्रमावशीये, मालविकाग्निमित्रे च नूतननायिकापाशबद्धा विलसन्तः ।
एव महाकवेर्विपयिणी कविकलगुहः कालिदासो विलास इत्युक्तिः सार्थ-
यन्ति । सापराधो राजा चण्ड्या इरावत्या पादयो पतति इति दिक् ।

राजा शृङ्गारितः सम् प्रणयिनायको रगपीठे मनसा वाचा कर्मणा
कास्काश्च भावान् नोद्धाटयति । तथा हि राजा मालविकां प्रति—

परिगृहाण गते सहकारतात्त्वम तिमुक्ताल्लतान्तरित ममि ॥ ४ १३
तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदासानिश्चयनम् ॥ ५ १४
तदनुगृह्यता चिरानुरक्तोऽयं जनः ॥ (इति सश्लेषनुपजनयति ।)

स स्वगतमेवाभिनवप्रणयाह्लाया नायिकाया अनुभावान् निदर्शयति—

हस्तं कम्पयते रुणद्धि रशनावशापारलीलाद्गुलीं
स्वीं हस्तौ नयति स्तनावरणतामालिङ्ग्यमाना बलात् ।
पातु पक्ष्मलनेत्रमुन्नमयत साचीकरोत्यानम् ।
व्याजेनाप्यभिलापपूरणसुखं निर्वैतर्यत्येव मे ॥ ४ १५

ता स निवेदयति क्वचित्—अज्ञाकरन्वमङ्गिम्य यथा वृत्तार्थ इति ।
निर्दोषदर्शना कन्यका भवतीति भारतीयाचारविधानेन राजान्तरहितो
भूत्वा वार्त्ता शृणोति शकुन्तलादीनाम् ।

बहुनायिकोऽपि राजान्यासा सुन्दरीणा निध्यानेनात्मानं पूर्वप्रणयिनी-
नामोप्याक्रोधमानपरुषभाषणादीनां पात्रीकरोति । अनेन शृङ्गार-
समृद्धिर्नाटकेषु विलसति । विक्रमोर्वशीय उर्वशीसंगत पुरुखा विद्याधर-
दारिकामुदयवती निध्यायति । तदनुर्वशी कृपिता ।

प्रणयिन्या देवदृविपाकोत्थे वियोगे राजा (नायक) क्वचिदुन्मत्तवेप-
सन् कार्याकार्यविचारणाविमूढ इतस्तत् परिभ्रमन् यं कमपि सम्योध्यति,
यत् किमपि चेष्टने वदति वा^१ । तत् सर्वं शृङ्गारप्रवणमेव प्रवर्तते ।

राजा पुत्रवती राज्ञी प्रणयोरुपयोग्या मत्वा तां परित्यजन्निवान्या
कामपि रूपधियं वामयते^२ ।

भरतानुसारेण बहुविधास्तत्र रमण्यां राजप्रणयभाजिन्यो बभूवुः ।
अज्ञातकुलशीला अपि नवयुवतयो यौवनसमृद्ध्या तस्य प्रणयपाशेन
प्रसादावचनेन च स्वायत्तीक्रियमाणा दृश्यन्ते । अभिज्ञाने शकुन्तला विक्रमो-
र्वशीय उर्वशी, मालविकाग्निमित्रे मालविका च पूर्वत एव पाणिपीडितानां
नायकानां प्रणयपाश आगृह्णा^३ । कतिपय पौराणिकराजा इन्द्रादीनां
मपि दुष्कर कार्यं साधयन्ति । अभिज्ञानशकुन्तले दुष्यन्ते दुर्जयं दामवगण
हन्ति । विक्रमोर्वशीयं पुरुखा केशिना हतामुर्वशी प्रत्याहृत्येन्द्रस्य प्रिय-
माचरति । नारदेन नाटकान्ते पुरुखसो देवनियोग उपकल्पितः —

त्वत्कार्यं वासव । वर्यान् त्वं च तस्येष्टमाचरे ।

सूर्यं समेधयत्यग्निमग्निं सूर्यं स्वतेजसा ॥ ५ २०

राजा तपोवनरक्षक इति सम्यगालोचितमभिज्ञाने सत्योर्वचनेन—
राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नामेति । परतः ॥ आश्रमवासिना प्रार्थना
मन्यमानस्तपामिष्टिविघ्नमपाकरोति ।

शौर्यादीनामपराधानां समक्षमागतानां विषये राजा क्वचिन् स्वनिर्ण-
येन प्रथमास्पदमभवत्^३ ।

१. एतत् परमं निदर्शनं विक्रमोर्वशीयस्य चतुर्थोऽङ्कः प्रस्तौति ।

२. विक्रमोर्वशीयस्य पञ्चमऽङ्कः विदूषकं प्रमाणयति—मा वृद्धा मां राजा
परिहरिष्यति ।

३. अभिज्ञानशकुन्तलस्य षष्ठ्यङ्के दुष्यन्तः समुद्रवर्णिङ्कः सम्यगतिविषय
विनियोगं करोति । तत्र प्रवेशक गोत्रगुणोपकस्याहर्तारः सम्यगतिविषय
पुरस्काराः च ।

कालिदासीयो नायको राजा दुष्यन्तो निपुणतमश्चित्रकारो वर्तते ।
तेन कृतं शकुन्तलाचित्रं दृष्ट्वा सानुमती समीक्षते—अहो, एषा राजर्षे-
निपुणता । जाने सखी अग्रतो मे वर्तत इति । राजा स्वयं चित्रकार्यं वर्णयति—

कार्यां सैकतलीनहसमियुना स्रोतोवहा मालिनी
पादाम्तामभितो निपण्णहरिणा गौरीगुरो पावना ।
शाखालम्बितवल्कलम्य च तरोनिर्मातुमिच्छाम्यघ
शृङ्गे कृष्णमृगस्य धामनयन कण्ठ्यमाना मृगोम् ॥

यथा पूर्वमेव वर्णितं पौराणिकराजा देवानामपि साह्यमनुतिष्ठन्ति
स्म । महाराजो दुष्यन्तोऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य सप्तमेऽङ्के महेन्द्रस्य शत्रून्
क्षत्वा स्वर्गलोकान्मर्त्यलोकमवतरति ।

अपराद्धो नायक क्षमाप्राप्त्यैव नायिकायां पादयोः प्रणिपतति ।
अभिज्ञानस्य सप्तमाङ्के दुष्यन्त एव करोति ।

अनुत्तमो भवति कश्चिन्महानायको योऽपरेषा प्राणरक्षार्थमात्मनिवेदनं
करोति । नागानन्दे जीमूतवाहन ईदृशो नायको नागानामानन्दायैव
समाचरति । त वर्णयति शङ्खचूड —

अहो जगद्विपरीतमस्य महासत्त्वस्य चरितम् । कुत
प्राणास्तानि स साधुस्तृणमिव कृपया यं परार्थं ददाति ॥ ४ १५

उत्तररामचरितस्य रामो महासत्त्व प्रतिजानीते—

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

‘राजः समुदाचारः’

राजा यथायोग्यं समुदाचारं व्यवहरति । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य
द्वितीयेऽङ्के स ऋषिकुमारको समीपं दृष्ट्वा सनादुत्याय अभिवादयते ।
ताभ्यामुपहृतानि फलानि स सप्रणामं गृह्णाति । भार्गवो भरीचमृषि
प्रदक्षिणीकृत्यैव नायको दुष्यन्तो गन्तुमिच्छतीति कालिदासेनाभिज्ञान-
शाकुन्तले निर्दिष्टम् ।

राजाकाक्षत्—

प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पायिव सरस्वती श्रुतिमहनी महीयताम् ।
ममापि च क्षायन् नोललोहिन् पुनर्भव परिगतशक्तिरात्मभू ॥

पितरौ

पितरौ स्वसन्तानस्य हितं समर्पयन्ति साहच्येन, सदुपदेशेन^१ समा-
श्वसनेन च । वेणीसंहारे धृतराष्ट्रः पञ्चमेऽङ्के दुर्योधनं बुद्ध्याद् विरक्तुं
सविनयं परामृशति ।^२ पुत्रं पितरौ यथायोगं समाश्वसयति वेणीसंहारे ।

पुत्रेण कृते दोषे पिता तस्य परिहारं विद्वानु यतते । वेणीसंहारे दुर्यो-
धनोऽश्वत्यामानं परिवदति । तदा धृतराष्ट्रस्तयोर्मैत्र्यमविघटितं यथा
स्यात्तथा यतते । सोऽश्वत्यामानं सन्दिशति—

अनुजनिघनस्फीताच्छोकादतिप्रणयाच्च यद्

विकृतवक्त्रे माम्भिन्व क्रोधश्चिरं क्रियतां स्वया ॥ ५ ४१

पुनार्थं मातुः प्राणपणेनाश्रयसायं स्वाभाविक एव । नागानन्दे
नागमाता स्वपुत्रस्य प्राणरक्षार्थमात्मानमेव गरुडभीजनमिति निवेदयति ।
तामेव मातरं पुनो निवेदयति—

समुत्पत्स्यामहे मातर्यस्या यस्या गतौ वयम् ।

तस्या तस्या प्रियसुते माता भूयास्त्वमेव न ॥ ४ २०

भ्रातरः

भ्रातृभिः सह व्यवहारस्तु नाटकेषु सुसंस्कृतनायकानां परमादर्शं
विचिनुते । प्रतिमानाटके अभिषेके, बालरामायणे च रामलक्ष्मणभरता
उदात्तगुणरत्नानां महार्णवा एव विलसन्ति । भ्रातुरर्थं साधयितुं प्राणा-
नपि त्यक्तुं समुद्यता दृश्यन्ते इमे भ्रातरः ।

वेणीसंहारे पाण्डवानां भ्रातृत्वं समुचितम् । भाविकार्यजातं परित्य-
ज्यापि युधिष्ठिरस्तत्र भ्रातृन् प्रत्यात्मनो नैराशं कारुण्यं च व्यनक्ति ।
भ्रातुरन्त्यमरणे ॥ आत्मानं चितायां क्षेप्तुमुद्युक्त एव ।

दुर्योधनोऽपि दुष्प्रातृणां सुखदुःखयोः समभागी सर्वथात्मानं कृतार्थ-
यति । तथापि कतिपयनाटकेषु राक्षसानां वानरादीनां च भ्रातृभावो
न तादन्मानं स्पृहणीयः ।

१ सञ्जयः— मातुः प्राणिति तावदुपदेष्टव्यमूभिर्विजयीषु प्रभावताम् ।

२ गांधारी—एव ते शीघ्राञ्जलिः । निवर्तय समरम्भापारात् ।

धृतराष्ट्रः ॥—मानं वैरिषु युञ्जत तात पित्रावन्वाविमो पाण्डव ॥ ५ ५

पुत्र

नाटकेषु पुत्र प्रकरणेनानिश्चय मारुवं भजते । नायकस्य पुत्र स्पृहणीय एव प्रदर्शितः सम्कृतनाटकेषु । नैकनाटकेषु पुत्रस्य चाट विलक्षित कविभिश्चाह चर्चितम् । तेषु मृच्छकटिकमनुत्तममेव, यत्र मृच्छकटिका पुत्रार्थमेव कल्पिता नाटकीयकथाप्रपञ्चमामूत्रयति ।

निर्विकारचित्तस्य बालस्य स्वामाविकोक्तस्य कविभिः साधु गृह्यन्ते प्रेक्षकाणां प्रीतये । तद्यथा मृच्छकटिके पठेऽङ्गे—

दारक — रदनिके कैषा ।

रदनिका — जात, आर्यां ते जननी भवति ।

दारक — रदनिके, अलोक त्व भणसि । यद्यस्माकमार्याजननी, तत्किमर्थमरुहता ।

तत्रैव दशमेऽङ्के पुनर्यथ्यभूमिदृश्येन ।

रोहतेन — अरे चाण्डाला मा भारयत मुञ्चत पितरम् ।

रुतभङ्गे करुणनिर्भरा वाणी दुर्जयस्य प्रेक्षकान् द्रावयति । तद्यथा-
भग्नोरोदुर्घोषनस्याङ्क आसन जिन्क्षतो दुर्जयस्य वचनम्—

दुर्जय (दुर्घोषनम्)—अहमपि खलु तेऽङ्क उपविशामि । कुत्र नु खलु महाराजो गमिष्यति ।

दुर्घोषन — भातृशतमनुगच्छामि ।

दुर्जय — मामपि तत्र नय ।

स पितर दुर्घोषन पितामहसमीप नेतुमुद्यतो वर्तते ।

अवतरयामा तु दुर्जयमभिषेक विनैव राजपदमर्पयति—

विनाभिषेक राजा त्व विप्रोक्तेर्वचनेर्भव ।

कालिदासस्तु जिष्णुना पुत्राणाञ्च वर्णनं सस्पृह करोति । अभिज्ञान-
शाकुन्तले सोऽयं कालिदासो भरतस्य प्रकल्पितवृत्तेन भारतमेव शश्वत्
समुत्साहयति । तद्यथा

बाल — जृम्भस्व रे सिंहशावक, जृम्भस्व दन्तास्ते गणयिष्ये ।

पिता दुःशान्त्यन्त परिलक्ष्य किञ्चित् साधु वदति—

स्पृहयामि खलु दुर्ललितायास्मे—

“आलक्ष्यदन्तमुकृत्ताननिमित्तहासै” इत्यादि ।

बालो दुःपन्त प्रत्याख्याति—न खलु त्वम् । दुःपन्तो गम तात ।

युवा पुनः परामर्शेन पितुः सहायमाचरतीति सनातनरोति ।
'नागानन्दे मित्रावसुर्जामात्रे कः उपहारो देयः' इति निर्णेतुमाहूयते ।

उत्तररामचरिते खलु पुनस्य भूमिकाभूतसंचर्याति । तद्यथा—
तमसा—प्रसवः खलु प्रकुप्यन्ति स्नेहस्य । परं चेतदन्योन्यसंश्लेषणं
पित्रोः ।

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्लेषात् ।

आनन्दप्रस्थिरेकोऽग्रमपत्यमिति पठ्यते ॥ ३१७

कुमार

उत्तररामचरिते चतुर्थपञ्चमाङ्कयोः राजकुमाराणां भूमिका सातिशयं
पराक्रमगमिता शोभते । तत्र लवः कुशश्चन्द्रकेतुश्च द्वादशवर्षीया रण-
भूमौ युववद्व्यवहरन्ति लोकान् प्रीणयन्ति च रघुकुलोचितशौर्येण
विनयमौष्ठवेन च । एक एव लवश्चन्द्रकेतुर्मनाधुरधरान् पराभवति
जृम्भकास्त्रादिप्रयोगेण शाययति च ।

कुमाराणां शौर्यपथपद्धतिर्भासस्य पञ्चरात्रेऽभिमत्यो पराक्रम-
निदर्शनैनादर्शभूता ।

अनुनायकः

प्रधाननायकस्यानुवर्तिनो विलसन्ति नाटकेषु लक्ष्मणादयोऽनुना-
यकाः । ते नायकस्य भ्रात्रादिकाः कौटुम्बिका भवन्ति, मित्राणि वा
सुहृत्कार्यं साधयन्ति । आत्मत्यागिनस्ते प्रधाननायकस्यान्तरङ्गभावेन
तेषामाशानुमारिण आदर्शभूता रात्रन्ते ।

हनुमान् वा लक्ष्मणोऽनुनायकवोऽपि समुपस्थापयति ।

मित्रम्

नाटकेषु राज्ञो मित्रं तु विदूषको विदित एव । अमात्यादीनामपि
मित्राणि क्वचिद् भूयिष्ठनुदात्तभरं निर्वहन्ति । तद्यथा मुद्राराक्षसे चन्दन-
दासः । स कञ्चित्कालं राक्षसस्य स्वमित्रस्य विषमे समुपस्थित्यते गृहजनं
गोपायति । तदा चाणक्येन स विवदते—

चाणक्यः — तत्क्रियता सुहृद्वचः । समर्प्यता राक्षसगृहजनः । अनुभूयता
विचित्रा राजप्रसादः ।

चन्दनदासः — नास्ति मे गृहेऽमात्यगृहजनः ।

राक्षसो दिवायेऽङ्गु तं गृहसम् इति वदति ।

चाणक्य — तद्वद परकलत्रेणात्मनः कलत्र जीवितं च ।

चन्दनदास — आर्य किं मे भयं दर्शयसि । सन्तमपि गेहेऽभात्य-
राक्षसस्य गृहजनं न समर्पयामि, किं पुनरसन्तम् ।

चाणक्य — चन्दनदास, एष ते निश्चयः ।

चन्दनदास — बाढम् । एष मे निश्चयः ।

चाणक्य — (स्वगतम् साधु चन्दनदास, साधु ।

सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जनः ।

क इदं दुष्करं कुर्याद्विदानीं क्षिप्रिणा विना ॥ १-२३

(प्रकाशम्) चन्दनदास एष ते निश्चयः ।

चन्दनदास — बाढम्

चाणक्य — (सक्रोधम्) कुयस्मिन्, दुष्टयणिकु, अनुभूयतां तद्दि नर-
पतिं क्रोधः ।

चन्दनदास — सज्जोऽस्मि । अनुतिष्ठतु आर्य आत्मनोऽधिकार-
सहसम् ।

चाणक्य — उच्यतां दुर्गपालो विजयपालः । गृहीतगृहसारमेन सपुत्र-
कलत्रं सयस्य तावद्वक्ष्यामि यवन्मया वृषकाय कथ्यते । वृषल एवास्य प्रागह्वर-
दण्डमाज्ञापयिष्यति ।

चन्दनदास — दिष्ट्या मित्रकार्येण मे विनाशो न पुरुषदोषेण ।

कीरसहायः

युद्धप्रवृत्तिपरक्षेपेण नाटकेषु प्रधाननायकस्य विविधयोग्यताप्रपञ्चा वीरा
साहसमाचरन्ति । तेषां समीक्षादृष्टिं क्वचिन् क्वचिदनुत्तमैव विलसति
तद्यथा द्रुतघटोत्कचे भीमपुत्रस्य घटोत्कचस्य कीरवश्रेष्ठतृतराष्ट्रमधिकृत्य
समीक्षा—

अयं अयमत्रभवान् धृतराष्ट्रः । अनार्यशतस्योत्पादयिता । अयं तनु-
कलितगम्भीराकृतिसिंहेषः । आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

वृद्धोऽप्यनाततबलोगुरुसहतास

श्रद्धेरूप इव पुत्रशतस्य धृत्या ।

मन्त्रे सुरैस्त्रिविवरक्षणजातशङ्क-

स्त्रासान्निभीलितमुखोऽनभवान् हि शृष्टः ॥

सौलुषमिदं वचः समीक्षागर्भमेव चरित्रचित्रणकलायां परमोत्क-
प्रस्तौति ।

म घटोत्कचो दुर्योधन प्रति ब्रूते - राक्षसेभ्योऽपि भवन्त एव क्रूरतराः ।
ईदृशाना पराक्रमशालिना धनुषक्षस्योत्साहशतनभपि प्रधानं कर्म
प्रशस्यम्भवति । तद्यथा घटोत्कचस्य -

दष्टोष्ठो मुष्टिमुद्यम्य तिष्ठत्येव घटोत्कच ।
उत्तिष्ठतु पुमान् कश्चिद् गन्तुमिच्छेद्यमालयम् ॥

वीरसहाया परिवारे गणिता भवन्ति । बालचरितस्य द्वितीयस्याङ्क-
स्यान्तिमे भागे शूलः कुण्डोदरो मनोजवो नीलरश्च कात्यायन्या सहायका-
स्तस्या परिवारे भासेन गणिताः ।^१

युध्यमाना धीरो विश्रमितायोधनध्यापारो कदाचिदन्येषा महावीराणां
सम्बन्धिना धनुर्वेदशिखा चतुरत्वं प्रेक्षितुं सहमती बभूवतु ।^२

वेणीमहारे कर्णो वृषमेनोऽश्वत्यामा च प्रथिता वीरसहाया सन्ति । तेषां
पराक्रमान् यथायोगं नाटकमिदं चिनयति ।

अमात्य, मन्त्री सचिवः

अमरकाशे तु मन्त्री धीमचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवाः । यत्र-यत्र
राजा तत्र-तत्र तस्य मन्त्रिण आवश्यकतानुसारेण वर्तन्ते ।^३ योगन्धरायणो
मन्त्रिभिः परामृष्य लावाणजदाहृष्यपदेशेन राजमहिषी स्वप्नवासवदत्ते
प्रच्छादयति अपनयति या ता न्यासे निक्षिपति च ।^४ सर्वमेतन् कौशाम्बी
परिपालयामीति भत्वा विधत्ते । ह्मण्वान् नामको मन्त्री राजानं
पर्यवम्यापयति परिचरति च । तत्रैव 'अनाहारे तुल्य' इत्यादि ।

पष्टेऽङ्केऽमात्यस्य माहात्म्यं विशदीकृतं राज्ञो वाचा -

मिथ्यान्मादेश्च युद्धेश्च शास्त्रदृष्टेश्च मन्त्रिते ।

भवद्यत्नं खनु वयं मज्जमाना ममुदधृता ॥ ६.१८

१ तदा प्रविशति कात्यायनी सपरिवारेत्यनेन स्पष्टीकृतम् ।

२ वेणीसहारे चतुर्षाङ्के भीमकर्णौ ।

३ योगन्धरायणेन प्राक्तनम् -

रिपुनगरं वा भगवन् वा चनं वा पुनरचिगतं राज्यं पाश्वतः इत्यादयोऽयम् ।

इत्यनेन राजमात्स्यया सन्निहिरेऽ विश्रुतः ।

४ यदा मन्त्रिभिः सहसमर्थितं तथा परिणमति । स्वप्ने प्रथमेऽङ्के ।

प्रतिज्ञायौगन्धरायण उभयपक्षयोर्मन्त्रिण काले-काले युद्धभूमाव-
युध्यन्त ।

विपत्तिकाल आत्मरक्षार्थं राजामात्यमेव प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य
प्रथमाङ्के स्मरति । तद्यथा मन्त्रिणा यौगन्धरायणेन प्रकाशितम्—

रिपुनृपनगरे वा वन्धने वा वने वा
समुपगतविनाश प्रेत्य वा तुल्यनिष्ठम् ।
जितमिति कृतबुद्धिं वञ्चयित्वा नृप त
पुनरधिगतं राज्यं पार्श्वतः श्लाघनीयम् ॥ ११४

इति मन्त्रिणो विशेषस्यापि कायदिशार्मिगति । मन्त्रि विशेषा
प्रतिज्ञानीते—

मौचयामि न राजान नास्मि यौगन्धरायण ॥ ११६

अविमारकेऽमात्यः कौञ्जायनो भर्तृदारिकाया उपवन-न्यहारे रक्षार्थं
सहगच्छति । कस्मै राजकन्या प्रदेयेति भूतिक अमात्यो निवेदयति ।

चाणक्यो राक्षसश्च मुद्राराक्षसे मन्त्रिद्वयं राजते । एतयोर्द्वयोश्चाणक्यो
मन्दवशः समुत्थातितवान्, चन्द्रगुप्तं राष्ट्रपदमधिष्ठापितवाञ्च । सोऽयम-
मात्यो निवेदयति—धृपल एव केवलं प्रधानप्रवृत्तिरस्मांश्चारोपितराज्य-
तन्त्रभारं सततमुदास्ते । अयममात्यः न केवलं कुटिलनीतिज्ञ एवापितु
कूटविद्यां साधयन् देवगुहमप्यतिशेते । न राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्य किमपि
करणीयं विद्यते । अयं तु चाणक्योऽमात्यो यो निश्चिनोति—किं करणीयं
चन्द्रगुप्तस्य प्रतिष्ठापनार्थम्, केन प्रकारेण तत् करणीयम्, कं कुत्र नियोज्य,
राजापि कथं नियोज्य प्रतिद्वन्द्वी केन प्रकारेण स्वहितार्थं सम्राट् इति ।
न तस्मै पापं वा पुण्यं वा विशेषपरमपितु येन केन प्रकारेण सिद्धिं कथं
भवेदिति स चिन्तयति, करोति, कारयति च । अनिशं जायति चाणक्यः ।
यौगन्धरायण इव महामात्योऽयं चाणक्यः स्वजनानात्मनो विरवासघातिन
इव कृत्वा परपक्षस्य रवञ्चनीयं करोति । स कथयति— तत्कारणमुत्पाद्य
कृतकृत्यतामापादिताश्चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनो भद्रभटप्रभृतयः प्रधानपुरुषाः ।

मुद्राराक्षसे मन्त्री सर्वाधिकारप्रपन्नो वर्तते । चन्द्रगुप्तस्तु चाणक्या-
देशानुसारेणैव बलहायतेऽपि । राक्षसस्तु नन्दराजस्य शासनकाले सर्वेषां
प्रमुखराजकीयतन्त्राणां सूत्रधारो बभूव । मलयवेतोः कालेऽपि स एवाधो-
विद्यं निर्णयति पञ्चमेऽङ्के—

प्रस्थात३ पुरस्तात् खसमगवर्णैर्मामनुब्यूह्य सन्ये—
गन्धारेर्मध्ययाने सयवनपतिमि सविधेयः प्रयत्न ।
पश्चाद्गच्छन्तु वीरा शकनरपतय सम्भूताश्चीनहूणे,
कीलूताश्च शिष्ट पथि ररिवृगुषाद्राजलोकः कुमारम् ।

अत एवामात्य^१ प्रधानसेनापतिरपि वर्तते । राजा मन्त्रिणमभि-
वादयते ।^२

सूत^३, सारथिः

सूतस्तु सारथिरेव रथवाहक । प्रायो युद्धभेत्रेऽन्यत्राप्यतिशयप्रतिष्ठितो
बभूव स्वचारिण्येण ज्ञान-विज्ञानप्रपन्नत्वेन च ।

प्रतिमायाश्चतुर्थेऽङ्के आवश्यकज्ञानाय रथो तमेवानुयुङ्क्ते^२ । स
भरत शिष्टाचारं ज्ञास्ति^३ । स आवश्यकतया निवेदकाऽपि भवति रथिन
परिचाययति च ।^४

कर्णभारे सारथिं शन्यो भविष्ये कौरवचमूना नायकोऽभवत् । अनेन
नियोगेन सारथेर्महानुभावः सुसिद्धः । कर्णस्तस्य योग्यतामेव प्रमाणयति,
तस्मै स्वकीयमस्त्रस्य वृत्तान्तं निवेदयति च ।

सारथि (वृहन्नला) पञ्चवरात्रे राजाज्ञानुसारेण रणविस्तरे
श्रावयति द्वितीयेऽङ्के । तृतीयेऽङ्केऽपि युद्धविस्तरमभिमन्यो मूनो द्रोणा-
दीञ्छ्रावयति । सोऽथ न केवलं स्वदेशदानेवापि तु सज्जतः कोऽस्ति ।
तद्यथा—

सूतः —निवेद्यता सर्वज्ञत्राचार्यपुरोगाणा क्षत्रियाणाम् । एष हि—

अपान्द नारायणचक्रज भय विरघ्नपट्यान् परिभूय पाण्डवान् ।

धनुस्सहायं बृहमिर्न रक्षितो हनोऽभिमन्यु क्रियता व्यपन्नपा ॥ ३९

१ मुद्राराक्षस पञ्चमेऽङ्के—

मलयकृतं (राक्षसम्) आर्यं अनिवादये ।

२, प्रतिमायाश्चतुर्थेऽङ्के भरतः सारथिं मुमन्त्रं वृन्दति—यव तन्मवान्
ममाधो राम ।

३ तत्रैकान् युद्धसेनापवादमभिधातुम् ।

४ तत्रैव भरतविषयकं परिचयं मुमन्त्रमुनेन—रथोऽननुषं इत्यादि । ६९

पुनश्च ॥ आदिशति—शान्तिकर्मानुष्ठीयताम् ।

भीष्मः—किमर्थम् ।

सूतः—उचितं ते पुरा कर्तुं ध्वजे बाणप्रघाप्तिम् ।

अयं हि बाणः कस्यापि पक्षे नामाभिधीयते ॥ ३.१८

अभिज्ञानशाकुन्तले सूतो मृगयाकाले राज्ञो मित्रवदाचरति । स स्वतः एव राजानं प्रशंसति—

मृगानुसारिण साक्षान् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ १६

सोऽश्वानां सौविध्यं चकार ।^१

इन्द्रसारथिर्मतिलिद्रौत्यमपि अनुतिष्ठति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले मातलिदुःप्यन्तं कथयति—ध्रुयता यदर्थमस्मि हरिणा भवत्सकाशं प्रेषितम् ।

स एव मातलिरिन्द्रकार्यानन्तरं दुप्यन्तं विमानेन मर्त्यलोकेनवतारयति । अस्यां यात्रायां तयोः परस्परं धार्तालापेन परिपृच्छया साह्याचरणेन च सारथेः पदं महिमान्वितं जायते ।

वेणीसंहारे द्रोणाय सारथिरतस्मिन्नुपरतेऽश्ववर्धमानः सूचयति तमाश्वासयति च । स तं शिक्षयति—

त्वमपि तदनुसरेण बीर्येण शोकसागरमुत्तीर्य सुखी भव ।

सारथिस्तु शूत एवेति वेणीसंहारे निर्णीतमधोविजयम्—

न श्वरयामा—(पर्णमघिकृत्य)

जातोऽहं स्तुतिवशकीर्तनविदा किं सारथीनां कुले ॥ ३.३५

वेणीसंहारे सारथिस्तु स्वामिनो महान् हितचिन्तक उपदेष्टा च वर्तते । विपन्नं कृत्वैव युद्धोद्यतं दुर्योधनं सारथिः कथयति—

अक्षमा सम्प्रति पाहास्ते रथमुद्धोटुम् । स्वामिनि मूर्च्छिते स रथमेव तस्य रक्षोपायं व्यधात् ।

उत्तररामचरिते सुमन्त्रः सारथिश्च द्रुपदोऽपि सूचयति । तद्यथा—

सुमन्त्रः—वत्स नैतदेवमस्त्रेषु विशेषतो जम्भकेषु । यतः

कृशाश्वतनया ह्येते वृशाश्वात् वीशिकं गताः ।

अथ तत्सम्प्रदायेन रामभद्रे स्थिता इति ॥ ५.१५

कञ्चुकी, कञ्चुकीय, काञ्चुकीय

कञ्चुकी वन्तुतो राज्ञः परिजनः । अमरकोशे तु—

अनपुरे त्वधिकृत स्यादन्तर्देशिका जनः ।

सौविदलञ्च कञ्चुकिन स्यापत्या सौविदाश्च ते ॥

प्रायज्ञान्तपुरचारी कञ्चुकी बहुविधकार्याणां सम्पादकः शिष्टाचारनिर्दिशति राजपुरुषेषु अनपुरोयेषु परिवारेषु । तद्यथा—सम्भवकप्रतिभूतः—

परिहरतु भवान् नृपापवाइ न परपमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम् ।

राजकुलस्य सदस्यानां धर्मपरिपालनं व्यवस्थापयति धर्माचरणे किं दुष्करमिति राजकन्यां वाधयति च^१ । कञ्चुकिमुखन राजदरिकायां ब्रह्मचारिणोऽनुग्रहो भ्यज्यतः । न कञ्चुकिराजधनमस्ति तस्मात्तत्रापि राजकुलकुटुम्बिभिः सहाचरति । यथात्तररामचरिते बालमीकेराध्रमे कौसल्यया सह गृष्टिनामस्य कञ्चुकीपार्श्वनिधिसत्कारस्य भारं विभक्तिः । राजकीयसंदेशस्तस्य सम्प्रविधेन उन्नयति स्वप्नपट्टे^२ । तत्रैव स राजानं मान्धयति च—

क क शक्नो रक्षितु मृत्पुस्तके इत्यादि ६ १० १

राजकुमायां विवाहस्य विषयं वि तस्य मनः विज्ञेयममवद्राज्ञे ।

महत्स्वपूणघटनानां निवेदयिता कञ्चिन् कञ्चुकी भवेत् । स प्रतिज्ञायौगन्धरायण राजानं सूचयति शास्त्राधानेन वत्सराजग्रहणमिति वृत्तान्तम् । स राजा विशिष्टादशानुबन्धदात्रीणां नयति । स राजाज्ञादस्य महत्स्वपूणद्वारस्य रथगोऽपि प्रतिभानि प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य द्वितीये^३ वेणीसहायस्य पट्टाङ्कः च । स राजानं विज्ञापयति शास्त्राङ्कयनस्य प्रवचनम् । स प्रश्नानुसारेण वामत्रदत्ताया वत्सराजस्य कुनस्य राज्ञः निवेदयति । उत्तमात्तमानिवयं वयं सत्कारां निवेद्य इति कञ्चुकिना भरं आनीत् ।^३ वेणीमहारं कञ्चुकीं दुर्योधनस्य गच्छेन्नो भयं इति सूचयति । राजा महामनस्य प्रतिनिधीभूय स यागधरायणाय नृङ्गारमयति ।

प्रतिमानाङ्गस्य प्रथमाङ्कस्य रिक्तस्थाने काञ्चुकीप्राग्भिरज्ञानां सामिकविज्ञानां सम्भारान् समगृह्णात् ।

१ स्वप्न० १ ८

२ तथैव १ ८

३ प्रस्ता० तृतीयः

कञ्चुकिनः समीक्षादृष्टिरपि भासेन प्रतोष्या । स रामस्याभिपेक्ष-
प्रस्तावमनुमोदते—

इदानीं भूमिपान्नेन कृतकृत्या कृता प्रजाः ।

रामाभिधानं मेदिन्या दशरथमभिपिच्यता ॥ १४

प्रतिमानाटके स वनवासविषये रामेणा सह विमदते ।^१ न सत्तु न
खलु गन्तव्यम् । इत्यादि

रामवनवासोद्विग्नो वदरथ इति वृत्तं स प्रतिहारी कथयति । पञ्चा
दनात्येभ्यो निवेदयत्यस्वास्थ्यं महाराजस्य ।

महताभागमनसुचना स राज्ञे ददाति, तान् प्रवेशयति च ।^२ दूतवाक्ये
'कृष्णागमनं दुर्पोष्येन थावयति इत्यनेन क्वचित् प्रतिहारीवदावरति ।

दूतवाक्ये स अनिहाराविकृतान्तरिचति—आहूयन्ता सर्वे राजानो
दुर्योधनेन मन्त्रणाय । अस्मिन् रूपके चित्रपटानयनापनयनाभ्यां स प्रेष्यवत्
प्रतिभाति ।

वाल्मीकिरस्ते कञ्चुकी कसेन ज्योतिर्विद्धि पुरोहितैश्च सह पराब्रष्टु
रित्युच्यते ।^३

सोऽथ कञ्चुकीं स्वकीयामन्तःपुरसेवां वृद्धावस्थां च पुनः पुनरा-
कीरति । तद्यथा विक्रमोर्वशीये—

सेवाकारा परिणतिरभूत् स्त्रीषु कष्टाधिकारः ॥ ३१

विक्रमोर्वशीयस्य पञ्चमेऽङ्के कञ्चुकीं दस्युगृध्रग्रहणाय भागविकान्
विज्ञापयितुं नियुज्यते ।

राजगृहाधिष्ठितः ॥ विक्रमोर्वशीये पञ्चमेऽङ्के राजवर्णनकामाना
सूचना राज्ञे निवेदयति । तत्र व्यवसर्पेराश्रमादागतौ तापसीमादुःकुमार
च राज्ञे सविधं नयति ।^४ राजकुमारस्याभिपेक्षायोजनं कर्तुं स राज्ञे

१ कञ्चुकी—अथ च तयावाहृतोपसृतया भरतोऽग्निपिच्यता राज्यं इत्युक्तम् ।
अत्राप्यलोभः ।

२ वदरथाय कथयति—सुमन्त्रः । प्राप्त इति प्रतिमायां द्वितीयेऽङ्के । अविज्ञान-
शास्त्रोक्तस्य पञ्चमाङ्के—कञ्चुकीं राजानं सूचयति—'वाक्यपथे दशमाध्याय
वर्षास्वनाः सप्तमाध्यायः' इति ।

३ द्वितीयाङ्के ।

४ भागवतशास्त्रेण कञ्चुकीं कथायां मादागतान् उपस्थितः राज्ञः एताप
नयति ।

सन्दर्भमात्यपरिपदमुपनयति । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चमेऽङ्के कञ्चुकी राजभवनस्य द्वारपालवत् प्रतिभाति, यतो हि नाम स कष्वशिष्यागमनं राज्ञे न्यवेदयत् । स राज्ञा वचनादुपाध्याय सोमराजं विज्ञापयति तपस्विना सत्कारं विधातुम् ।

राजभवने राज्ञः समीपतरमनिशमुपस्थितः कञ्चुकी स्ववयश्चारिश्च विश्वासभूमित्वादिमिमं हस्त्व भजते ।

मुद्राराक्षसस्य तृतीयाङ्के चन्द्रगुप्तः कञ्चुकिनादिशति—अनं प्रभृत्य नाहृत्य चाणक्यं चन्द्रगुप्तः स्वयमेव राज्यं करिष्यतीति गृहीतायां क्रियन्ता प्रहृतयः । अयं कञ्चुकिना विशेष एव कार्यक्रमः ।

यद्यपि वेणीसंहारं कञ्चुकी आत्मानमघाविष्टं वर्णयति—

नोच्चैः सत्यपि चक्षुषोऽक्षितमलं श्रुत्वापि नाकण्ठितम् ।

तथापि स स्वतन्त्रा द्रष्टा, विचारकः, विषयप्रतिपादकश्च स्ववचनैः कार्यैश्च प्रतिभाति । स दुर्योधनं वदुः समालोचन—अद्याप्यन्तःपुरविहारमनुभवति । अयमपरमययातयः स्वामिनश्चेष्टितम् । कुतः

आशास्त्रग्रहणादवृष्टपरशोस्तस्यापि जेता मृते—

स्तापायाम्य न पाण्डुमुनुभिरयं भीष्मं शनैः शायितम् ।

प्रोदनेकधनुःप्रारित्रिजग्रश्रान्तस्य चैवार्किनो

बालस्यायमरात्रिभूतधनुः प्रोता भिमन्योर्वंध्यात् । २२

स दुर्योधनं विसदति—(अभिमन्युवधमघिहृत्य) का नामात्र श्लाघा ।

साधारणभृत्यवत् कञ्चुकी वेणीसंहारस्य पष्ठाङ्के राक्षसमुनयं भृङ्गारजलमावापयति । तत्रैव स स्वतन्त्रविचारक इव स मुनिं सशोधयति—भामनुयोजनधारितं कथं । परंतु स युधिष्ठिरं ममाश्वासयति ।

वेणीसंहारे पष्ठाङ्के कञ्चुकी नायकाय युधिष्ठिराय धनुरपनयति ।

नायकादपि मूढतरमत्राणं कञ्चुकी क्वचिद् प्रमाणयत्यत्र । वेणीसंहारं राक्षसमुनी रहस्यगूढपरोक्षात्मकं बुयादिभिः कञ्चुकिनो विभति । अन्तर्गते कञ्चुकी युधिष्ठिरं सूचयति—

यिं नुनं राक्षसमहा हृदयं भवति । तदनु राक्षसो वदति—वयं शातमहमननः । परतार्त्रं कञ्चुकी आदौ भीमं प्रत्यभिज्ञानानि स्म । स युधिष्ठिरं प्रति वक्ति—अयं न नायुष्मान् भौमसन् ।

स्वामिनी राज्ञो प्रति सर्वथात्मनिवेदनकञ्चुकिनो महिमान द्योतयति ।
वेणोसहारे स द्रौपदीमनु मरण व्यवस्यति ।

उत्तररामचरिते काञ्चुकिन औदात्य परिलक्ष्यते यत्र स जनक
शोधयति सप्तमाङ्के । तथा—

मार्हसि दुःखयितुमतिदुःखिता देवीम् ।

काञ्चुकिस्थाने सौविदत्तो बालरामायणस्य प्रथमाङ्के प्रयुक्तः ।

पीठमर्द

अविमारके नाटके पीठमर्दस्तु अन्तपुरोयः परिजन इति नायिकाया
अधोवचनेन प्रतीयते—

कुरङ्गो—अथ चेमे मयूरा अस्माक राजकुलमानसे अतिपीठमर्दभाव
पुर्वन्ति ।

अस एव पीठमर्दो नायिकाया प्रसादार्यमन्तपुरे विचरतीति निश्चित-
मेव ।

मालविकाग्निमित्रे परित्राजिका कौशिकी पीठमर्दिका वर्तते । सा राज्ञे
मालविका प्रापयति ।^२ दशकुमारचरितेऽपि पीठमर्दं शृङ्गारसहाय एव
विकसति ।^३

बहुषु नाटकेषु विदूषको नायिकासत्यञ्च पीठमर्दस्थाने व्यवहरन्ति ।

तापस

नाटकेषु तापस प्रेम्पवदाचरति कुलपतीना नियोगेषु । तथा नागा-
नन्दे प्रथमाङ्के—आज्ञप्तोऽस्मि कुलपतिना कौशिकेन इत्यादि । राज्ञे कृतं
यथा कञ्चुकी भवति तथा कुलपतेस्तापस आचार्यस्य च शिष्यो भवतः ।

पुरोहित

स्थितिविशेषेषु राजपुरोहितो रङ्गमञ्चितिष्ठति । अभिज्ञानशाकुन्तले
कण्वाश्रमादागतानामतिथीना सत्काराय सोमरात उपाध्याय इतिनामा

१. सामराजदीपतानुसारेण—

पीठमर्दं शृङ्गारे सचिवं कुपितवधूप्रसाधकश्च ।

—शृङ्गारामृतहरे, पृ० १४१

२. विदूषकः—अयि उपस्थिता देवी पीठमर्दिका पण्डितकौशिकी पुरस्कृत्य
उत्तमभवती धारिणी ।

३. दश० २२

पुरोहितः स्वयमेव दुष्यन्तेन नियुज्यते । स तान् पुनः राज्ञः समीपं नयति ।
'पश्यतेनमिति ।'

पुरोहितः—(पुरो गत्वा) एते विधिवद्विचितास्तपस्विनः । कश्चि-
देषामुपाध्याय-सन्देशः । तं देवं श्रोतुमर्हति ।

सन्देशपदेषु वस्तुषु क्वचिन् पुरोहितेन पुरस्कृतं समाधानं राज्ञोऽभि-
प्रेतमेव । राजा तं कथयति—

मूढो स्यामहमेषां वा वदेन्मिथ्येति संशये ।

दारुत्यागो भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपामुलः ॥ ५ २६

शकुन्तला 'आ प्रसवादस्मदगृहे तिष्ठन्' इति तस्य समाधानम् । अपर-
ञ्च स राजानं सूचयति—उत्क्षिप्येना ज्योतिरेकं जगाम ॥

तस्य यथाकालं राज्ञः आशीर्वचांसि फलन्ति—'विजयस्व' इति ।

विदूषक

विदूषयत्यात्मानमिति । जात्या कस्यचिद् ब्राह्मणस्य दासीपुत्रो
सम्मानितोऽपि जनः शृङ्गारपरायणस्य नायकस्य दक्षिणवामचरस्तस्य कृते
प्राणानप्युत्सृज्युमुद्यतो त्रिपदासु स्थितिषु अनन्यसाधारणप्रतिभया कार्यं
साधयति ।^१ स तु नायकस्यापरं प्राणा इव सदा नाटकेषु महत्त्वं भजते ।
उत्कृष्टतमेषु हीनतमेषु वा कार्यजातेष्वबाह्य एव विदूषको नायकस्य
दक्षिणहस्त एव ।

स राज्ञः कार्याकार्यविचारणाया भागी भवति । मृगयां प्रति स राजानं
निरुत्साहयत्यभिज्ञानशकुन्तले । राज्ञो मनोरञ्जनस्य, शिक्षना-निवारणस्य
ञ्च स व्यवस्थां रचयति । कुन राजा तिष्ठन्पनिशतु वेत्यादि विधानं
कल्पयति सः ।^२

पण्डितोऽप्यात्ममीर्त्यप्रदमनेनापि हास्यमुत्पादयति । बहुजोऽप्यल्पज्ञः
इव तारणमाला सर्प इति सूचयित्वा नायकस्य वासवदत्ता-संस्मरण-

१ मृच्छकटिकस्य दशमेऽङ्के

विदूषकः — भा भद्रमुनी, मुञ्चत प्रियवयस्यं चादत्तम् । मां व्यापादयत ।
प्राणपरित्यागेनात्मनः प्रियवयस्यमनुगमिष्यामि । ■ ■ ■ मृदुर्वाभि-रा अग्रे
भरणमाकांक्षति—अतो नव-याहमशनीर्भवाभि ।

२ अनिश्चयस्य द्वितीयेऽङ्के—सांभ्रतमेतस्यां पादरञ्जनाया निबोधतु भवान् ।

वियोगजनिता वित्तामपहरति । तत्रैव राज्ञः शयनाय कया कथयति स्वाजाननिर्देशिका चतुर्थेऽङ्के ।^१

विद्रूपकस्य प्रातिभ उत्कर्षस्तस्य प्रकल्पनासु प्रतिफलति । नायक उपरतामपि वासवदत्ता पश्यतीति धारणा एतस्मिन्नगरेऽवन्ति सुन्दरीनाम यदी प्रतिवसतीति तस्य प्रातवचनेनोद्भूयते । नायकस्य शृंगाराचाररहस्य सम्पत् जानाति स ।

वाररसतमकेष्वपि नाठकेषु विद्रूपक प्रणिधित्वेन महत्त्व भजते यथा प्रतिज्ञायाम्बरायणे ।

नायकाय विद्रूपको नायिकाय चेट्या समान एव पदेन प्रतिभाति । अविमारकस्य प्रथमाङ्के विद्रूपक सन्तुष्टचेटी चन्द्रिका च समान-स्तरीयौ विवदेते ।

राज्ञेतरेषु स्वकार्येषु स नियुज्यते । स्वप्ने धोपवती नवयोगा विधातु स प्रेभते । अविमारके भासो विद्रूपक यथोचित समुन्नयति—

गाष्टीषु हास्य समरेषु योद्य शोके गुर सार्हासक वरेषु ।

महास्तवो मे हृदि किं प्रलपेद्विधा विभक्त खलु मे शरीरे ॥४२१॥

अनेन विद्रूपकस्य सर्वविधिकार्येषु कौशल मुख्यतमेव ।

सोऽयं विद्रूपको मायाचार आत्मान यथोपयोग विपरिवर्तयति । तद् भासेन निर्वर्णितम्—

‘यज्ञापवीतेन ब्राह्मण’, चीवरेण रक्तपट, यदि वस्त्रमपनयामि श्रमशक्तो भवामीति’ विद्रूपकवचनमविमारकस्य पञ्चमेऽङ्के ।

मृच्छकटिके विद्रूपको जूर्णवृद्धेन प्रेषित प्रावारक चारुदत्तायो-पनयति । स नायकस्य प्रेम्ण एव चतुष्पथे मातृभ्यो बलिमुपहरति । रद-निकाग्राहिण शकारस्य मस्तक दण्टकाष्ठेन भक्तुमुद्यत पराक्रममूर्तिरेव स शकारमपवदति ।

शकाराज्ञानुमारेण स उपविशति, उत्तिष्ठति रोदिति, हसतीति च तस्य मानसिकदोर्बल्य प्रकटयति ।

ब्राह्मणत्वविहीनोऽयं जन सार्यवाह चारदत्त गणिका च धिरसा प्रणमति ।

विश्वासभूमिरयं नायकस्य भवति । नायको मृच्छकटिके तस्मै सुवर्णा-भरणानि न्यामीकर्तुं ददाति ।—

विदूषकः स्वयं तु मृषाभाषोऽस्ति । अन्यानपि मृषावादेनात्मानमृ-
णान्मोचयितुं शिष्यति ।^१

विदूषको दौत्यमपि करोति मृच्छकटिके । पञ्चमेऽङ्के स वसन्त-
सेनाया सन्देशं नायकायोपनयति यत्प्रदोष आगमिष्यामि । तस्या
आगमनं चेदनुखाच्छ्रुत्वा स्वामिनं सूचयति ।

नायकस्य मन्त्री विदूषकं कामोपचारेषु मृच्छकटिकस्य चतुर्थे
पञ्चमे चाङ्कयोः स नायकं वसन्तसेनाया विमुक्तीकृतुमेव यतत इति तस्य
विपरीतरीतिर्वसन्तसेनाया औदात्यस्याज्ञानादेव सम्भवत् । भूर्खोऽयं
भूर्खोऽयमित्यभिहितो वस्तुतो मौर्ख्यपूर्णमाचरति स कतिपयप्रसंगम् ।
स्वकीये मौर्ख्यपूर्णोऽपि व्यवहारे स समयानुरूपेण गाम्भीर्येणानुनासितः ।^२

मृच्छकटिकस्य नवमेऽङ्के विदूषको नायकं प्रति शकारस्य दुर्व्यवहार
प्रतीत्यं शकारं ताडयति स्वयमपि तेन ताड्यते ।

विदूषकस्य भरं क्वचिदुदात्ततमो दृश्यते । मृच्छकटिकस्य नवमेऽङ्के
चारुदत्तस्तं नियोजयति—पुत्रं च मे रोहसेन परिपालयस्वेति ।

कालिदासीयो विदूषका क्षुब्धगरभूमौ नितरा वैषम्यनिवारको
विलसति । मालविकाग्निमित्रे परं कपटकापटिको नायकस्य नायिकया-
सङ्गमनायोपायवैविध्यं विरचयति ।^३ प्रथमं तावन्मालविकानृत्यप्रदर्शनं
द्वितीयं च दूत्या वकुलावलिङ्गिकाया योगेन प्रमदवने नायिकामिल्नं
चायोजयति ।

विदूषकस्तूपायदर्शी वैषम्यनिरासप्रसङ्गे । किमत्र कर्तव्यमिति
प्रश्नस्योत्तरं विदूषकस्य—अस्त्यनोपाय इति श्रूयते मालविकाग्निमित्रे ।
स नायकस्य प्रियवस्तूनां रक्षको भवति ॥

विक्रमावंशीये राजा तस्मा सर्वशीपत्रं रक्षितुं ददाति । नायकोऽपि
नायिकासंगमानुभावान् विदूषकेण सह सलापेन सामाजिकानुपकरोति ।
यथा—

१. मृच्छकटिके तृतीयऽङ्के ।

२. मृच्छकटिके पञ्चमऽङ्के वसन्तसेना प्रति तस्यानुयोगा गम्भीरमुद्रया
विहिता । स चेदां पृच्छति किं भवत्यानेन स्वसव्यमिति ।

३. एतदर्थं विदूषका धारिणीं दोलात् परिभ्रमयति, तस्याचरणौ सरजौ
करोति चेति प्रथमं कपटम् । नागमुद्रामधिगन्तुं स्वकीयस्य नागदशस्य
मिथ्यावाचेति द्वितीयं कपटम् ।

अनीशया शरीरस्य स्ववश हृदय मयि ।

स्तनरुम्पाक्रियालक्ष्यैर्यन्त निश्चमितैरिव ॥ २. १८ ॥

नैतद् दृष्ट भवेत् सामाजिकैरिति सन्निहान कविर्विदूषकेण सह
वार्तया विदित करोति ।

चेटीवद् विदूषको राज्ञे पथप्रदर्शनं करोति । तथा हि विक्रमोर्वशीये—

राजा (विदूषक प्रति)—तदादेशय भणिहर्ष्यपृष्ठ मार्गम् । तत्रैव
स उर्वशी वासगृहमार्गं प्रदर्शयति ।

नायिका प्रति स्वानुरागप्रभाव नायको विदूषकमेव निवेदयति ।
तद्यथा विक्रमोर्वशीयस्य सृतीयेऽङ्के—

राजा (विदूषक प्रति)—वयस्य परमुहूर्तादायमनं देव्या । तद्विविक्त
कथयिष्यामि स्वामवस्थाम् । ततः परं स उर्वशी विषयिणी मनोगतिं
वर्णयति ।

‘राजा सन्तान-विहीनोऽस्ति’ इति चिन्ता विदूषकस्य मानसे प्रति-
फलति ।^१ स मृगयाकर्मणि राज्ञः साह्यमाचरति ।^२

अभिज्ञानशाकुन्तले विदूषकस्तून्वतम् प्रतिप्लितः । तद्यथा राजा—

स्वमम्बामि पुत्र इति प्रतिगृहीतः । तनभवतीनां पुत्रकृत्य-
मनुष्ठातुमर्हति ।

विदूषक —यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि । युवराजोऽम्भी-
दानीं सबृतः ।

विदूषकस्योन्मत्तवत् कार्याणि हास्यं मृजन्ति । तद्यथाभिज्ञान-
शाकुन्तले—

मुनिमुत्ताप्रणयस्मृतिरोघिता मम च मुत्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सखे प्रहरिष्यतां धनुषि चूतशरश्च निवेदितः ॥

विदूषक —तिष्ठ तावत्, अनेन दण्डकाष्टेन कन्दर्पबाणं नाश-
यिष्यामि । स दण्डकाष्टमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति ।

राजा—(सस्मितम्) भवतु, दृष्टं ब्रह्मवर्चसम् ।

विदूषकोऽप्यार्थकं च वदति । यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य पठेऽङ्के
स आत्मगतं वदति—

१ विक्रमोर्वशीयस्य पञ्चमाङ्कस्य प्रवेशके ।

२ भा० इतो दक्षिणान्तेनावगतं स शासनीयं कुणारमोत्रम् ।

यथाह पश्यामि पूरयितव्यमनेन चित्रफलकं लम्बवृत्तीनां तापसानां कदम्बैः ।

विटः

कामकलाचार्यो विटो न केवलमात्मानमपित्वपराश्च रमणान् रमणी-
वैश्याङ्गनाश्च कामाणैवे निमज्जयति । स शकारादीनां कृते वैश्याग्रहणे
सहायः ।^१ स वैश्यामनुनयति मृच्छकटिकस्य प्रथमाङ्के^२ । शकारस्याङ्ग-
रक्षकं तस्यैव भौर्यं प्रकटयति । वैश्याकर्तव्यं वसन्तसेना शिक्षयति ।^३
स गुणितं चारुदत्तं भूरितं प्रगच्छति मूर्खं शकारं भृशं निन्दति च ।^४
स विमर्गमाचरति । विटस्यौदात्य स्वगृहचौरस्यापि कृताथकरणेन सिध्यति ।
इदं तु विटसन्नाजश्चारुदत्तस्य चरितम् ।

पञ्चमाङ्के गणिकायां वसन्तसेनायां सहायको विटोऽनुत्तमकामकला-
मित्रस्तामपि कामायनं शिक्षयति ।^५ मोक्षमिसारिण्यां परिचयं नायकाय
साम्प्रतः प्रस्तौति—

एषा पुस्तकदम्बनीपसुरभौ काले धनोद्भासिते ।

कान्तस्यानयमागता समदना हृष्टा जलाद्रालिका ॥ इत्यादि ५, ३५
वाशास्ते च—

दाक्षिण्यपण्यमुखनिष्कयसिद्धिरस्तु । मृच्छ ५, ३६ ।

औदात्यमपि कविनियामेन विटस्य प्रकटति । स वसन्तसेना शकार-
पाशाद्रक्षितुं तामुपायं संकेतयति ।^६ अष्टमेऽङ्केऽपि स वसन्तसेना शकार-
यन्त्रणाद्रक्षितुमसत्यमपि वदति—आणेलीमातः, सत्यं राक्षसमेवान्न
प्रतिवसतीति ।

स शकारस्य निदेशेनाकार्यं कर्तुं नास्ति समुद्यतः । मारय वसन्तसेना-
मिति श्रुत्वा वचयति—

बाला स्त्रियं च नगरस्य विधूयणं च
वैश्यामवेशसदृशप्रणयोपचाराम् ।

१ विटः शकारं सम्बोधयति—न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

२ वैश्यासि सर्वं भजः । मृच्छ, १, ३२

३ मृच्छ, ५, ३३—एषा सूत्रयिष्यति तु मारयसमुद्भवोऽयम् । इत्यादि

४ दीनानां कल्पवृक्षः इत्यादि चारुदत्त-विषये अयस्य हृष्टिरिव इत्यादि
शकार-विषये च ।

५ धनं चारुदत्तगृहं । प्रविश्य कोपोऽन्यतः न वर्तव्यः ।

एनामनागसमह यदि घातयामि

केनोडुपेन परलोकनदी तरिष्ये ॥ मृच्छ ८ २३

स वसन्तसेनावधोद्योगिन शकार गने गृह्णाति भूमी पातयति च ।^१

विटस्तु सद्वृत्तिभिरात्मगुणैश्चाविरहित एव प्रायः शोभते । 'वसन्त-सेना मया भारिता' इति शकारवचन श्रुत्वा स मूर्च्छति । नास्ति किंचिदपि नाट्यरसे मानवोत्कर्षविधायि यद् विटस्याचरणेषु वृत्तिषु धवनेषु वा न दृश्येत । स कथयति वसन्तसेना-मरणं हृत्वा—

दाक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता याता स्वदेश रति-

र्हाहालङ्कृतभूषणे सुवदने क्रीडारसोद्भासिनि ।

हा सोजन्यनदि प्रहासपुलिने हा मादृशमाश्रये

हा हा नश्यति मन्मथस्य विपणि सौभाग्यरण्याकर ॥ ८ ३८

द्वैधीभावो विटस्य योऽप्यताया असन्दिग्ध एव । शकारादीनानुपस्थान-तस्य माहात्म्यं क्षिणोरप्येव ।

सौश्याचारविरोधेन शकार भारयितुं खङ्गमाकर्षति । न केवलं यन्त्रि-हृदय एव । वटोऽपि तु सद्वर्माभ्युदयाय स क्रान्तिकारिदलं सम्मिलति ।^२

नागानन्दे तृतीयेऽङ्के विटस्तु विदूषकेण साम्यं विधत्ते । स मधु-पानेन स्त्रीवेशधरं विदूषकं स्वप्रिया मालविकां मत्वा तां कण्ठे गृहीत्वा प्रसादयितुं चेष्टते । तत्रैव चेट्या नवमालिकया सह तस्य प्रणय-प्रसङ्गं प्रवर्तते ।

सेनापति

स्वप्नवासवदत्तेऽभात्यो रुमण्वात् सेनापतिर्भवति पञ्चमेऽङ्के प्रति-ज्ञायौन्दरायणेऽभात्यो यौगन्धरायणं सेनापतिरस्ति ।

युद्धकाले सेनापतिर्नायकस्य साह्यमाचरति । शास्तिकाले स भृगया-शीलस्य नायकस्य सहायो भवति । अत एव स भृगया-व्यवस्थापक-प्रधानाधिकारी एव । अभिज्ञानशाकुन्तले स भृगयागुणनिदर्शनेन राजानमु-त्साहयति मेघदूतेदृशोदरमित्यादिश्लोकेन । राजा तमादिशति—'तेन हि निवर्तय पूर्वगतान् धनग्राहिणः' इत्यादि ।

१. शकारः कथयति—

सर्वदाल मया पुष्टो मासेन च धूतेन च ।

अथ कार्यं समुत्पन्ने जातो मे वीरी कथम् ॥ ८ २८

२. मृन्दं षष्टमेऽङ्के

शकारः राजश्यालः.

अपार्यमक्रमं व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् ।

लोकन्यायविद्वद् च शकारवचनं विदुः ॥

शकारस्तु नीचजानीयो नगररक्षाधिकारी वर्तते । विश्वनाथानुसारेण = राजाऽनूदाया स्त्रिया भ्राता ।^१ मृच्छकटिके शूद्रकानुसारेण शकारः कुलटापुत्रः, राजश्यालः सस्थानकः, उच्छृङ्खलकः, कृतजनदोष-भाण्डः, बहुसुवर्णमण्डित-मर्कटकः, कुट्टिनीपुत्रः आसीदित्यनेन तस्य कार्यजातमनुमातुं शक्यते । न किमप्यकार्यं तस्याकरणोप्यं प्रतिभाति । मृच्छकटिकानुसारेण शकारो कपटनियोजनेऽप्यवाह्यः प्रत्युत्पन्नमतिरभि-योग्यः परं निष्पातो महानुभावानां विपत्तिकाश एव स्वलिताचारः प्रतिभाति ।

कालिदासानुसारेण श्यालस्तु कवचिद्विमर्शप्रतिपन्नोऽपि भवति । अभिज्ञानशाकुन्तले स राज्ञेऽङ्गुलीयकं ददाति । तदा राज्ञो भावानुभावान् विमृश्य स निवेदयति —

‘न तस्मिन् महाहं रत्नं भर्तुर्वन्दुमतमिति तर्कयामि । तस्य दशनेन भर्तुरभिमतो जनः स्मारितः । मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्यन्तमुकनयनः आसीत् ।

शकारो नगररक्षो नियोगानुसारेण वापव्यभिचारभूमिषु विचरति ।

मृच्छकटिकस्य प्रथमेऽङ्के शकारस्य बलाद् वेश्या-ग्रहणं विख्यातमेव । तिरस्कृतानुनया गणिका स तिन्दति ।^२ स्त्रीमारणदक्षः^३ बलाद् वसन्तसेनां ग्रहीतुमिच्छति स । शकारमुखान् प्रायशः पद्यमेव विगच्छति तिहासिकतन्त्रं सापवादमवाच्यं च साटोपमेव निर्गलति । तद्यथा वसन्तसेना प्रति—

चाणक्येन यथा सीता मारिता भारते युगे

एव त्वा भोटयिष्यामि जटायुरिव द्रौपदीम् ॥ ८ ३५

१. मदमूढताभिमानो दुष्कृतैश्वर्यसंयुक्तः ।

सौज्यमनूदाभ्राता राजा श्यालः शकार इत्युक्तः ॥ साहित्यदर्पणे ३ ४४

२. मृच्छ, १.२३

३. स्त्रीणां शतं मारयामि शूरोऽहम् । मृच्छ प्रथमेऽङ्के । तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
स वष्टे निषीदयन् वसन्तसेनां मारयति ।

स्वानि पापाचरितानि वैरसाधनहेतुना गुणिजनेष्वपि मिथ्या-
रोपयति ।^१ कृटिलबुद्धिर्बुलसितेन स नितरामरात्यमपि साध्विति प्रमाण-
यितु क्षमते । परिनियन्त्रण, परहितहनन च तस्याभ्यासक्रमः । अपरान्
सुचरितानपि स्वार्थसिद्धये पापीकर्तुं चेष्टते ॥ नृशसो भोजेनान्नदानेन
प्रलोभयति च तान् । अनेन प्रकारेण स्वशापया व्यवहारेण चोद्देशोद्वेल्लित-
मपि प्रेक्षकमानस शकारो हास्यानुबन्धेन सङ्कुल्यति । आत्मप्रवञ्चकः स
बहुश विकृत्यते ।^२

स मृषावादनतत्परोऽपि शङ्कानिर्झरनिपातित सत्यमपि वदति—
एषा (वसन्तसेना) मया मारिता । कपटाचार शकारो वदति—

चारुदत्तविनाशाय कल्प्यामि कपटं नवम् । मृच्छ ८ ४४

चेष्ट.

चेष्टस्तु मृच्छकटिके शकारस्य वेश्याग्रहणे सचेष्टः सहायः^३ तामनु-
नयति । चारुदत्तस्य चेष्टः तस्य विद्रूपकस्य च पादप्रक्षालयति स्वहस्ता-
भ्याम् ।^४ वसन्तसेनाया भृत्योश्चेष्ट कश्चित् प्रवहणवाहकोऽभवत् ।^५
कश्चिदन्यश्चेष्टो द्वारपाल एव चारुदत्तस्य सवाशादागतस्य ब्राह्मणस्य
सूचना वसन्तसेनायै निवेदयति । स द्वारं रात्रौ उद्घाटयति ।^६ वसन्तसेनाया
अपरश्चेष्टस्तु पुरोगामितया उद्गमनमपराधगतया च प्रेक्ष्योऽपि स्वात्म-
वृत्तिं प्रतिभाति पञ्चमाङ्गस्यान्तिमे भागे । स प्रश्नोत्तरद्वारेण वसन्त-
सेनां सञ्ज्ञापयति । स पक्षेनापि स्वगतं वदति ।

न खलु सामाजिकी प्रतिष्ठा चेष्टादीनां प्रतिभाति । तत्तु विद्रूपकस्य
चेष्टविषयकसम्बोधनेन स्पष्टमेव ।^७

१ शकारो विष्टं कथयति—अरे वसन्तसेना स्वयमेव मारयित्वा मां दूषयित्वा
शुत्रं पलायसे

२ न वा बन्धिनो भ्राता मम पिता मातेव सा द्रौपदी ।
योऽक्षी पश्यति नेदृशं व्यवसितं पुत्रस्य द्युरत्वम् ॥

३ मृच्छ, १ २६

४ सर्वत्र तृतीयेऽङ्के

५ "चतुर्थेऽङ्के । षष्ठेऽङ्के वसन्तसेनाया शकारस्य च प्रवहणवाहको चेष्टो ।

६ तृतीयेऽङ्के

७ पञ्चमेऽङ्के—अरे दास्यां पुत्रं कुम्भीलकं (चेष्ट) उपसर्पं (चारुदत्तम्)

शकारस्य चेटा स्वामिन आज्ञा तिरस्कृत्य वसन्तसेना मारयितु
नोद्यत । स परलोकादिभेति । शकारश्चेटन ताडयते ।

चेटश्शकार निन्दति वसन्तसेनाया हत्याप्रसङ्गे—महदकार्यं कृतमिति ।

चेटस्य विश्वसनीयता तु नि सन्दिग्धा विद्यत एव । चाण्डदत्तस्य गृहे
निक्षिप्त स्वर्णभाण्ड तेन दिवा रक्ष्यते ।

न खलु चेटो ब्रह्मवाक् । शकारस्य चेट कथयति स्वामिविषये मृच्छ-
कटिकस्य दशमेऽङ्के—अनार्यं वसन्तसेना मारयित्वा न परितुष्टोऽसि ।
साम्प्रत प्रणयिजनकल्पपादपमार्यचाण्डदत्त मारयितु व्यवसितोऽसि ।

भटः

भटो योधाश्च योद्धार ।^१ स तु राजभृत्य प्राप्ते राजनिमोहे विचरति
प्राप्तादे युद्धभूमौ, वनाश्रमे वा । नाटकीयो भट क्वचिदवरकोटिको
वीरोऽस्ति ।^२ स साधारणो राजभृत्य प्राकृतभाषी अपि भवति स्वप्न-
वासवदत्तस्य प्रथमाङ्के । दूतघटोत्कचे कर्णभारे च भट संस्कृतभाषी कर्ण
युद्धाय प्रतिबोधयति । तद्यथा सुनधारं सूचयति सभृत्य एव तत्रैवराज्ञ
कुटुम्बस्य जनानां गमनाय मार्गं सुरक्षितं विधातु साधारणजनानां तत्
उत्सारणा करोति । अत्र सम्भवकस्तु घोषक । प्रतिज्ञायोगन्धरायणे भटो-
योगन्धरायणप्रहणस्य वासवदत्ताहरणस्य च घापणा श्रावयति—उत्सरत,
उत्सरत इति प्रतिमानाटके भटोऽपरेषां चेटादीनां कार्यनिरीक्षकोऽकारण-
मेव सुधाकार ताडयति । स उपाध्यायस्य ज्योतिष-विषयकं मतं भरत
श्रावयति यद् राहिष्यामयोध्यां प्रवेक्ष्यति कुमारः । भटोऽविमारकस्य
पञ्चरात्रस्य च प्रथमाङ्के उपस्थानगृहस्य द्वारपालकः ।^३ किन्तु न प्राप्ता-
दाभ्यन्तरं नागच्छत् । स मोहरणविषयकं वृत्तं पञ्चरात्रे कञ्चुकि राज्ञे
विदितं करोति ।

१ अमरकोशे २ ८ ६१ । भट स्यात् पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च । मेदिनी
३५ २३ । भटस्तु मूढतः सूचनाप्रसारको राजभृत्यः ।

२ भट—जयतु महाराज । एष कार्यकीञ्जायनो निवेदयितुमागतः ।
अविमारके

भट—जयतु महाराज । विराटनगरादत प्राप्ता । पञ्चरात्रे

राजधान्या भटो राज्ञो मन्त्रशालाया द्वाररक्षक आसीत्^१ । स बाह्यः परिचारकोऽपि वर्तते । प्रतिमानाटकस्य प्रथमाङ्के प्रतीहारी भटमाज्ञापयति—
गच्छ त्वमपि महाराजचक्षणेनार्यपुरोहित यथोपचार त्वरय ।

ऊर्ध्वभङ्गे भटो विष्वम्भकेण स्वदृष्ट मीमदुर्योधनयुगोर्दानुद्ध प्रपञ्चयति ।

अभियेके पञ्चमेऽङ्के युद्धसमारम्भात्मकानि पूर्वोक्तभटोचितकार्याणि 'राक्षस' इति नामक पात्र करोति । तद्यथा—

राक्षस — यदाज्ञापयति महाराज । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराज । एष हि राम

धनुषि निहितबाणस्त्वामतिक्रम्यगवदि-
हरिगणपरिवारो हास्यसम्फुल्लनेत्र ।
रणनिरसि सुत ते पातयित्वा नु राज-
प्रभिपतति हि रुद्धा सन्दिग्धक्षुर्ययेव ॥ ५१५

बालचरिते भटो राज्ञ आदेशवाहक इव प्रतिभाति । स चतुर्थेऽङ्के कसस्याज्ञा नन्दगोपपुत्रं श्रावयति— धनुर्मदमनुभवितुमागन्तव्यमिति ।

पञ्चमाङ्के सकसज्ञानुसारेण यत्सर्वं कृष्णविषयक घटितम्, तत्सर्वं तस्मै श्रावयति । स श्रूयो ज्ञायता वृत्तान्त इति राज्ञा गुनरादिष्टः ।

दूतघटोत्कचे भट उच्चकोटिको दृश्यते । तत्र स आधुनिक-युद्धस्वाद-
दातेव समीक्षादृष्टिप्रपन्नो महतामपि विष्वम्भस्थानं वर्तते ।^२ यथा कर्णभारे कर्णं तथैवात्र घृतराष्ट्रं प्रतिबोधयति । स कौरवपक्षीयोऽपि निष्पक्षसमीक्षणेन शोभते । तद्यथाभिमन्यो स्वगगनं तस्य मुखेन वर्णितम्—

योधस्यन्दनवाजिवारणवर्षैर्विक्षोभ्य राज्ञा बल
पान्थेनाजुनकर्म येन समरे लीलायता दशितम् ।
सौमद्रः स रणे नराधिपशतैर्वेगागते सर्वश
से शत्रस्य पितामहस्य सहस्रैर्वोत्सगमारोपित ॥

१. पञ्चरात्रस्य कृतीयेऽङ्के भटो दुर्योधनं सूचयति—विराटनगराद् दूतं प्राप्त इति ।

२. पञ्चरात्रेऽपि भटो युद्धसम्बन्धिवृत्तं विराटेश्वराय निवेदयति—भग्नं खलु कुमारस्य यथ इत्यादि ।

इदं श्रुत्वा घृतराष्ट्रं कथयति—

कोऽयं मे प्रियमिति विप्रियं ब्रवीति ।

अयं केनैष व्यसनार्णवस्य सेतुबन्धं कृतं ।

भट — महाराज, मया ।

घृतराष्ट्रं — को भगवान् ।

भट — महाराज, ननु जयत्रातोऽस्मि ।

सौर्जमिमन्युवज्रं सप्रपञ्चं प्रस्तौति घृतराष्ट्राय ।

दुर्योधनानुसारेण स पाण्डवविराट्पत्न्यादरवस्य कारणं विज्ञाय
सम्भ्रमं निवेदयति । तत्रार्जुनप्रतिज्ञां यावयति च—

येन मे । न हतं पुत्रस्तुष्टिं ये च हृते गताः ।

एवं सूर्योऽस्तमसम्प्राप्ते निहनिष्यामि तानहम् ॥

स दुर्योधनं प्रति घृतराष्ट्रस्य स्पष्टोक्तिं श्रुत्वात्मगतमिव श्रुते—

क्रूरमेव नरपतिं निन्यमुद्यतशासनम् ।

यः कश्चिदपरो भूयान्न तु जीवेत्स तत्क्षणम् ॥

पचरात्रे भटः सवाददातास्ति, किन्तु तस्य प्रेम्णभावस्तत्र स्पष्ट
एव । तं प्रातः विराटेश्वरः कथयति—भगवास्तावदाहूयताम् । घनुहणय ।
शोभ्य कल्प्यतां स्यन्दनो मे ।

पुरुष

भटस्तु परवर्तिनाटकेषु न दृश्यते । तत्स्थानीयः पुरुष इति पात्रं
मुद्राराक्षसे चतुर्थोद्धे वर्तते । स स्वप्नवासवदत्तस्य भटवन् मलयकेतो-
रागमनं प्रसङ्गे लोकानुत्सारयति । तद्यथा—ततः प्रविशति वेत्रपाणि-
द्वितीयः पुरुषः ।

पुरुष — अपसरत आर्या अपसरत । अपेत मानवा अपेत इत्यादि ।

उत्तररामचरिते पुरुषा लवः तर्जयति चतुर्थोद्धे—धिक् चपल
किमुक्तवानसि । तोषणतरा हि आयुधव्येणय इत्यादि ।

प्रतिहारः, द्वारपालः, दीवारिकश्च

प्रतोहारो द्वारपालश्चास्यन्दा स्थितदर्शकाः । अमरकोषे २.८६

अन्तःपुरे यथा प्रतिहारी निमुक्ता, तथैव राजप्रासादेभ्यश्च वा राज-
कर्मभूमिषु प्रतिहारो वा द्वारपालो वा दीवारिको वा निमुक्ता यमूव । तत्र

नस्यचिद् राज्ञो बहवो दीवारिका आसन्^१ । त एव दर्शका इत्यनेन राज-
दर्शनायिना सूचना-सञ्चारस्तेषा प्रधान कर्म ।

अभिज्ञानशाकुन्तले द्वितीयाङ्के दीवारिको मृगया-शिविरस्थित
दुष्यन्त सूचयति— एतो द्वौ ऋषिभुमारको प्रतिहारभूमिमुपस्थितौ । राजा-
ज्ञानुसारेण तौ प्रवेशयति स ।

दीवारिको नातिदूराञ्जनान् प्रति राजाज्ञा कथयति । अभिज्ञान-
शाकुन्तले स राजा नियोज्यते—रैवतक, भट्टचनादुच्यता सारथि —
बाणासन रथमुपस्थापयेति ।

मुद्राराक्षसे राक्षसस्य प्रतिहारभूमौ पुरुषो नियुक्तोऽभवत् । स द्वार-
पालवत् दर्शनायिना सूचनामदात् ।

प्रतिहारो दशरथस्वागमने बालरामायणस्य चतुर्थाङ्के जनक
सूचयति ।

साधारणराजपुरुषाणां कार्यालयस्य द्वारे दीवारिकस्थाने पुरुषो
भवति । राक्षसस्य निधिरद्वारे पुरुषोऽस्ति । भागुरायणस्य कार्यालयद्वारे
भासुरक इति ख्यात पुरुषोऽभवत् ।

सुधाकार, शोधनकश्च

प्रतिमानाटके तृतीयाङ्कस्य प्रवेशके सुधाकारः प्रतिमानेहस्य सम्मार्ज-
नादिक करोति । अत्र सम्मार्जनादिक तु कपोतसन्दानकस्यापनयन भित्ते-
पञ्चदङ्गुलिमुद्रया चित्रण, द्वाराणां मातृवामशोभाकरणञ्च व्यनक्ति ।
तस्यैतानि कार्याणि तु मृच्छकटिकस्य नवमाङ्कस्य शोधनकस्य कार्ये
साग्य भज्यते । सोऽपि व्यवहारमण्डपस्य सम्भाजन करोति । उपयोगार्थं
भवनस्य सञ्जीकरण तस्य प्रधान कर्म वर्तते ।

मृच्छकटिके शोधनको व्यवहारमण्डपे आसनानि सञ्जीकरोति ।
अपरञ्च सोऽधिकरणिवमधिकरणमण्डपस्य मागमादिशति । एतत्
तस्य कार्यक्षेत्राद् बहिः कर्म ।

कार्यायिना निवेदनमधिकरणवाय करोति स^१ । अधिकरणीकस्यादेशे
द्वाराय आह्वयति—बच्छाद्य न दृश्यते तव व्यवहारः । आगच्छ, दृश्यते

१ मुद्राराक्षसस्य चतुर्थाङ्के पुरुषः—कोऽत्र दीवारिकाणाम् ।

सर्व व्यवहार इति च । स वसन्तसेनाभातरञ्चरुदतञ्चाह्वयति, ताम्या
मार्गं दर्शयति च । स चारुदत्तायामनं ददाति ।

शोधनको राजानं चारुदनस्य निर्वासनमधिकृत्य विज्ञापयति,
तद्विषयकं राजादेशं चाधिकरुणिकायोपनयति ।

एकस्यैव शोधनकस्य बहूविधानि कार्याणि रम्य दृश्यन्ते । सम्भवतः
पात्रसंख्यान्यूनता विधातुमेव तत्र प्रयोजनं स्यात् ।

सुधाकार शोधनकश्च चेटविशेषावेव । प्रतिमानाटके भास स्पष्टयति—
मट—(चेटमुपगम्य ताडयित्वा) अह्ना दारया पुत्र इत्यादिना ।

अनं कविना सुधाकार एव चेट इति सज्जितम् ।

वैतालिक, चारण, चारणी च

विशिवस्तालन्तरेण व्यवहरति वैतालिका वस्तुतो राजघास्या
राजप्रासादं शिवञ्च एव मगलनाटक । वैतालिका नाटकेषु राजकीया-
पलब्धं भार्जवीनां घोषणा श्रावयन्ति, राजचरितं च विशदयन्ति
स्वगानेषु । प्रातर्मध्याह्नं सायाह्नं च वैतालिकगानं सम्यक्सूचकं भवति ।
प्रायशो वैतालिकवचनेन तस्यादात्तं समीक्षणं प्रकटति ।

वैतालिकगानं द्विविधं भवति—सामान्यम् विशिष्टं च । सामान्यस्य
उदाहरणमभिज्ञानशकुन्तले—

‘स्वसुखनिरभिलाषं सिद्धये लालह्ना’ इत्यदि ।

विशिष्टस्यादाहरणं भालविक्रान्तिमित्रे यथा

परभूतकलध्याहारेषु त्वमात्तरतिमंभु
भयसि विदितातीरोघानेध्वनङ्ग इवाङ्गवान् ।
विजयभरिणामालानत्वं गते प्रबलस्य ते
वरद वरदाराधोभूक्षे सहावन्तो रिपु ॥ ५१

वैतालिकानां जयशब्देन राजं प्रस्थानं सूच्यते । स राजचरितं मनो-
क्षते । यथा,

आ लीलान्तान् प्रतिहृतमोर्वृत्तिरासा प्रजानां
तुल्योद्वागस्तव च सवितुश्चाधिरारो मनो न ।

विक्रमोर्वशीये २.१

वैतालिकस्तु स्वगानेन ध्वान्तमपि नायकं पुनर्नवीकरोतीति दुष्यन्तः
स्वीकरोत्यभिज्ञानशकुन्तलस्य पञ्चमाङ्के ।^१

१ मालविकाग्निमित्रे पञ्चमेऽङ्के ।

२. एतत्तु उभयस्य पुनर्नवीकरोतीति स्यात् ।

वैतालिकमुपलक्ष्यते राजशेखरो बालरामायणे—परपरितोषोपपाद्यफल
हि वैतालिकव्रतम् ।^१

वैतालिकस्तु नेपथ्याद् रंगपीठादपि च सुप्रभात पठति ।^२ तत्र शौर्य-
गुणभोगावली गीयते ।

चारणस्तु वैतालिकवदस्ति । किन्तु स स्तुतिपाठक एव, न तु मङ्गल-
पाठक । स युद्धभूमौ स्वामिन स्वगानेन प्रोत्साहयति ।

बालरामायणे चारणो रामरावणयोर्द्वन्द्वस्य साक्षाद् वर्णन विभाव-
यति । चारणी तमनुसरति स्वप्रवृत्तिषु ।^३

दूत

दूतस्तु स्वामिनियोगमनुसृत्य प्रतिपदिगं किञ्चित् सूचयति, परन्तु
तस्य महिमा स्वत एवावश्यकतानुसारं स्वामिने कार्यानुष्ठानेन परि-
धीयते । दूतघटोत्कचे घटोत्कचो दूतवाक्ये कृष्णञ्च दूतभरं निदर्शयत् ।
रामायणेऽङ्गदत्तस्य दूतस्य प्रथितमेव । स्वच्छन्दतया दूत स्वामिनियोग
विनापि स्वोक्तं व्याहरति । दूतेषु भूयिष्ठं प्रथिता सन्ति यमदूता ।

देवदूत

दूतानामुपयोगो देवलोकेऽपि दृश्यते । तत्र देवदूत इन्द्रस्य सकाशा-
द्वागस्य ब्राह्मणरूपेण कर्णं निवेदयति—

भोः कर्ण, कवचकुण्डलग्रहणाज्जनितपश्चात्तापेन पुरन्दरेणानुगृही-
तोऽसि । पाण्डवेष्वेकपुत्रपयस्त्रार्थममोघमस्व विमला नाम शक्तिरियं
प्रतिगृह्यताम् ।

अपरब्रन्द्वादीनां देवानां सन्देश निवेदयितुं देवपिनारदो सारथि-
मार्तलिरनं नियुक्तो ।^३

भाज्ञप्तिहर

आज्ञप्तिहरस्तु वार्ताहर, निसृष्टार्थ, वार्तायिन, प्रेक्ष्य, वैवधिको
वा प्रतिष्ठाप्रा दूतात् किञ्चिद्गुणं प्रतिगति । अभिज्ञानशाकुन्तले द्वितीयेऽङ्के

१ बाल० ७ २/३ (२) तत्रैव ७ १/२

२ बाल० रा० ९ २६-२८

३ अभिज्ञानशाकुन्तले मार्तलिविक्रमोर्वशीये च देवपिनारद इन्द्रसन्देश दुष्यताय
पुरुषवते च क्रमशो निवेदयत ।

वरभक्तो नामाज्ञप्तिहरो राजधानीत आगत्य कण्वाश्रमे राजमातुः सन्देशं राजान् श्रावयति । वेगीमहारे पठेऽङ्के बुधकः (पुरुषः) आज्ञप्तिहर एव युधिष्ठिरस्याज्ञा सहदेव श्रावयति । स स्वेच्छया न किञ्चिद् वदतीति दूताद् भिन्नः ।

रक्षिपुरुषा

आधुनिक 'पुलिसकान्स्टेबुलवद् रक्षिपुरुषा नियुक्ता आसन् । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पष्ठाङ्कात् प्राक् रक्षिणी शकारेण सह मत्स्य-जीविन व्यवहरन्ति । रक्षिपुरुषा अपराधिन चौरादीन् निगृह्णन्ति । तेषां पृच्छाप्रतिपाद्य चौर्यकारणानि स्पष्टयितुं प्रचरत्यभिज्ञानशाकुन्तलस्य पष्ठाङ्कस्य प्रवेशके । रक्षिपुरुषोऽद्यवदपराधिन ताडयितुं समुत्सुका आसन् । तेषां भाषा तु निर्भत्सनमयी बभूव ।

चाण्डाल

चाण्डालस्तु शूद्रपितृव्राह्मणजनन्याश्च सन्तान क्रूरकर्मा पापानां शूलारोपणाय नियुज्यते स्म । मृच्छकटिके चाण्डालो पद्मपाठिनौ स्तः । तयोरभिज्ञानोत्कर्षेण सम्पृक्तानि पद्यानि प्राशसिकानि काव्यसौष्ठव-समृद्धान्येव विलसन्ति । तद्यथा—

न च रोदित्यन्तरिक्षं नैवानग्रे पतति वज्रम् ।

महिलासमूहमेघाक्षिपतति नयनाम्बुधाराभिः ॥ १० ९

श्मशानमार्गाल्लोकास्ता अपसारयतः—अपसरत आर्या अपसरत इति वचनेन । तौ पापमपराधिन राजदण्डं च विवरणपुरस्सरं घोषयतः ।

न खलु चाण्डाल आसीत् बद्धवाक् । स स्वयं निर्भीकतया स्वमतं व्यनक्ति श्वार-विषये राजविषये च । तद्यथा श्वारविषये—

अविनयतीक्ष्णविषाणो दुष्टवलीवर्द इति एति ।

यदा तस्यासिश्चारुदत्तप्रहरणोद्यमे पतति ॥ भगवतो ॥ १० ३९

सहवासिनी स प्रार्थयते—प्रसीद प्रसीद । अपि नाम चारुदत्तस्य मोक्षो भवेत् । तदानुगृहीत त्वया चाण्डालकुलं भवेत् ।

वयस्यस्यानन्तं कमपि सवादं कश्चिच्चण्डाल एवमागत्य प्रत्युपनयति ।

१ मुद्राराक्षसस्य सप्तमेऽङ्के राक्षसग्रहणवृत्तं चाण्डालश्चानुवयः श्रावयति ।

कुब्ज

अन्तपुरीय परिचर कुब्जः । मालविकानिमित्रस्य पञ्चमाङ्कस्य प्रवेशके सारसिका कुब्जो राश्याविश्वात्मभूमि पुरोहितेभ्यो दक्षिणा दातु निष्कशतसुवर्णपरिमाणं राशिं नयति । सोऽन्तपुरीयवार्ताभिज्ञः ।

किरातः

राजकीयपरिजनेष्वन्यतमः किराता विक्रमोर्वशीयस्य पञ्चमेऽङ्के वन्यजन्तोः प्रवृत्ति-विषये नेपथ्याद् भ्रूते—‘मणिरामिपशङ्किना गृध्रेणाक्षितः’ इति । यथानाम स मणिवेद्यको बभूव राज्ञो मणिरक्षकश्च ।

प्रणिधि, गुप्तचरः

प्रणिधयो गुप्तचरा वात्मानं गोपयित्वा परपक्षस्य वृत्तमुपनयन्ति, परपक्षं घातयन्ति चेति भासस्य प्रतिज्ञायामन्धरायणे दृश्यते । मुद्राराक्षसे तु तेषां बाहुल्यमेव प्रवर्तते । तेषां परिवर्तितरूपमधोविधं प्रकल्पितं तत्र—

गुप्तचर	परिवर्तितरूपम्	विशेषः
इन्दुशर्मा चाणक्यस्य सहाध्यायी ज्योतिर्विद्	जैनक्षपणकः	राक्षसस्यान्तरङ्ग
निपुणक चाणक्यस्य धर्मभ्राता	यमपट्टधर	राक्षसस्य मुद्रिकामानीय चाणक्याय समर्पयति

निपुणको गुप्तचरभ्राणक्येन प्रकृतिचित्तपरिज्ञाने नियुक्तः । गुप्तचरा आवश्यकवृत्तसारसद्वद्गृहेण सूक्ष्मपर्यवेक्षणमपि दर्शयन्ति । तद्यथा राक्षसस्य विराधगुहनामा प्रणिधिः स्वगतं वक्ति—

वामा बाहुल्यता निवेश्य शिथिलं कण्ठे विवृतानना
स्कन्धे दक्षिणया बलाघ्निरहितयाप्यङ्गे पतन्त्या मुहुः ।
गाढालिङ्गनसङ्गपीडितमुखं यस्योद्यमाशकिनी
मौर्यस्योरसि नाधुनापि कुरुते वामेतरं श्रैस्तनम् ॥ २१२

प्रणिधेः कार्यस्येयत्ता प्रणिधित्वपर्यन्तेव नास्ति । स स्वाग्निने यथा-वसरं सम्यगुपदिशति । तद्यथा विराधगुहः (आहितुम्बिकः) मुद्राराक्षसे विषण्णं राक्षसं बोधयति ।

अमात्य, तथापि खलु प्रारब्धमपरित्याज्यमेव । पश्य—

किं शेषस्य भ्रव्यथा न वयुषि क्षमा न क्षिपत्येष यत्

किं वा नास्ति परित्यगो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चल ।

किं त्वङ्गीकृतमुमृजन् कृपणवञ्छलाढ्यो जनो लज्जते

तिर्व्यूढ प्रतिपन्नवस्तुषु सतामृतदधि गोत्रव्रतम् ॥ २१८

प्रणिधिस्तु स्वामिनः प्रतिष्ठास्पदं वर्तते । राक्षसो विराधगुप्त 'सधे'
इति सम्बोधयति ।

कुत्र कीदृशाश्चाराश्चरन्ति वणोसहारे स्पष्टीकृतम्—

पङ्के वा सैकते वा सुनिभृतपदवीवदिनो यान्तु दाश

कुञ्जेषु क्षुण्णवीर्यनिचयपरिचया बल्लवा सचरन्तु

व्याघ्रा व्याघ्राटवीषु स्वपरपदविश्रयं च रन्ध्रेष्वभिज्ञा

ये सिद्धव्यञ्जना वा प्रतिमुक्तिनिलये ते च चाराश्चरन्तु । ६२

कर्मशूरा

कर्मशूरास्तु मया सज्जितास्ते जना सन्ति ये मुरपनायकैर्महत्सु
विश्रब्धकार्येषु परारुमनिमोगेषु च नियुज्यन्ते । मुद्राराक्षस एतद्विधाना-
मध्यवसायिनां बाहुल्यं वर्तते । सिद्धार्थकआणव्यस्येदृशो जनः । स
चाणक्येन नियोज्यते—

प्रथमं तावद् वध्यमभ्यानं गत्वा घातकां सरोपदक्षिणाक्षिसकोचसज्ञा
प्राहयितव्या । शकटदासो वध्यस्यानादपनीय राक्षसं प्रापयितव्यम् ।
राक्षस एव कश्चित्कालं भवितव्यः । ततः प्रयासन्नेषु परेषु प्रयोजनमिदं
मनुष्येयम् ।

नि सन्दिग्धमेव तं कर्मशूरा धूर्ता अपि भवन्ति । ते शत्रुं ध्वंसयितुं
तस्य हृदयीभूता यथावश्यकं तं परिमज्जन्ति, नाशयन्ति च । मुद्राराक्षसे
भागुरायणस्तेषु कर्मशूरस्य प्रधान एव । स चाणक्यनियामेऽनुलिङ्गति ।

१ न ते गुह्यचरा ये प्रायो वृत्तानि स्वाभिनिधायिनेन समूहन्ति, न चापि गुदाचारा
य विषमं पाषाणिकं च स्वामिनियोगेन चरन्ति । एतद्व्याख्याः सिद्धार्थको
विधत्ते । तस्य व्यापारीवशेषचाणक्यस्यापात्रत्वेन स्पष्टं भवति—

चाणक्यम् —भद्रं (सिद्धार्थं) कस्मिन्निदंदासवनानुष्ठेये कर्मणि त्वां
व्यापारविनुमिच्छामि ।

स मलयकेतोर्हृदयोभूतस्तेन सखेति सम्बोध्यते । स महानुभाव राक्षस-
मपवादयति, त मलयकेतोः पृथक् कृत्वा शत्रुबल सर्वथा ह्रासयति च ।

कूटकारक

मुद्राराक्षसे चाणक्यः कूटरचनापटिष्ठो विद्यते । स भूरिद्यो जनान्
कूटकर्मणु नियोजयति । तस्य नियोगे सिद्धार्थको राक्षसः प्रतारयति
विलक्षयति चाद्योविधम् ~

सिद्धार्थकः —(सदाप्य लज्जा नाटयन्) प्रसीदत्वमात्य । ताड्य-
मानेन मया न पारित रहस्य धारयितुम् ।

राक्षसः —भद्र, कीदृश रहस्यमिति न सत्त्ववगच्छामि ।

भागुरायणः —अमात्य एष कथयति, यथाहममात्येन लेख दत्त्वा
चापिक सन्दिश्य चन्द्रगुप्तसकाशः प्रेषित इति ।

राक्षसः —भद्र सिद्धार्थक, अपि सत्यम् ।

सिद्धार्थकः —एवमतिताड्यमानेन मया निवेदितम् ।

राक्षसः —अनृतमेतत् । ताड्यमानः पुरः, किमिव न ब्रूयान् ।

बहवो जनाः कूटकारकास्त्राणक्येन नियुक्ता राक्षसस्य नियोगे
विवरन्ति, तः प्रतारं चाणक्यस्याभीप्सितं साधयन्ति च ।

ऋषि

ऋषीणां ज्ञापशक्तिः सुविदितवः । अभिज्ञाने दुर्वाससः शापो विक्रमो-
र्जशीमे च भरतर्षे शापः कथासंविधानेऽपूर्वं चमत्कारः जनयितुं प्रयुक्ताः ।
अभिज्ञाने कण्वो मारीचश्च तपस्विनी लोकसंग्रहकारिणी च प्रवर्तते ।
अनाथपरिपालनं हि ऋषीणामेको धर्मः । स धर्मोऽभिज्ञाने वैखानसस्याधो-
वचनेन प्रमाण्यते—‘कण्व इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिविस्मयकाराय
‘नियुज्य देवमस्या प्रतिनूलं समयितुं सोमतीर्थं गतः । सोऽयं कण्वः
शकुन्तलायै पित्रोयति । स ऋषिरपि पितापि शकुन्तलामनुशास्ति—

‘शुश्रूषस्व गुरुन् कुतः प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने इत्यादि ।

त्रिकालं त्रिलोकदर्शनं सन्ति ऋषयः । अत एव तेज्वेकः कण्वः
कथयितुं क्षमः —

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभव-गुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुलाः ।

तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावन
मम विरहजा वत्से न त्वं शुचं गणयिष्यसि ॥ ४.१९

अथ च—

भूत्वा चिरायं चनुरन्तमहो-सपत्नी
दुष्यन्तिमप्रतिरथ तनयं निवेक्ष्य ।
भर्ता तदर्पित-वृद्धुस्वभरेण साधं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनरायमेर्जस्मिन् ॥ ४.२०

प्रमाणमेव प्रत्येकं पदमस्य श्लोकस्य व्यसने समुत्पन्न आश्वास-
परबुद्धकं प्रति ।

पुराणविर्मासीचो ध्यानेन शकुन्तलाया दुष्यन्तेन प्रत्याख्यानं शापवशाद्-
भवदिति विदितवान् । भारोचानुसारं कण्वोऽपि शकुन्तलापतिमिलन-
वृत्तं तपःप्रभावादजानात् ।

मुनयस्तु श्रुतिमान् एव । तेषां कौतूहलवृत्तिः कश्चिन्नाटककार-
परामृष्टा । तद्यथा वेणीसंहारे दण्डेऽङ्के मुनिवेषधरो राक्षसः कौतूहल-
वृत्तिकः कौरवपाण्डवमुद्धं द्रष्टुमागत इति स्पष्टयति ।

उत्तररामचरिते ऋषिरूपलक्षितः —

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।
ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुवर्तते ॥

अत्राद्या ऋषया विशेषिताः । आद्यनायकं सह ते चरन्ति ।

शिष्या-

अभिज्ञानशाकुन्तले तेजस्विना ऋषिशिष्यौ शकुन्तलाया सह दुष्यन्त-
दरौनरामो हस्तिनापुरराजधान्या राजभवनं उपस्थितौ । न तौ लौकिक-
मुखा अपि तु कटुममीश्वरौ वन्या तपोभूमिमेव सर्वोत्कृष्टा मन्त्रेण ।
तयोर्निर्भावसमीप्रावृत्तिः स्पृहणीया राजते । तयोरेवः शाङ्गरवो
ययानाम् दुष्यन्तं निर्भत्सयति—

किं कृतकार्यद्वेषः घमं प्रति विमुक्ततां वृत्तेजसा ।

मूच्छन्त्यमीं विकारा प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ॥ ५.१८

शकुन्तलामपि स वदति । तद्यथा—

शाङ्गरवः—(सरोपम्) किं पुरोमाने, स्वातन्त्र्यमवलम्बते ।

साधारणाचार्याणां शिष्यास्तु क्वचिन् प्रेष्यवदन्यत्र द्वारपालवद्विचरन्ति । मुद्राराक्षसे शिष्य उभरूपो वर्तते । स यमपट्टिकं कथयति—भद्रं न प्रवेष्टव्यम् । तेन निवदते सः । चाणक्यस्तं नियोजयति-विश्वावसु-प्रभृतीन् भ्रातॄन् आगन्तुं सूचयति इति ।

स शकटदासस्य वधस्याज्ञा चाणक्यनिर्देशानुसारेण वण्डपाशिकं प्रति ग्राह्यतीत्यनेन तस्य विग्रहपदमनुमीयते ।

शिष्याः क्वचिद् विवृतवचनेन महता हास्यास्पदचित्रणेन हासयन्ति । ते तत्र तत्र विदूषकस्थानीया एव । उत्तररामचरिते सौधातकिर्वसिष्ठं निर्वर्णयति—मया पुनर्ज्ञातं कोऽपि व्याघ्र इव एव, येन परापतितेन सा वराकी कपिला कल्याणी बलात्कृत्य मटमडायिता ।

भिक्षु

त्रियमाणा स्त्रिय स्वप्रयत्नेन रक्षति मृच्छकटिकस्य भिक्षुः । कर्णभारे कूटो भिक्षुकः स्वयमेवेन्द्र प्रच्छन्नवेपथरो मायावी वर्तते । शुद्धरूपा कापटिकाश्च द्विविधा भिक्षवो दृश्यन्ते नाटकेषु ।

क्षपणकः

मुद्राराक्षसे क्षपणकं कृतकसाधुश्चाणक्यस्य प्रणिधीं राक्षसं मलयकेतुं च प्रतारयति । स चाणक्यस्य नीतिलतां परलवयितुं मलयकेतो राक्षसेन साह्यभावः हासयति । उपक्रमेऽस्मिन् द्योत्यं मिथ्याभियोगादिकं तस्य विशेषः ।

कापालिक

मालतीमाधवेऽयोरघण्टं कापालिको मन्त्रं साधयति कुमारोर्बालं चामुण्डायै अर्पयितुं समुद्यतश्च । सोऽस्त्रीं वतत, माघवेन युध्यमानौ व्यापाद्यते च ।

नायिका, प्रतिनायिका च राज्ञी

राज्ञी नृपस्यार्धाङ्गिनी धर्मपत्नी भवति । सा मन्त्रिपरिषदं सदस्या स्मात् ।

राजपत्नी राज्ञी प्रायः प्रासादेषु प्रमदवनेषु, देवाचनस्थलोषु वा विचरति । वैषम्यमापन्ना सा वनभूमिषु प्रचरन्ती दृश्येत ।

राज्ञे पदमेश्वर्यं राज्यं रक्षितुं च राज्ञी मन्त्रिभिः सह राज्याभ्युदयाय मन्त्रणा विधायतामानं कञ्चित्कालं तपस्विनीकरोति स्वप्न-

वासवदत्ते प्रथमाङ्के । सर्वेषामात्मीयजनानां भर्त्सनां निन्दा वा सहमाना सा क्वचिद् राजरक्षणाय वैद्यव्यम्भजते ।^१

स्वकन्याया विवाहविषये तस्या मतं सप्रहृणोयमेवेति प्रतिज्ञायौगन्ध-
नयणस्य द्वितीयेऽङ्के विगदीकृतम् ।

मालविकाग्निमित्रे धारिणी स्वपतेच्छिद्रमन्विष्यति । यथा—तथाहि
राजकार्येषु ईदृशी उपाय-निपुणता आर्यपुत्रस्य ततः शोभन भवेत् । अहो
अविनय आर्यपुत्रस्य ।^२ मपन्नी पत्ये नियोजयन्ति काश्चिद् राज्य ।^३

राज्ञ कल्याणाय राज्ञी प्रतोत्सवादीन्यनुतिष्ठति । धार्मिकप्रतो-
त्सवादिषु मनोविनोदनेषु च राज्ञी राज्ञा सह विराजतेतराम् । तद्यथा
विक्रमोर्वशीये तृतीयेऽङ्के—देव, देवी विज्ञापयति—मणिहर्म्यपृष्ठे
सुदर्शनचन्द्र । तत्र सन्निहितेन देवेन प्रतिपालयितुमिच्छामि, यावद्गोहिणी-
संयाग इति ।

राज्ञी राज्ञः प्रसादनाय तस्मै सपत्नीमपि प्रस्तावयति । मालविका-
ग्निमित्रे विक्रमोर्वशीये च ज्येष्ठा देव्या राज्ञः कल्याणाय किं किं न
साधयन्ति । विक्रमोर्वशीये देवी कथयति—अद्य प्रभृति या स्त्रियमार्य-
पुत्रः कामयते, या चार्यपुत्रस्य समागमप्रणयिनी तया सह प्रीतिबन्धेन
मया वसितव्यम् । अन्यत्र प्रतनायिका भूत्वा सा सापत्य प्रतिब्रूयते ।

वेणीसहारे राज्ञी नायकस्य भाव्यनर्थमूचकं स्वप्नं दृष्ट्वा मूर्खोपस्थानं
विदधानि ।

अनुपमैव राज्ञी द्रौपदी वेणीसहारे । सा युधिष्ठिरं निर्दिशति—
श्वमपि क्षात्रधर्ममनुब्रध्मन्तेव नायस्य जीवितहरस्याभिपुत्रो भव ।

विरलविरलरेवोच्चकोटिका नायिका प्रकल्पिता सस्मृतनाटकेषु ।
भासस्यैव तादृशी नायिका वासवदत्ता नाटकस्य प्रथमाङ्के एव सर्वसहा,

१. रामस्य मरणं मा भवदिति कैकेयी तस्य वनवासं याचते, फलतो दशरथ-
मरणाद् विधवा भवतीति प्रतिमानाटकस्य दृष्टं द्रुं कैकेयी—जात, एतन्नि-
मित्तमपराधे मा निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं ग्रे यत्र न क्षन्तु राज्यलोभेन ।

२. मालविकाग्निमित्रे प्रथमऽङ्के ।

३. मालविकाग्निमित्रे ५. १९

सर्वत्यागमयी विभाति । सा पञ्चमाङ्गे स्मरति—महान् सत्वार्ययीगन्ध-
रायणस्य प्रतिज्ञाभारो मम दशनेन निष्फलः सवृत्तः ।

तस्या उद्धुरे कन्धरे राज्यैश्वर्यस्य पुनर्निर्माणभरो मूलतो न्यस्तः
सम्यगुद्घाते । नाकरणीय किञ्चिद्विद्यते तस्याः ।

प्रच्छन्नकाम्या नायिका

कालिदासीया राज्यो नायकानुरागोत्सुका प्रेमपायेयोद्भवह्नमेव
जीवनस्य पर साफल्यं मन्यन्ते । मालविकाग्निमित्रे विक्रमोर्वशीये च
नायिकानां सापत्न्यभयमुपरि वर्तते । ता निगूढप्रणयिनायकमनुयुजिरे ।

प्रणयार्ता नायिका नायकाय प्रेमपत्रं लिखति । यथाभिज्ञाने
शकुन्तला विक्रमोर्वशीये वा उर्वशी । नायकस्य चित्रं मालवीमाद्यवे
नायिका विरचयति ।

नायिका स्वमदनपरवशता सखी चेटी वा प्रति वर्णयति सूचयति वा
सम्भोग्यजनमान्निध्यावाप्तये ।

नाटकेषु नायिकानां प्रच्छन्नकामिता सम्मता । तत्र प्रच्छन्नकामपथे
बाधानां दुर्निवारता नायिकानां नायिकानाञ्च मरणमेव शरणं विदधाति ।
यद्यपि वियोगवैषम्य-सन्तता कापि नायिका मृतेति न दृश्यते, तथापि
उत्तरीयवानमा, लतापाशेन वारमानमुद्बध्य व्यापादपिष्यामीति दृश्यते
एव ।^१ परिजनानां समक्षमपि नायिकानां परिष्वङ्गो दृश्यते नाटकेषु ।

नायिकाभिनवकालं नायकं किञ्चिदधिककालं दृष्टिपथे धारयितुमिव
कृतकबाधानुपकल्पयति । विक्रमोर्वशीये उर्वशी, अभिज्ञानशकुन्तले
शकुन्तला च तत्र-तत्र प्रथमेऽङ्के एव कुर्वन्ति ।^२

विप्रलब्धा नायिका

विप्रलब्धा नायिका भृशं रोषवती भवति । अभिज्ञानशकुन्तले

१ अयमारके कुरङ्गी रत्नावल्या सागरिका नागावन्दे मलयवती च
मरणोद्यता पाशबद्धा आत्मानं कुर्वन्ति ।

२ 'लताविटप एवैकावली वैज्यन्ती मे लम्बा' इति उर्वशीवचनम् 'अभिनव-
शुक्तसूचिपरिसती मे चरणी, कुरववशाद्यापरिलम्ब्य मे बलकलम्' इति
शकुन्तलावचनं प्रमाणम् ।

आश्रमकन्यकाः शकुन्तला शापवशाद् विप्रलब्धा दुष्यन्त नायक सरोप निभन्त्यसि^१—

अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे । क इदानीमन्यो घर्मकञ्चुक-
प्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते ।

गणिका

सर्वसाधारणरमणी सा गणिका नगरधीरेव स्वकीये बहुभिः प्रकोष्ठै-
र्मण्डिते महामोहे, प्रमदवनोद्यानेषु अभिसारस्थलीषु च विहरति । तस्मात्
गुणगणशालिता रमणोत्कर्षं विदधाति । मृच्छकटिके गणिका वसन्तसेना
पटीर चारुदत्त शिरसा प्रणमति । सा प्रतिदिनं पूजां निर्वर्तयति । न केवलं
भूषणैरपि तु दयादाक्षिण्यादिभिरात्मगुणं सानुत्तमेव रमणीरत्नम् ।
प्रणययाचकमनभीष्टं जन मा पादेन ताडयति ।^२ न धनेन न बलेन न च
प्रध्वर्षणक्रमेण सा स्वायत्तता जहाति । पररूपमेव सत्याग्रहस्य तस्याः सद्-
वृत्तिषु द्रष्टुं शक्यते । मानसिकमोरभ तस्याः जीवनपथस्य परमोद्दिष्टं
भवेत् ।^३ स वेशभावस्य निन्दनीया स्थितिं सम्यग्बोधति ।^४

पुरा गणिकापि राज्ञः प्रेयसी भवितुमार्हन् ।^५ अन्यत्र मा चेटीपदम-
लङ्घुरीति ।^६

अभिसारिका

प्रणयपथे नायिका क्वचिदभिसारिका भवन्ति । विविधानि कष्टा-
न्यनुभवन्ति ताः । नायकस्य प्रणयव्यवहारविषये तासां मानसं बहु-

१. शकुन्तला—कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि ।

२. मृच्छ० अष्टमेऽङ्के ।

३. शकारेण पुनः पुनर्मयिमाणापि मरणाशङ्का सा कथयति—नम आर्यचारु-
दत्ताय-मृच्छकटिकेऽष्टमेऽङ्के ।

४. मरसदृश वेशभावस्य । मृच्छ० अष्टमेऽङ्के ।

५. मृच्छकटिके मदनिका गणिकासीत् । सा वसन्तसेनायाश्चेटी बभूव ।
तृतीयेऽङ्के ।

६. मृच्छकटिके मदनिका गणिकासीत् । सा वसन्तसेनायाश्चेटी बभूव ।
तृतीयेऽङ्के ।

विधान् विकल्पान् वितर्कयति । विक्रमोवंशीय उर्वशी सुविदिताभिसारिका पुन पुनरभिसारप्रणयेन सामाजिकान् शृङ्गारयति । मृच्छकटिके पञ्चमेऽङ्के वसन्तसेनाभिसारिका सती प्रवर्तते ।

आश्रमकन्या

तपस्विकन्या आश्रम-कन्यका वा तपस्विनामगुपस्थिता भतिधीन् सत्कारयन्तिस्म । तद्यथाभिज्ञाने—

वैखानस — इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलमतिपिसत्काराय नियुज्य देवमस्या प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतम् ।

आश्रमकन्यका वृक्षकाणामालवालपूरणे नियुक्ता भवन्ति ।^१ मृगशाव-
कानां परिपालनं तासां सुप्रियमाचरितम् ।

आश्रमकन्यका यौवनावतारेण कंशिकीवृत्तिका एव न केवलं लता-
वृक्षकादीनामपि तु खनीयानामपि प्रणय-प्रमोदवाचा विपयीभुवन्ति ।^२
दुष्यन्ताय शकुन्तलाया सह्यो तस्याः प्रणयात्मकचर्चा विधत्ता । तत्र
कालिदास एव प्रमाणम्— अनियन्त्रणानुयोगस्तापस्विजनो नामेति ।

कन्यका निर्दोषदर्शना भवन्तीति भरतीयशस्त्रुतेऽग्नीर्णीरीत्या दुष्यन्त-
जीमूतबाह्वा अन्तर्हिती सन्ती कन्यादर्शनं पुरतः ।

राजमाता

प्रतिशायौगन्धरायणे राजमाता स्वपुत्र उदयने विपस्मिन्धी निपतिते
मन्त्रिण यौगन्धरायणं साधयति । कौसल्या, सुमित्रा, कौक्यी च विदित-
परिता सन्ति राजमातरो रामनाटकेषु ।

ऋषिका

अरुन्धती नूतररामचरिते ऋषिका भाविनी घटनां सकेतयति ।
तद्यथा—कल्याणोदकं भविष्यतीति ।

तस्या भागीरथ्या सम्पर्केण ज्ञातमासीद्ब्रह्मस्यकर्णामृतं यत् सीताया
पुनःकद्वयं वाल्मीकेराश्रमे वर्धते ।

ऋषिकाल्पेव गौतमी शकुन्तलासाह्यमाचरत्यभिज्ञानशकुन्तले ।

१ अभिज्ञाने प्रथमाङ्के शकुन्तला वष्वेनालवालपूरणे नियुक्ता वर्तते ।

२. तत्रैव

प्रच्छन्न-प्रवाजिका

वतिपयस्फकेषु प्रच्छन्न प्रवाजिका नायकयोः प्रणय-पथ माधयितुं प्रयतमाना दृश्यते । तत्र मातृविकान्निभिने कौशिकी, मालतीमाधवे कामन्दकी च नायकयोः सहाये स्तः ।^१ बहुविधैः कूटोपायमापयैस्तेऽभीष्टं प्रतिपादयतः । तयोर्भूमिका पीठमदिकोचिता प्रवर्तते । कामन्दकी प्रतिजानीत - 'प्रताप्यो राजनन्दनी' इति ।

सान्मान प्रकाशयति—

वहि सर्वाकारप्रगुणरमणीय व्यवहरत्
पराभ्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्वगयति ।^२
जन विद्वानेक सफलमतिसन्दाय कपटैः—
स्तटभ्य स्वानर्यान् घटयति च मोन च भजते ॥

पीठमदिकापि कामन्दकी प्रणयचारे चाणवयवद् दीप्यंदाश्रयापारयतीं वर्तते । तद्वया—

वरेऽस्मिन्दोष पितरि विवक्तिता च जनिता
पुरावृत्तोद्गारेरपि च कथिता कार्यपदवी ।
स्तुत माहाभाग्य यदभिजनवतो यच्च गुणतः
प्रसङ्गाद्वत्सस्येत्ययं बलु त्रिधेयः परिचर ॥

कामन्दकी पीठमदिका सती कथयति मकरन्दम्—

तत्सर्वथा सगमनाय यत्न प्राणव्ययेनापि मया विधेयः ।

सैव पीठमदिका समादिशति—पर्यवष्टभ्यतामेतत्करालायतनम् ।

नाधोरघष्टादन्यस्मात् कर्मेतद्धारणादभूत् । ५३३

वस्तुन माप्रतिहतप्रज्ञाचक्षुर्विद्यते ।

चेटी (परिचारिका)

चेटी तु परिचारिका दासी वा भवति । विद् परंपरे ।^३ स्वप्न-वासप्रदत्ते चेटी राजकन्यामाधमपदं नयति पथप्रदर्शनेन । राजकन्या-

१ कामन्दकी तु सीतलजरात्प्रवाजिका । मालतीमा० प्रस्तावनातः ।

२ चेटी—आय यथेष्ट, तिष्ठ त्वम् । महामैकार्यां पुनः कथयिष्यामि । मृच्छ०

विवाहविषयक प्रवृत्ति तादस्थे निवेदयति । चेटी केवल दासी नासीदपितु राजकन्याया धन्य कर्म दृष्ट्वा ता प्रशंसति-चिर जीवतु भर्तृदारिकैव सत्यवादिनी । अहमप्यनुभूतकुशेति प्रेक्षे इति च तस्या अभिज्ञानसीष्ठव प्रकटयति । महतामपि विषये सा महत्त्वपूर्णं चिन्तयति— किन्तु खल्वपरा स्त्री तस्य हस्त गमिष्यतीति चेटी कथयति । तत्रैव पद्मावती मनोऽभिलाषं प्रकटयति—मम हृदयेनैव सह मन्त्रयति । सा द्वितीयाङ्के राज-कुमार्या मुखमिव वदति— भर्तृदारिका तेन राजा सह सम्बन्धं नेच्छति । अस्ति वरसराज उदयनो नाम । तस्य पुणान् भर्तृदारिकाभिलषति । तृतीयेऽङ्के भर्तृदारिकाया कीतुकमाल गुम्फनं कारयति । तत्रैव वास-वदत्तापि तया सह पद्मावत्या भाविभर्तुः सौन्दर्यविषयकं किञ्चित् चर्चति । चतुर्थेऽङ्के सा पद्मावत्या पत्युरन्तिके गमनं समर्थयति ।

चेटी शोभा समीक्षते सीताया वल्कलेन प्रतिमानाटकस्य प्रथमेऽङ्के ।^१ सा रामाभियेकस्य सन्देशं सीता सूचयति, तस्या आभरणानि च लभते ।

यच्छ्रेष्ठजनैरवाच्य तदपि चेटी परस्परं प्रतिबोध्यति । चतुर्थेऽङ्के चेटी ककैयी भूषणं निन्दति—‘राज्यतुल्यया भर्तृदारिकस्य रामस्य राज्य-विभ्रष्टं कुर्वत्यात्मनो बंधव्यमादिष्टम् । लोकोऽपि विनाशं गमित । निघृणां खलु भद्रिनी । पापक कृतमिति । चेटीमुखेन राघारणलोकानां तद्विषयकं मतं व्यक्तमिति कवियोजना प्रतिभाति ।

चेटी दासीभूता नायिकायाः शयनात्नादीनि कल्पयति ।

मृच्छकटिके वसन्तसेनाया गणिकायाश्चेटी मदनिका स्वयमेव गणि-कासीत् ।^२ सा स्वामिन्या सह प्रणयात्मकरहोवार्तामपि करोति, कः काम्यत इति सा नायिकाया सखीव प्रतिभाति निम्नाङ्कतेन मिव सम्भाषणेन—

वसन्तसेना—चेटी मदनिके, अपि सुसदृशीय चित्राकृतिरायंवाह-दत्तस्य ।

मदनिका— सुसदृशी ।

१ इमानि ग्रहणितानि तद्वृत्तानि सत्रयन्ते इति ।

२ गणिकामदनिकार्षम् इत्यादि तृतीयेऽङ्के ।

वसन्तसेना—कयं त्वं जानासि ?

मदनिका—येनार्याया सुस्निग्धा दृष्टिरनुलम्बा ।

पञ्चमेऽङ्के चेटी वसन्तसेनया परिष्वज्यत इत्यनेन तस्याः सख्यं प्रकटति ।^१

मृच्छकटिके चतुर्थेऽङ्के मदनिका चेटी स्वकीयस्य प्रणयवृत्तस्य नायिकारूपेण गृहीता । चेटी स्वतन्त्र प्रणयवृत्त कवेर्नाट्यकलायाश्चानुत्तमा कृति ।

वसन्तसेनायाः सकाशं विदूषकं नयति काविदपरा चेटी मार्गे तस्या गेहस्य विभूतीर्दशयति च ।

मृच्छकटिकस्य पञ्चमेऽङ्के चेटी गणिकाया वसन्तसेनायाः परामर्शं दानीव चेष्टते । तद्यथा—

वसन्तसेना—(जनान्तिकम्) अत्र प्रविश्य किं मया भणितव्यम्

चेटी—छूतकर, अपि सुखस्ते प्रदोष ।

सा स्वामिनीं पृष्टानां प्रश्नानामुत्तराणि अनाहूतापि विदूषकाय निवेदयति । तद्यथा—

विदूषक (वसन्तसेनाम्)—अयं किं निमित्तं पुनरीदृशे प्रनष्टचन्द्रालोके दुर्दिनान्द्वार आगता भवती ।

चेटी—आयें ऋजुको ब्राह्मण ।

वसन्तसेना—ननु निपुण इति भण ।

चेटी—एषा खलु आर्या एव प्रष्टुमागता—क्रियत्तस्या रत्नावल्या मूल्यमिति । सा खत्वाययात्मोयेति भणित्वा छूने हारिता । स च सभिको राजपार्ताहारी न जायते कुत्र गत इति । यत्तत्ताऽन्विष्यते तावदिदमवगृहाण सुवर्णभाण्डम् ।

अनेन प्रातिभोत्तरेण चेटी सोपनस्तिक वैचक्षण्यं विदग्धमावश्यकता-नुसारेणाचरेदिति प्रतीयते ।

१ अविचारस्य नृनोयेऽङ्के कुरंगो नलिनिका परिष्वङ्गमाह्वयति । अत्रापि सख्यभेदं चेष्टया प्रकटति । नागानन्दे प्रथमाङ्के च चेटी सखीं उपवहति ।

चेटी नायिका प्रातः काले प्रतिबोधयति । नापि सा स्वामिन्या आज्ञा सत्वरं शिरसि धारयत्येव । बहुशः स्वविवेकेन तर्कयति । तद्यथा—

वसन्तसेना—एता रत्नावली मम भगिन्या आर्याभूतायै समर्पय ।

चेटी—आर्ये, कुपिष्यति चारुदत्त आर्यायै तावत् ।

वसन्तसेना—गच्छ, न कोपिष्यति ।

सा स्वामिन्या दारकस्य योगक्षेमं वहति ।

चेटी स्वामिन्या सह मरणायोग्यता दृश्यते मृच्छकटिके । वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के द्रौपद्याश्चेटी तस्याः प्रतिनिधिभूत्वा दुर्योधनस्य राज्ञी भानुमती प्रति कटूत्तरयति । पठेऽङ्के सा द्रौपदी समाश्वासयति ।

कतिपयचेट्याः शिरःपङ्कजानि निपुणा बभूवुरिति विक्रमोर्वशीये विदूषक-यचनेन प्रमाणितम् । निपुणिका द्वितीयेऽङ्के स कथयति—भर्वात् निपुणिके सगीतव्यापारमुज्जित्वा कुत्र प्रस्थितासि ।

कतिपयपरिचारिका सुशिक्षिता बभूवुः । विक्रमोर्वशीये द्वितीयेऽङ्के निपुणिका बेबीमुर्वशीपत्रं श्रावयति । वेणीसंहारे राज्ञीनिर्देशेन चेटी मुनि-वैपद्यं राक्षसं वीजयति ।

इयं चेटी विशेषपरिचितेषु चारित्रिकमहिमान् स्वामिनामनुरूपं प्रकटयति । वेणीसंहारं बुद्धिमतीका नाम्नी चेटी यथानामापि सहजं सौहार्द-मधोविधं प्रकटयति—

हा भगवन्तो लोकपालाः परित्रायध्वम् । एष खलु सोमवशराजर्षी राजमूयं सन्तपितहृदयवाहः स्वाण्डवसन्तपितहृदयवहस्य किरीटिनो ज्येष्ठो भ्राता सुगृहीतनामधेयो महाराजमुघ्रिष्ठिरः । एषापि पाञ्चालराजतनया देवी वेदिमध्यसम्भवा याज्ञसेनी । द्वावपि निम्नरणज्वलनस्य प्रवेशेने-न्दनीभवत् । अनेन तस्याः सुसंस्कृतिर्यज्यते ।

नागानन्दे प्रथमाङ्के प्रणयवती नायिका चेटीया अलकं सज्जयन्ती तया सह सरयं द्योतयत्येव ।^१ सा वृत्कण्ठिताया नायिकाया सखी एव नायकेन तस्य सङ्गमने तथैवायोजयति, यथा विदूषको नायकस्य नायिकाया

१ धीजय-र्षी चेटी मलयवती सखि इति पदेन सम्बोधयति ।

सङ्गमनाय बहुविधानुपायान् रचयति । नायिकायाः प्रणय-पथे सा ता दृष्ट-
माश्वामयति तदनुस्वाणि पूर्ववृत्तानि स्मारयति च ।

कविः क्वचिच्चेष्टया यागेन हास्य भृशं प्रवर्तयति । नागानन्दे
चूतीयेऽङ्के सा वक्ष्यति—

कथं मामनि कृत्वा मद्वारवशेन शेषरकेषायां त्रियः प्रसाद्यते । तद्या-
वदतीक काप कृत्वा द्वावप्येनौ परिहर्षिष्यामि । अस्मिन्नेवाङ्के चेटी
विदूषक वर्णयति । तत्स्थम्—नीलरमानुकारिणा तमालपल्लवरसेन तस्य
मुरा चेष्टया कालीक्रियते ।

उद्यानपालिका

प्रमदवनस्य पावनकर्मणि व्यापृतोद्यानपालिका तु चेटीविशेष एव ।^१
परिनिष्प्रभावेणाद्यानपालिकाया रजनौ दृष्टिर्विकसितेन प्रतीयते । कालि-
दासस्याद्यानपालिकास्मान् विशदयति—

‘मयुरिक चूनाङ्कुर दनं कामाय गृहीतचापाय ।
एष मदभिन्नमगानानाम्’ । मयुरिका नामोद्यानपालिका कामदेवार्चनं
विधत्ते—

त्वमसि मया चूनाङ्कुर दनं कामाय गृहीतचापाय ।

पयिरजनगुवनिलक्ष्म पञ्चाश्रविकु शरो भव ॥ ६३

ता पर चूनाङ्कुर क्षिपति ।

दूती

चेटी क्वचिद्भूतोत्तम महत्त्वं भजते ।^२ सा तु पीठमदिका भविषु-
मर्हति । विविधानां सा नायिका नायकस्य सख्यौ प्रवर्तयति उत्साह-
यति च । भालविशालिनिने राज्ञा दूताः कर्मविशेषः सम्यक् परि-
भाषितः । तद्यथा—

१ उद्यानपालिका-विषये नाट्यनिर्देशो विद्यते—उत्तमः प्रविशति चूनाङ्कुरमव-
लोक्य ता चेटी, अत्रा च पृष्ठमुत्तराः ।

२ मरशानुत्तरेण दूता तु बहुविधा नायौ भवन्ति—प्रतिवेश्या, सखी, दास्यौ,
कुमारा, कन्द, ति-रन्ती, यात्रा पावणिनी, रङ्गान्नोद्विनी च ।

ना भा. २३९, १०

मातृतीमाषव-वर्षिका मातृया दूती वारागर्भवः । दूती चेटीव-स्त्विद-
मिनेव । तद्यथा—

नायकदवाद्दूतीसपरिवरा नाटिका त्रया । १८६०

भावज्ञानानन्तरं प्रस्तुतेन प्रत्याख्यानं दत्तयुक्तीत्तरेण ।

वाक्येनेयं स्थापिता स्वे निदेशे स्थाने प्राणा कामिना दूत्यधीना ॥३१४

भरतानुसारेण नायकः कामार्तं आत्मावस्था-प्रदर्शनीं दूतीं नायिकां प्रति प्रेषयति ।^१ नायिकायां दूत्योऽविमारके मुविदिता । मालविकाग्निमित्रेणा नायकस्य सन्देशः नायिकायै ददति ।

दूत्या वाग्विह्वलं मालविकाग्निमित्रे विलम्बति । तस्या—

वकुलावलिका (मालविका प्रति)—अरुणशतपत्रमिव शोभते ते चरणम् । सर्वथा भर्तुं रङ्गपरिवर्तिनी भव

मुग्धे, भ्रमर-सम्पातो भविष्यतीति वसन्तावतारसर्वस्व किं न चून-प्रमवोऽवतस्यितव्यम् । विमदं मूर्खमिव कुलावलिका खल्वहम् ।^२

भरतानुसारेण सैव दूती लङ्घ्या (नितरां सौन्दर्यशालिनी) भवति स्वभावतः सवृत्तमन्त्रा च ।^३

कुलमोगधनाधिक्यं कृत्वाधिकविकृत्यनम् ।

न चाकामप्रवृत्तायाः क्रुद्धाया वापि सगमः ॥

नायकयोः प्रथमसमागमस्याभिसारस्थलीं दूत्या निर्धारितेति प्रति-
भाति । सा स्थली—

उत्सवे रात्रिसञ्चार उद्याने मिनवेशमनि ।

घानीगृहेषु सख्या वा तथा चैव निमग्नः ।

व्याधितव्यपदेशेन धूत्यागार-निवेशने ॥

कार्यं समागमो नृणां स्त्रीभिः प्रथमसगमे ॥

ना शा. २३ १५-१७

दूती नायकयोः साम्मुख्यं विधाय तयोः सापत्तिकमाचार-विचार-विशेषं प्रवर्तयितुकामा स्वयमेव मालविकाग्निमित्रे सव्यपदेशं दूरं गन्वापि

१. ना शा २२.१९९

२. मालतीमाधवस्य प्रथमाहुः

मालतीदूत्या वाराणस्याया लवङ्गिकाया वाग्विह्वलयमुच्चकोटिं वरुणे—
समासादयन्तु सरस एव भर्तुं दारिकाया वृथावलम्बनमहाधृताम् ।

३. लङ्घ्या सकृतमन्त्रा दूती त्वेभिर्गुणैः कार्या ॥ ना शा २६ १२

तयोर्वैक्लव्य निवारयति । तयोर्निर्मक्षिक रहःप्रणय प्रतिपादयितुं सा विदूषकं नियोजयति—आर्यं गौतम, अहमप्रकाशे तिष्ठामि । त्वं द्वारक्षको भव ।^१

मालतीमाधवे दूती प्रणयपथे सन्तताया नायिकाया विनोदस्थान-मपि भवति । तया सह नायिका प्रणयिनमधिकृत्य किञ्चिद्रमणीयं चर्चति मालतीमाधवे । ततः परं नायिकाया परिष्वङ्गमर्जति स्ववाम्बेदग्ध्येन । *

घात्री

स्वप्नवासवदत्ते द्वितीयेऽङ्के घात्री 'जयतु भर्तृदारिके' दत्तासीति घोषयति । सा विवाहनिर्णयविषयकं विस्तरं वासवदत्ताया प्रश्नानन्तरं वर्णयति । सापि भर्तृदारिकाया पथप्रदर्शनं करोति—एतु एतु भर्तृदारिकेति । महादेव्या मन्देशमुज्जयिनीतो घात्री वत्सराजाय निवेदयति ।

घात्री कामसन्तताया नायिकाया प्राणरक्षणपापदोषिचिन्तयति ।^२ नायिका स्वकामसन्तापं तस्यै न निवेदयति तथापि घात्री स्वयमेवाभिज्ञानदर्शनेनोहते ।

सखी सहचरी वा

नायिकायाः साह्यमाचरन्त्यो नार्यस्तस्याः सख्यं गता दृश्यन्ते । साह्य-मिदमुच्चावचं वर्तते । उच्चस्तरं सख्यं वासवदत्ताया पश्चात्त्या सह स्वप्नवासवदत्ते प्रवर्तते ।^३ सा नायिकाया सह शयनाधिकारिणीति स्वप्नवासवदत्तस्य पञ्चमाङ्के सम्भावितम् ।

सखी नायिकाया पूर्णं विश्रम्भं प्रणय-प्रसङ्गेऽपि भजते । अविमारके घात्र्या सख्या च नायको राजभवनेऽभ्यन्तरीकृतो नायिकया सहवासं चिरं कुरुते । नलिनिका नायिका सवाहयति नायकस्तु अज्ञात एव तां परिष्वजते । सा तस्मिन्नवसरे नायिकावर्णे कथयति एवमिव । अर्थात् नायकेन सह शेषे । सखी नायिकाभिसारं साधयति ।

१ राजरोषरानुसारेण स्वयं दूती दूतानां परिष्ठा । बालरा० ५ १३, १४

२ अविमारकस्य प्रथमाङ्के—घात्री (नायिकाविषये) बहो संवत्सरा कायस्य यथावत् क्रियते, राजकुलं दुषितं भवति । यदि न क्रियतेऽवश्यं सा विपद्यते ।

३ हीनस्तरं सख्यं चेट्यादीनां तासां प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

प्रतिनिधीभूय सखी नायिकाया मनोभाव नायक प्रति चवंति विक्रमो-
र्वशीयस्य द्वितीयेऽङ्के । नायकयोः प्रणयप्रवर्तनप्रक्रियासु सखी दूती
भवति । यत्र विक्रमोर्वशीये चित्रलेखा नायकपुपसृत्योर्वश्या सन्देहमु-
पनयति— तस्मिन् सुरारिमम्भवे दुजति महाराज एव मम शरणमासीत् ।
साह साम्प्रत तव दर्शनसनुत्वेन मदनेन बलवद् बाध्यमाना भूयोऽपि महा-
राजस्यानुकम्पनीया भवामीति ।

राज्ञः प्रणयघटनसार सवाद सख्यै सोपनयति कथयति चोर्वशीम्—
प्रियतमस्य ते दूत्यस्मि सवृत्ता ।

सखी पथप्रदर्शनं चेटीवत् प्रतिहारीवद्वा करोति विक्रमोर्वशीये
द्वितीयाङ्के ।^१

सूक्ष्मेक्षिकया सखी विकर्तव्यविपूढा नायिका प्रणयपथे पदे-पदे
साधयति । तस्या विक्रमोर्वशीये तृतीयेऽङ्के—चित्रलेखा—(उर्वशी प्रति)
अलमावेगेन । अन्तर्हिते इदानीभावाम् । विहितनियमवेषा राजपिमहिषी
दृश्यते । तन्मैपेह चिरं द्यास्यति । राजा शास्ते च

आनीयेत् पदात्पद चतुरया सख्या ममोपान्तिकम् ॥ ३१५ ॥
तदनु चित्रलेखा (सखी) उर्वशी प्रणुदति—सखि उर्वशी इमं तावदस्य
मनोरथं सम्पादय ।

आश्रमकन्यका अप्यभिज्ञानशाकुन्तले परस्परं यौवनोचितं शृङ्गारित-
परिहातेनात्मानमनुरञ्जयन्ति स्म । तथा हि—
प्रियवदा—अनसूये, जानासि किं निमित्तं शकुन्तला वनज्योत्स्नामतिमात्रं
पश्यति ।

अनसूया—न सखि विभावयामि । कथय ।
प्रियवदा—यथा वनज्योत्सनानुरूपेण पादपेन सगता, अपि नामैव-
महृष्यात्मनोऽनुरूपं वरं लभेयेति ।

शकुन्तला—एष नूनं तवात्मगतो मनोरथः ।
अभिज्ञानशाकुन्तलेऽनुसूया—छजालुशकुन्तलायां प्रमवादिकथा
नायकाय निवेदयति ।

१ उर्वशी—(चित्रलेखा प्रति) तेनादिश्यता मार्गो येन तत्र वन्द्योत्सोऽस्वरायो
न भवेत् ।

सखीना मध्ये प्रणयिगताभिलाषेणास्वस्या नायिका प्रेमपरिणतिं वर्णयति यतो हि नाम कालिदासानुसारेण स्निग्धजनसविभक्त हि दुःखं सह्यवेदनं भवति ।

लज्जालुनायिकायाः प्रणयनिवेदनं सखी करोति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले—

प्रियवदा—स्वानुद्दिश्येदमवस्थान्तरं भगवता मदनेनारोपिता । तदहंसि अभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम् ।

नायिकायाः भाविसुखमपि सखीनां चिन्ताविषयः । अभिज्ञानशाकुन्तलेऽनसूया दुष्यन्तं प्रति निवेदयति—

यथेयं नौ प्रियसखी वन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्वर्तय ।

सस्यो त्वेच्छया शकुन्तलार्थं चिन्तिते स्त । राजा तां स्मरिष्यति न वेति चिन्तानमूयायाः । प्रियवदा सस्या सौभाग्यदेवतार्चनार्थं पुष्पाणि चिनोति । अनमूया पुनः दुष्यन्तं स्मारयितुं योजनां विदधाति—‘तदितोऽभिज्ञानमङ्गलीयकं तस्य विसृजाव’ इति ।

राज्ञ्या सखी वेणोसहारे चर्चिता वर्तते । ता भानुमती दुर्योधनपत्नी नकुलेनाहीना सहरणकया श्रावयति ।

प्रतिहारी

अन्तःपुरस्य द्वाररक्षिका प्रतिहारी प्रतिहाररक्षी वा ।^१

स्वप्नवासवदत्तस्य पष्ठेऽङ्के प्रतिहारी काञ्चननोरणद्वारमशून्यं कुर्वते । विजयेति सज्जया तस्या पुंवद्भावः प्रतिभाति । सा पत्न्यान् प्रदर्शयति आह्वयति चाभीष्टान् जनान् राजाज्ञया स्वप्नस्य पष्ठाङ्के । प्रतिहार उपस्थितान् जनान् राज्ञे निवेदयति सा । प्रतिज्ञायोगन्धरायणे सा रहस्यमपि राजरक्षासन्देशं राजमातुर्गृहीत्वा योगन्धरायणे निवेदयति । मुद्राराक्षसे शोणोत्तरा चन्द्रगुप्तस्य सन्देशं चाणक्याय वक्ष्यति । प्रतिमानाटकस्य प्रथमाङ्के सा रामाभिषेकमविकृत्य बहून् जनान् यथेष्टकार्येषु

१. प्रतिहारी तु चेटी भवतीति प्रतिमानाटकात् प्रतीयते । तत्र विजया चतुष्पत्यादुस्य प्रवेशके चेटी वर्तते । विजयेव उत्तिमनाटके षष्ठस्यादुस्य प्रारम्भे प्रतिहारी सज्जता ।

नियुक्ते । सा वस्तुतो महाराजाज्ञा प्रसारयति । महतामागमन सा राज्ञे निवेदयति ।^१

बहव प्रतिहार्या काञ्चनतोरणद्वारे देवीना चतुश्चालद्वारे वा निपुक्ता आसन् । प्रतिमानाटकस्य पष्ठाङ्के एका प्रतिहारी सुमन्त्रेण सहाभ्यन्तरं प्रविशति, अपरा च भरतेन सह निर्गच्छति राजप्रासादात् ।

यद्यनवधानेन कश्चिज्जनो राज्ञो वचनं न शृणोति, तदा प्रतिहारी तं सावधानं करोति ।^२

अभ्यन्तरमागच्छद्भिर्बहिर्गच्छद्भिर्वा जनैः सह प्रतिहारी मार्ग-
दर्शनाय बभूव ।

कापटिकसंविधानेषु प्रतिहारी सहाया भवतीति विवर्त्य प्रागेव भावि-
कार्यपद्धतिस्तस्यै निवेदिता ।^३

प्रतिहारी राज्ञ्या सन्देशं राज्ञे निवेदयति । मालविकाग्निमित्रे
'पचमेऽङ्के राज्ञे सा कथयति—

देवी विज्ञापयति—तपनीयाशोकस्य कुसुमसहृदश्चनेन ममारम्भः
सफलः क्रियतामिति ।

प्रमदवने राज्ञे सन्देशस्य बाहिनी प्रतिहारो बभूव । अभिज्ञान-
पाकुन्तले सा द्वारदेशादमारयपत्रं गृहीत्वा तदेव राजभवनस्य प्रमदवने
रममाणाय द्रुप्यन्तायार्पयति ।

प्रतिहार्या महत्त्वपूर्णभरं क्वचित् प्रतीयत एव । अभिज्ञानपाकुन्तले
सा राजानं पृष्ट्वा अपृष्ट्वा वा विनोदयति । तत्रया—

सुवर्तितनन्दिन ऋषयो देव सभाजपितुमागतेति तर्कयामि । देव,
प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यन्ते । जानामि विश्रब्धकार्या ऋषयः ।

देव, कुतुहलगर्भोपहितो न मे तर्कं प्रसरति । ननु दर्शनीया पुनरस्या
आकृतिर्लक्ष्यते ।

चालरामायणे तृतीयेऽङ्के प्रतिहारी स्वयंवरसमारोहे राज्ञः
परिचाययति ।

१ प्रतिमानाटकस्य पष्ठेऽङ्के समदर्शनानन्तरं सुमन्त्रस्यागमनं विजया निवेदयति
भरताय ।

२. प्रतिमानाटके प्रतिहारी सुमन्त्रं कथयति—मर्त्यावकाशं सत्त्वायं पृच्छति ।

३ मालविकाग्निमित्रस्य चतुर्थेऽङ्के ।

परिजन परिवारो वा

राजकीयेऽन्तःपुरे बहुविधा जना परिजना परिवारा वेति सज्जिताः ।
परिजनास्तु चेटो, दासी, सैरन्ध्री इत्यादयः सन्ति

मालपिकाग्निमित्रे परिजना बालिका इति सम्बोधिताः । तद्यथा—
देवी बालिकाः, आर्यपुत्रवचनमनुतिष्ठत ।

परिजनः — तथा ।^१

विक्रमोर्वशीयस्य तृतीयेऽङ्के परिजना स्त्रियः रात्रौ राज्ञो विहारस्थले
दीपिका धारयन्ति । काचिद् देवीमनु राजानं सम्भावयति—जयतु जयतु
भट्टारक इति ।

यवनी

यवनी परिजनेषु अन्यतमा धनुर्वाणौ राज्ञे समर्पयति ।^२ कौशिकीवृत्ति-
परायणे नाटक एव भवतु नाम । वीरोचितनाटकेषु सात्वतीवृत्तिपरायणेषु
कञ्चुकी नायकाय धनुरादिकमुपनयति ।

बालरामायणे पुण्यः कश्चिन् जनकाय धनुरानयति । परशुरामाय तस्य
शिष्यो माठरो धनुर्ददाति ।

तापसी

स्वप्नवामवदत्ते तापसी स्वकीय आश्रमे श्रेष्ठलोकां सम्भावयति
स्वागतमित्युक्त्वा । मा वन्दनीया भवति राजदारिकाणाम् । सा राज-
दारिकाया विवाहचिन्ता प्रकटयति ।

विक्रमोर्वशीये पञ्चमाङ्के तापसी उर्वशीपुत्रमायुष्मदार भ्यास इति
गृहीत्वा पालयति । ज्येष्ठनाजानुसारेण तमुर्वश्या अर्पयति च ।

आयमवासिन्यस्तर्पास्विन्यो यथाकालं स्वस्तिवाचनिकां दृश्यन्ते ।
अभिज्ञानशाकुन्तले ता शकुन्तलाया प्रस्थानोचितं स्वस्तिं वदन्ति
अभिनन्दन्ति च ।

अभिज्ञानशाकुन्तले गौतमी तापसी शकुन्तला पतिसविधं नयति ।

योगेश्वरी

योगिन्यो वामन्दकी तस्या शिष्या वनिष्ठा भगवती सौदामिनी
मालतीमाधवे भूमिकाद्वये वर्तते । सौदामिनी स्वकीया शक्तिं वर्णयति—

१ विक्रमोर्वशीये परिजना दारिका इति सम्बोधितास्तृतीयेऽङ्के ।

२ विक्रमोर्वशीयस्य पञ्चमाङ्के । यवनीग्रहणमतदर्शं बालिदासस्य विलास-
प्रवणतां धातयति । 'बालिदासः विलासः' इति

भो० तथाहमुत्पतिता यथा सकल एव गिरिनगरग्रामगन्दिरण्यतिकर-
श्चक्षुषा परिपिच्यते । अन्यच्च

गुरुचर्यातिपस्तन्वमन्त्रयोगाभियोगजाम् ।

इमाभार्कषिणोसिद्धिमातनोति शिवाय कः ॥ ९ ५३

सा भाधवमन्तर्हित विधाय मालतीसमीप नयति ।

योगीश्वरो कामन्दकी पुनरात्मकथा वर्णयति—

स्तन्यत्यागात्प्रभृति सुमुखो दन्तपाञ्चालिकेव

क्रीडायोग तदनु विनय प्रापिता वर्धिता च ।

लोकप्रेष्ठे गुणवति धरे स्थापिता स्व भयैव

स्नेहो मातुर्मखि समधिकस्तेन युक्तस्तवापि ॥ १० ५ ॥

सा मालती-विधागेन जीवितु मेच्छति । भाधव श्रीपर्वतादानीय
सा मिनाणि सम्मेलयति । कामन्दकीवचनानुसारेण सा स्पृहणीय-
सिद्धिर्वर्तते ।

कापालिकी

मालतीभाधवे कपालकुण्डलेति विख्याता कापालिकी उत्पत्त-
शक्तिसम्पन्ना वर्तते । तथा—

उदवृत्तस्खलितकपालकण्ठमाला—

सद्यद्वक्त्रवणितकरालकिङ्किणीक ।

पर्याप्ति मयि रमणीयतामरत्वं

सन्धरो गगनतलप्रमाणवेग ॥ ५ ३ ॥

सा कापालिकेन सह चामुण्डा-पूजार्थं सुश्रा कुमारी श्मशानभूमिना-
यति । सा तस्या रक्षक भाधव हन्तु कापालिकमादिशति । स्वयमपि
सास्त्रप्रोक्षणे निपुणा यन्त्रव । सम्पदनिर्दया कपालकुण्डला मालनी
हन्तुमुद्यतेव । सा स्वनियोग वर्णयति—यावच्छ्रीपर्वतनुपनीय प्रतिपर्व
तिलश एना निरुत्य दु क्षमारिणी करोमि ।

दिव्यनायका

दिव्यनायकानां त्रिलोकज्यापिकार्यंशेव वर्तते । ते नवचिद् मानवीय-
नायकानुपकर्तु मेव प्रकटन्ति । तेषामलौकिकशक्तिर्मया चादमुत्कर्मनिष्पा-
दने प्रयुज्येते । प्रथमं तामत् त्रिकालिकज्ञानमदृष्ट्वैव ते लभन्ते ।^१ उत्तर-

१ उत्तररामचरितस्व पञ्चाङ्गे रामोऽपि यतश्चानति सज्जानाति विद्याधरो
रघुवशाजनि लवकुशयोरिति ।

रामचरितस्य पष्ठाङ्के स्वयम्भुविद्याधरो वीरप्रशसक एव युद्ध वर्णयति ।
अविमारके विद्याधरोऽविमारकस्य कृताकृत विद्यावर्तनेन जानाति ।
नायकायाङ्गुलीयकमेक ददाति यद्वक्षिणहस्ते धारित स्वामिनमदृश्य
करोति । ॥ आकाशयानेन लोक पश्यति । विद्याधरास्तु—

ये सचरन्ति गगने वनिता सहाया
क्रोडन्ति पर्वततटेषु कृतोपदेशाः ।
सर्वं विदन्त्यपि च भगवतः प्रभावे-
रन्तर्हिताश्चविपृताश्चसुख भ्रमन्ति ॥

अपूर्वमेव कचिद्रसनिधिं कवयोऽलौकिकनायकानां परिचयेन प्रस्तुन्वन्ति ।
तद्यथा विद्याधरदम्पतीद्वारेण भासो

वातोद्धूताप्रकेशः, सलिलधरदरीमृष्टदृष्टाङ्गराग
सम्यग्बद्धासिकदयः प्रिययुवतिरस्मृष्टसगूढमध्यः ।
वातोद्धूतौत्तरीयो मुकुटमणिगणस्तारका सम्प्रमृद्नन्
श्रीमान् विद्याधरोऽसाकुपरिगतिजवं क्षीयमाणः प्रयाति ॥ ४१९
जवशिथिलविनुक्तपाश्वकक्षोः स्तनतटवत्पल्लवसन्निभसन्निभया ।
विमतिं दयितदत्तपूर्वकाया तडिदिव तायधरेषु दृष्टनष्टा ॥ ४२०

दिव्यनायका प्रायो नाटवान्तेऽनाहूता अपि प्रकटन्ति, अन्तरिक्षज्ञानेन
च रहस्यमप्यपनुद्य नायकादीनां प्रयत्नान् सफलयन्ति ते ।^१

नारदः कुन्ति-भोजकूलदेवोऽविमारकस्य विवाहेन सह जयवर्मोद्वाहं
कुरङ्गभाः स्वसा सुमित्रया निर्धारयति । ॥ बालचरिते गगनसचारी अस्ति ।

दूतवाक्ये वासुदेवादयोऽवतारा देवा एव । तेषां दिव्या शक्तयो
विभूतमश्चालौकिकसन्ति ।^२ वासुदेवे क्षुभिते तस्य बाहूनां गरुडः समा-
यातः । तस्माद् वायुरत्युद्धतोऽभवत् अत्यतपदादित्यः, पर्वतास्वलितः,
सागराः क्षुब्धाः, वृक्षाः पतितः, मेघाः भ्रान्ताः, वासुकिप्रभृतयो भुजङ्गे-
श्वराः प्रलीनाः ।

वर्णभारे इन्द्रो मायया शिशुकृत्पथरः वर्णं स्रक्पटं याचते । न खलु
देवानां कृते किञ्चिदकरणीयम् । देवदूतस्तत्रेन्द्रस्य सन्देशं कर्णाय ददाति ।

१. अविमारके पष्ठेऽङ्के नारदोऽविमारकं लोकविदितं करोति ।

दत्ता सा विधिना पूर्वं दृष्ट्वा स गजसम्पन्ने ।

२. दूतवाक्ये वासुदेव आत्मनो हृत्स्वत्व, दीपस्वमदृशस्व बहुसंख्यत्व च विधाय,
दुर्योधनं साधयति । स मायापायोः सर्वान् रामो बध्नाति ।

बालकृष्णस्तु बालचरिते नारदवचनान्तारेण कसवधार्धं वृष्णिकुले प्रभूतो नारायण शिशुत्वमुपागत त्रिलोकेश्वर । मध्यरात्रे सोऽदीपितमपि वसुदेवमार्गं दीपयति । तथा—

वसुदेव—अये दीपिकालोक ।

तमसा सवृते लोके मम मार्गमपश्यत ।

अपक्रमणहेतोस्तु कुमारेण प्रभा कृता ॥ ११७

अन्यच्च तमेव बालकृष्णो यमुनाया जल द्विधा छिनत्ति । 'दिव्यप्रकृति-
रसूचितापि सर्वव्रतज्ञा भवति' इति कालिदासेनाभिज्ञानशाकुन्तले
वर्णितम् । तथा—

राजा—मातले न क्षतु विदितोऽप्रमाखण्डलेन वृत्तान्तं स्यात् ।

मातलिः—किमीश्वराणां परोक्षम् ।^१

कतिपय देवानां शापसशोधनशक्तिलक्ष्यते । तथाहि विक्रमोर्वशीय
इन्द्र उर्वश्यां शापं सशोधयति ।

विक्रमोर्वशीये इन्द्रो नारदं पुरुरवसं स्वसन्देशं निवेदयितुं प्रेषयति ।

बालरामायण इन्द्र आत्मानं पात्रीकृत्य रगपीठेऽवतरति । तेन सह मृतो
दशरथो रामरावणयुद्धं द्रष्टुं समागतो रगपीठम् ।

वरुणः (समुद्रदेवता)

अग्निदेवानामलौकिकः प्रभावः प्रवर्तते नाटकेषु । तथा हि—अभिषेक-
नाटके सेतुबन्धप्रसङ्गे रामवरुणयोः संवादे वरुणस्य—

रामः—किं वरुणोऽग्रम् । भगवन् वरुण, नमस्ते

वरुणः—न मे नमस्कारं कर्तुं मर्हति देवेश । अथवा

राजपुत्र, कुत कोपो रोपेण किमलं तव ।

कर्तव्यं तावदस्माभिर्वन्द्यं शीघ्रं नरोत्तम ॥ ४.१६

राम—लङ्कागमने मार्गं दातुमर्हति भवान् ।

वरुणः—एष मार्गः । प्रयातु भवान् । (अन्तर्हित)^२

१. विक्रमोर्वशीयेऽपि बालवो निवेदयति—सदृशमेतत् पुरुषान्तराविशो महेन्द्रस्य ।
पञ्चमेऽङ्के नारद इन्द्रविषये कथयति—प्रभावदर्शी भवता वनगन्तव्यं
कृतनुदि भवन्मनुष्यास्ति ।

२. दिव्यपावाणि वरुचिदन्तीहिता येव भवन्ति । उद्भ्रान्तहैनं निष्क्रमन्ते वा ।

रामः — कथमन्तर्हितो भगवान् वरुणः । विभीषण पश्य पश्य, भगवत्प्रसादान्निष्कम्पवीचिगन्त सलिलाधिपतिम् ।

पितरः

मृता लोकाः स्वसन्ततविपदशिवारयितु मर्त्यलोकमवतरन्ति । वाल-
रामायणे दशरथो रामरावणयुद्धं द्रष्टुं लङ्कामवतरति । तत्र रावणस्य
घोरप्रहारेण रामनुद्विग्नं दृष्ट्वा —

दशरथः — वः कोऽन धनुर्धनुः । पुरन्दरप्रसादीकृतसखिभावे सति
दशरथे कथमिव रावणो रामभद्रं प्रहरन्तु ।

पुरन्दरः — सखे दशरथ, इन्द्रयुद्धमिदं त्वनुचितं क्षत्रधर्मस्य दिव्यभावस्य
न यद् इन्द्रवत्तिरपि शस्त्रं गृह्णाति ।

नागः

नागानां दे शङ्खचूडादयो नागा नायकाः सन्ति । तेषां विषधरत्वमपि
तत्र समुदितम् । साधारणतस्तेषां व्यवहारो मानववद् वर्णितः ।

गन्धर्वः

गन्धर्वाः देवानां सहायका भवन्ति । विक्रमोर्वशीये चित्ररथो गन्धर्व-
राज उर्वशीरक्षकं पुष्करवसमिन्द्रदर्शनाय निवेदयति । श्रेष्ठपुरुषं गन्धर्वाणां
मुच्चकाटिकं समादरा व्यवह्रियते । तत्रैव—

चित्ररथः — (राजानं दृष्ट्वा सबहुमानम्) दिष्ट्या महेन्द्रापकारपर्याप्तेन
विक्रमहिम्ना वधते भवान् ।

राजा — अये गन्धर्वराज । (रगादवतीर्ष्य) स्वागतं त्रियसुहृदे । (परस्परं
हस्तौ स्पृशतः) आत्माशोत्पन्नं तु गन्धर्वाणां सुसिद्धमेव ।

राक्षसः

राक्षसास्तु द्विवर्णीया विद्यन्ते । प्रथमास्ते सन्ति राक्षसा लङ्कीयाः
सुसंस्कृतनागरिका रावण-विभीषणादयः । ते प्रायो मानुषस्वभावाः सन्ति ।
तेषां परमं वैशिष्ट्यं मायाचार एव । रावणस्य प्रतिमानाटके रूपपरिवर्तनं
मारीचस्य मृगीकरणं चाभिप्रेकनाटके रामलक्ष्मणयोः कृत्रिमशिरसो सीता-
समक्षमुपहरणं च तेषामारम्भोत्पत्तिपरायणत्वं द्योतयति ।

भारतीयराक्षसाः प्रायः वंशचारा एव नाटकेषु प्रवर्तन्ते । तत्र मध्यम-
व्यायोगे हिडिम्बा मनुष्यभोजिनी वर्तते, यद्यपि सा भीमस्य पत्नी अस्ति ।

अन्यत्र वेणोसहारे ते वीभत्सकर्मनिरता मानुषतोणिनसखाहका भाममुखेन
दुःशासनरुधिरप्रियाः सन्ति । पठेऽङ्के तत्र चार्वाकनामा राक्षसो मुनिवेष-
धरो युधिष्ठिरगृहमागच्छति । स दुर्योवनस्य सखा पाण्डवान् वञ्चयितु
भ्रमति ।

राक्षसानां लौकिकशक्तिभृशं वर्तते । वेणोसहारे चार्वाको राक्षसो-
ऽलक्षित एवाग्निं प्रज्वालयति ।

द्विधास्त्रादीनि

दूतवाक्ये सुदर्शनं शाङ्गं कौमोदकी पञ्चजन्यं, नन्दकं इत्येते
चासुदेवसहायार्थमागच्छन्ति । सुदर्शनस्तु शेषाणि शस्त्राणि प्रतिबोधयति
चालचरितेऽपि पञ्चायुधानि (चक्र-शाङ्गं-कौमोदकी - शङ्ख-नन्दकाः)
गच्छेन सह बालकृष्णमुपस्थापयितुं प्रतिजानते ।^१

देवर्षि

यथा देवास्तथैव देवर्षयोऽपि रङ्गे न चिरं तिष्ठन्ति ।^२ देवर्षिर्नारदो
भासस्य कतिपयनाटकेषु प्रकटति । अविमारके तस्य भूमिका तु महत्त्वपूर्णा
वर्तते । स स्वनियोगं वर्णयति सप्तमेऽङ्के—तदिदानीमहमविमारकप्रदर्श-
नेन तयोर्व्याक्षेपं समाक्षिपामीत्यवतीर्णोऽस्मि भूम्याम् । स नायकानां
रहस्यं यथाकालं विख्यापयति तास्ताश्च प्रबोधयति । नायकानां समाधा-
नार्थं तस्याप्रतिमा योग्यता वर्तते । स तेषां कर्तव्यं निर्दिशति च ।
प्रस्थानकाले स आश्वासयति—

सौवीरराज किं ते भूय प्रियनुपहरामि । बालचरिते तं नारदो
नारायणं द्रष्टुं ब्रह्मलोकाद् व्रजभूमिं प्राप्नोति ।^३ तं कृष्णेन वसवध इति
सूचनां सञ्चारयितुं समाजगाम । तस्य कृतं रङ्गे न किमपि दृश्यते ।

देवर्षिर्नारदः कालिदासस्य नियोगेन प्रेष्ठो विभाति । विक्रमोर्वशीये

१ चक्रं कथयति—

१.

चक्रोऽस्ति कृष्णस्य करग्रहोमी गङ्गाह-सूर्यप्रतिबिम्बनेवाः ।

त्रिविक्रमे चामृतमयने च यथा हुता दानवदत्तसखा ॥ बाल० १२२

२ वीराणिकराजानां कार्यरत्नापे सेवामुपस्थितिराश्लनीया ।

३. ब्रह्मलोकादिह प्राप्नोति नारदः कलहप्रिय ॥ १३

स इन्द्रस्य दौत्यं सम्पादयति । स राजानं महेन्द्रसन्देशं ध्यावयति ।
तद्यथा—

नारदः — त्रिकालदर्शिभिर्भुविभिरादिष्टो महान् सुरासुरसङ्गरो भावी ।
भवाश्च सायुगौनं सहायो न । तनं न त्वया नास्त्रं सन्त्यस्तथ्यम् । इयं
चार्वाशी यावदायुः, तव सहधर्मचारिणी भवत्विति । अयं नारदो
विक्रमोर्वशीयस्य पञ्चमेऽङ्के आयुषोऽभिपके पौरोहित्यञ्चाचरति ।

सिद्धजन

सिद्धस्याष्टौ दिव्याः सिद्धयो वशोऽकृता भवन्ति । सिद्धा आकाशचारिणः
सन्तो रङ्गं न प्रावृणन्ति किन्तु यथायोगं तेषामभिनन्दनवचांसि आकाशे
श्रूयन्ते ।^१ तद्यथा वैणीसंहारे नभस्यलचारिणा सिद्धजनेन द्रौपद्या वैणी-
संहाराऽभिनन्दितः —

कृष्णाद्याः केशवासाः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरुणाम् ।

साज्यं बद्धं प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्ति राज्ञा कुलेभ्यः ॥६४२॥

अग्निदेवीदेवता.

नगरीणामग्निदेव्यः सन्ति । तत्र बालरामायणे लङ्का तथा अलंकार-
देवीरूपेण रामरावणयुद्धं पश्यतः । दूरतोऽपि देव्यः पश्यन्ति ।

अलंकारं पश्यति—कुबरप्रसादाद्विहृत्स्वैव दिव्येन चक्षुषा पश्यामि ।

लङ्का—तन्ममापि प्रियसखी निवेदयतु ।

देवीनामन्वीक्षणयोग्यता भृशं विलसति प्राचीननाटकेषु ।

नदी देवता

नदीदेवता उत्तररामचरिते विहरन्ति । तत्र तमसा-पुरला-गोदावरी-
गङ्गादयः समागता दिव्यशक्तिप्रपन्ना अपि मानुषी प्रवृत्तिं धरन्ति ।^२
तद्यथा तमसा सीता परामृशति—

१ आतिथ्यशास्त्रं प्रकाशितग्रन्थेषु अत्र 'नेपथ्यं सञ्चरितं वचः' इति दर्शितम् ।
तत्र आकाशे भवेत् ।

२ भागीरथी प्रसादात् वनदेवतानामपि सीता अदृश्याः सन्तु ।

स्वमेव ननु कत्याणि सजीवय जगत्पतम् ।
प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते तत्रैव निरतो जनः ॥

तत्र गङ्गापृथिव्यो सवादः सीतया सह प्रवर्तते—

सीता—भगवत्यौ के युवाम् ।

पृथ्वी—इय ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथी ।

भागीरथी—इय ते जननी विश्वम्भरा ।

पृथ्वी—एहि पुत्रि वत्से सीते ।

उभौ आलिङ्ग्य मूच्छन्तः ।

अप्सरः

मथा देवास्तथैवाप्सरसोऽपि प्राचीनराजाना सम्बन्धेन मानवलोके
स्वकार्यस्यली वर्तन्ति विदधते । तत्राप्सरसा विशेषा अधोविधा आकल्पनीया
भवन्ति—

(क) अप्सरसा तिरस्करिणी शक्तिविद्यते । सा यथेच्छमदृश्या भवन्ति ।
तत्तु पुरुरवसोर्वंशीप्रणयप्रसङ्गे दर्शनीयम् ।^१ उर्वंशी तिरस्करिणी-प्रतिच्छन्ना
नायकभावान् प्रतिगृह्णाति ।

(ख) स्वर्गान्मर्त्यलोकावतरणशक्तिः ।

(ग) प्रणिधानेन सर्वं परिज्ञातु विभवः ।^२

अभिज्ञानशाकुन्तले सानुमती नामाप्सरा मेनकया नियुक्ता दुष्यन्तस्य
सविधे समागता शकुन्तला-विषयक नायकस्य भावाननुभावाश्च पश्यति ।
सा तिरस्करिणीवृत्तापि दुष्यन्तस्य वियोगाति पश्यन्ती स्वकोयान् मनो-
भावान् प्रेक्षकेभ्यः साधु प्रकटयति । तद्यथा—

सानुमती—सर्वथा प्रमाजित त्वया प्रत्यपदेशदुःख शकुन्तलाया ।

अत्र सा नायकेन संवदन्तीय प्रतिभाति ।^३

१. चित्रलेखोर्वंशी प्रति निवेदयति—ननु भगवता देवशुरणा अपराजिता नाम्
शिक्षाबन्धनविद्यामुपदिष्टता त्रिदशप्रतिपक्षम्यालपनीये कृते स्वः ।

२. सानुमती स्वशक्ति सूचयत्यभिज्ञाने ।

३. सानुमति—अपराधनिवेदानी ते सन्ततिर्भविष्यति । अत्रापि राजा संवदन्तीव
सानुमती रक्षते ।

सानुमति—‘हा धिक् हा धिक् सति खलु दोषे व्यवधानदोषेणैपाञ्चकार-
दोषमनुभवति । अहमिदानीमेन निर्वृत्तं करामि । अथवा श्रुतं मया
शकुन्तला समाश्वामयन्त्या महेन्द्रजनन्या मुखाद् यज्ञभागे नुका देवा
एव तथानुष्ठास्यति, यथाचिरेण धर्मपत्नी भर्ताभिन्नान्दिप्यतीति ।
तन्न नू युक्तं कालं प्रतिपालयितुम् । यावदनेन धृतान्तेन प्रियसखी
समाश्वामयामि । इत्यनेन सवादेन दिव्यनारोणामप्सरसा महत्त्वपूर्णं
योगदानं प्रतिभाति ।

विक्रमावर्णीये द्वितीयेऽङ्के चित्रलेखोर्वश्या दूतीवाचरति । सा नायक
प्रति वदति—

ननु प्रथमं मेघराजिदृश्यते पश्चाद् विद्युल्लसा । तत्रैव उर्वशी दिव्यानु-
भावेन भूजपनोत्तरं निर्माति । सा यथेच्छमदृश्या सती राज्ञो विदूषक-
स्म च सलापं शृणोति ।

ज्योतिस्वरूपा मेनका नामाप्सरा दुष्यन्तेन प्रत्यादिष्टा शकुन्तलाम-
प्सरस्तीर्यावतरणाद् हेमकूटं नीनवती । सा प्रतिक्षणं स्वदुहितुं कुरुलादिव
चिन्तयति स्म यथावसरं तामुपचरति स्म च ।^१

तपोवन-देवता

तपोवन-देवता अप्रत्यक्षा एव शकुन्तलायाः प्रस्थानकाले तामनुजा-
नन्त्यघोविधेन वाक्येन—

रम्यान्तरं कमलिनीहरितं सराभि—

शलायाद्गुर्मानियमिनार्कमयूखताप ।

भूयात् कुशेययरजोमृदुरेणुरस्या

शालानुकूलपवनञ्च शिवञ्च पन्था ॥

गौतमी शकुन्तलाभादिशति—ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुज्ञातामि तपोवन-
देवतामि । प्रणमं भगवती ।

उत्तररामचरिते द्वितीयाङ्कस्य विष्कम्भके वनदेवतायाः जानेभ्या सह
सवादो वर्तते । भानुपीवन् सा व्यवहरति । सा वनदेवता तु वासन्तीति
स्यात् । तृतीयाङ्के रामेण सह सा पुनः पुनः शिवदने । सा सानायाः
प्रियसखी वभूव ।

१. अदिति — दुहितृवत्सला मेनके देवाचरन्ती तिष्ठति । अमि० सप्तमेऽङ्के ।

सा वासन्ती वनप्रजा शास्ति—

ददतु तरव पुष्पैर फलैश्च मधुङ्कृतः
स्फुटितकमलामोदप्राया प्रवान्तु वनानिला ।
कलमविरल रज्यत्वण्डा ववणन्तु शकुन्तय
पुनरिदमय देवो रामः स्वय वनमागत ॥ ३२४

तिर्यक्प्रकृतिः^१

तिर्यक्पात्राणि द्विविधानि सन्ति—भापमाणानि अभापमाणानि च ।
भासस्य बालचरिते कालियनाग, अरिष्टर्षभ, गरुडश्च तिर्यक्च सन्ति ।

तन्नारिष्टर्षभ वरतुष्टो वानव पशुवत् मानुषवच्च व्यवहरति । तथाहि—
अरिष्टर्षभ — एष भो

शृङ्गाप्रकोटिकिरणं, त्वमिवालिखश्च
शत्रोर्वधार्थमुपगम्य वृषस्वरूपम् ।
वृन्दावने स ललित प्रतिगर्जमान-
माक्रम्य शत्रुमहमद्य सुख चरामि ॥ ३५

दामोदरस्त गोवृषाघम इति सम्बोधयति ।

कालियनागस्तु पद्मगपति । स यमुनाहृदे वसति । दामोदरस्तस्य
पञ्चफणेषु हस्तीसक प्रकीरति । दामोदर नागो भाषते—

स्थूलाखण्डलहस्तिहस्तकठिनो भोगेन सर्वेष्टित ।
त्वामेव त्रिदशाधिवासमधुना सम्प्रेषयामि क्षणात् ॥

प्रतिमानाटके काञ्चनमृगः पात्रीयति ।

तद्यथा—

रात्रण — घावन्त मृग दृष्ट्वा धनुरारोपयति राघवः । एष मृग एक-
प्सुनातिक्रान्तशरविषयो वनगहन प्रविष्ट ।

प्रथमाङ्क एवाभिज्ञान शाकुन्तलस्य मृग पात्रीयति^२ । तद्यथा

१. प्रसङ्गऽस्मिन् सुग्रीवहनुमदादयो वानरा न परामृष्टाः । यद्यपि ते सपुच्छा-
सन्ति तथापि बुद्धिर्बलवान्मानुषभावाच्च न तेषां पशुकोटो गणना समोचनी ।

२. Mahatma Gandhi says in his letter to Mira—And if
we had vision enough we should appreciate the
language of trees and plants and value their friend-
ship. They are all one and they are all expression of
God P 207, 204

ग्रीवाभङ्गाभिराम मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्त दृष्टिं

पञ्चाधेन प्रविष्ट शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम् । इत्यादि
तत्रैव चतुर्धाङ्के शकुन्तलाया प्रस्थानकाले कालिदासेन परित्यक्तनर्तना
मयूरा दर्शिताः । अस्मिन्नङ्के मातृहीनो मृगशावः शकुन्तलाया निवसने
सज्जते । कण्वस्त वर्णयति—

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिदृशुदीना

तैल न्यपिच्यत मुखे कुशसुचिविद्धे ।

श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति

सोऽयं न पुत्रकृतकं पदवो मृगस्ते ॥ ४१४

शकुन्तला—वत्स किं सहवासपरित्यागिनी मामनुसरसि । इत्यादि
अभिज्ञानशाकुन्तले सिंहोऽभाषमाणः पानं वर्तते । तस्यानुभावास्तु
प्रेक्षकाणां प्रीनये सन्ति । तद्यथा

तापसी—(राजानमवलोक्य) भद्रमुख, एहि तावत् । भोचयान्ते
दुर्मोकद्वस्तप्रेरेण डिम्भलीलया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम् ।

तत्रैव मृग्य उदगलितदर्भकवलाः सन्ति ।

वनस्पतयः

यद्यपि नरपतयः साक्षात्पाशोभूता न सत्क्रियन्ते तथापि तेषामपि
निर्योगः कवीनां प्रेष्ठ एव । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले—

क्षीम केनचिदिन्दुपाण्डु तटणा मागत्प्रमाविष्कृतं

निष्ठयूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारस केनचित् ।

अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोरिषते—

ईंताग्याभरणानि तत्किंसलयोर्बभेव प्रतिद्वन्द्विभिः ॥

इयं वनस्पतिसेवा कालिदासानुसारेण विलसति ।

ते वनवासवन्धव इति कालिदासेन दर्शितम्—

अनुमतगमना शकुन्तला तर्हभिरियं वनवासवन्धुभिः

परभृतविहस्त कल यथा प्रतिवचनोक्तमेभिरीदृशम् ॥ ४१६

लता

कालिदासस्तु लतां पश्यत्वमन्विष्यति । लावण्यमयीललना इव
सुप्रसूनालता शकुन्तलाया प्रस्थानकाले रुदन्तीव तत्राशमिज्ञानशाकुन्तले—

अपसृतपाण्डुया मुञ्चन्त्यश्रूणीव लता ॥

एतेषा नायकानां नियोज्य-निषेवनादिदृष्ट्या समीक्षणं सोपयोगम् ।

नियोज्यः	नियोक्ता	स्वानम्	रूपकावधारणम्
राजा	देवा इन्द्रादयः राज्ञी, विद्रूपक अपरो राजा, मन्त्री, ऋषयः तपस्विनः	देवलोके युद्धभूमौ अन्तःपुरे, वनभूमौ युद्धभूमौ वनभूमौ राजधान्याम्	नाटके ,,
अमात्यः	राजा राज्ञी	,,	,,
सूतः, सारथिः	राजा, स्वामी स्वतन्त्रोऽपि	युद्धभूमौ मृगयास्थले	,,
कञ्चुकी	राजा राज्ञी राजकन्या स्वतन्त्रोऽपि	प्रयागे, राजधान्याम् अन्तःपुरे तपोवने राजमभायाम्	,,
राजपुरोहितः	राजा	राजधान्याम्	,,
विद्रूपक	राजा, राज्ञी अमात्यः स्वतन्त्रोऽपि, नायको विटः (अपवादरूपेण)	,, अन्तःपुरे, प्रमदवने मृगया-वने शोष्ठीषु सङ्गरे नायकस्य भवने, नगरे च	नाटके प्रकरणे च ,, प्रकरणे
विटः	राजा ^१ , शकार विटः, नायिका, स्वतन्त्रोऽपि	नायकगोर्भवने नगरे च शृङ्गार- भूमौ, वेशे	प्रकरणे भागे च

सेनापति.	राजा, राज्ञी	राजधान्याम्, युद्धभूमौ, भृगया-वने	॥८
शकार.	राजा, स्वतन्त्रोऽपि	नगरे राजसकाशे पाप-व्यभिचार- भूमौ	नाटके प्रकरणे च
घेट	विट, सार्थवाह, गणिकानाथिका, शकार	नायकमवने, सारयिस्थानीयो यात्रायाम्,	प्रकरणे भाने
भट बाह्य. परिचारक	राजा, राजदारिका	राजप्रासादपरिसरे, युद्धभूमौ, तपोवन- भूमौ, राजधान्याम्, मन्त्रशाला-द्वारे	नाटके व्यायोगे
प्रतिहारः, दीवारिक द्वारपाल.	राजा, अपरे परिजनाः	राजप्रासादस्य द्वारे, भृगयाशिविरे, मन्त्रिगृहे	नाटके प्रकरणे
शोधनक सुधाकारः वैतालिकः	राजा, अधि- करणिक	देवालये, अधिकरणे	नाटके प्रकरणे
	राजा	राजप्रासादस्य चूडे	नाटके, नाटिकायाश्च
वृत्त, प्रणिधि गुप्तचर, चर, पुरुषः	राजा	राजामात्ययो. सन्निधौ, युद्ध-परिसरे	नाटके, व्यायोगे
आज्ञासिंहर रक्षिपुरुष. चाण्डालः	राजा राज्ञी च राजा, शकार राजा	राजपरिसरे राजधान्याम् शमशाने	नाटके नाटके नाटके प्रकरणे
कुब्ज किराता प्रणिधि नूटवारक	राज्ञी राज्ञी राजामात्यश्च उभयपक्षौ	अन्तःपुरे अन्तःपुरे शत्रु प्रदेशे, राजसन्निधौ शत्रु प्रदेशे, नाथिका समीपम्	नाटके नाटके नाटके नाटके

कर्मशूराः	राजामात्यश्च	राजकायीयं सर्वत्र	नाटके
शृष्टिः	आत्मवश्य , स्वतन्त्र	तपोवने, राजप्रासादे	नाटके
शिष्यः	आचार्यः	तपोवने, गुरुसन्निधौ, राजप्रासाद, राजधान्याम्	नाटके
भिक्षुः	स्वतन्त्र	सर्वत्र	नाटके, प्रहसने
विप्र , पापण्डी	राजा, स्वतन्त्र.	सर्वत्र	नाटके, भाणे
कापालिक	स्वतन्त्रः	शिवमन्दिरे	प्रकरणे

दिव्यनायकाः

विद्याधरः	स्वतन्त्रः	नायकस्य सन्निधौ	नाटके
अवतार	"	नायकस्य सन्निधौ	नाटके
	"	युद्धस्थले च	
वरुणः	"	नायकस्य सन्निधौ	"
दिव्यास्त्राणि	दिव्यनायकाः	युद्धस्थले	नाटकादिषु
गन्धर्वः	इन्द्रादयो देवाः	नायकस्य सन्निधौ	नाटकादिषु
देवर्षिः, नारदः	इन्द्रं स्वतन्त्रो वा	राजप्रासादे	"
राक्षसः	पौराणिको राजा	युद्धभूमौ	"
	स्वतन्त्र		

स्त्री-भूमिका

राज्ञी	राजा, मन्त्रि-	अन्तःपुरे क्वचिदस्यत्र	
	परिपद्, सपत्नी	नायक-सन्निधौ	नाटके
राजनायिका	राजा, विदूषकः, घानी, सखी	अन्तःपुरे, शृङ्गार- सीताभूमौ	नाटके
आश्रमकन्या	कुलपति, नायकः	आश्रमभूमौ	नाटके
	अतिथिः		
राजमाता	स्वतन्त्रा	राजभवने	नाटके

गणिका	माता, प्रणयिजन स्वामिनी	वेशे, स्वभवने, नायक- सन्निधौ, प्रमदवनोद्याने	प्रकरणे
चेटी	अन्त पुर-स्वामिन्य, राजकन्या	अन्त पुरे, वेशे नायकभवने	नाटके, प्रकरणे, भागे
"	गणिका, स्वतन्त्रापि		
उद्यान-पालिका	राज्ञी	प्रमदवने	नाटके, प्रकरणे
दूती	नायिका, नायकश्च	अन्त पुरे, विलास-भूमौ	नाटके, भागे,
		अभितार-स्थली	च प्रकरणे
घात्री	भर्तृदारिका	नायिका-सन्निधौ नायक-सन्निधौ च	नाटके प्रकरणे
सखी	नायिका, राज्ञी, परस्पर वा नायक	नायिका सन्निधौ, अन्त पुरे	नाटके प्रकरणे
"	स्वतन्त्रापि		
प्रतिहारी	नायक, नायिका, अमात्य	नायिका सन्निधौ नायक सन्निधौ, अन्त पुरद्वारम् राजभवनद्वारम्	नाटके
भगवती	स्वतन्त्रा	सर्वत्र	प्रकरणे
योगीश्वरी			
परिजन	राजा, राज्ञी च गणिका वा	राजभवने, अद्यात्म- भवने	नाटके, प्रकरणे
अभितारिका	दूती, नायक, स्वतन्त्रा वा	वेशे, नायकसन्निधौ	नाटके
यवनी	राज्ञा	राजप्रासादे,	नाटके
तापरी	मुलपति, स्वतन्त्रा वा,	मृगयावने, शिविरे वा आश्रमे, राजप्रासादे	नाटके -

नाटकेष्वन्यथासम्भावनम्

नाटकेषु छायाविधानेन कस्यचित्पात्रस्यान्यथाग्रहणं भवत्येव । तद्यथा स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमेऽङ्के यौगन्धरायणो वेषादिपरिवर्तनेन ब्रह्मबागेति सम्भाव्यते । अप्रान्यविषयमेवान्यथासम्भावनमभिप्रेतम्, येन कस्यचिन्नायकस्याभिप्रायः प्रयोजनमाशयो दान्यथा गृह्यतेऽन्येन नायकेन ।

संस्कृतसाहित्ये नातिबलभेदश्चिकरं विधानम्, किन्तु भागस्य कतिपयनाटकेषु भूयिष्ठं प्रभवतीदम् । तथाहि—

प्रतिमानाटके

प्रतिमानाटकस्य पष्ठेऽङ्के कैकेयी रागरक्षिणीति भासेन प्रतिवेदिता । तद्यथा—

कैकेयी—(आत्मगतम्) अवतु, इदानीं कालं कथयितुम् । (प्रकाशम्) जातु, त्वं जानासि महाराजस्य शपथम् । एतन्निमित्तमपराधे मां निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं प्रेषितः, न खलु राज्यलोभेन । अपरिहरणीयो महर्षिशापः पुत्रविप्रवासं विना न भवति ।

भरतः—अस्ति पाण्डित्यं सम्बन्धिचारयितुम् । अथ विदितमेतद् गुरुजनस्य ।

शुमेन्द्र —कुमार, वसिष्ठं वामदेव-प्रभृतीन्निमित्तमुक्तं विदितम् ।

भरतः—हन्त श्रेलोक्यसाक्षिणः सत्त्वेते । दिष्टयानपराद्धात्रमभवतो । अम्ब यद् भ्रातृस्नेहात् समुत्पन्नमन्युना मया दूषितात्रमवती, तत्स्वर्गं मर्षयितव्यम्, अम्ब अग्निवादेयम् ।

अनेन भरतस्य प्रथमपदे कैकेयीविषयकमन्यथासम्भावनं प्रकटितम् ।

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे मायके अस्तरत्तः अष्टोत्तेन निगूह्यते । अतएव वत्सराजस्य मन्त्री यौगन्धरायणं प्रद्योतं शत्रुरिति सम्भावयति । वस्तुतः प्रद्योतं आद्यन्तमुदयनस्य हितचिन्तकस्त्वं जामातारं विधातुं

सचेष्टो दत्तं इति तस्य विषये वीशाम्बीक-जनानामन्यथा सम्भावनं कविना प्रकटितमेव ।

मृच्छकटिके

मृच्छकटिके परं रुचिकरमेवविदूषकस्य वसन्तसेना-विषयकमन्यथा सम्भावनम् । नैकस्थलेषु ॥ ता नागीरन्नवरेण्यतमामन्यथासम्भाव्यैवा-
वज्ञापयति । तद्यथा चतुर्थेऽङ्के—

विदूषकः (वसन्तसेनामधिकृत्य) सुष्ठूलक्षितं दुष्टविलासिन्या ।

रत्नावली-प्रदामान्तरं स वसन्तसेना पुनर्विदूषयति—किमन्यत्तत्र गत्वा
ग्रहीष्यति ।

स चारुदत्तं कथयिष्यति—निवर्ततामस्माद् गणिकाप्रसङ्गादिति ।

स्वगतं विदूषको वदति—अहो गणिकाया लोभोऽदक्षिणता च, यतो
कथापि न कृतान्या । तावद्वास्या भुञ्ज्या गणिकाया मुखमपि न द्रक्ष्यामि ।

अलुब्धा गणिकेति दुष्करमेतैः सम्भाव्यन्ते । तत् प्रियवयस्य गणिका
प्रसङ्गान्निवर्तयामि ।

स विदूषको नायकं सूचयति—सखीजनदत्तसञ्ज्ञया पटान्तापवारितं
मुखं कृत्वाहमुपहसितः । तदहं ब्राह्मणो भूत्वेदानीं भवन्तं शीर्षेण पतित्वा
विज्ञापयामि—निवर्त्यतामात्मास्माद् बहुप्रत्यवायाद् गणिकाप्रसङ्गात् ।
गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टेव लेष्टुका दुःखेन पराक्रियते । अपि च
भो वयस्य, गणिका हस्ती कायस्थोमिक्षु चाटो रासभश्च यत्रैते नियसन्ति
तत्र दुष्टा अपि न जायन्ते । अद्य प्रदोषे मया (वसन्तसेनया)
आगन्तव्यम् इति । तत्तत्कथयामि रत्नावल्या अपरितुष्टापरं याचितु-
मागमिष्यतीति ।

॥ विदूषकश्चारुदत्तं पृच्छति—भो अपि जानासि किन्निमित्तमीदृशे
दुर्दिन आगतेति । उत्तरयति च—अल्पमूल्या रत्नावली, बहुमूल्यं सुवर्ण-
भाण्डमिति न परितुष्टापरं याचितुमागता । ॥ वसन्तसेनया सम्भाषते—

विदूषकः—अथ किं निमित्तं पुनरीदृशे प्रनष्टचन्द्रालोके दुर्दिनान्धकारे
आगता भवति ।

चेटी—एषा खल्वार्या एव प्रष्टुमागता—किं तस्या रत्नावल्या
मूल्यमिति ।

विदूषकः —चेटि, किं भवत्या इहैव स्वप्नव्यम् ।

मुद्राराक्षसे

राक्षश्चाणक्यं शत्रुरिति मन्यते ।^१ अन्तिमान्द्वे तस्मैयं सम्भावना-
ऽसत्कल्पनेति राक्षसं प्रति चाणक्यस्याघोषचनेन स्पष्टं भवति—

सर्वं मे वृषलस्य वीर भवता सयोगमिच्छोन्य ॥ ७,९
तदप्य वृषलस्त्वा द्रष्टुमिच्छति ।

नागानन्दे

भ्रान्तिवशादन्यथासम्भावनं कल्प्यते क्वचित् सवियानसौष्ठवेन ।
तद्यथा द्वितीयेऽङ्के—

विदूषक —भो वयस्य तदा सा त्वया रुदती किं भणिता ।

नायक —वयस्येदमुक्तम्—

निष्यन्द इतानेन मुखचन्द्रोदयेन ते ।

एतद् भाष्याम्बुना सिक चन्द्रकान्त शिलातलम् ॥ २७

नायिका—(सरोपम्) चतुरिके, अस्ति किमतोऽप्यपरं श्रोतव्यम् ।
तदेहि, अन्यतो गच्छाव ।

चेटी—(हस्ते गृहीत्वा) भर्तृदारिके, एव मा भण । त्वमेव स्वप्ने
दृष्टा । नैतस्यान्यस्या दृष्टिरभिरमते ।

मित्रावसुजोमूतवाहनयोर्भाषणमध्ये पुन ।

नायिका—न मे हृदयं प्रत्येति । तत्कथावसानं यावत् प्रतिपालयाव ।

' हृज्जे मा हस, किं विस्मृतं त एतस्यान्यहृदयत्वम् ।

(सरोपमात्मगतम्) हताशः को वैतश्च जानाति ? नायको दिग्वावसो-
विवाह-प्रस्तावमनुत्वा मित्रावसुं प्रति कथयति—क इह नेच्छेद् भवद्भिः
सह इलाध्यभीष्टं सम्बन्धम् । किन्तु न शक्यते चित्तमन्यतः प्रवृत्तमन्यतः
प्रवर्तयितुम् । ततो नाहमेना (मलयवती) प्रतिग्रहीतुमुत्सहे ।

नायिका—(मुच्छां नाटयति) किं ममेतेन दीर्घाग्यकलङ्क-

१ तद्यथा सूत्रधारो स्पष्टयति—

क्रूरग्रहः स केतुश्चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलाद् रसत्येन तु बुधयोगः ॥ १६

मलिनेनात्यन्तदुःखभागिनाद्यापि क्षरीरेण चारितेन । तदिहेवासोकपादपे-
ज्जमातिमुक्तलतया उद्बध्यात्मान व्यापादयिष्यामि ।

नायकस्येयमवस्थान्यथाऽम्भावनेन जायते ।

अन्यथासम्भावनस्य परमोत्कृष्टमुदाहरणमादिकविना रामायणे
प्रकल्पितम् । सत्र चित्रकूटमागच्छन्नास्ते भरत । दूरतस्तं दृष्ट्वा
लक्ष्मणो राम निवेदयति—

सम्पन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम् ।

आवा हन्तुं समर्थ्येति कैकेय्या भरत सुतः ॥

अयोध्या० ९७ १७

स राम प्रस्तावयति—भरतो वध्य एव हीति ।

किन्तु रामो भ्रान्तिं निराकरोत् । तद्यथा—

मन्येऽहमागतोऽयोध्या भरतो भ्रातृवत्सलः ।

मम प्राणैः प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ॥

स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकैनाकुलितेन्द्रियः ।

द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो मान्यथागतः ॥

अयो० ७९, ९, ११

रामस्य जटायु प्रत्यन्यथाभावचित्रणं कवेरन्यथाभावस्य स्पृहा
निदर्शयति । तद्यथा—

अनेन मीता वीदेही भक्षिता नात्र सशयः ।

गृध्ररूपमिदं व्यक्तं रक्षो भ्रमति कानने ॥

॥ हन्तुं यदा राम उद्यतो बभूव, तदा जटायुरवदत्—

रक्षसा निहतं पूर्वं मा नः हन्तुं त्वमर्हसि ।

मारीचप्रकरणे लक्ष्मण प्रति हनुमन्तं प्रति च लङ्कार्या सीताया
दर्शन-प्रकरणे सीताया अन्यथाभावः प्रयित एव ।

अंकादौ नायकस्य मानसिकस्थितेः पूर्वपीठिका

यथा कस्यचिदङ्गस्य कथानुरूपिणी रङ्गसज्जाहार्यादिकै क्रियते, तथैव प्रमुखनायकस्याङ्गादौ मानसिकस्थितेरङ्गविषयिणी पूर्वपीठिका कविना प्रस्तूयते ।

अभिज्ञानशाकुन्तले

प्रथमाङ्के मृगयादृश्यानन्तरमङ्गिकयाया आरम्भ एव मुखनायकस्या-
ङ्कोचितमानसिकस्थितिरधोविध चित्रिता—

राजा—(परिक्रम्यावलोक्य च) इदमाश्रमद्वारम् । यावत् प्रविशामि ।
(प्रविश्य, निमित्त सूचयन्)

याग्तमिदमाश्रमपद स्फुरति च बाहु- कुत फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्याना द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥

‘अत्र स्फुरति च बाहु’ इत्येतस्य फल-प्रीतिसुन्दरीनायिकाफलप्राप्ति-
दृष्टान्तस्य मानसे प्रतिफलम् । अतः परं शाकुन्तलामिलन-प्रकरणं
प्रारम्भ्यते । तत्र शाकुन्तलाया मानसिकस्थिते पूर्वपीठिका तस्या वचनेन
अस्ति—मे सोदर स्नेह एतेषु (वृक्षकेषु) ।

द्वितीयाङ्कस्य नायको द्रुपन्त शाकुन्तलामिलनोपायं विचिन्तयन्
विदूषक स्वमनोगतं वार्त्त—

न जाने भोक्तारं क्रमिह समुपस्थास्यनि विधिः ॥ २.११

चिन्तय तावत् केनापदेशेन सकृदप्याश्रमे गच्छाम ।

इत्येतस्या आङ्गिककथाया कृते नायकस्य मानसिकपूर्वपीठिका-
धोविधमुपकल्पिताङ्गादौ—

काम, प्रिया न मुलना मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थनां कुर्वते ॥ २.१

सर्वं तत् किल मत्परायणमहो कामा स्वता पश्यति ॥ २.२

तृतीयेऽङ्के नायकस्य शकुन्तलया गान्धर्वविवाहो निष्पन्नप्राय एव ।
तत्र कार्यजातस्य प्रसू नायकस्य मानसिकस्थितेः पृष्ठभूमिरङ्कादौ
दुष्यन्तस्यैकाग्रिद्वारेणाबोधिघमुपनीता—

राजा—(निःश्वस्य)

जाने तपसो धीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

न च निम्नादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृदयम् ॥ ३४

अथ च

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रजमावहृन्भिमतो मे ।

मदि मयि सम्भूतहृदया तामधिकृत्य प्रहरतीति ॥ ३४

चतुर्थेऽङ्के शकुन्तलाया आश्रमस्यागस्य कारुणिक दृश्यं वर्तते ।
अत्र नायिकाप्रधानं कार्यजातं विलसति । अस्याङ्कस्य पूर्वपीठिका
शकुन्तलाया बाष्पविसर्जनेन समुद्दिष्टा । तथा हि—

शकुन्तला—उचितमपि इदमद्य बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे
सखीमण्डनं भविष्यतीति । (बाष्पं विसृजति) अत्र बाष्पविसर्जनं तु
सात्त्विकभावस्य सूचकमङ्कान्तं भावत् कारुण्यं छादयति ।

पञ्चमाङ्कस्यादौ ह्रीमपदिकाया गीतस्य श्रवणेन दुष्यन्त उन्मत्तको
भवति । तद्यथा स एकोत्तिद्वारेण स्पृष्टयति—

राजा—किं नु खलु गीतमेव विधमाकर्ण्येष्टजनविरहादृतेऽपि बल-
वदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा—

रम्याणि वीक्ष्य मधुराश्च निशम्य शब्दान्

पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तु ।

तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं

भावस्यैराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ ५२

(पर्याकुलस्तिष्ठति)

इयं मानसिकस्थितिरङ्कान्तं यावत् प्रभवतीति स्पष्टमेव ।

पष्ठाङ्कस्य मानसिकपूर्वपीठिकाधोमिविनाङ्कादौ प्रस्तुता—

स्यालव—तस्य (अङ्गुलीयकस्य) दर्शनेन भर्तुरभिमतो जनः
स्मारितः । मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्युत्सुकनयन आभौ ।

पुनश्च कञ्चुकिमुखेन—

यदेव खलु स्वाङ्गुलीयकदर्शनादनुस्मृत देवेन 'सत्यमूढपूर्वा मे तत्र-
भवती रहसि शकुन्तला मोहात् प्रत्यादिष्टेति, तदा प्रभृत्येव पश्चात्ताप-
मुपगतो देव । तथा हि—

रम्य द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रव्यह सेव्यते
शय्याप्रान्त-विवर्तनैर्विगमयत्युज्जिह्व एव क्षपा ।
दाशिष्येन ददाति वाचमुचितामन्त पुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्तलितस्तदा भवति च श्रोडाविलक्षश्चिरम् ॥

अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्सव प्रत्याग्यात् ।

अङ्कादौ नायक स्वयमपि स्वकोयो मानसिकस्थितिं निदर्शयति ।
तद्यथा—

राजा—(ध्यानगन्ध परिक्रम्य)

प्रथम सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखापेद हृतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम् ॥ ६७

विदूषकस्तदेव समर्थयति—लङ्घित एष भूयोऽपि शकुन्तला-
व्याधिना । न जाने कयं चिकित्सितव्यो भविष्यति ।

सप्तमाङ्कस्य भावभूमिका प्रथमाङ्काद् विपरिवर्तते । तद्यथा—

राजा—(निमित्त सूचयित्वा)

मनोरथाय नाशसे किं, बाहो स्पन्दसे वृथा ।

पूर्वावधीरित श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते ॥ ७१३

अतः परं शकुन्तलया पुनर्मिलनस्य काण्डः प्रथमाङ्काद्वर्या प्रारभ्यते
प्रथमं सद्यो भरतस्य दशनेन ।

मलविकाग्निमित्रविक्रमोर्वशीययोरपि यस्तुतः कतिपयेष्व-
ङ्केषु नायकस्य मानसिकस्थिते पूर्वपोठिका सन्दृष्टेव किन्तु नैतत् सार्व-
त्रिकम् । एतयोर्द्वयोः प्रथमाङ्कयोर्भावभूमिका नैव प्रतिष्ठापिता । विक्रमो-
र्वशीयस्य चतुर्थाङ्केऽपि भावभूमिका न लक्ष्यतेऽङ्कादौ । कालिदासस्य
नाट्यकलायां सर्वोच्चपरीणातरीभञ्जानशाकुन्तले विकसिता । तत्रायं
मानसिकस्थिते पूर्वपोठिकेत निबन्धो भूयो विलसति ।

अङ्कादौ मानसिकस्थिते निदर्शनाय कविवर्द्धविद्या क्लृप्तानाटकीय-

कथासु योजयति । तदथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्कस्यादौ दुष्यन्तस्य
बाहुस्फुरण पञ्चमाङ्के वा हसपदिकाया गीतम् ।

मुद्राराक्षसे

चाणक्यस्य मानसिकस्थिते पूर्वपोठिका प्रथमाङ्कस्यादौ परिचोयते
नायकस्याधोवचनेन ।

चाणक्य — कथम क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति ।

आस्वादितद्विरव शोणितशोणशोभा
सन्ध्यारुणामिव कला क्षणलाञ्छनस्य ।

जृम्भाविदारितमुखस्य मुक्तात् स्फुरन्ती
को हर्तुमिच्छति हरे परिभूयदष्ट्राम् ॥ १.८

इत्यनेन स्पर्धात्मकाभिग्रहमानसिकभाव सूच्यते । -- :

द्वितीयाङ्कस्यादौ नाट्यनिर्देशानुसारेण राक्षस सचिन्तो वर्तते ।^१
तस्येय मानसिकस्थिति त्वम राक्षसेनाधोविष विव्रियते—

चिन्तावेशतमाकुलेन मनसा रात्रिदिव जाग्रत ।

सैवेय मम चित्रकर्मरचना भिति बिना वर्तते ॥ २.८

इत्यनेन तस्य नैराशं चोतितम् ।

मुद्राराक्षसस्य तृतीयेऽङ्के नायकस्य चन्द्रगुप्तस्याङ्किकमानसिकस्थिते
पूर्वपोठिका तस्याधोवचनेन प्रकटीकृता

परायत्नः प्रीते कथमिव मम वेत्ति पुरुष ॥ ३.४

इति चिन्ता ।

चतुर्थाङ्कस्य मुख्यनायकस्याधोविधया मानसिकस्थित्या भावात्मक-
पोठिका सङ्केतिता—

मम विमृशतः कार्यारम्भे विधेरविधेयताम्

अपि च कुटिला कोटिस्त्यस्य प्रचिन्तयतो मतिम् ।

अथ च विहते मत्कृत्याना निवाममुपग्रहे

वधमिदमिहेत्युन्निद्रस्य प्रयात्यनिश निशा ॥ ४.१

१. 'ततः' शब्दस्थानान्वयः. पुरुषेणानुगम्यमानः सचिन्तो राक्षस इति
नाट्यनिर्देशः ।

अन्यञ्च—इममनुभवति क्लेशमस्मद्विधो वा ॥ ४३

तत्रैव द्वितीयस्य मुख्यपात्रस्य मानसिकस्थितेः पूर्वपीठिका तस्या—
घोवन्ननेन प्रस्ताविता—(निःश्वसात्मगतम्) अद्य दशमो मासस्तात-
स्योपरतस्य । न चास्माभिस्तमुद्दिश्य तोयाञ्जलिरप्यावर्जितः ।

पञ्चमाङ्कुस्य नायको मलयकेतुरष्टादो स्वमानसिकस्थितिं प्रकटयति—

अहो राक्षसं प्रति विकल्पबाहुल्यादाकुला मे बुद्धिर्न निश्चयमधि-
गच्छति ।

इत्याल्लङ्कुलचक्रमिव मे चैतज्ज्वर भ्राम्यति ॥ ५५ ॥

पठेऽङ्के नैराश्यविषमो राक्षस राक्ष स्वकोया मानसिकस्थितिमा-
द्यावेवैकोवधो वदति पञ्चमश्लोकादारभ्य पञ्चदश श्लोक यावत् ।

सप्तमेऽङ्के चत्वारः मुख्यपात्रका प्रचरन्ति—चन्दनदासो, राक्षस-
श्चाणक्यइन्द्रगुप्तश्च । एतेषा रङ्गप्रवेशकाल एव तेषा वृत्तनेन मान-
सिकस्थिते पूर्वपीठिका प्रस्ताविता । तद्यथा

चन्दनदासस्य

(सबाष्प) हा धिक् हा धिक् ! अस्मादृशानामपि नित्य अरित्रमङ्ग-
भीरुणा चोरजनोच्चित मरण भवतीति नम कृतान्ताय, इत्यनेन
चन्दनदासस्य चिन्तता प्रकाशिता ।

२

राक्षसस्य

भवति न मेतव्यम् । ओ भो शूलायतना न खलु व्यापादमितव्य-
श्चन्दनदास ।

येन स्वामिकुल रिपोरिव कुलं हृष्ट विनश्यत् पुरा
मित्राणा व्यसने महोत्सव इव त्वत्त्वेन येन स्थितम् ।
आत्मा यस्य त्रयाय च परिमवक्षेत्रीकृतोऽति
प्रियस्तस्येय मम मृत्युलोकपदवो च घ्यसगावच्याताम् ॥

इति राक्षसस्य नैराश्यभावो मानसिकस्थितेः पूर्वपीठिकेति व्यक्तम् ।

चाणक्य

केनोत्तुङ्गशिखाकलापकपिलो बद्ध पटान्त्रे शिखी
पाशे केन सदागतेरगतिता सद्य समासादिता ।

केनानेकपदानवासितसट सिंहोर्जित पञ्जरे
भीम केन च नैकनक्रमकरो दोभ्यां प्रतीर्णोर्णव ।

इत्यनेन चाणक्यस्यानन्यसाध्यभरोद्वहनप्रीति गवश्च संमासाद्येते ।

चन्द्रगुप्त

जगत किं न विजित मयेति प्रविचिन्त्यताम् ।
गुरो पाङ्गुष्यचिन्तायामार्थं चार्थं च जायति ॥

इत्यनेन विश्वविजयप्रहृषं कृतज्ञता च द्योत्येते चन्द्रगुप्तस्य मानसिक-
स्थिते पूर्वपोठिका ।

नायकस्य मानसिकस्थिते पूर्वपोठिका प्रस्तोतु कविः पञ्चचिन्
निमित्तादिकमभिनवघटनामायोजयति, स्वचर्चनैकोक्तिद्वारेण भूत-
भावघटनावासित मनोभाव चित्रयति, कदाचन प्रीतिदान् पराक्रमान्
गणयति अथवा प्रवृष्टोपलब्धीना दैववशात् नवार्थतारं प्रगुणयति ।

वेणोसहारे

वेणोसहारेस्य प्रथमाङ्के नायकस्य भीमस्य मानसिकस्थिते. पूर्व-
पोठिका नाट्यनिर्देशेनाधोविध प्रकटिता—

तत् प्रविशति सहदेवेनानुगम्यमान क्रुद्धो भीम ।

सप्तमेऽङ्के युधिष्ठिरो मुख्यनायको वर्तते । तस्य मानसिकस्थिते पूर्व-
पोठिका स्वचर्चनेनाभास्यते । तद्यथा—

युधिष्ठिर — (साशङ्कम्) सत्य समरगोचरो मे वत्स ।

पाञ्चालक — सत्यम् । किमन्यथा वक्ष्यते महाराजाय ।

युधिष्ठिर —

श्रस्तं विनापि विषयादुरुविक्रमस्य

चेतो विवेकपरिमन्थरतां प्रयाति ।

जानामि चोद्धतगतस्य ब्रूवोदरस्य

सारं रणेयु विजये परिशङ्कितश्च ॥१४॥

नागानन्दे

नागानन्दस्य प्रथमाङ्के नायकस्य मानसिकस्थितेर्भूमिका विदूषकस्या-
धो वचनेन प्रस्तूयते—

प्रथमसंगमोत्कण्ठितप्रियाकण्ठग्रह इव रोमाञ्चयति प्रियवयस्य मलयमादत । नायक स्वयमादौ मानसमनून व्यनक्ति—

“सेव्योऽयं मलयाचल किमपि मे चेतः करोत्युत्सुकम्”

(दक्षिणाक्षिस्पन्दन सूचयन्) अये—

दक्षिण स्पन्दते चक्षु फलाकाशा न मे वचसि ।

न च मिथ्या मुनिर्वच कथयिष्यति किं निवेदिम् ॥ ११०

विदूषक — भोवयस्य, अवश्यमासन्न से प्रियं निवेदयति ।

नागानन्दस्य द्वितीयाङ्कस्यादौ नायिकाया अर्धोवचनेन तस्या मानसिकस्थिति प्रस्फुटोभवति प्रेक्षकाणा कुते—हृदय, तथा नाम तस्मिञ्जने यल्लज्जया पराङ्मुखीकृत्येदानीं तत्रारमणा गतमसीत्येदि । रंगपोठे प्रवेशानन्तर नायकस्य मानसिकस्थितिस्तस्यार्धोवचनेन प्रतिफलति—

पुष्पेपो भवता मुग्धेव किमिति क्षिप्यन्त एते शरा ॥ १२९

चतुर्थेऽङ्के आदावेव नायको वदति—

यार्ता वामतथैव मेऽयं सुतरां प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥ १३४

इत्यनेन मानसिकस्थिते प्राग्भाव सूचिते ।

चतुर्थाङ्कस्यादौ नायकस्याधोविधचिन्तन तस्याङ्कस्य मानसिकस्थिति निदर्शयति—

“शय्या शाद्वलमासन शुचिशिखा सद्य हुमाणामध” इत्यादि ।

उत्तररामचरिते

उत्तररामचरितस्य पञ्चमाङ्कस्यादौ जनकस्य मानसिकस्थिति-निदर्शिता—

दण्डायनः—

हृदि नित्यानुपक्तेन सोता शोकेन तप्यते ।

अन्तः प्रसुप्तदहनो जरन्निव वनस्पतिः ॥

तत्रापि विष्कम्भके प्रथमाङ्कात् पूर्वं वकुलावलिका कौमुदिका गणदासश्च
सर्वदन्ति । तेषां सम्भाषणे देवो धारिणी, नायिका मालविका, नाट्याचार्यो
गणदास, राजा अग्निमित्र, कुमारी वसुलक्ष्मी राजमहिषी इरावती,
देव्या भ्राता वीरवरश्च प्रवर्तन्ते कथामुखेन ।

पुराणेतिहास-कथानामका प्रेक्षके पूर्वमेव शाता भवेयुः परमितरे
नायका प्रकरणेषु ऐतिहासिकनाटकेषु च प्रेक्षकाणामज्ञाता भासन् ।
तेषां परिचयार्थं यदि नाम प्रथमाङ्कात् प्राग्विष्कम्भको नाभवत्तर्हि
प्रथमाङ्कस्यारम्भे षड्विंशत्यस्यैकोक्त्या कथामुखेतरनामक-
पुरुषाणां परिचयो वर्णितः । तद्यथा मुद्राराक्षस्य प्रथमाङ्के चाणक्य
स्वैकोक्ती चन्द्रगुप्त मलयकेतु राजसर्वायसिद्धि भागुरायण भद्रभट्टेन्द्र-
धर्मत्यादीनां नायकपुरुषाणां परिचयः प्रस्तौति ।

प्रवेशकस्यलक्षणम्

१. प्रवेशकोऽष्टाविधः लक्षितः पूर्वाचार्यः —

गच्छेद्यदि विकृष्टस्तु देशकालवृत्तान्तरः ।

अङ्कुच्छेदे तमन्यस्मिन् निदिशेद्वि प्रवेशके ॥^१

ना० शा० १३ २३

दिक्सावसानकार्यं यद्यङ्कुं नोपपद्यते सर्वम् ।

अङ्कुच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम् ॥

ना० शा० १४ २६

२. परिजनकथानुबन्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः । ना० ना० १८ २८

अङ्कान्तशानुसारी सक्षेपार्थमधिकृत्य विन्दूनाम् ।

प्रकरणनाटकविषये प्रवेशकः सविधातव्यः ॥

ना० शा० १८ २३

अनेन प्रतिपादि यत् नवीन किञ्चिदपेक्षितमेव प्रवेशकादिलक्षणे
ऽस्माभिर्गर्वितं सत् ।

नाटके वैषम्य-निधानम्

नाटकेषु वैषम्यनिधानं तु पुरातनकवीनामन्यतममभितमासीत् । अस्मिन्नियोगे भातोऽग्रेसर प्रतिभाति । नायका केन विधिना वैषम्या-
भिभूताश्चित्रीक्रियन्त इति प्रमुखतो भासनाटकानामुदाहरणेन प्रस्तूयते,
यतो हि नाम—वैषम्ये भ्राजते भास

भासस्य प्राय सर्वे फल्यधिकारिणो मुख्यनायका नाटकारम्भे-
ऽवश्यमेव व्यसनापन्ना एव सानुक्रोशं प्रेक्षकाणां साधुवादमावर्जयन्ति ।

स्वप्नवासवत्ते

स्वप्नवासवदत्ते नायिका वैषम्य स्वीकुर्वाणा यौगन्धरायणेन
प्रोषितभर्तृकेति सूच्यते ।^१ तदा वासवदत्ता कथयति—एषा गच्छामि
मन्दभागा । तर्नैव यौगन्धरायणो नायकविपत्तिं प्रकटयति—

हृष्टा विपत्तिरयं मे प्रथमं प्रदिष्टा । १११

तदनु ब्रह्मचारी तप्रागत्य नायकस्योदयनस्य हृढमभिप्रेताया पत्न्या
मृगयानिष्क्रान्ते राजनि ग्रामदाहेन पञ्चत्वगमनं निवेदयति । वासवदत्ता
कथयति—जीवामि मन्दभागा ।

ब्रह्मचारी कथयति—यौगन्धरायणो मन्त्री राजीरक्षणाद्यार्त्तं प्रविष्टो
विपन्नश्च । तत प्रतिनिवृत्तो राजा सद्वृत्तान्तं श्रुत्वा तयोर्वियोगजनित-
सन्तापं तस्मिन्नेवाग्नौ प्राणान् परित्यक्तुकामामात्यैर्महता यत्नेन
वारित । ततस्तस्या शरीरोपमुक्तानि दग्धशेषाण्याभरणानि परिष्वज्य
राजा मोहमुपगत । एतच्छ्रुत्वा वासवदत्ता रोदिति । तृतीयाङ्के
सात्मानं मन्दभागेति वर्णयति ।

१. यौगन्धरायण — इयं मे स्वसा प्रोषितभर्तृकामिमामिच्छाम्यत्रमवत्या
कञ्चिरकालं परिपालयमाना ।

अहो वैषम्य-वेदगध्य रुमण्वत —

अनाहारे तुल्य प्रतनरुदितक्षामवदन.

शरीरे सस्कारं नृपातिसमदु ख परिवहन्
दिवा वा रात्रौ वा परिचरति यत्नेनरुपति

नृप प्राणान् सद्यस्त्यजति यदि तस्याप्युपरम ॥

विलपन्त नायक प्रदर्श्य कवि प्रथमाङ्क कारुण्यपूर त्रितले ।

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे नायक उदयन, तस्य माता भन्निगणश्च सर्वे
वैषम्ये निपतिता । उदयनो युध्यमानो मोहगत. कर्कशाभिलम्भाभिः
शरीरगन्धरात् प्रधायित इत्यनेन प्रथमाङ्को वैषम्य प्रतमोति ।

प्रतिमानाटकै

प्रतिमानाटकस्य प्रथमेऽङ्के रामस्य वनवास, सीताया वल्कलधारण,
दशरथस्य रामवियोगेन मोहोपगमन पीराणा वाण्याकुलेक्षण च निगदितम् ।
एतत्सर्वं वैषम्यस्य विलसितमेव ।

अविमारके

अविमारके राजकुमारो नायको न स्वापराधादपितु पितुर्वागसयमात्
मृनिशापाभिभूतोऽन्यजत्व गतः । तदनुसारिविदूषकेण प्रकाशिता तस्य
विपन्नता—

‘न जानन्त्यवस्था विशेषमोक्षरपुत्रा नाम । अतस्तत्रभवान् अवि-
मारक ऋषिशापेन कुलपरित्रप्तमन्यजकुलप्रवासमात्मनो विज्ञानं गुरुजत
आचिन्तयन्’ इत्यादिना द्वितीयोऽङ्क प्रारम्भते ।

छादते

विदूषकश्चाछदते नायकस्य भूयिष्ठं दारिद्र्य वर्णयन् स्वयमेव कापोतिक-
वृत्तिग्रहण विमर्हति । तत्र नायको दारिद्र्यपीडितो दोषं नि स्वस्य
वदति—

१ न्यस्तं तत्र मुनद्वयस्य यत्नमप्यानान्दरे जल्पनम् । १.८

२. अहं पत्रमवतथाछदतस्य दारिद्र्यतया सम पारावर्त-साधारणवृत्तिमुपजीवन्न-
न्यत्र चरित्वा चरित्वा तस्यावाप्तमेव गच्छामि ।

। दारिद्र्य खलु नाम मनस्विनः पुरुषस्य सोऽङ्गवास मरणम् ।
। स्थितः शरीरेण मृतः स जीवति, सौहृदानि सुजने शिथिलीभवन्ति ।
नायकस्य नाटकान्तं स्थितिः प्रारम्भ एव वर्णिता —
पाप कर्म च यत्परेरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते । १६

अभिपेक्षनाटके

अभिपेक्षस्य स्थापनायाः सूत्रधारो मुख्यकथानायकस्य पताया-
नायकस्य च विपददर्शकं प्रस्तावयति । तद्यथा—
(१) सीताहरणजनितसन्तापस्य रघुकुलप्रदीपस्य रामस्य ।
(२) दाराभिमर्शनं निर्विषयोऽकृतस्य मुद्गीवस्य । एतयोर्द्वयोर्वैषम्य-
ग्रस्तयोः सन्धिस्ततः प्रवर्तते कार्यार्थम् ।

बालचरिते

बालचरितस्य प्रथमोऽङ्को देवक्या अधोवचनेन प्रारभ्यते—
॥ देवि, पुत्रकस्य मे महानुभावत्वं सूचयिष्यन्ति जन्मसमय-
समुद्भूतानि महानिमित्तानि । प्रत्यक्षीकुर्वत्यपि कस्यैतकनृशतत्वं चिन्त-
यन्ती सुष्ठु न प्रत्येमि मन्दभागिनी ।
वसुदेवस्ता सूचयति—देवकि, अधरात्रः खलु वर्तते । प्रसुप्तो मधुराया
सर्वो जनः । तस्माद् यावन्न कश्चित् पश्यति, तावद् बालं गृहीत्वा-
पक्रमामि । यत्र देव विधास्यति, तत्र बालं गृहीत्वापक्रमामि ।
किं द्रष्टव्यं, शशाङ्कोऽयं राहोर्वदनमण्डले ।
त्वयाप्यस्य सुदृष्टस्य कसौ मूढ्युर्भविष्यति ॥ १.१८

पञ्चरात्रे

नायकेन दुर्योधनेन यो यज्ञः सम्पादितस्तस्यावभृथेऽग्निः सत्सुतपन्नः ।
सोऽग्निः सर्वसंहारनिष्ठो प्रवर्तते । तदिदं वैषम्यं प्रथमाङ्कस्य विष्कम्भके
व्यञ्जनया परिनिष्ठितमद्य श्लोकेन—

शुष्केणैकेन, वृक्षेण वनं पुष्पितपादपम् ।

कुलं चारित्रहीनेन पुरुषेणैव दह्यते ॥

वैषम्यमुखे पतदेव कौरवकुलमिति कविना न्ययापि प्रदर्शितम् । यथा—

अवनतविटपो नदीपलाश पवनवशाच्चलितैवपर्णहस्त ।
 दवदहनविपन्नजीवितानामुदकमिवैष करोति पादपानाम् ॥
 अत्र पलाशस्तु घृतराष्ट्र एव, उदकार्हास्तु कौरवकुलजा युद्ध दिवंगता ।

ऊरुभङ्ग

ऊरुभङ्ग महाभारतीययुद्धस्य सीमान्तमेव वर्णयति । तत्र वैषम्य-
 विधेयः सूत्रधारेण वर्णितः । यथा—

सनयशतनयनशून्ये दुर्योधनावशेषे घृतराष्ट्रपक्षे, पाण्डवजनार्दन-
 वेषे युधिष्ठिरपक्षे, राज्ञा शरीरसमाकीर्णं समन्तपञ्चके ।

एतद्रणं हतगजाश्वनरेन्द्रयोध ( )

मकीर्णतरयमिव विप्रपटं प्रविद्धम् ।

युद्धे वृकोदरसुयोधनयो प्रवृत्तं
 योधो नरेन्द्रनिधनैकगूह प्रविष्टः ॥

कर्णभारे

नायकस्य वर्णस्याभूतपूर्वो हृदयपरितापो भटेन निर्दिष्टः 'सशोक-
 भुपेति धीमानिति भटस्त वर्णयति । कर्णं स्वयमेवात्मानं वर्णयति—

वैधुर्ममापतति चेतसि युद्धकाले । १६

परशुरामस्य क्षापेनास्तुगमितमहिमा कर्णो वैषम्यमूर्तिरेव ।

१८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

मेन मे निहतं पुनस्तुष्टिं ये च हते गता ।

१ इव सूर्योऽस्तमसम्प्राप्ते निहनिष्यामि तानहम् ॥ २९

मध्यमव्यायोगे

मध्यमव्यायोगे, ब्राह्मणपरिवार एव वैषम्यं महते । नाट्यकारम्ने
 वृद्धो ब्राह्मण आत्मदशा वैषम्यग्रस्ता निवेदयति—

तरुणरीक्वरप्रकीर्णवेशो भ्रुकुण्टपुटोज्ज्वलपगलायताक्ष ।

सतदिदिव घन सक्णसूत्रो युगनिधने प्रतिमाकृतिर्हरस्य ।

एवविधो भयानको घटोत्कचस्तेषां पृथलग्न आसीत् तान् पीडयितुम् । अनेन प्रकरणेन व्यायोगोऽयं प्रारम्भ्यते ।

दूतवाक्ये

दूतवाक्यस्य सभारम्भं सूत्रधारानुसारेणाद्योविधो भवति—

उत्पन्ने घातंराष्ट्राणां विरोधे पाण्डवैः सह ।

मन्त्रशालां रक्षयति भृत्यो दुर्योधनाज्ञया ॥

तत्र विरोध एव वैषम्य-स्रोतः ।

सम्भोगाभावः

पूर्वोक्तेषु रूपकेषु नायकानां चरितानि सचर्यसम्पृक्तानि दृश्यन्ते । नास्ति नायकानां सम्भोगस्येपदपि वर्णनम् । अत एव भासो 'नायकस्य प्रत्यक्षचरितसम्भोग' नाटके भवेदेवेति नियमं न स्वीकरोति । भरतः कथयति—

ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसम्भोगः ।

नानावस्थोपेतः कार्यस्त्वङ्मोऽविकृष्टस्तु ॥ १८१७

तदधिकृत्याभिनवगुप्तो व्याकरोति—

“वीरोदात्तादयो विजिगीषुतन्मित्रप्रभृतयो वा ये नायकाः प्रति-
नायकाश्च तेषां चरितं, तदुपायानुष्ठानं तथा सम्भोगः प्रत्यक्षां सन्निहित-
साक्षाद् दृश्यमानो न तु सूच्यमानो, यत्र तादृगङ्गो नयति ।” ‘प्रेक्षकाणां
सम्भोग-प्रत्यक्षत्वे च तद्गतकेवलवलेखदर्शनाद् वैरस्य सामाजिकस्य
स्यात् । किमनेन महता कष्टेनेति । तत्त एवोक्तं न निमुल्लः स्यादिति ।
नाना प्रकारावस्थौ प्रतिनायकगती चरितसम्भोगावनुपादेयावविषये चेति
हेयावस्थौ, नायकगती तु तद्वैपरीत्यादुपादेयावस्थाविति तु शब्दस्यार्थः ।’

यथा प्रागेव निदर्शितम्—भास-नाटकेषु स्वप्नवासवदत्तादिषु सर्वे
नायका वैषम्ये आपन्ति सम्भोगरहिता एव विचरन्ति आद्यन्तम् ।
नायकानां सम्भोगोऽङ्केषु क्वापि न प्रेक्ष्यते तत्र सामाजिके । अत एव
प्रवोचि—भासनाटकेषु ‘सम्भोगविषयकं’ भारतीयभक्तिभारतीभं वा
मनमममङ्गलमेव । वस्तुतो भास सम्भोगस्यावसरमेव न कल्पयति ।

घटनानां प्रभावावधारणम्

कस्या अपि घटनायाः कियात् प्रभाव सामाजिकाना मानसे जायेवेति सुकविः तस्या घटनाया उपनयविशेषेण नियन्त्रयति । तथा हि—अभिज्ञानशाकुन्तले दुर्वासस शापो वर्तते—आ, अतिथिं परिभाविनि

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोधन वेत्सि न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यति त्वा न म बोधितोऽपि सत्
कथा प्रमत्ता प्रथमा कृतमिव ॥ ४.१

अस्य शापस्य क्रूररिष्टप्रभावो नाटकेऽस्मिन् सम्यग्दृश्यते । एतस्य प्रभावस्य पर्यता यदि नाम सामाजिकानादावेवोद्वेजयेत्तर्हि विरसता-पद्येत । अत एवाघोर्लिखिता उपायाः कविनास्या घटनाया उपनयार्थं स्वीकृताः । अयं शापो नेपथ्ये आबित, न तु रङ्गपीठे । यदि नाम दुर्वासा स्वयमेवाश्रावयिष्यत्तर्हि तस्य भोषण भावानुभावादिक प्रत्यक्षीकृत्य सामाजिका भुशमुद्विग्ना अभविष्यन् ।

शापस्तु न सूच्यविधानेन श्रावणीय इति भरतस्य स्पष्टं मतम् । तद्यथा—

क्रोधप्रसादशोका शापोत्सर्गोऽथ विद्रवोद्वाही ।
अदभुतसम्भवदर्शनमक्लृप्तं प्रत्यक्षजानि स्युः ॥

तथापि दुर्वाससः शापो नेपथ्येन आबित इति तत्र प्रधानहेतुरयमेव वर्तते यत् कैशिकीवृत्तिरोधक एव शापोत्सर्गः ।

शापस्य प्रभावं सामाजिकाना मानसे न्यूनीकर्तुमेव तस्य वचनं माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णनित्यादितम् । न तत्र पर्यायशेषाणि रोद्रभावोचितानि प्रयुक्तानि ।

नायं शापो सर्वथा भैरव इति तस्य सशोषनेन कविर्विश्लेषयति ।

तद्यथा—किन्त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यत इति मन्त्रयन् स्वयमन्तर्हितः ।

अनसूया—अस्ति तेन राजपिणा सम्प्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कित-
मञ्जुलोपक स्मरणीयमिति स्वयं पितृदम् । तस्मिन् स्वाधोनोपाया
शकुन्तला भविष्यति ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य सप्तमेऽङ्के दुष्यन्तेन कालमेमिप्रसूते पुंजय-
दानवगणस्य युद्धे पराजयं श्रव्यविधिना सामाजिकेभ्य उपनीत, न
दृश्येन, दृश्यश्रव्येण वा । अत्र कैशिकीवृत्तात्मके कथानके वीरोचितपरा-
क्रमादीनां प्रभावस्योन्नीकरणमेव हेतुः ।

मालविकाग्निमित्र नाटक कैशिकीवृत्तिप्रधानम् । तत्र पञ्चमस्याङ्कस्य
प्रवेशके राजकुमारस्य वसुमित्रस्य यज्ञतुरङ्गरक्षकपदे निशुक्तिः, वीरसेनस्य
विदर्भराजविजयः, माधवसेनस्य विमोचनश्चेतद् घटभात्रयं आरभ्यती-
त्स्वतीवृत्तिपरं सूत्रमेव न दृश्यरूपेणोपनातम्, यद्यो हि नाम दृश्यं तु
सुचिरं गभीरं च प्रभावं जनयति ।

नाटकवृत्तेषु रहस्यविन्यासः

किमपि वृत्तानुरोधि भूतं भावि वा रहस्यं' प्रेक्षका यथाशीघ्र
ज्ञानन्त्विति कविर्यतते । तदेव रहस्यं को नायकः कदा केनोपायेन जाना-
त्विति रसावर्जनदृष्ट्या कविना कौशलेन सम्पाद्यते । कस्यचिद् रहस्यस्य
ज्ञानेनाज्ञानेन च नायकानां यद् भाववैशिष्ट्यं वृत्तिवैचित्र्यं च जन्येते तत्
सहृदयानां रसास्वादस्यान्यतमं किन्तु 'महत्त्वपूर्णं उदगमः ।

॥ केवलं कलापेक्षयापितुं किमपि अभीष्टं माधयितुं दुर्लभं निवारयितुमपि
रहस्यरक्षणमावश्यकं भवतीति कालिदासेनाभिज्ञानशाकुन्तलेऽनसूयामुखे-
नाघोविधं निर्दिशितम्—

अनसूया—प्रियंवदे, द्वयोरेव ननु नो मुखे एष वृत्तान्तः । (शाकुन्तला-
शापः) तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेल्लया प्रियसखी ।

मालतीमाधव इदं रहस्यरक्षणं तु सवरणम् । तत्र कामन्दकी अव-
लोकितः सूचयति—वत्से सवरणं तत् ।

विशेषतस्तु बालत्वात्तयोर्विवृतभावयोः ।

तेन माधवमालस्योः कार्यं स्वमस्तिनिह्वयः ॥

कतिपयनामकैरपि न ज्ञातं वृत्तात्मकं रहस्यं तेषां चरित्रे वैचित्र्यपूर्णं
विशेषं जनयति । अयं नाटकोप-विशेषो नाट्यस्य प्राणा इव विलसति
बहुषु महनीयेषु रूपकेष्विति समीक्ष्यते ।

भासस्य प्रतिमानाटकं उद्विग्नो भरतो मातरमधिक्षिपति—

वल्ललेहंतं राजश्रीं पदातिः सह भार्यया ।

वनवासं स्वयाज्जप्तं शुल्केऽप्येतदुदाहृतम् ॥ ३२०

कैकेयी प्रतिवदति—जातं देशकाले निवेदयामि । ॥ चासौ देशकाल-
पण्डेऽङ्ग उपस्थितः । तद्यथा भरतः (कैकेयी प्रति)—

यं स्वराज्यं परित्यज्य त्वन्निगमाद् वनं गतः ।

तस्य भार्या हता सीता पर्याप्तस्ते मनोरथः ॥ ६१३

हन्तं भो सत्त्वपुत्तानामिक्ष्वाकूणां मनस्विनाम् ।

वधूप्रघर्षणं प्राप्तं प्राप्याश्रमवती वधूम् ॥ ६१४

कैकेयी—(आत्मगतम्) इदानीं कालं कथयितुम् । (प्रकाशम्) त्वं जानासि महाराजस्य शापम् ।

तेनोक्तं रुदितस्यान्ते मुनिना सत्यभाषिणा ।

यथाह भोस्त्वमप्येवं पुत्रशोकाद्विपत्स्यसे ॥ ६१५

जात, एतन्निमित्तमपराधे मा निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं प्रेषितः ।

स्पष्टमेव यदिदं कैकेय्या रहस्यरक्षणं प्रणिमानाटकस्य नाटकीयं लावण्यं भूरिशो जनयति ।

स्वप्नवासवदत्तस्य वृत्तस्थारम्भो लावाणकदाहेन भवति । अयं दाहः प्राङ्गनियोजित आसीन्मुग्धभिः वासवदत्तया च । वासवदत्ता यौगन्धरायणश्च मृताविति मिथ्यावादो घोषितः । अनेन मिथ्यावादेन नाटकीया कथा पञ्चमाङ्कं यावत् प्रपञ्चिता । पष्ठेऽङ्के यौगन्धरायणा वासवदत्ता च प्रत्यक्षीभवत् । तदा यौगन्धरायणः कथयति—

स्वामिन् वेष्यपनयेन कृतापराधं खल्वहम् । तत्कान्तुमर्हति

स्वामीति ।

अविद्यारके-नायकस्य नापवृत्तं केवलं द्विषां जना एव जानन्ति । नायिकापि न जानाति । केवलं तप्तमाङ्के रहस्यमिदं, रौबोरराजेन सर्वथा कृतं उद्घाटितम् । ततः प्राङ् नायक्योऽणयगाया रहसि प्रवर्तते बहुता कृते ।

यौगन्धरायणस्य प्रच्छन्नरूपता, प्रतिज्ञा, कार्ययोजना च बहुभिनयिकै-रविदिता एव । तद्यथा—

सेनाभिर्मनसानुबद्धजघनं कृत्वा जवे वारणं

सिंहानामसमाप्त एव विरुते त्यक्त्वा सविन्ध्यं वनम् ।

एकाहे व्यसने बने स्वनगरे गत्वा त्रिवर्णां दशां

येनैव द्विरदच्छलेन नियतंस्तेनैव निर्वाह्यते ॥१५

एतद्विषयकसंवादोऽधोविधो वर्तते

विदूषकं — 'श्लाघनीयं भवेद् यदि लोको जानाति ।

यौगन्धरायणः — न न कार्यं लोकेन । स्वामिप्रियार्थोऽयमारम्भः ।

विदूषकं — सोऽपि तावन्न जानाति ।

१. लस्मिन्नाटके दशरथस्य मरणमपि भरताद् निगूहितं वृत्तीयङ्कस्य पूर्वार्धे ।

योगन्धरायण — काले जास्यति । इय द्वितीया प्रतिज्ञा—

सुभद्रामिव गाण्डीवी नागं पक्षलतामिव ।

यदि ता न हरेद् राजा नास्मि योगन्धरायण ॥ ३८

बालचरिते बालकृष्णस्य भर (दुष्कृता विनाश) नाटकस्यान्तिमे-
ऽङ्के वसुदेवमुखेन विज्ञाप्यते । तद्यथा—भो भो मधुरावासिन , अलमलं
साहसेन—

ज्येष्ठोऽयं मनःवनयस्तु रौहिणेयो

देवक्यास्ननयमिमं च किं न वित्य ।

मम्राहं त्यजत किमायुधैश्च कार्यं

कसार्थं स्वयमिह विष्णुराजगाम ॥ ५१ ३

अभिज्ञानशाकुन्तले सामाजिके सुविदितं शाकुन्तलाया शाप-
वृत्तान्त प्रकृतिषु केवलं प्रियवदयानसूयया च ज्ञात आसीत् । स चासौ
नाटकस्यान्तिमेऽङ्के सर्वेषां कृते प्रकाशितो बभूव । तद्यथा—

मारीच --- तवैव ध्यानादबगतोऽस्मि दुर्यासस्य शापादिषु तपस्विनी सह-
धर्मचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टा नान्ययेति । स चायमङ्गुलीयक-
दर्शनावमान ।

शाकुन्तला—दिष्टयाऽकारणप्रत्यादेशी नार्यपुत्रः । न खलु ज्ञप्तमात्मन
स्मरामि । अथवा प्राप्तो मया स हि शापो विरहशून्यहृदयमा नं
विविक्तः । अतः सखीभ्यां सन्दिष्टास्मि—भर्तुरङ्गुलीयक दर्शयितव्य-
मिति ।^१

मारीच. —

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोषहृत्ते ।^२

भर्तार्यपेक्षतममि प्रभुता तवैव ।

छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दर्पणतले मुलभावकाशा ॥ ७३२

देवा दाय शाप शाकुन्तलाविधोपावसान विधातु प्रयत्नपराः सन्तीति रहस्यं
सानुमतीवचनेन केवलं प्रेक्षका एव विदितवन्तः । तद्यथा—

१ दुष्यन्तेन प्रथमानकाले शाकुन्तलाङ्गुली स्वनाम्नैवाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणो-
पायमिति पितृम् । इयं घटना संसोधनेनैव ज्ञातासीत् ।

सानुमती—श्रुतं मया शकुन्तला समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या मुखाद् यज्ञभागोत्सुका देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति, यथाचिरेण धर्मपत्नी मर्ताभिनन्दिष्यतीति ।

मालविकाग्निमित्रे रहस्य रक्षण-प्रकाशनोपाया सविदिता एव । तत्र धतुर्थेऽङ्के राजा विदूषकं कथयति—

‘जयसेनायास्तावदस्मद्रहस्यं विदितं कुत’ इति ।

‘कापटिकमिदमत्र रहस्यम् । विदूषकस्य सर्पदशस्तु कपटाचरणम् । तदनु राजा, परित्राजिका, ध्रुवसिद्धिश्च सर्वे ते कपटवृत्तिका गम्भीरा इव सत्योपचाराय यतन्ते । सामाजिका अपि न जानन्ति कपटाचरण-मतेषां पात्राणाम् ।

१ नागमणिमुद्रा दर्शयित्वा मालविका मोचयति विदूषकं इति वृत्तान्तो-
ऽज्ञात एवासीत् इरावत्या निपुणिकायाश्च पचमेऽङ्के यावत्सा बकुला-
वलिका मालविका च राजोपासने ध्यापते न पश्यति ।^१

विक्रमोर्वशीये द्वितीयेऽङ्के नायको विदूषकं पृच्छति—

‘अपि रक्ष्यते भवता रहस्य-निक्षेपः’ इति ।

एतद्रहस्यं नायकस्योर्वशी प्रणयारम्भप्रकरणमेव । न, तु विदूषकेन रक्षितमिदमिति तत्रैव प्रवेशकेन परिचीयते ।^२

अस्मिन्नेव नाटक इन्द्रस्याधोलिखितमूर्ध्वशीविषयकं नियोजनं केवलं
मूर्ध्वशी, गालवपेलक्षी च जानन्ति स्म, नान्यानि पात्राणि । तावत्त्वं यथा-
कामं पुरुषवत्तमुपतिष्ठस्व यावत् स स्वयं दृष्टस्तानो भवेदिति ।

तत्र रहस्योद्घाटनं पुत्रलाभादिमते नाटकस्यान्तिमेऽङ्के स्वयमूर्ध्वशी
एव करोति—

तदेतवानेव मे महागजेन सह सवासः ।

१ तत्र निपुणिकेरावती मालविका-विमोचनं रहस्यं निवेदयति—माधविकया-
ख्यातम्—एष सत्वेतन्निवृत्तमिति । (इति कर्णे कथयति ।)

२. चेटी—कुमारलम्बनिवावस्यायसलिलं न तस्मिन् राजरहस्यं चिरं तिष्ठति ।
विदूषकः—एतां दुष्टवैटकीं प्रेक्ष्य तद-राजरहस्यं हृदयं मित्वा
निष्क्रामतीव ।

गन्धमादनपर्वते कुमारवन प्रविश्योर्वशी लताभावेन परिणतेति
शापरहस्य न ज्ञात नायकयोश्चतुर्थाद्धे यावत् । .

मालविकाग्निमित्रे मालविकाविषय आदिकाना भविष्यवाणी परि-
व्राजिकामुखेन नाटकस्यान्तिमेऽङ्के एव विज्ञाप्यते यत् आमवत्तरमान-
सिय प्रेष्यभावमनुभूय तत् सहशभर्तृगामिनी भविष्यतीति

‘धारिणी मालविकाया पाणिग्रहणमग्निमित्रेण सह कर्तुमुद्यतैवेति
नायको विदूषको, नायिका च कल्पयन्ति’ इति तेषां वचनैः, प्रतिभाति ।
रहस्योद्घाटनमेतद्विषयक धारिण्यैवान्तिमे क्षणे क्रियते ।

अननुकूलमाचरन्तीरावती नूनमनुकूल समावर्तितुकामा बभूवेति
रहस्य नाटकस्यान्तिमेऽङ्के तस्या वचनेनोद्घाटयते ।

मृच्छकटिके द्वितीयेऽङ्के ददुरकः स्वगतं वदति—‘कथितं च मम
प्रियवयस्येन शविलकेन यथा किल—‘आर्यकनामा गोपालदारकः
सिद्धादेशेन समादिष्टो राजा भविष्यति’ इति सर्वश्चास्मद्विषो जनस्त-
मनुसरति । तदहमपि तत्समीपमेव गच्छामि ।’ आर्यकस्य राजपदे
प्रतिष्ठापनं तु न केनापि नायकेन ज्ञातं ददुरक-शविलका अन्तरेण ।
पठेऽङ्केऽपि केवलं चन्दनक एव जानाति तस्य कारागाराद् विनिर्मोचनं
भविष्यद्वाज्यग्रहणं च । अस्मिन्नेवाङ्के चारुदत्तोऽपि आर्यकमुखेन आर्य-
कस्य भाव्यभ्युदयं जानाति ।

अष्टमेऽङ्के चिट स्वगतं वदति—भवतु, यत्रार्यंशविलकचन्दनक-
प्रभृतयः सन्ति, तत्र गच्छामि । एव राजविद्रोहस्य साफल्यं तत्सम्बन्धि-
योजनानां रहस्यरक्षणेन सम्भवति ।

मुद्राराक्षसस्य परम रहस्यं केवलं चाणक्यस्यैव विदितम् । परमस्तेन
विज्ञापितश्चन्द्रगुप्तोऽजानात् । तदेवैकोकिद्वारेण नायकमूतं स प्रेक्षकाणां
बोधाय प्रथमाङ्के स्पष्टयति—

— ‘अत एवास्माकं त्वत् (राक्षसः) सग्रहे यत्नः ।

कथमसौ क्षुल्लस्य साचिष्य ग्रहणेन सानुग्रहः स्यात् । तन्मयाप्य-
स्मिन् वस्तुनि न क्षयानेन स्वीयते । यथाशक्ति क्रियते तद्ग्रहणं प्रति
यत्नः । इत्यारभ्य ‘क्षुल्ल एव केवलं प्रधानप्रकृतिरस्मात् आरोपित
राजतन्त्रभारं नततमुदास्ते’ इति यावत् । पुनरपि तदेव ‘स्वच्छन्दमेव-

चरमुज्ज्वलदानशक्तिमित्यादि स्वगतेन प्रेक्षकाणामेव विदितम् ।^१

सप्तमाङ्के च चाणक्यो रहस्यमिदमुद्घाटयत्यधोविषम्—

‘अमात्यराक्षस नेमो चाण्डालो’ इत्यारभ्य ‘किं बहुना । एष सक्षेपत कथयामि—

भूत्या भद्रमटादयः स च तया लेख स सिद्धार्थक
तच्चालङ्कारणत्रय स भवतो मित्रं भदन्त’ किल ।
जीर्णोद्यानगत स चापि पुरुष क्लेश’ स च श्रेष्ठिन
सर्वे मे (इत्यधोके लज्जा नाटयन्)

वृपलाय वीर भवता सयोगमिच्छोनय ॥

इत्येतत् सर्वेषां कृते महाविस्मयावहम् ।

उत्तररामचरिते रामेण परित्यक्ताया सीताया किमभवदिति रहस्य
तृतीयाङ्कस्य विष्कम्भके तमसा-भुरलासबादेन केवल प्रेक्षका एव
जानन्ति । तद्यथा—

तमसा—सत्सर्वं श्रूयताम् । अस्ति खलु वारुणीकृतपोवनोपकण्ठात्
परित्यज्य निवृत्तं सति लवमणे सीता^१ देवी, प्राप्तप्रसववेदनमतिदुःखसवे-
गात्मानं गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती । तदेव तत्र दारकद्वयं च प्रसूता
भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यामप्युभाभ्यामभ्युपपन्ना रसासलं च सीता
स्तन्यत्यागात्परेण दारकद्वयं च तस्य प्रावेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेव्या
समर्पित स्वयम् ।

एतत्सर्वं रामादयः प्रमुखनायका सप्तमाङ्कस्य गर्भनाटकप्रयोगस्य
दर्शका एव विजानन्ति ।

मालतीमाधवे कामन्दकी चिरं स्रुतं कार्यमपावृणोति दशमेऽङ्के ।
तद्यथा कामन्दकी-मुखेन

श्रावकावस्थायामस्मत्सोदामिनीसमक्षं तयोः प्रवृत्तेयं प्रतिज्ञाया-
भ्यामपत्यसम्बन्धः कर्तव्य इति ।

१ तृतीयाङ्के चाणक्यश्चतुष्टयं गृह्यति—

स हि भृशमभिवृद्धो यद्युपेयाद् विनाश
ननु वृषलं विमुक्तस्तादृजेनापि पुसा । ३२५

मालती—अहो सवरणम् ।

यत्प्रागेव मनोरथैव तमभूत्कल्याणमायुष्मतो-
स्तात्पुण्येर्मेदुपममैश्च फलितं क्लेशैश्च मच्छिष्ययोः
निष्णातश्च समागमोऽपि विहितस्तत्र प्रेयस वान्तपा
सम्प्रीतो नृपनन्दनो यदपरं प्रेयस्तदप्युच्यताम् ॥ १० २४

रहस्यं नाम केनचित् कैश्चिद्वा जनैः कतिपयजनेभ्यो निगुह्यते ।
तद् रहस्यं प्रेक्षकेभ्यः प्रकटीक्रियतेऽद्योविधानेन—

(१) प्रवेशक विष्कम्भकाभ्याम्—दुर्वाससः सापोऽभिज्ञाने विष्कम्भ-
केण चतुर्धादङ्कात् प्राक् प्रकाशितः ।

(२) एकोक्तिद्वारेण—मुद्राराक्षसस्य प्रथमाङ्के चाणक्येन राक्षस-
ग्रहणोपाया निवेद्यन्ते ।

(३) स्वगतेनापवारितकेन च मृच्छकटिके दुर्योधनार्यकस्य भविष्य-
राजपदग्रहणमित्यादेशिकवचनं स्वगतेन प्रकाशितं मृच्छकटिके
द्वितीयाङ्के ।

(४) स्वपक्षीयेषु जनेषु-मन्त्रणेन—प्रतिज्ञायोगन्धरायणे तृतीयेऽङ्के
योगन्धरायणस्य राजरक्षणयोजनाया विवरणानि ।

(५) क्वचिद् देवा एवाकाशवाण्या रहस्यमुद्घाटयन्ति । यथा अभि-
ज्ञानशाकुन्तले—

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधाना भृतये भुवः ।

अवेहि तनया ब्रह्मक्षन्तिगर्भां शमीमिव ।।

इत्यनेन शकुन्तलाया गान्धर्वनिवाहस्य रहस्यं प्रकाशितमेव
सर्वेषाम् ।

(७) गर्भनाटकप्रयोगेणोत्तररामचरिते सप्तमाङ्के रामेण परित्यक्तायाः
सीतायाः किमभवदिति रहस्यं प्रकाश्यते ।

नाट्यनिर्देश-विशेषा

नाट्यनिर्देशाः सूचनात्मका भवन्ति । तत्र नटस्य कृते किं करणीयं वर्जनीयं वेति प्रस्तूयते । नाट्यनिर्देशाः प्रेक्षकाणां समक्षं विभावानुभावसंचारिणो यथामोक्षं पुरस्कृत्य रसमभ्यतिभावजंयन्ति ।

कस्मिन् प्रदेशे (रङ्गपीठे, रङ्गशीर्षे, नेपथ्ये आकाशेऽन्यत्र वा) नायकपुरुषा अनायकपुरुषाश्च किं- कुर्वन्तु इति नाट्यनिर्देशेऽपि सूच्यते । तद्यथा—

‘नेपथ्ये वेतालिकी पठतः’^१

अत्र स्थान निर्दिष्टं नेपथ्य इति ।

नाटकेषु, भवन्ति बहुशो नाट्यनिर्देशाः । ते सममेवपाठकानां नटानां नाट्याचार्याणां च कृते प्रयुक्ता भवन्ति । प्रेक्षका नाट्यनिर्देशाभिज्ञा न भवन्ति ।

नाट्यनिर्देशस्य बहुविधानि प्रयोजनानि तत्र नाटकेषु प्रगुणीकृतानि वर्तन्ते । तयाहि

१. अभिनय निर्धारणम् ।^२

२. आहार्याणां विनियोगः ।

३. रगेऽष्टष्टानां कार्याणां विज्ञापनम् ।

४. रगे पात्राणां गतिविधिविज्ञापनम् ।

५. समुदाचार-प्रदर्शनम् ।

६. प्रत्यक्षीभवत्क्रिया निर्देशः ।

७. भाषणविधि-निर्देशः —स्वगतम्, प्रकाशम्, अनान्तिकमित्यादि

८. नायकस्य मानसिकस्थितिविज्ञापनम् ।

९. अकथितमपि स्थितिवशात् सविधानवशाद्वा नायको यच्चेष्टते तत् नाट्यनिर्देशानुसारेण सूत्राधारं शिक्षित्वा रगे प्रेक्षकेभ्य उपनयति ।

१. मृदारससे ३.१९/२० ।

२. अविभारके तृतीयादृश्ये प्रारम्भे कुरङ्गी आरोहणं नाटयति । अयं नाट्य-निर्देशः सप्ततोऽभिनयनिर्धारणाय वर्तते ।

१० पूर्ववाक्यानुसारि चेष्टा-प्रवर्तनम् ।

एतेषा मोदाहरण समीक्षा प्रमुखनाटकानि सम्प्राप्तिर्य बहुलीक्रियते ।

नाट्यनिर्देशस्योपयोगो नाट्याचार्याणां कृते भवतीति स्पष्टमेव । तदनुमृत्य ते नाटकस्यारम्भिन्य नटान् शिक्षयन्ति । नाट्यनिर्देशस्याभिनीत स्वरूपं पश्यन्ति प्रेक्षका । पाठकानां कृते तु सविशेषमुपयोगिनो भवन्ति नाट्यनिर्देशाः । कतिपयस्येषु नाट्यनिर्देशां केवलं पाठकानां कृत एवोपयुक्ताः सन्ति, न तु प्रेक्षकाणां कृते तेषां मनागुपयोगस्तत्र स्यात् ।

अभिनय-नियोगः

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पष्ठाङ्कस्य विष्वम्भके 'कपोतहस्तक कृत्वेति' नाट्यनिर्देशोऽभिनयनियोगात्मकः ।

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमेऽङ्के—

योग्यचरायणः —(कर्णं दत्त्वा) कथमिहाप्युत्सार्यते । इत्यत्राङ्गिका-भिनयो निर्दिष्टः ध्वन्यक्रियायाम्—कर्णं दत्त्वेति नाट्यनिर्देशेन ।^१

क्वचिदभिनयनियोगेन सह पाठकानां प्रबोधनार्थमपि नाट्यनिर्देश-स्योपयोगो वर्तते । तद्यथा स्वप्नवासवदत्ते पञ्चमेऽङ्के—

राजा—(स्वप्नायते) हा वासवदत्ते ।

अत्र नाट्यनिर्देशेन पाठको जानाति यदिदं राज्ञः स्वप्न-वचनम् ।

मुद्राराक्षसे 'कर्णो पिघार्यते'—नाट्यनिर्देशः प्रथमाङ्के वर्तते । तृतीयेऽङ्के 'जानुभ्यां भूमौ, निपत्येति नाट्यनिर्देशः ।^२ तत्रैव सक्रोपं मुखं परावर्तयति' इति नाट्यनिर्देशः ।^३ ।

आहार्याभिनयनियोगोऽपि क्वचिन्नाट्यनिर्देशेन सूच्यते । तथाहि—
अविमारके

ततः प्रविशति चान्द्रेरिकाहस्ता भागधिका, ततः प्रविशति विलासिनो वीजनेन ।

१ स्वप्न० १-२/३ । पञ्चमेऽङ्के सहस्रोत्थाय ६।७ इति क्वचिन्नाभिनयविशेषः प्रकाशितः । तत्रैव 'हस्तौ प्रसारयति' तदेव प्रमाणं साधयति ।

२ मुद्रा० ३ १०/१८१

३ मुद्रा० ३. १९/२० ।

दृश्यकार्याणां निर्देशः

नाटकेषु बहुविधेषु कार्योपनयनविधिषु दृश्यविधानं सातिशयं महत्त्वं भजते ।^१ तदिदं दृश्यमम्पत्तिः केवलं नाट्यनिर्देशेनैव स्फुटीक्रियते नान्यथा । तद्यथा प्रतिमानाटके देव्यौ ससञ्जममुत्थाय राजानमवलम्बेते । इत्यनेन नाट्यनिर्देशेन राज्ञोऽवलम्बनं देव्योऽभ्या कृतमिति दृश्यं सूचितम् । तत्रैव

राजा—कथं कथं रथेन केवलेन (इति मूर्च्छितः पतति)

देव्यौ—महाराज समाश्वसिहि समाश्वसिहि (गात्राणि परामृशतः)

राजा—(किञ्चित् समाश्वस्य)

इत्येतेषु नाट्यनिर्देशाः प्रेक्षकाणां दृश्यकार्याणि सूचयन्ति ।

अभिमारके तृतीयेऽङ्के नायकस्य केवलं दृश्यं कार्यमधोविधेन नाट्यनिर्देशेन प्रकटितम्—

हस्तेन तस्या हस्तं गृहीत्वोत्तिष्ठति । ३ १०११

पञ्चरात्रेऽपि—

शकुनि —(गृहीत्वानुवाच्य च) बर्जुनस्य ।

(इति क्षिपति । द्रोणस्य पादयोः पततिः)

कुरुभङ्गे 'उमे नियुद्धं कुरुत' इति नाट्यनिर्देशः ।

अभिप्रेकनाटकस्य प्रथमेऽङ्के बहूनि कार्याणि एकेनैव नाट्यनिर्देशेन प्रकाश्यन्ते । तद्यथा—

बाली—मोहमुपगम्य पुनः समाश्वस्य शरे सोमाक्षराणि वाचयित्वा 'राममुद्दिश्य' इति नाट्यनिर्देशेनाभिनीतानि बालिनो बहूनि कार्याणि प्रेक्षका पश्यन्ति ।

मृच्छकटिकस्य प्रथमाङ्के नाट्यनिर्देशेन दृश्यं कार्यं विद्यते—

पटान्तेन (दीपं) निर्वाप्य (वसन्तसेना) प्रविष्टा द्वितीयेऽङ्के द्यूतकरो मायुरश्च सवाहकं ताडयत इति 'उभौ बहुविधं ताडयत' इति नाट्यनिर्देशेन सजापितम् । तदनु च मायुरः कर्णतीति नाट्यनिर्देशः ।

दृश्यकार्याणां नाट्यनिर्देशेन निर्देशनं मूच्छकटिकेऽधोविध

सम्यग्भवति । मायुर सबाहकमाकृष्य घोणाया - मुष्टिप्रहारं ददाति, सबाहकः सगोषितं मूच्छां नाट्यन् भूमौ पतति, ददुरक उपसृत्यान्तरयति, मायुरो ददुरकं ताडयति । ददुरको विप्रतीपं ताडयति ।

ददुरको मायुरस्य पाशुना चक्षुषी पूरयित्वा सबाहकस्यापक्रमितुं सज्ञा ददाति । मायुरोऽक्षिणीं निगृह्य भूमौ पतति । सबाहको अपक्रामति ।

तत्रैव पचमेऽङ्के 'वसन्तसेना मृङ्गारभाव नाट्यन्ती चारुदत्तमालिङ्गति ।' चारुदत्तः — 'स्पर्शं नाट्यन् प्रत्यालिङ्ग्य' इति नाट्यनिर्देशौ कार्यद्योतकौ ।

षष्ठेऽङ्के नाट्यनिर्देशा वर्तते—चन्दनको नाट्येन प्रवहणमारुह्यावलीकयति ।

तदनन्तरमपरो नाट्यनिर्देशो वर्तते—चेटस्तथाकरोति । बीरकः प्रवहणमारोढुमिच्छति । चन्दनक सहसा केगेषु गृहीत्वा पातयति पादेन ताडयति च ।

अष्टमेऽङ्के पुनरिमे कार्यदर्शका नाट्यनिर्देशा वर्तन्ते—

(१) वसन्तसेना सज्ञा लब्ध्वा हस्तं दर्शयति ।

(२) वसन्तसेना पानीयमाकाङ्क्षति ।

(३) वसन्तसेना सज्ञा लब्ध्वा उत्तिष्ठति । भिक्षु पटान्तेन धीजयति ।

(४) वसन्तसेना लता गृहीत्वोत्तिष्ठति ।

नवमेऽङ्के नाट्यनिर्देशद्वारेण दृश्यानि कार्याणि सन्ति—विद्रूपको दण्डकाष्ठमुद्यम्य पूर्वोक्तं पठति । शकार सक्रोधमुत्थाप्य ताडयति । विद्रूपकः प्रतीपं ताडयति । अन्योन्यं ताडयत, विद्रूपकस्य कक्षदेशादाभरणानि पतन्ति ।

दशमेऽङ्के नाट्यनिर्देशा दृश्यकार्यनिर्देशकाः सन्ति—

(१) चारुदत्तस्तथा तिष्ठति ।

(२) प्रहर्तुमीहते । खड्गपतनं हस्तादभिनयन् ।

(३) इत्थुमौ चारुदत्तं शूले समारोपयितुमिच्छतः ।

चारुदत्तश्च—

‘आकर्णं सहमोत्याय, स्पर्शं सुखमभिनीय निमोलिताक्ष एव महर्ष-
गद्गदाक्षरणम् ।

वसन्तसेना च—

वध्यमाला चारुदत्तस्य कण्ठादपनीय शङ्कारस्योपरि क्षिपति ।

अन्यदृश्यविधाने क्वचिच्छ्रव्यान्तर दृश्यं कार्यं नाट्यनिर्देशेन
सूच्यते । तथाहि प्रतिमानाटकस्य पञ्चमाङ्के—

रावण — इदं रामस्याश्रमपदद्वारम् । यावद्वतरामि । (अवतरति)
इति नाट्यनिर्देशेन नायकस्य दृश्यव्यापार सूचितः प्रेक्षकैर्दृश्यते ।

अपरञ्च प्रतिमानाटके—

लक्ष्मण — एह्येहि मत्स । दीर्घायुर्भव । परिष्वजस्व गाढम् ।
(आलिङ्गति) इत्थमालिङ्गतीति दृश्यकार्यं नाट्यनिर्देशेन सूचितम् ।

नेपथ्यजो विधिः.

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमेऽङ्के—

ततः प्रविशति परियाजकवेशो योगन्धरायण आवन्निकावेशधारिणो
वासवदत्ता च ।

इत्यनेन निर्देशेन योगन्धरायण-वासवदत्तयोः नेपथ्यजो विधिः
प्रकाशितः ।

रूपपरिवर्तनं नाट्यनिर्देशेन द्योत्यते । तद्यथा प्रतिमानाटके—

रावण — (स्वरूपं गृहीत्वा) सीते तिष्ठ, तिष्ठ ।

अत्र रावणस्य राक्षसरूपग्रहणमिति महत्त्वपूर्णं संविधानं नाट्य-
निर्देशेन प्रकाशितम् ।

मृच्छकटिके पञ्चमेऽङ्के नायिकाया वसन्तसेनाया अभिसारिका
वेशोवर्णितः—

ततः प्रविशत्युज्ज्वलाभिसारिकावेशेन वसन्तसेना, सोलकण्ठा छत्र-
धारिणा, विटश्च ।

तदनन्तरं षष्ठेऽङ्के नाट्यनिर्देशानुसारेण—ततः प्रविशत्याच्छादित-
शरीरा प्रसुप्ता वसन्तसेना ।

तत्रैव नाट्यनिर्देशोऽस्ति —

प्रविशत्यपटीक्षेपण सम्भ्रान्त एकचरणलग्ननिगडोऽग्रगुण्ठित आर्यकः
परिक्रामति ।

नवमेऽङ्के तत्रैव नाट्यनिर्देशेन शङ्करस्य वक्षो दर्शित —

ततः प्रविशत्पुञ्ज्वलवशचारी शङ्कर । मृद्वाराक्षसे नाट्यनिर्देशा
नुसारेण—

राजस — नाट्येनात्मानमलङ्कृत्यात्माय च ।^१

अभिज्ञानशाङ्क तल पञ्चाङ्कुस्यादौ नाट्यनिर्देशो वर्तते— ततः प्रविशति
पश्चात्तापमदृशवपा राजा न्ययनेन राज्ञः सामवसरिकवपो वर्णित ।

सप्तमङ्क — ततः प्रविशत्यकवणोधरा शकुन्तलति तत्र नेपथ्यात्मका
नाट्यनिर्देशाऽस्ति ।

विक्रमार्धगीयेऽभिसारिकानायिकाया नेपथ्य-वर्णन नाट्यनिर्देशेन
भञ्जति । मनुष्या—

ततः प्रविशति अङ्कगयाननाभिसारिकायपा^२ उद्यमी चित्ररत्ना
च इति ।

मानसिकस्थितेर्निबन्धनम्

नाट्यनिर्देशेन वक्त्रचित्स्थायिभावा सच्चाग्निभावा अनुभावाश्च मज्ञा
प्यन्ते । स्वप्नवासवदत्तस्य तृतीयाङ्कुस्यादौ वामवदत्ताया मानसिकस्थिते
मूचनाद्योविधनाट्यनिर्देशेन प्रस्ताविता—

ततः प्रविशति विचिन्तयन्ती वासवदत्ता ।

प्रतिमानाटकस्य प्रथमाङ्क उद्घरण — (मक्रोधम्) इत्यनेन नाट्य
निर्देशन सम्य मानसिकस्थितिवर्णिता । एवमेव नाटकेषु सबाष्पम्,
मावष्टम्भम्, सरदितम्, सासूयम्, सामयम्, सावशम्, मानुरागम्,
मप्रणयम्, महपम्, संगोरम्, ससभ्रम्, मवितर्कम्, साकूतम्,
सवलदयम्, सविस्मयम्, सविलक्षस्मितम्, सावयम्, स्मितं कृत्वा रुदित्वा
सन्निपादम्, विमृश्य साकुलम्, सखीदम्, दाक्षिण्यप्रवलम्ब्य, सस्मितम्
विचिन्त्य विहस्य साधक्षयम्, मलज्जम्, मनिश्वासम्, मोदगम्, सतिर्वेदम्

१ मुद्रा० ५ ११/१२ ।

२ मुद्रा० १७ भूषिता नालायुकपरिग्रहाभिसारिकावैष । ३ ९/१०

सचिन्त, सौत्कण्ठ, सानुनयम्, सक्लृणम्, सभयम्, ससाध्वसम्, सकलृण
इत्यादयो नाट्यनिर्देशा सन्ति ।

प्रतिमानाटकस्य पञ्चमेऽङ्के रावणस्य मानसिकस्थिति —
'मायाप्रकाशनपर्याकुलो भूत्वा' इति नाट्यनिर्देशेन पक्काशिता ।
अविमारकस्य चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशके नलिनिकाया सात्त्विकभावोपपन्नता
नाट्यनिर्देशेन प्रकटिताधोविधम्—

ततः प्रविशति सास्त्रा नलिनिकेति

नलिनिका—अतिक्रान्त उत्सव । (रोदति) अत्र सास्त्रा रोदिति च
सात्त्विकभावोपपन्नता प्रकटयत ।^१

अङ्केऽस्मिन्नविमारको 'मूर्च्छां नाटयतीति' नाट्यनिर्देशः सात्त्विक-
भाव सूचयति नायकस्य ।

मुद्राराक्षसस्यारम्भे नाट्यनिर्देशेन चाणक्यस्य मानसिकस्थिति
सूचिताधोविधम्—

'ततः प्रविशति शिखा परामृशन् कुपितश्चाणक्य' इति

'इत्यर्घोक्ते लज्जा नाटयित्वा'

तत्रैव स्मितं कृत्वेति तादृशो नाट्यनिर्देशो । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य
प्रथमाङ्के—

शकुन्तला शृङ्गारलज्जां हृषयति, इति नाट्यनिर्देशः ।

द्वितीयाङ्कस्य विष्कम्भकान् पूर्वम्—

ततः प्रविशति विपण्णो विदूषकः' इति नाट्यनिर्देशेन विदूषकस्य
मानसिकस्थिति सूचिता ।

अभिज्ञाने मालविकाग्निमित्रे च 'ततः प्रविशति कामप्रानावस्थो
राजा' इति नाट्यनिर्देशेन नायकस्य मानसिकस्थिति द्योतिता ।

अन्यत्र नाटकेऽस्मिन्—निश्चयस्य, मदनशायो निरूप्य, इत्यादि
नाट्यनिर्देशेन मानसिकस्थितिर्विज्ञापिता ।

मालविकाग्निमित्रे पञ्चमेऽङ्के परिघ्राजिवा बाष्पं विसृजतीति नाट्य-
निर्देशेन सात्त्विकभावो प्रकटोक्तः ।

१. अत्र 'मायाप्रकाशन' इति नाट्यस्य पाठव्यत्ययपि द्योतयति । पर्याकुल इति
प्रेषका रावणं पश्यन्ति किं तु मायाप्रकाशनं केवलं पाठ्यम् । तद्वति
नाटकस्य गठनेन ।

२. मुद्राराक्षसे राक्षसो रोदति नाट्यनिर्देशेन । २.१२/१३

भावसवरण-निर्देश

नाट्यनिर्देशेन पात्रविषयक केवलभावानुभावादीनां संज्ञापनं न भवति प्रत्युत भाव-सवरणमपि साध्यते । तद्यथा—

मृच्छकटिकस्य द्वितीयेऽङ्के—

सबाह्व (द्युतेच्छाविकार-सवरणं बहुविधं कृत्वा)

प्रत्यक्षीभवत्क्रियानिर्देश

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमाङ्के—

ब्रह्मचारी—(आचम्य) भवतु भवतु । निवृत्तपश्चिमोऽस्मि इत्यनेन आचमनक्रियासम्पादनं नाट्यनिर्देशेन व्यज्यते ।

तथैव तृतीयेऽङ्के—ततः प्रविशन्ति पुष्पाणि गृहीत्वा चेटीत्यनेन नाट्यनिर्देशेन पूर्वकालिकक्रियानिर्देशः । अतः परं वर्जयित्वा विलोकेषु नाट्यनिर्देशेन तत्रैव पूर्वकालिकक्रिया निर्दिष्टा । (पञ्चाङ्के विद्रूपको वदति—यद्भवानाज्ञापयति । 'वीणा गृहीत्वा निष्क्रान्तः' इत्यत्र नाट्य-निर्देशे वीणाग्रहणं पूर्वकालिकक्रियाद्योतकमिव ।

क्वचिन्नाट्यनिर्देशेन सूचितकार्यानुसारि नायकस्य परवार्थं प्रवर्तते । तद्यथा प्रतिमानाटकस्य तृतीयेऽङ्के—

भरत —(रथवेगं निरूप्य) अहो नु खलु रथवेगः । एते ते

द्रुमा धावन्तीव द्रुतरथगतिक्षीणविषया इत्यादि ।

अत्र 'रथवेगं निरूप्य' इति नाट्यनिर्देशेन, भरतस्य 'द्रुमा धावन्तीव' इत्यादि प्रक्षणावचनं प्रगल्भम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य द्वितीयाङ्कम्यादौ—

ततः प्रविशति कन्दुकेन क्रोडनीं पद्यावती सपरिवारा वामवदत्तया सह इत्यनेन नाट्यनिर्देशेन नायिकाया पद्यावत्या कन्दुकक्रोडनं निर्दिष्टम् ।

प्रतिमानाटकस्य तृतीयाङ्कस्य प्रवेशकस्यादौ—

सुधाकारः —(सम्मार्जनादीनि कृत्वा) भवतु, इदानीं कृतमत्र कार्यं-मापरात्मपकस्याजस्रम् । मावन्मूर्तं स्वप्स्यामि । (स्वपिति)

इत्यत्र सम्मार्जनं, स्वप्नश्च कार्यद्वयं नाट्यनिर्देशेन सूचितं प्रत्यक्षो-भवति । सत्रैवापरो नाट्यनिर्देशस्तथाविधो वर्तते—

भटः—(चेष्टमुपगम्य ताडयित्वा) अंधो दास्या पुत्र किमिदानीं कर्म न करोषि । (ताडयति)

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्कस्यान्तिमभागे 'विदूषक हस्ते गृहीत्वेति नाट्यनिर्देश पूर्वकालिकक्रियाद्योक्तः ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्यादौ तद्विधो नाट्यनिर्देशो वर्तते—

ततः प्रविशति भृगुानुसारी सशरश्चापहस्तो राजा रथेन सूतश्च ।

अत्र राजा भृगुमनुसरन् वर्तत इति महत्त्वपूर्णं दृश्यं नाट्यनिर्देशे-
नैव साधितम् ।

चतुर्थाङ्कस्य विष्कम्भकस्यादौ—

'प्रविशतः कुसुमावचय नाट्यन्त्यो सख्यौ' इति

नाट्यनिर्देशेन सख्योः क्रियमाणं कर्म सूच्यते । पञ्चमेऽङ्के ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेतोरयादि वर्तमानं कार्यं चेद्या नाट्यनिर्देशेन सूचितम् । 'ततः परं चूताङ्कुरं क्षिपति' इति तादृशो नाट्यनिर्देशः ।

नाट्यनिर्देशेन सकेतिता पूर्वकालिक-क्रिया क्वचिदाङ्गिकगतिमेव द्योतयति । तद्यथाभिज्ञाने शाकुन्तल—पूर्वाध्वनं शयनादुत्थाय^१

विक्रमोर्वशीयस्य प्रथमाङ्के नायकयोः परस्परं प्रणयगन्धिव्यवहार-
पदं प्रत्यक्षीभवति नाट्यनिर्देशेन । तद्यथा—

'उर्वशी रघावतारक्षोभं नाटयन्ती सत्रासं राजानमवलम्बते' इति ।

मालविकाग्निमित्रे च

'ततः प्रविशति समीतरचनाया कृतायामासनस्थो राजा सवयस्य'
इत्यत्र 'समीतरचनाया कृतायाम्' इति 'ततः प्रविशत्याचार्यं', 'राज्ञो
हस्तात् फटकमाकरोति' इति प्रत्यवेक्ष्यमाणाङ्गसोष्ठवा मालविका'
इति उपगानं कृत्वा चतुष्पदवस्तु गायन्ति इति च प्रत्यक्षीभवत्यर्थं
सूचयन्ति ।

वाक्यानुसारिकार्यनिर्देशः

यिमपि पात्रेणोच्यते । तस्यवाक्यानुसारिकार्यं क्वचित् नाट्य-
निर्देशेनापनीयते । तद्यथा स्वप्नवासवदत्ते पञ्चेऽङ्के^१ ।

धात्री—प्रेक्षनाम्, प्रेक्षनाम् भर्तृदारिका ।

(विप्रफल्गुं दर्शयति)

इत्यनेन नाट्यनिर्देशेनान्वयार्थककार्यं प्रवाक्षितम् । प्रतिमानाटके-
प्रथमाङ्केऽप्यदातिका सीतायै वरकल ददाति । अलङ्करोतु भट्टिनोति
वक्ष्यति । तदनु

सीता—आनय तावत् । (गृहीत्वा लङ्कृत्य) इति नाट्यनिर्देशो
वाक्यानुसारिकार्यं द्योतयति ।

तत्रैव चेटी—नास्ति वाचा प्रयोजनम् । इमानि प्रहृष्टितानि तनू-
रुहाणि मन्त्रमन्त्रे । (पुलकं दर्शयति) इति नाट्यनिर्देशो वाक्यानुसारी
प्रवर्तते ।

तत्रैव सीता—आभरणान्यवमुच्य ददातीति नाट्यनिर्देशस्तथैव ।
अपि 'तथा करोतीति' नाट्यनिर्देशेन वाक्यानुसारिकार्यं विधीयते ।

प्रतिमानाटके भरतः सृतं वक्ष्यति—

स्फुरति हृदयं बाह्वयं रथम् । ३.१

तदनु सूत —यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथं बाह्वयति)

अथ रथबाहनं तथाविधं वाक्यानुसारिकार्यम् ।

पुनश्च प्रतिमानाटकस्य चतुर्थाङ्के—

भरतः—आर्यं, न खलु न्याय्यम् । क्रमेण शुश्रूषयिष्ये । अहमेव-
यास्यामि । (कलशं गृहीत्वा, निष्क्रम्य, प्रविश्य) इत्यनेन नाट्यनिर्देशेन
वाक्यानुसारिकार्यं सम्पाद्यते ।

अविमार्यं चतुर्थेऽङ्के—

अविमार्यं—तस्मिन् (अग्नीं) प्राणाहुतिं करिष्यामि—(अग्निं
प्रविश्य सकुतूहलम्) इत्यत्र नाट्यनिर्देशेन पूर्ववाक्यानुसारिकार्यं
विधीयते ।

मुद्रागच्छसेऽपि—

चाणक्यः—वत्स ममीमाञ्जनं पत्रं चापनय ।

— शिष्य. — (तथा करोति) इति नाट्यनिर्देश पूर्वोक्तवाक्यानुसारि
कायमम्पादनं प्रकटयति ।

पुरुष — आसीनोऽयम् । यावदायं चाणक्यादेशं मम्पादयामि ।
(राक्षसमपश्यन्निव तस्याग्रतो रज्जुपाशेन कण्ठमुद्धृत्य)
अभिज्ञानशाकुन्तले—

शकुन्तला—शिथिल्यं तावदेतत् ।

अनन्तरं—तथा (शिथिल्यति)

इत्यत्र नाट्यनिर्देश आज्ञानुसारि कार्यं चोचयति ।

तत्रैव प्रथमाङ्के कलशमावजयति ।

अभिज्ञाने विलसति मर्वात्तममुदाहरण एतद्विधस्य नाट्यनिर्देशस्य ।
तथाहि—

अशिक्षितकोमलस्य यावत् कुमुदम्येव नवस्य पदपदेन ।

अधरस्य विपासता मया ते सदेव सुन्दरि गृह्यते रसाऽस्य ॥३॥

(मुखमस्या समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला नाट्येन परिहरति ।)

इति नाट्यनिर्देशः ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पष्ठेऽङ्के

राजा—धनुस्तावत्

यवना—भत एतद् हस्नावापसहितं शरासनम् । तदनु नाट्यनिर्देशो
वर्तते—राजा सशरं धनुः रादत्ते ।

सप्तमेऽङ्के च—‘अधरं दशयति’ इति हस्तं प्रसारयति क्रीडनकमादत्ते ।

इति च वाक्यानुसारिनाट्यनिर्देशस्योदाहरणानि ।

तादृशो नाट्यनिर्देशो मालविकाग्निमित्रे ‘दशं दशयति’ इति नाट्य-
निर्देशो ‘नन्वेते द्वे दशनपदे’ इति वाक्यमनुसरति ।

नाट्यनिर्देशानुसारिकार्यस्योक्तिः

नाट्यनिर्देशेन सूचितं कार्यं क्वचित् तदव्याख्यायिवाक्येनानुलिप्यते ।
तद्यथा—

राक्षस — (खड्गमाकृष्य) नन्वनेन व्ययसायमुद्धृदा निस्त्रिंशेन ।

अत्र खड्गाकर्षणं नाट्यनिर्देशेन सूचितम् । तदेव परतो व्याख्यातम् ।
विक्रमोर्वशीय एतद्विधो नाट्यनिर्देशो वर्तते प्रथमाङ्के । तथाहि
'उर्वशी सामिलापं पश्यति' इति नाट्यनिर्देशस्य व्याख्याधोविधा दृश्यते—
चित्रलेखा—सखि किं प्रेक्षसे
उर्वशी—ननु समदुःखगतं पीयते लोचनाभ्याम् ।

कारण-वचनम्

नाट्यनिर्देशेन कारण-वचनं सूच्यते । तत्समाश्रित्य परतः प्रकाश
ब्रूयते । तद्यथा—

राजा—(दोहदलक्षणं विभाष्य) भवतु, अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।^१

अथ दोहदलक्षणं विभाष्येति 'अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम्' इति वाक्यस्य
कारण-वचनम् ।

विक्रमोर्वशीये पुत्रस्य पितरं प्रति समुदाचारोऽधोविधं वर्णितो नाट्य-
निर्देशः—

कुमारश्चापगर्भमञ्जलिं बद्ध्वा प्रणमतीति,^२ कुमारो राजानमुपगम्य
पादग्रहणं करोतीति च ।^३

नारदागमने 'मयं उत्तिष्ठन्ति' इति सत्रैव नाट्यनिर्देशः ।^४

पात्रसंज्ञा

अभिषेकस्य चतुर्थेऽङ्के 'सम्पुटिकाहस्तौ शुकसारणी च' इति नाट्य-
निर्देशेन तयोः पात्रयोः संज्ञा निर्दिष्टा ।

मृच्छकटिकस्य नवमेऽङ्के—

'तत् प्रविशति गृहीताभरणो विद्रूपक' इति नाट्यनिर्देशेन पात्र-
संज्ञा निर्दिष्टा

मुद्राराक्षसे चरं प्रथमाङ्के प्रविशति । तदधिकृत्य—तत् प्रविशति
यमपटेन चरं इति पात्रसंज्ञाद्योतकम् । अन्यत्रापि

तत् प्रविशत्यम्बगवेपं पुरुषः^५

१ अभिज्ञाने ५.१३/१४

२ वि० ५ २/१०

३ वि० ५.११/१२

४ वि० ५ १९/२०

५ मुद्राराक्षसे चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशके

ततः प्रविशति लेखमलङ्कारस्यगिकामुद्रिकामादाय सिद्धार्थक ।^१

ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमान सयतः सिद्धार्थक ।^२

ततः प्रविशति रज्जुहस्तः पुरुष ।^३

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्ट सशस्त्रो राक्षस ।^४

ततः प्रविशति द्वितीयचाण्डालानुगतो वध्यवेशधारी शूलस्कन्धेनादाय कुटुम्बिन्या पुत्रेण चानुगम्यमानश्चन्दनदास ।^५

ततः प्रविशति जवनिकावृत्तशरीरो मुखमात्रदृश्यश्चाणव्य ।^६

विक्रमोर्वशीये नाट्यनिर्देशो वर्तते—

ततः प्रविशति ओषहारिकहस्तपरिजना देवी चेटो चेति ।^७

अत्र परिजनानां सज्जामिहिता ।

यवनो—चापहस्ता प्रविश्येति नाट्यनिर्देशो वर्तते विक्रमोर्वशीये ।^८

तत्रैव 'चापहस्तेन कुमारेण तापस्या च सह प्रविष्ट कञ्चुकोति नाट्य निर्देश स्तादृशैव ।

मालविकाग्निमित्रे ततः प्रविशति शयनस्था देवी' इत्यादि नाट्य- निर्देश सज्जार्थकः ।

नागानन्दे बृहत्तरो नाट्यनिर्देश ईदृशो वर्तते । तथा हि—ततः प्रविशति मत्तो विविधविह्वलवेशश्चपकहस्तो विटः स्कन्धारोपित-सुराभाण्डश्चेदः ।^९ 'स्वशिर श्लेखरात् पुष्पाणि गृहीत्वा चपके विमस्य जानुभ्यां स्थित्वा नवमान्त्रिकाया उचनयति ।^{१०}

यवनिकाविधानम्

क्वचिद्नाटकेषु कार्यसापेक्ष भवन्ति यवनिकाविधानम् । तद्यथा प्रतिमानाटकस्य द्वितीयाङ्कस्यान्तिमे भागे—

१ मुद्रा- पञ्चमाङ्कस्य प्रवेशकस्यारम्भे

२-६ मुद्रा- १ ८/९, ६ ३/४, ९. ४/५, ६. २/३, ॥ ५/६ ।

७ वि० ३ ११/१२

८. वि० ५ ३/४

९. नागा० तृतीयाङ्कस्याधौ ।

१०. नागा० ३.३/४

काञ्चुकीया यवनिकास्तरण करोति' इति नाट्यनिर्देशो वर्तते ।

ऊरुभङ्गेऽपि 'यवनिकास्तरण करोतीति नाट्यनिर्देशो वर्तते ।

समुदाचारवाक्यनिर्देश

आसनादुत्थाय, सर्वहुमानम् पादयो पतति, प्रणमति, परिष्वजते' पादयोर्निपत्य, पुत्र परिष्वज्य, भूधन्याध्याय, (आशीर्वादिकाले) बाहू उद्यम्य, (आशीर्वादग्रहणकाले) सप्रणामम्, सादरम्, फलान्मुपहरत^१, सप्रणाम परिगृह्य^२, ज-युत्थातुमिच्छति^३, प्रियवदामाश्लिष्य^४ पितु पादयोरपनम्य^५, भूय पितरमाश्लिष्य^६, परस्पर हस्तौ स्पृशत^७, हस्ते गृहीत्वेनामुपवेशयति^८, प्राञ्जलि प्रणम्य^९ इत्यादीनि समुदाचारनिर्देशात्मकानि वाक्यानि सन्ति ।

वृत्तस्य कार्यस्य विज्ञापनम्

नाटकेषु नाट्यनिर्देशमात्रेण महत्त्वपूर्णस्यापि कुतस्य कार्यस्य विज्ञापनं भवति । तद्यथा—प्रतिमानाटकस्य सप्तमेऽङ्के—

ततः प्रविशति वृत्ताभिषेको राम सप्तग्वार ।^{१०} इति नाट्यनिर्देशेनाभिषेक इति विशिष्टकायमभ्यति पाठकानां कृते सूचिता ।

कालदर्शनम्

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमेऽङ्के—

ब्रह्मचारी—(ऊर्ध्वमवलोक्य) स्थितौ मध्याह्ने । इत्यत्रोर्ध्वमवलोकयेतिपदाभ्यां मध्याह्नाशगतसूयदशनेन मध्याह्ने व्यज्यते ब्रह्मचारिणा । अभिज्ञानशाकुन्तले तु सूर्यमवलोकयेति नाट्यनिर्देशः कालनिर्देशमार्थं प्रयुक्तः ।^{११}

१-६ अभिज्ञाने २ १६/१७ ३. १४/१५, ४४/५, ४ १९/२०, ४ २०/२१

७-९ विक्रमावर्धनीये १ १५/१६, २ १६/१७, ३ ६/७

१० अत्र पाठरास्तु पठनेन ज्ञास्यति यद्रामोऽभिषिक्तो वर्तते । प्रवेशा पुनरामस्याभिषेकसज्जा दृष्टेः गद्याभिषेकः प्रत्येक्ष्यन्ति ।

११ इयामुपामातपवेला' इत्यादि मध्याह्नसूचकं तृतीयाङ्कस्यादौ । विक्रमावर्धनीये 'सूर्यमवलोकय' इति नाट्यनिर्देशेन कालसूचनं भवति । तृतीयाङ्कस्य निष्क्रमके । तत्रैव च द्रमसप्तमवलोकयेति नाट्यनिर्देशेन कालसूचनम् । ३ ७/८

नेपथ्यविहितकार्याणां सूचना

प्रतिज्ञायोगन्धरायणस्य चतुर्थेऽङ्के 'नेपथ्ये हाहाकार क्रियते' इत्यनेनादृष्टसमूहस्य कार्यं निर्दिष्टम् ।

पात्रविशेषसूचना

प्रतिज्ञायोगन्धरायणस्य चतुर्थेऽङ्के 'ततः प्रविशति योगन्धरायणो ब्रह्मबाहु फलकशयनेनामोयमानः' इति नाट्यनिर्देशेन नायकस्य दशा-विशेषा सूचिता । प्रतिमानाटकस्य प्रथमाङ्के लक्ष्मण —

ततः प्रविशति वनुर्बाणपाणिलक्ष्मण इत्यनेन लक्ष्मणस्य शस्त्रग्रहण-विशेषो वर्णितः ।

पात्राणामन्योन्यसाग्निध्यगमनम्

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमेऽङ्के—

योगन्धरायण —(उपसृत्य) 'भो किं कृतेयमुत्सारणा' इत्यत्राप-सृत्यपदेन कचुकिंसमीपगमनं निर्दिष्टम् ।^१ सयैव उपगम्य, उपदिलष्य भादि पदानि प्रयुज्यन्ते ।

निष्क्रमण-सूचना

प्रायः सर्वेषु नाटकेषु 'निष्क्रान्ता' इत्यनेन नाट्यनिर्देशेन पात्राणां रङ्गपीठाभिर्गमनं सूच्यते ।

प्रवेशसूचना

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमेऽङ्के—

ततः प्रविशति परित्याजकवेशो योगन्धरायण आवन्तिकावेषधारिणी वासवदत्ता च ।^२ इत्यनेन योगन्धरायण-वासवदत्तयोः प्रवेशः सूच्यते ।

कथं पात्रं रङ्गं प्रविशतीत्यन्यत्र निर्दिष्टम्—प्रविश्यापटीक्षेपेण सम्भ्रान्तः (सवाहकः) मुच्छः २०१

१ स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमाङ्के उपगम्य । १.१०/११

२ स्वप्नः १ २/३ प्रथमेऽङ्के ततः प्रविशति काचुकीयः । ततः प्रविशति पद्मावती उपरिवारा वेणी च । १ ७/८ ततः प्रविशत्युपविष्टा वापसी । १.७/८ ।

पात्राणां गतिविधि स्थितिश्च नाट्यनिर्देशेन

परिक्रम्य अवलोक्य, निष्क्रान्त, प्रविश्य, प्रविशति उपगम्य, उपेत्य उपसृत्य, निष्क्रम्य, उपविशति आकर्ष्य, प्रस्थितः, सर्वतो विलोक्य, ऊर्ध्वमवलोक्य, सहस्रोत्थाय, किञ्चिद् गत्वावलोक्य, प्रविश्यावलोक्य । इत्यादीनि पदानि पात्राणां गतिविधि सूचयान्त ।

कुत्रावस्थान पात्रस्येति निर्धारणं दृश्यते नवचिन्नाट्यनिर्देशे । तथा हि मालविकाग्निमित्रस्यादौ प्रथमाङ्कस्य ।

‘ततः प्रविशत्येकान्तस्थितपरिजनो मन्त्रिणा लेखहस्तेनान्वास्यमानो राज्ञेति । परिजनो यथाभ्यापार राजानमभित स्तित । तत्रैव गणदासहृद-
दासयोः स्थितिविषये निर्दिष्टम्—

उभौ परिजनापनीतयोरासनयोरुपविष्टौ ।’

पुरोयमनावलोकनयोर्निर्देशः

स्वप्नवासवदत्तस्य द्वितीयेऽङ्के—

चेटो—(परिक्रम्यावलोक्य) अम्मो इयं भर्तुंदारिका इत्यनेन पुरो-
गमनावलोकनयोर्निर्देशः स्पष्टोक्तो नाट्यनिर्देशेन ।

वक्तव्येऽक्षयनीये सति नाट्यनिर्देशावसरः

मृच्छकटिकेऽधिकगणिकश्चारुदत्त वृञ्छति—आर्यं गणिकां तव मित्रम् । ततः परं नाट्यनिर्देशोऽवसरति—

‘चारुदत्तो लज्जा नाटयति’ इति ।

यतो हि नाम चारुदत्तः किमपि वक्तुं नाधारयत् ।

अध्यविययादनवधानार्थं नाट्यनिर्देशः

उत्तररामचरिते चित्रदत्तनप्रकरणे लक्ष्मणं वक्ष्यति (सीतां प्रति)
एष मन्यरावृत्तान्तः इति । तदा नाट्यनिर्देशो । वक्ष्यते—
राम —सत्वरमन्यतो दर्शयन्ति ।

मौने सति नाट्यनिर्देशावसरः

मृच्छकटिकस्य दशमेऽङ्के शकारश्चारुदत्तं वक्ष्यति अरे चारुदत्त

वटुक, न प्रत्ययत एष पोरजन । तदात्मीयया जिह्वया भण—मया वसन्तसेना मारितेति । अत्र नाट्यनिर्देशो वर्तते—‘चारुदत्तरतूष्णीमास्ते’ इति ।

विक्रमोर्वशीये च—राजा तूष्णीमास्ते ।^१

भाषा-परिवर्तनम्

यदि नाम कश्चित् प्राकृतभाषी नायक कार्यवशात् सस्कृतं वदति, तदा तस्य भाषा-परिवर्तनं नाट्यनिर्देशेन सूच्यते । तथा हि—सम्भृत-माश्रित्येति नाट्यनिर्देशो मुद्राराक्षसस्य द्वितीयाङ्कस्यारम्भे भवति, यदा प्राकृतिभाषयाकाशभाषितं कृत्वाहितुण्डिकं स्वगतं सस्कृतेन वदति ।

निमित्त-सूचना

परवर्तिकार्यसूचकस्य निमित्तस्य नाट्यनिर्देशो भवति । तथा हि मुद्राराक्षसे—

राक्षस —वामाक्षिरूपदणं सूचयित्वात्मगतमिति ।^२ अभिज्ञान-शाकुन्तले वा—

राजा—इदमाश्रमद्वारम् । यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य, निमित्त सूचयन्)

अत्र ‘निमित्त सूचयन्’ इति नाट्यनिर्देशेन प्रभवति श्लोक —

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य । ११६

अनुभाव-निदर्शनम्

नाट्यनिर्देशेनानुभावस्य निदर्शनं कार्यते । तद्यथा मुद्राराक्षसे—

राक्षस —शस्त्रगाकृष्यं ससभ्रममिति नाट्यनिर्देशेन ।^३

चाणक्य —सक्रोपम् । भूमौ पार्श्वं प्रहृत्य ।^४

१ वि० २९/१०

२ मुद्रा० २१०/११

३ मुद्रा २१२/१३ ।

४ मुद्रा २२८/ ९ ।

कार्यस्थल निर्देशनम्

नाट्यनिर्देशेन 'नेपथ्ये' वि भवतीति सूच्यते । तद्यथा वेणीसंहारे—

(नेपथ्ये) आ दुर्गात्मन् द्रौपदीकेशाम्बरकर्पणमहापानकिन्
सौज्य मद्भुजपञ्जरे निपतित सरक्ष्यता कौरवा । ३४७

भाषण-विधिनिर्देश

आत्मगतम् (अन्तर्गतम्), प्रकाश , जनान्तिकम्, अपवारितम्,
आकाशे, नेपथ्य, कर्णे इत्यादीनि भाषण-प्रकारं निर्वचन्ति । मृद्वाराश्रिते
प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्य वदध्वेति नाट्यनिर्देशेन भाषणविधिनिर्देश उप-
स्थापित ।^१

पुनरुक्तिनिर्देश

वक्ष्यन्ति पात्रस्मादध्यक्तानुसारेण यदि नाम पूर्वोक्तस्य वचनस्य
पुनरुक्तिरपेक्षिता स्यात्, तर्हि 'पुनस्तदेव पठतीति' नाट्यनिर्देशेनैव
सक्यते ।^२ 'बहुशस्मिन् देव पठित्वा' इति नाट्यनिर्देशेन तस्य पुन पुन
पाठो निर्दिश्यते ।

भाषण आक्षेपसूचना

प्रतिमानाङ्कस्य द्वितीयेऽङ्के—

कौसल्या—महाराज, वत्स लक्ष्मण (इत्यर्थे) इति नाट्यनिर्देशेन
कौसल्यावचनं आक्षेपं सूचितं ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के

अभूया—तता वनमतीदार-रमणीये ममय तस्या उन्मादयितु रूप
प्रक्षय—(इत्यर्थात्ते लज्जया विरमन्ति) इति नाट्यनिर्देशेन भाषण
आक्षेपं सूच्यते । ततमऽङ्के—

शकुन्तला—जम्बवार्थपुत्रो ज

'वर्धोक्ते वाप्सरणी विरमन्ति' इति निर्देश ।

१. मुद्रा १ १३/८४ । प्रथमाङ्कस्यान्तेऽपीदृशो नाट्यनिर्देशो वर्तते १ २५/२६
मुद्रा ५ ६७ ।

२. स्वप्न ५ ६/७ । मृच्छकटिके प्रायोऽयं नाट्यनिर्देशो प्रयुक्तोऽस्ति विषये ।

सम्बोध्यजनस्य निर्देश

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमाङ्के—

योगन्धरायण —(काचुकीयमवलोक्य) गच्छामस्तावदित्यत्र काचु-
कीयमवलोक्यपदाभ्याम्बोध्यो निर्दिष्टो नाट्यनिर्देशविधिना ।

यदि नाम देवता वामन्त्रणीया सन्ति तर्हि नाट्यनिर्देशो भवति—
'आकाशमवलोकयन्' ।^१

स्थितिबशात् वर्तमानस्य कार्यस्याभिनय

दूतघटात्कचे भटदाक्ष्य श्रुत्वा धृतराष्ट्रो विपीदति—हस्त
जपद्रव्यो हत ।

'तच्छ्रुत्वा दु शला रोदिति' इति नाट्यनिर्देशेन राक्षस दर्शितम् ।

रहस्य निवेदनम्

वचचिदाङ्गिकमङ्कतेन किमपि रहस्यमुद्घाटयते । तन्नाट्यनिर्देशेन
विविधते । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के—

'शकुन्तला सखीमङ्गल्या तजयति' इति नाट्यनिर्देश ।

परिकर्म निवेदनम्

नाट्यनिर्देशेन वचचित् परिकर्म निवेद्यते । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले—
'तन प्रविशति कुशानाक्षाय यजमानशिष्य' इति नाट्यनिर्देशो
कुशादानं तु परिकर्म ।

अनुगतिककार्यनिवेदनम्

अनुगतिक कार्यं वचचिन्नाट्यनिर्देशेन सूच्यते । अभिज्ञाने मदनलेख-
मधिकृत्य शकुन्तला सख्यौ कथयति—शृणुत तावत् सगतायं भवेति ।
उभे वदत —अवहिते स्व । तदनुगतिक कार्यं मदनःपेयवाचनं 'वाचयति'
इति नाट्यनिर्देशेन सूचितम् ।

कार्यात्पूर्वमुद्यम-

इच्छामात्रचोत्तरो व्यवसायो नाट्यनिर्देशेन सूच्यते । तद्यथा—
अभिज्ञानस्य पञ्चमेऽङ्के—

विदूषक — 'तिष्ठ तावत् । अनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्पबाण नाशयिष्यामि ।'

अतः परं नाट्यनिर्देशोऽस्ति—

दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति इति ।

सङ्घेते निर्देशनम्

वचनित्पात्र सकेतेन किञ्चिद् ग्राह्यनि अपर पात्रमिति नाट्यनिर्देशेन संज्ञायते । सद्यथा लविकाग्निमित्रे राजा देवी पद्मिनीजकार्यं दशयति ।^१

नाट्यनिर्देशशैली

नाट्यनिर्देशः संक्षेपेण विरच्यते । तद्यथा—मुद्राराक्षसे प्रथमाङ्के—

'भुद्रामवलोक्य गृहोत्था राक्षसस्य नाम वाचयति' इति ।

बाणक्यं—रास्त्रमुत्सृज्योत्थाय चाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा^२ इति

विक्रमोर्वशीये नाट्यनिर्देशस्य संक्षिप्तं परिलक्ष्यते द्वितीयेऽङ्के । तथा हि—
उर्वशी नाट्येन मसभ्रममभिलिरयान्तरा क्षिपति ।

नागानन्दे 'उत्थाय चन्दनपल्लव गृहोत्था, निष्पीडय हृदये ददाति'^३
इति नाट्यनिर्देशः कतिपयकार्याणां सपदि निश्चयनं कारयति ।

उपसंहार

संस्कृत-नाटकेषु नाट्यनिर्देशा रङ्गसज्जा विधानं यत्प्राप्तं नैव समाश्रिता । साधारणतो मुख्यपात्रधारया प्रमत्ता एव औपचारिकान् नाट्यार्थान् अभिलषयिष्यान् वा बहुविधान् प्रकाशयितुमेव नाट्यनिर्देशा प्रयुक्ताः सन्ति । इमे नाट्यनिर्देशा बहुविधानि प्रयाजनानि साधयन्ति । यद्यपि ते रङ्गे भाषण सम्भाषणभ्यां न प्रकटन्ति, किन्तु ताननुसृत्य चतुर्विधाभिनय-सम्पत्तिर्भूयिष्ठं विलसतीति सम्प्रधार्य तेषामनुशीलनं महितं सताम् । केवलं दृश्यमेव वस्तु तु नाट्यनिर्देशेनैव पात्रेभ्यः सूच्यते । तदनुसृत्य पात्राणां रमणीयतमोऽभिनयः सम्भवति ।^४ यत्कार्यं पात्राणां बाष्पा न प्रकाश्यते तद्रङ्गनिर्देशविशेषे प्रशिक्षितानि पात्राणि नाटयन्ति ।

१ माल० १ १७/१८

२ मुद्रा० ३ ३०/३१

३ नागानन्दे द्वितीयाङ्कस्यादौ ।

४ एकु तला—न माननीयेष्वात्मानमपराधमिष्ये । (उत्थाय गन्तुमिच्छति)

इति राजा बलादेन निवर्तयतीति च नाट्यनिर्देशः उत्कृष्टमुदाहरणं प्रस्तुतस्तद्विषयस्य दृश्यस्य ।

नाटके मिथ्याचारस्य महिमा

अहिं० सर्वाकारप्रगुणरमणीय व्यवहरन्
पराव्यूहस्यानान्यपि तनुतराणि स्यमयति ।
जन विद्वानेक सकलमत्तिसन्धाय कपट-
स्तटस्य, स्वानर्यान् धटयति च मौनं च भजते । भवभूति

मिथ्याचारस्तु लौकिकव्यवहारेषु सातिशयं महत्त्वं भजते । अत एव साहित्ये तस्य प्रतिष्ठा स्वाभाविकी वर्तते । न केवलं कार्यायमपितु विशुद्ध-
मनोरञ्जनार्थमपि वैदिककालत एव मिथ्याचारः कविभिः सस्पृहं पुर-
स्क्रियमाणो लक्ष्यते । नाट्यसाहित्ये विविधतरं सविधानं प्रेक्षकैभ्यस्तत्स्य
मनोरञ्जनं च प्रस्तुतुं मिथ्याचारो नित्यं नव नव रूपं विदधति ।

न खलु मिथ्याचारोऽध्यमाना वा दुर्वृत्तानामेवासाधुकार्येषु प्रयुज्यते-
ऽपितु सद्वृत्तानामपि देवानां राज्ञामृषीणां च साधिष्ठं प्रयोजनेष्वपि भूमिष्ठं
पिलसतीति दर्शनीयमत्र । मिथ्याचारं विना तु नाट्यं न सम्भवं प्रवर्तते
इति विविधं किन्तु सत्यमेव^१ । नानारूपधरो मिथ्याचारः स्वरण-मृदा-
भाषणार्घसत्यभाषणान्यथाकरण-भावनिशूदन-परिहासवचन-श्लिष्टपदावली-
छायात्मककृतक-प्रयोगेन्द्रजालादिभिर्नाट्यशरीरं आद्यन्तं व्याप्नोति ।
नाट्यशास्त्रं आरभ्यतीवृत्तिर्बहुकपटवञ्चनोपेता दम्भानृतवचनवती,
रौद्रभयानकयो रसयोः सभाविविष्टा मिथ्याचारः सङ्घुतेत्यति । वस्तुतो
मिथ्याचारः सर्वासु वृत्तिषु अन्यतममथ च विशिष्टं स्थानं भजते ।

मिथ्याचारेण शायो वञ्चना विधीयते, किन्तु वचनं मिथ्याचारो-
ऽभ्युदयावहो भवति । अनेन बहुविधानि प्रयोजनानि साध्यन्ते सविधान-
धेये । भासो नाटके मिथ्याचारस्य प्रथमं प्रवर्तकः^१ । अनिच्छन्नापि
कश्चिज्जनो मिथ्याचारो भवत्येवेति निदर्शने भासः पटिष्ठः ।

१ अन्यच्च — नाट्येऽस्मादसौ रामो भवतीत्यतोऽधिकं नव मिथ्याचारः ।

भासनाटकेषु

स्वप्नवासवदत्ते भन्निष्ठा कापटिकयोजनया मिथ्याचारः प्रारम्भ्यते ।
 ब्राह्मणकदाहे वासवदत्ता दग्धा, यौगन्धरायणो दग्धश्च । यौगन्धरायण-
 स्तदनु तपस्वी ब्राह्मण इति निगूढः, वासवदत्ता च तस्य भगिनी आवन्ति-
 केति प्रच्छन्ना बभूव^१ ।

प्रच्छन्ना वासवदत्ता नाटकेऽस्मिन् बहुशो मिथ्याचारस्य प्रभवः ।
 तथा हि—

प्रथमेऽङ्के—

(क) यौगन्धरायण — प्रोषितभर्तुं का^२मिमामिच्छामि अत्र भवत्या-
 किञ्चित्कालं परिपाल्यमानाम् ।

द्वितीयेऽङ्के—

(ख) चेटी—भर्तृदारिके, यदि स राजा विरूपो भवेत् ।

वासवदत्ता—नहि नहि वधनीय एव ।

पद्मावती—मायं कथं त्वं जानासि ।

वासवदत्ता—हला एवमुज्जयिनीयो^३ जनो मन्त्रयते ।

तृतीयेऽङ्के—

(ग) चेटी—शक्य भणितुं शरचापहीनं कामदेव ।

वासवदत्ता—भववेतावत् ।

चेटी—किं निमित्तं वारयसि ।

वासवदत्ता—अयुक्तं परपुरुषसकीर्तनं^४ श्रोतुम् ।

(घ) वासवदत्ता—इदं तामदीषध किं नाम

चेटी—सपत्नीभर्दनम् ।

वासवदत्ता—इदं न शुम्भितव्यम् ।

१ योरपेऽपि प्रच्छन्नपात्राणां महिमायुक्तानासीत् । तत्रया

A large element of the charm of romantic comedy
 lies in its improbability and unreality—indisguised
 heroes and heroines Shakespeare saw this so clearly.

Millet the Art of the Drama, p 97

२-४ एतानि मिथ्यावचनानि ।

चेटी—कस्मात्

वासवदत्ता—उपरता तस्य भार्या ।

चतुर्मेऽङ्के

(६) पद्मावती—एक खलु मे सन्देहः ।

वासवदत्ता—किं किम् ।

पद्मावती—यथा ममार्यपुत्रस्तथैवार्थाया वासवदत्ताया इति ।

वासवदत्ता—अतोऽप्यधिकम् ।

पद्मावती—कथं न जानासि ।

वासवदत्ता—यद्यल्प स्नेहः, सा स्वजनं न परित्यजति ।^१

(७) विदूषकः—भवति, यातनीतेन काशकुसुमरेणुनाक्षिनिपतितेन साश्रुपातं खलु तत्र भयतो मुखम् । तद् गृह्णातु भयतीदं मुखादकम् ।

राजा—पद्मावति

शरच्छशाङ्कुगौरेण याताविद्येन भामिनि ।

काशपुष्पलयेनेदं साश्रुपातं मुखं मम ॥

पञ्चमेऽङ्के—

(८) विदूषकः—चिरात् सलूपरता वासवदत्ता ।

पण्डेऽङ्के—

राजा—पद्मावती ।

कन्या मयाप्यपहृता न च रक्षिता सा ।^२

योगन्धरायणः—न खलु न खलु प्रवेष्टव्यम् । मम भगिनी लक्ष्म्या ।

भारतानां कुत्रे जातो विनोतो ज्ञानवान्छुचि ।

तस्माहंसि बलाद् हतुं राजघर्मस्य देशिकः ॥६१६

प्रतिज्ञायोगन्धरायणे तु बलवत्तरो मिथ्याचारो भूयिष्ठः पितृसति ।
तत्र प्रथमाङ्के मिथ्या वर्तते मल्लिकासालप्रच्छादितशरीरस्य नखदन्तवर्ज-
मेकलीलस्य हस्तिनः कथातस्थ मृगया च ।

१ इदमर्थात्तस्यम्

२ अज्ञानादिदं मिथ्या । एतादृशमेव—

इदमपहृता कन्या भूयो मया न च रक्षिता ॥६८

न च सा न मया कथया स्मृतुं देहातरेष्वरि । ६-११

योगन्धरायणस्तु पुरुषान्तरितो भवति ।^१ द्वितीयेऽङ्के तदनु प्रच्छादितशरीरो भगवान् द्वैपायन प्राप्त ।^२ तृतीयेऽङ्के प्रच्छन्नानां योगन्धरायणविदूषक-रुग्णवदादीना वार्ता तु प्रायश मिथ्यैव । चतुर्थेऽङ्के प्रच्छन्नरूपा राजसेवका उज्जयिन्या मिथ्याचरन्तो वत्सराज रक्षन्ति योगन्धरायणनियोगेन ।

नाटकीया वञ्चना योगन्धरायणेन सम्यग्दर्शिता । तद्यथा—

योगन्धरायण — किं छलेनेति । सत् पुनरिदानी युक्तम्

या सा मल्लिकसारवृक्षरचिता नामाश्रिता वञ्चना

बद्धं सेवितवान् हि नो नरपतिर्बाहूपधाना भितिम् ।

राज्ञो वारणनिग्रहे परिचयाद् वीणाश्रिता वञ्चना

पूर्वं प्रस्तुतमेव ग्रामि भवता नैवापराधो मम ॥ ४१६

प्रतिमानाटकस्य पण्डेऽङ्के कौकेय्या मिथ्याचारः कविकल्पनासु शिख-
रायते । न तु स्वार्थवशादपितु रामस्य प्राणरक्षार्थमेव सा तस्य वनवासे-
नात्मनो वैद्यभ्यमङ्गीकुस्त इति उवाताभिप्रायदर्शी मिथ्याचारः ।

तद्यथा—

कौकेयी—जात, एतन्निमित्तमपराधे मा निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं
प्रेषित, न ह्यनु राज्यलोभेन । अपरिहरणीयो महर्बिशापः पुत्रविप्रवास
विना न भवति ।

अस्मिन्नेव नाटके मिथ्याचारो भूय प्रवर्तते पञ्चमेऽङ्के । तत्र रावणः
परिव्राजकवेषः धारयति—

निमित्तमनियतात्मा रूपमेतद् गृहीत्वा

ग्वरवद्यकृतवैर राघव वञ्चयित्वा ।

स्वरपदपरिहीणा हव्यधारामिवाह

जनकसुता तां हतुकाम प्रयामि ॥५७

स मायाप्रकाशनपर्याकुलो वहति—(स्वगतम्) यावदहमपि ब्राह्मण-
समुदाचारमनुष्ठस्यामि—(प्रकाशम्) भो काश्यपगोत्रोऽस्मि । साङ्गो-

१ योगन्धरायण — पुरुषान्तरित मा इत्यति स्वामी ।

२ वनमत्तसदृशो वेशो धारितस्तेन साधुना ।

भोचमिष्यति राजान मा च प्रच्छादयिष्यति ॥११.१७

पाञ्च वेदमधीये, मानवीय धर्मशास्त्र, माहेश्वर योगशास्त्रम्' इत्यादि । स मिथ्यैव राम शिक्षयति—हिमवति काञ्चनपार्श्वे नाम मृगा' । तैस्तपिता सुतफल, पितरो लभन्ते ।' स मायया मारीच काञ्चनपार्श्वमृगीकृत्य रामस्य समक्ष प्रस्तौति । तदर्थं रामे बहिर्बते रावणो मनसि कुरुते—

माययापहृते रामे सीतामेका तपोवनात् ।

हरामि रुदती बालाममन्त्रोत्तमिवाहुतिम् ॥५१५

अभिपेके तु रामस्यापि मिथ्याचार कविना न निमूहितो यतो हि नाम तस्याभिनिवेशेन यस्य कस्यापि मिथ्याचारो भवेत्तत्तु मनोहारि भवति । वालिर्वणयति—

महता सौम्यरूपेण यशसो भ्राजनेन च ।

छत्रेण भा प्रहरता प्रच्छमयश कृतम् ॥५१६

मो राघव चीरवत्कलघारिणा वेपविपर्यस्तचित्तेन मम भ्रात्रा सह युद्धव्यग्रस्याधर्म्यं खलु प्रच्छन्नो वध ।

रामो व्यर्थमेव स्वमिथ्याचारं समर्थयति—

वध्मत्वाच्च मृगत्वान्च भवाञ्छन्नेन दण्डितः ॥५१७

लङ्काया तु मिथ्याचारस्य प्रागल्भ्यं सवर्तते । अत एव सीता हनुमन्त दृष्ट्वा विचारयति—को नु खल्वय पापराक्षस आर्यपुत्रसम्बन्धीत्यात्मानं व्यपदिश्य वानररूपेण मा वञ्चयितुकामो भवेत् । तत्र रावणो वदति—

अपास्य मायया राम त्वया राक्षसपुं गव ।

भिधुवेप समास्यायच्छत्रेनापहृता हि सा ॥५१८

शुकसारणी राक्षसौ वानररूपघारिणौ रामसमीपमानीतौ । तौ कथयत —

आथा खलु राक्षसराजस्य विप्रतिपत्त्या विपद्यमान राक्षसकुल दृष्ट्वा-
स्पदमलभमानो आर्यसभ्रयाय वानररूपेण सम्प्राप्तौ । वस्तुतो यथा विभीषणं कथयति—

एतो हि राक्षसेन्द्रस्य सम्मनौ मन्त्रिणौ नृप ।

प्राणान्तिकेऽपि व्यसने लकेश नैव मुञ्चत ॥५१९

अपर च भ्रातृद्वयस्य कृत्रिमशिरसी राक्षसो दर्शयति सीताम्—

सीतं पश्य पश्य तयोर्मानुषयो शिरसी ।

बालचरितस्य प्रथमाद्धान्ते वसुदेवो नन्दस्य धुत्री गृहीत्वा देवक्या हस्ते निक्षिप्य कस वञ्चयति ।^१ वसोऽपि देव वञ्चयितुं सक्त्यते ।^२ तदनु कृष्ण हन्तुं बहुविधा मायाचारा प्रवर्तता । तथा हि—

पूतना राक्षसी नन्दगोपीरूप धारयित्वा विपस्तन पायितवती, शकटो-
दानव शकटवेप धारयित्वा, मम्मर्दमितुमागत, यमलार्जुनौ दानवी वृक्षरूपौ
हन्तुमागतौ, प्रलम्बदानवी नन्दगोप्त्रेण धृत्वा सक्पर्ण हन्तुमियेष, धनुको
गर्दभवेण धृत्वा साडयितुमागता, केशी दानवीऽश्वरूप धृत्वागत, मुखे
धूपरेण हतः ।^३

बालचरितस्य पञ्चमेऽङ्के कस स्वकीय मिथ्याचार वर्णयति—

श्रुत्वा व्रजे विपुलविक्रमवीर्यसत्त्व
दामोदर सह बलेन समावरन्तम्
आदिश्य कामुकमह तमिहोपनीय
मत्लेन रङ्गगतमद्य तु भातयामि ॥५१

पञ्चरात्रे शत्रुनेमिष्याचार प्रभवति ।^४ स दुर्योधन पृच्छति—

अनृतवचनान्मोघयितव्यो भयात् ननु । तस्यच्छल परामृश्य द्रोणाचार्य-
स्त शसति—

ये कर्तुंकामैश्छलन भवद्भिः सवत्सरैर्द्विदशभिर्न दृष्टाः ।

ते पञ्चरात्रेण मयोपनेया वर ह्यवत विशदाक्षरेण ॥ १४८

१ वसुदेवः—इमा गृहीत्वा देवक्या हस्ते निक्षिप्य दुरात्मान कस वञ्चयामि
मयापि मामावृत वक्तव्य मतिर्यति ।

अथवा कुमारक्षार्यमनुसमपि सत्य पश्यामि । किमिदानीं करिष्ये । मयत्तु
दृष्टम् । {प्रकाशम्}

दारिका प्रसूता तथा ॥२१३/१४

२. कस —

दारिका वा कुमारो वा हन्तव्य सवया भया ।

देव पुरुषकारेण वञ्चयिष्याम्यह ध्रुवम् ॥ २१४

३ तृतीयेऽङ्के

४. पाण्डवाना विराटेस्वरसमाश्रये प्रच्छन्नवासस्तु मूलतो मिथ्याचार एव
न वचनान्मयोऽपितु कल्याणोदकं एव ।

तस्मिन् प्रकरणे भीष्मोऽवदत्—

आधार्यस्य यदाहर्षो धैर्यमुत्क्रम्य सूचित ।

शङ्के दुर्योधनेनेप वञ्च्यमानेन वञ्चितः ॥ १५४

कौरवाणां गोप्रहणं परामृश्य भटो विराटेऽश्वरमुपनयति—

एता हि दस्युकर्मप्रच्छन्नविक्रमैर्घातिराष्ट्रैर्हियन्ते गाव इति ।

पञ्चरात्रे कस्यचिद् नायकस्य भावस्थान्यथास्थानमिति विरलविरलो
मिथ्याचारः प्रकीर्तितः । तद्यथा—

भीमसेन —अर्जुन

बृहन्नला—अथ किम्, अथ किम् । अर्जुनपुत्रोऽयम् ।

अत्र भीमोऽनवधानात् प्रच्छन्नवासनिषमविद्वद् स्वभ्रातरं नाम्ना
सम्बोधयति । तस्य धुटि निराकरोति बृहन्नला 'अर्जुनपुत्रोऽयम् इति
अप्रासङ्गिकी भीमस्थानभिप्रेता पदावलि सयोग्य ।

आत्मनिगूहनायं बृहन्नलाया मिथ्याभाषणं सर्वोत्कृष्टं बिलसति ।
स्वयमेव विराटेऽश्वरस्य गावो रक्षित्वा कौरवाश्च ध्वंसयित्वापि ॥ उत्तरं
निवृत्तरयितुमद्योविध मिथ्या भाषते—

अथ धात्यास्तु सम्भ्रान्तो न वेत्ति प्रहरन्नपि ।

कृत्स्नं कर्म स्वयं कृत्वा परस्येत्यवगच्छति ॥ २६२

एतन्मे परिहर्षाणां व्यावर्तनकृतं किणम् ।

सत्तिरोद्यविवर्णत्वाद् गोधास्थानमिहागतम् ॥ २६४

कुन्दमालायाम्

कुन्दमालायां सीतायां द्वितीयं वनवासं प्रस्थानं मिथ्याचारेण भवति ।
'राम' स्पष्टमेव तत्स्वीकरोत्यधोवचनेन—

लक्ष्मण. —समादिष्टोऽहमार्येण—त्वमनेन गङ्गायामनय्याजेन—कस्मि-
श्चिद् वनोद्देशे सीता परित्यज्य निवर्तस्व । तदहमपि स्वजनविप्रभ-
निविशङ्का देवीपुषादाय गृहहरिणीमिव वध्यभूमिं वनमुपनयामि ।

तिलोत्तमया अकृतोऽपि मिथ्याचारः कविना वर्णितोऽद्योविधम्—प्रभाव-
निर्मितेन सीतारूपेण तिलोत्तमया रामस्य दर्शनपथमवतीर्थं रामः सीताया
उपरि सानुकम्पं नवेति शत्रुं नु इच्छामि ।^१

मृच्छकटिके

मृच्छकटिके तु परिहासप्रिया नटी मिथ्याचारप्रपन्ना भव्या तज्जति ।
तद्यथा प्रस्तावनायाम्—

सूत्रधार — किमस्माकं गेहे सर्वमस्ति । अथवा परिहृतमस्ति ।

नटी—(स्वगतम्) परिहसिष्यामि तावत् । (प्रकाशम्) आर्य,
अस्त्यापणे ।

सूत्रधार — आ अनायै, एव तवाशा छेत्स्यति । अभाव व
गमिष्यसि । इत्यादि ।

अस्मिन् प्रकरणे मूर्तिमात्र मिथ्याचारः शकारो विटस्य मिथ्याचारेण
वञ्च्यते यदा स रदनिका वसन्तसेनीकृत्य शकारहस्ते निप्राह्यति ।

द्वितीयेऽङ्के पलायमानो द्यूतकरो विप्रतीपाम्या पादाम्या देवकुलं
प्रविशति ।

अत्र मिथ्याचारस्य शिक्षकोऽपि लक्षितः । विदूषकश्चाहदत्त
शिक्षयति—

अहं सत्त्वपल्लपिष्यामि—केन दत्तम् । केन गृहीतम् । को वा
साक्षी ।

उदात्ताभिप्रायेण मिथ्याचार इति निर्दिशत चाहदत्तवध्वा पूर्वोक्ता-
वसरे स्वकीयरत्नावली-प्रदानेन । न खलु शौण्डियोत्तमश्चाहदत्तो
वसन्तसेनाया अभरणभाण्डस्य निष्कृत्यार्थं स्वपत्न्या रत्नावलीं प्रहीष्यति ।
तत्सार्धापितुं सा कापटिकसरचना विधत्ते विदूषकस्य मध्यमतया तस्मै सा
रत्नावल्या दानं करोति च । तद्यथा—

वधू — हज्जे वि भणसि—अपगृह्यतशरीरो आर्यपुत्र इति । वरमि-
दानीं । शरीरेणापरिक्षतो न पुनश्चारिष्येण । साम्प्रतमुज्जयिन्या जनो
मन्त्रयिष्यते—‘दरिद्रतया आर्यं चाहदत्तेनैवेदशमकार्यमनुष्ठितम्’ इति ।
(ऊर्ध्वमवलोक्य, निश्चयस्य च) भगवन् कृतान्त, पुण्ड्रपत्र-पतितजल-
विन्दुवञ्चर्तं क्रीडसि दरिद्रपुत्रभागधेये । इयं च मे एका मातृगृह-
लब्धा रत्नावली तिष्ठति । एतामपि अनिशौण्डियोत्तयार्यपुत्रो न प्रहीष्यति ।
हज्जे आर्यमैत्रेय तावच्छब्दय । आर्यमैत्रेये समागते तेन सह तस्या अधो-
विधं भवादो भवति ।

वधू. — आर्यं पुरस्तान्मुखो भव । प्रतीच्छेमाम् ।

विदूषक. — किं न्विदम् ।

बधू. — अहं खलु रत्नपञ्चीमुपोषितासम् । तत्र यथाविभवानुसारेण ब्राह्मणः प्रतिग्राहयितव्यः । स च न प्रतिग्राहीतः । तत्तस्य कृते प्रतीच्छेमा रत्नमालिकाम् ।

विदूषक. — (गृहीत्वा) स्वस्ति भगिप्यामि ।

उदारचरितानामपि परिस्थितिवशान्मिथ्याचारपद्धतिः स्वीकरणीया भवतीति सम्यग्दर्शितं मृच्छकटिके अन्यत्रापि । नायकश्चादत्तो महानुभावानां महत्तममन्त्रं कथयति विदूषकम्—

मैत्रेय, गच्छ रत्नावलीमादाय वसन्तसेनायां सकाशम् । वक्तव्या च सा मद्वचनात्—

यत्खल्वस्माभिः सुवर्णभाण्डमात्मीयमिति कृत्वा विस्रम्भाद् द्यूते हारितम् । तस्य कृते गृह्यतामियं रत्नावली इति ।

नाटकेऽस्मिन् मिथ्याचारस्य भूयसी वृत्तिः शोभते । तत्र मिथ्या-
चारस्य तर्जिः प्रवर्तते मदनिकामां बुद्धिवैभवेन । तद्यथा—

(१) सा गर्विलकं शिक्षयति—

तस्यैव (चादत्तस्य) सम्यग्धी भूत्वेममलकारकमार्याया उपनयः ।

मदनिका वसन्तसेनां बल्ययति—आर्ये एव खलु चादत्तस्य सकाशाद् ब्राह्मण आगतः ।

(२) गर्विलकः (वसन्तसेना प्रति)— सार्यवाहस्त्वा विज्ञापयति—

जर्जरत्वाद् गृहस्य दुरक्षयमिदं भाण्डम् । तद् गृह्यताम् ।

तदनु वसन्तसेनायां प्रतिसन्देशो वतते—

(३) प्रतीच्छन्वार्यो मदनिकाम् । अहमार्यचारुचस्तेन भणिता—य

इममलकारकं समर्पयिष्यति तस्मै त्वया मदनिका दातव्या । तत्स एवेतौ ददातीत्येवमार्येणावगन्तव्यम् ।

स्वगतेन मिथ्याचारः प्रायशो प्रवर्त्यते । अत्र वक्तुं पदमवधार्य किञ्चिदुच्यते प्रकाशम्, किन्तु स्वान्तर्भावना प्रकाशविह्वला स्वगतेन प्रेषकस्याः कृते निश्चल्यते । तद्यथा—

चादत्तः — (प्रकाशम्)

यस्यार्थास्तस्य सा कान्ता घनहार्यो ह्यसौ जनः ।

(स्वगतम्)

न गुणहार्यो ह्यसौ जनः ।

(प्रकाशम्)

वयमर्थे परित्यक्ता ननु त्यक्तैव सा मया ॥ ५.९

दृष्टेऽङ्के गोपालदारक आर्यको वसन्तसेना-विनिमयेन प्रवहण अप-
वारितो नीयते । चन्दनकस्तम्भ शरणदो भवति । राजनियोगमनवधार्य
स प्रवहणादवतीयं वीरक कथयति—दृष्ट आर्य— न, आर्यो वसन्तसेना ।
तदेवा भवति—युक्त नेदम्, सहस्र नेदम्, यदहमार्यचाहदत्तमभिसर्तुं
गच्छन्ती राजमार्गे परिभूता ।

स्वभावतो वीरके सशयिते स मिथ्या वदति—वय दाक्षिणात्या अव्यक्त-
भाषिणः—दृष्टो दृष्टा वा आर्यो आर्यका वा ।

विद्यमे समुपस्थिते चन्दक. कर्णाटकलहप्रयोग करोति । अय-
प्रयोगस्तु मिथ्याचारेण साध्यते ।

अन्तेऽपि चन्दनकस्य मिथ्याचारः प्रसूयति तस्याघोषघनेन—

गच्छ रे प्रवहणवाहक, गच्छ । यदि कोऽपि पृच्छति तदा भण—
चन्दनकवीरकाभ्यामवलोकित प्रवहण व्रजति । आर्ये वसन्तसेने, इदं
चाभिज्ञानं ते ददामि (इति खड्ग प्रयच्छति ।)

मिथ्याचारेण कापटिकयोजनेन च यद्वैषम्यमापतति तदेव दुर्भाग्य-
विलसितेन भ्रान्त्या वसन्तसेनाया भवति, यत्सा शकारस्य प्रवहण-
मध्यासिता । इदं दुर्दुर्वैषम्यं कृतो मिथ्याचार ।

सदुपयोगदिशा मिथ्याचारस्य निर्दशनमत्र वर्तते विटस्य वसन्तसेना-
रक्षणे^१ । स मिथ्यैव वदति—सत्यं राक्षस्येवात्र प्रतिवसति । यदि पुन-
रुद्यानपरम्परया पद्म्यामेव नगरीमुज्जयिनीं प्रविशाव, तदा को धोया
स्यात् ।

विटश्चेष्टश्च वसन्तसेनाया हन्तारी इति शकारः पुन पुनर्मिथ्यारोपण
करोति ।^२

शकारस्याधिकरणे व्यवहार-वर्तनं भृश मिथ्यैव । स स्वकर्तव्य-
निष्ठा वक्ष्यति—

चाहदत्तविनाशाः करोमि कपट नवम् । ॥ ३५

१ विट —(वसन्तसेनाम्) न भेतव्यम् न भेतव्यम् । यद्यतु, एन (शकार
वक्ष्यामि) ८.१७/१८

२ शकार —(विट प्रति) वसन्तसेनां भारवित्वा कुत्र पशामसे । ८.४३/४४

नवमेऽङ्के मिथ्याचाराः प्रवर्धन्ते । तत्र शकारस्य व्यवहार एव मिथ्या । सत्यधरस्य चारुदत्तस्य रक्षणार्थं मिथ्या वदति वसन्तसेनाया माता—

वृद्धा—(अवलोक्य) सदृशमेतत् । न पुनस्तत् (अलंकारभाण्डकम्) । चारुदत्तोऽपि 'त्वयैवोक्तमिति' मिथ्या कथयन् दोषभाक् सिद्धः ।

मिथ्यैवाधिकरणिकस्य राज्ञश्च दण्डाज्ञा—अपराधी चारुदत्तः शूल आरोप्यतामिति । तद्यथा चारुदत्तो विनिर्णयति—

अथ रिपुवचनाद्वा ब्राह्मण मा निहमि ।

पतसि नरकमध्ये पुत्रपीत्रे समेत ॥ ९४३

मिथ्याचारस्य निदर्शनं दशमेऽङ्के शकारस्य चेटायोत्कोच-दानेन भवति । शकारोऽपवारितकेन चेटाय कटकं प्रयच्छति कथयति च— 'एतद् गृहीत्वान्यथा भण । स चारुदत्तस्य निर्दोषतापक्षे चेटेन यत्कथितं तद् वृथितवान् । स कथयति—अलोक भट्टारकाः । अहो एष चेटः सुवर्णपोरिकाया मया गृहीतस्ताडितो मारितो बद्धश्च । सत्कृतवैर एव यद् भणति किं सत्यम् । चेटो यदा कथयति—पश्यत पश्यत भट्टारकाः, अहो सुवर्णेन मा प्रलोभयति ।' तदा कटकमाच्छिद्य स कथयति—एतत्सुवर्णकं, यस्य कारणन्मया बद्धः । अहो घाण्डालाः मया स्वत्वेव सुवर्णभाण्डारे नियुक्तं सुवर्णं चोरयन् मारितस्ताडितः । तद्यदि न प्रत्ययध्वं तदा पृष्ठं तावत्-पश्यत ।

मुद्राराक्षसे

मुद्राराक्षसे चाणक्यस्य कुटिलनीतिलता मिथ्याचाररूपा प्रारम्भत एव भूषायते । चाणक्यः स्वयमेवैकपदे राक्षसगृह्णाय स्वकृतं कपटप्रबन्धं प्रकटयति । तद्यथा—

(१) वृषलपर्वतकयोरन्यतरविनाशेनापि चाणक्यास्यापकृता भवतीति विपक्षन्याया राक्षसेनास्माकमत्यन्तोषकारि मित्रं घातितस्तपस्वी पर्वतक इति सञ्चारितो जगति जनापवादः ।

(२) लोकप्रत्ययार्थमस्यैवार्थस्याभिव्यक्तये पिता ते चाणक्येन घातित इति रहसिं त्रासयित्वा भागुरायणेनापवाहितः पर्वतकपुत्रो मलयकेतुः ।

(३) शक्य खल्वेय (मलयकेतुः) राक्षसमतिपरिगृहीतोऽपि व्युत्तिष्ठ-
मानः प्रजया निग्रहीतुम् ।

(४) प्रयुक्ता नानाव्यञ्जनाः प्रणिधयः ।

(५) क्षपणकलिंगप्रारोन्दुशर्मा (चाणक्यस्य मित्रम्) सर्वेनन्दामात्यैः
सह सत्यग्राहीतो निशेषतश्च तस्मिन् राक्षसः समुत्पन्नविस्मयः । तेने-
दानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यति ।

अयं चाणक्यः सिद्धार्थक्रमधोविधौ मिथ्याचारे नियोजयति—

प्रथमं तावद् बध्यस्थानं गत्वा घातकाः सरोपदक्षिणाक्षिसङ्कोचसज्ञा
ग्राहयितव्याः । ततस्तेषु गृहीतसङ्केषु भयापपदेशादितस्ततः प्रवृत्तेषु शकट-
दासो बध्यस्थानावपनीय राक्षसं प्रापयितव्यः । तस्माच्च सुहृत्प्राण-
परितुष्टात् पारितोषिकं ग्राह्यम् । राक्षस एव किञ्चित् कालं सेवितव्यः ।
ततः प्रत्यासन्नेषु परेषु प्रयोजनमिदमनुष्ठेयम् । (कर्णे एवमेवम्)

अत्र यत्त्वर्गेऽभिहितं तदेव मिथ्याचारस्य मूलम् ।

मिथ्याचारं चाणक्यः स्वजनेन जीवसिद्धिना राक्षसमित्रं शकटदासं
बध्यस्थानाद् रक्षित्वा तेन सह राक्षसपार्श्वं सागुलिमुद्रं श्वेतमर्पयित्वा
गमयति ।

चन्दनदासश्चाणक्यस्य मिथ्याचारं सम्यग् बोधति व्याख्याति च
तस्य वचनम्—

उपक्षिप्तमनेन जनेन द्रुष्टनं किमपि ।

चन्दनदास आत्मनो मिथ्याचाररूपं वाक्छलं स्वीकरोति वदयति
च—एतावदेवास्ति मे वाक्छलम् । चाणक्यस्तमच्छलं विधातुं साधयति ।

अन्ते चाणक्यस्य मिथ्याचारस्तस्य स्वगतप्रकाशवचनयोर्वैषम्येण
प्रतीयते । तच्च—

चाणक्यः (स्वगतम्)—साधु चन्दनदासः साधु ।

सुलभेष्वयलाभेषु परसवेदने जनः

क इदं दुष्परं कुर्यादिदानीं सिग्निना विना ॥

प्रकाशम् ए तर्जयति चन्दनदासमधोविधम्—

दुरात्मन् दुष्टवर्णकं, अनुभूयतां तर्हि नरपत्तिक्रोधम् । वृषल एवास्य
प्राणहरं दण्डमाज्ञापयिष्यति ।

तथैव प्रयमाङ्कान्ते भागुरायणादीनामपि अपक्रमण श्रुत्वा तस्य प्रकाश-
स्वगतवचनयोः प्रतीपत्व मिथ्याचारमेव चाणक्यस्य द्योतयति ।

मुद्राराक्षसे मिथ्याचारस्य मिथ्याचारेण प्रतीकार इति विरलैव नाट्य-
सम्पद् विद्यते ।^१ अत्र राक्षसेन नियुक्तश्चाणक्येनानादिष्ट एव दारुवर्मा
कनकतोरणन्यासादिभिः मस्कृतवान् प्रथमराजभवनद्वारम् (तस्य पातनेन
चन्द्रगुप्तादीनां मारणमुद्दिश्य) । तदनु परितुष्टेनैव चाणक्येन सुचिरं दारुवर्मणो
दाक्ष्यं प्रशम्याभिहितम्—अचिरादस्य दाक्ष्यस्यानुरूपं फलमधिगमिष्यसि ।^२
तथैव राक्षसंनियोजितोऽभयदत्तो वैद्यश्चन्द्रगुप्तमारणार्थं विषप्रयोगे स्वयमेव
चाणक्ययोजनया मारितः ।^३ अपरं च राक्षसंनियुक्तश्चन्द्रगुप्तस्य शयनाधि-
कृतः प्रमोदकश्चाणक्येन विविधवदनेन व्यापादितः ।

चाणक्यस्य छलछद्मात्मकान् मिथ्याचारान् राक्षसोऽपि प्रबोद्धुमसमर्थं
आसीत् । तेषां वागुराया गृहीत एव स सर्वं परित्यक्तश्चाणक्यशरणं
ययौ । चाणक्येन प्रवर्तिता मिथ्याचारिणः स्वद्वैतभावेन राक्षसस्या-
त्मीया इव भूत्वा तस्य विनाशाय नित्यमेव स्वयं कापटिकवृत्तिमिश्रचाण-
क्यार्थं साधितवन्तः । पदे पदे मिथ्याचार एवानुरञ्जयति प्रेक्षकान् ।
अद्भुतरसस्य परमा सृष्टिरत्र मिथ्याभ्यवहारैर्निष्पद्यते ।

कालिदासीयनाटकेषु

अभिज्ञानशाकुन्तले नायकेन द्वितीयेऽङ्के शकुन्तलाप्रणयवार्तां विदूषकं
प्रति मिथ्या क्रियते—परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ।
दुष्यन्तो राजर्षिरासोदाश्रमस्य त्राता । किं राजर्षिरपि न महर्षेः कण्वस्य
तपोभूमिं कामक्रीडाप्रसङ्गेन निगूढमेव ग्रामीकरोति । अयं प्रच्छन्नाचारो
मिथ्याचर्यां कोटिं विगाहते यतो हि नाम राजर्षिता क्वावतिष्ठत एता-

१. तद्यथा राक्षसेन वर्णितम्—

कन्या तस्य वधाय या विषमयी गूढं प्रयुक्तं यथा
दैवात् पवतश्स्तया स निहतो यस्तस्य राज्याधर्हत् ।
ये शास्त्रेषु रसेषु च प्रणहितास्तेरेव ते पातितः
मौर्यस्यैव फलति पश्य विविषधेयासि मन्नीतय ॥ २१६

२. दारुवर्मा (चाणक्यादेरेण) वैशेचकपुरस्सरेण पदातिभिरनेनैव लोष्ट-
पातं हतः ।

३. अमयदत्तं क्षीयविस्थाने चन्द्रगुप्ताय विषं दातुं नामो मारितः ।

दृशाना निगूढचरितानाम् । किं न शकुन्तलाया साधु भणितम्—पीरव रक्ष
विनयम् मदनसन्ततापि न धत्वात्मनः प्रभवामि । तदा कामुको दुष्यन्तो
घर्मीकरोति—

भीरु, बल गुरुजनभयेन । दृष्ट्वा ते विदितघर्मा तत्रभवान्न तत्र
दोष ग्रहीष्यति वुल्पति । अपि च—

गान्धर्वेण विवाहेन बह्वयो राजपिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ता पितृभिश्चाभिनन्दिता ॥३२०

अत एव साधु प्रोक्तं शाङ्गरवेण शकुन्तला प्रति—किं पुरोभागे
स्वातन्त्र्यमवलम्बसे ।

पुनश्च दुर्वासप्रशापस्य सन्निवेशेन कालिदासो शापभ्रान्तस्य दुष्यन्त-
स्य मिथ्याचाराभासमपि वैशद्येन निरूपयति पञ्चमाङ्के । अत्र मिथ्याभि-
योग परस्पर कविकौसलेन श्रूयिष्ठ विजयते ।

पठेऽङ्के मातर्लेमिथ्याचारः प्रवर्तते । स विद्रूपकेण व्याजयुद्ध
करोति । राजा तं पृच्छति—अथ माघव्य प्रति भवता किमेव प्रयुक्तम् ?

मातर्लि—तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि मनःसन्तापाद् आयु-
ष्मान् मया विवर्णो दृष्टः ।

प्रकरणेऽस्मिन् मिथ्याचारस्योपयोगिता प्रमाणिता । सन्निमित्तमुद्दि-
श्याय मिथ्याचारः ।

अन्यानि सन्ति मिथ्याचारस्य प्रकरणानि नाटकेऽस्मिन्

(१) शकुन्तलायाः प्रथमाङ्के वचनम्—अभिनवकुशमूचिपरिक्षती मे
चरणौ, कुरवकशास्त्रापरिलम्ब च मे वल्कलम् । तत्प्रतिपालयत मा याव-
दैतत् मोचयामि । नाट्यनिर्देशो वर्तते—शकुन्तला राजानमवलोकयन्ती
सव्याज विलम्बयेत्यादि । नायकस्य कवित्कालमधिकं दर्शनं लब्धुं
विक्रमोर्वशीयेऽपि तादृशं प्रवृत्त्यं स्वीकृतम् ।

(२) द्वितीयेऽङ्के विद्रूपकोऽङ्गभङ्गविकल इव भूत्वा स्वास्यति कथयति
च राजान—न मे हस्तपादं प्रसरति । सदोमितसन्निधिवन्ध्याना मम गात्रा-
णामनीशोऽस्मि मवृत्तः ।

१. यदा राजाकथयति—अनतिक्रमणीय मे गृहद्वारद्वयम् विद्रूपको गन्तुमिच्छति ।

(३) द्वितीयेऽङ्के राज्ञोऽभिप्राय आसीत् ममापि काश्यपसुतामनुस्मृत्य मृगया प्रति निवृत्तुक चेत् । किन्तु सोऽभिप्रायमिमं न प्रकटयति । स यथयति—मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि माघव्येन ।

(४) सेनापतेर्मिथ्याचारस्तु तस्याघोषनेन द्वितीयाङ्के प्रकटति—
(जनान्तिकम्) सद्ये स्थिरप्रतिबन्धो भव । अहं तावत्त्वामिनश्चित्त-
वृत्तिमनुवर्तिष्ये । (प्रकाशम्) प्रलपत्वेयं वंघ्रेय ।

(५) तृतीयेऽङ्केऽधोव्याजेन सख्यौ दूर गते—
प्रियवदा—(सदृष्टिभेदेन) अनमूये, एहि यथैष इतो दत्तदृष्टिस्तुको
मृगपोतको मातरमन्विष्यति । एहि सगोत्रयाव एनम् ।
(उभे प्रस्थिते ।)

अन्यैवाङ्कस्य विष्कम्भकेन यजमानशिष्यः प्रियवदाया मिथ्याव्याहारे-
णान्यथा बोध्यते । तद्यथा—

प्रियवदे, कस्येदमशीरानुलेपनं मृगालवन्ति यं नलिनीपत्राणि नीयन्ते ?
(आकर्ष्य)

किं ब्रवीषि ? आगपयल्लंकाद् बलवदसुखा शकुन्तला, तस्या शरीर-
निर्वाणायति । मिथ्यावचनेनानेन सन्ध्याकाले गीतमीहस्तेन वैतानिकं
शान्त्युदकं प्रेष्यते ।

गीतमी—रूपेण दमोकिनं निराबाधमेव ते शरीरं भविष्यति ।
(शकुन्तलानभ्युक्ष्य)

अभिज्ञानस्य पञ्चमाङ्कस्याभिनये यद्यपि प्रेक्षका जानन्ति यन्मायं
राजा दुष्यन्तो मिथ्याचारी वा सद्योपो वा यजो हि नाम स शपथमावेन
शकुन्तला विलुप्तवानस्ति, तथापि शकुन्तला-गीतमी-शाङ्गैरव-
शास्त्रतादयः शकुन्तलाप्रत्यास्थानेन तस्य मिथ्याचार प्रत्यक्षीकुर्वन्त्येव ।
दुष्यन्तरव शकुन्तलामभिज्ञिष्यति मिथ्याभिनेनेन—

व्यपदेशमाविलम्बितुं समीहसे जनमिमं यं पातयिष्ये ।

कूलकयेव निन्धुः प्रसन्नमम्भं तद्वदहं च ॥५२॥

नाटकाभिनये मिथ्याचार-प्रयोगस्योद्देश्यं सम्यगेव परिपूर्यन्नेन
संविधानेन रसनिष्पत्तितापेक्षत्वेन । अत्रैव कालिदासस्य मिथ्याचारा-
भिनेवेशकला शिखरायने । अन्यत्र विरलमेव मिथ्याचारेण प्रचारितानां
जनानां तादृशं ज्ञान साम्प्रतिकं भवति यद् यय मिथ्याचारमिभूता स्म ।

मालविकाग्निमित्रे सारभूत एव मिथ्याचार आद्यन्त विलसति काव्य-
कौतुक च नितरा प्रतनोति । राजकुमारीभूता मालविका चेटी सजाता
तया सह प्रच्छन्नप्रणयानुबन्ध एव मिथ्याचारोऽग्निमित्रस्य राज्ञः । तत्र
न केवल परिजना अपितु परिव्राजिका कौशिकी^१, विदूषक^२, गणदासश्च
प्रच्छन्नरूपेण राज्ञो मालविकया प्रणयगुत्सेचयितुं निर्वाधं वर्धयितुं च
ध्यापृता एव सर्वे मिथ्याचारा सन्ति । गणदासहरदत्तयो^३ कल्हस्तु कृतक
एवास्ति । तदधिकृत्य देव्या धारिण्या परिव्राजिका सर्जितैवाधोविधम्—
मूढे परिव्राजिके मा जाग्रतोमपि सुप्तामिव करोषि । किन्तु धारिणी
विदूषकेण प्रवर्तित मालविकाग्निमित्रयो प्रणयचक्रं न पश्यति
यदा राजप्रणयानुरोधेन स दोलात परिभ्रंशेन तस्या चरणौ सज्जै
करोति ।

वाचनिकमिथ्याचारम्योदोहारणमधोविध मालविकाग्निमित्रे वर्तते—

विदूषक — (वकुलावलिका प्रति) भवति, युक्त नामात्र भवति
प्रियवस्योऽयमशोकौ ननु वामपादेन साडयितुम् । गृहीतार्थया त्वयाश-
भवतीदृशमन्त्रित्य कुर्वन्ती कम्मास निवारिता ।

अहो माहात्म्य मिथ्याचारस्य मालविकाग्निमित्रे । मालविका
कारातो बहिष्कृतुं विदूषक आत्मन सर्प दंशस्य मिथ्यावार्ता प्रचारयति ।^४
अस्मिन् प्रकरणे स जयसेना ध्रुवसिद्धिं च स्वपक्षे भेदयति । पात्रद्वय
विदूषकस्य छपनिर्भरा योजना सम्पादयितुं किं किं न करोति । ध्रुवसिद्धेः
प्रपञ्चेन नागमुद्रा प्राप्यते । अनेन प्रकारेण मिथ्याचारद्वारेण नामकयो-
मिलनं भवति—

इष्टाधिगमनिमित्तं प्रयोगमेकान्तसाध्यमपि मत्वा ।

सन्दिग्धमेव सिद्धौ कातरमाश्रकते हृदयम् ॥ ४.५

तदनु मिथ्याचार एवाधोवृत्त विदूषकेण कल्पितम्—

वकुलावलिके, एष बालाशोकवृक्षस्य पल्लवानि लघयति हरिणः ।
एहि निवारयाम एनम् ।

१. कौशिकी यतिवेषा पीठमदिकास्ति । १ १३/१४

२. अहं पुनर्ब्रूयिष्ये यन्मया केतकीकण्टकैर्दंश कृत्वा सर्पस्योपपन्नः कृतम् ।

४ १५/१६

अनेन मिथ्याचारेण नायक्यो कृते विप्रवृत्ता परिसराः साधिताः ।

अतः परं स्वाभाविकलज्जावशाद् मिथ्याचारस्य शृङ्गारारम्भक पर-
रूप प्रकटति—

हस्ता कम्पयते रुणद्धि रशनाय्यापारलोलाङ्गुलीः
स्वो हस्तो नयति स्तनावरणनामालिङ्ग्यमाना बलात् ।

पातु पद्मलनेत्रमुन्नमयतः साचीकरोत्यानन
व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयत्येव मे ॥ ४.१५

सुतो मिथ्याचारमूर्तिविद्रूपको भुजङ्गकुटिलेन दण्डकाण्डेन प्रहृत्यते ।
स प्रवृध्य राजानं कथयति—भो वदस्य सर्पो मे उपरि पतितः । एवमिदं
सौऽपि मिथ्याचारेणामिभूयते ।

विक्रमोर्वशोय वेटपा निपुणिकाया विद्रूपकं प्रति मिथ्यावचनेन
प्रारम्भते । तद्यथा—

‘यन्निमित्तं पुनर्भर्ता उत्कण्ठितः तस्याः स्त्रिया नाम्ना भर्ता देवी
भालपिता’

अनेन मिथ्यावचनेन^१ ‘ब्रह्मबन्धु (विद्रूपक) अतिसन्धातव्य’ इति
अस्याः कार्यं प्रारम्भते । मिथ्यावचनस्य ततिरनुकामति राजास्य प्रति
विद्रूपकवचनेन तत्रैव—

भो एव मया जिह्वा सपन्त्रिता येन भवतोऽपि नास्ति प्रतिवचनम् ।
विद्रूपकोऽपि मिथ्याचारे प्रतिष्ठितः मुग्धैव वदति—‘परिश्रान्तोऽगस्मि’

१ स्वाभाविक—लज्जावशाद्विथ्याचारस्य प्रसिद्धाभ्युदाहरणान्यथोक्तिष्वपि
विरसन्ति—

रत्नावल्याम्

सुसगता—सौख्यं यस्य कृते त्वमागता सौऽपि ते पुरस्तस्तिष्ठति ।

सागरिभ्यो—(सप्तसुयम्) सुसगते कस्य कृतेऽहमभावता ।

सुसगता—(विहस्य) अयि धन्यशङ्किते, ननु चित्रफलस्य ।

राजा सागरिकायास्तादृशीं शङ्कित्वा लज्जावशाद्विरसति वर्यवति—

प्रणमविशदी दृष्टिं यन्ने ददाति न भङ्गिता

पटयति यत्तं कच्छावनेये रसात्तं पयोधरो । ३.९ इत्यादि

२. विद्रूपकोऽङ्गारस्ये बोधति वेटपा मिथ्यावचनस्य प्रभावम् । स कथयति—
यन्निमित्तोऽस्मि दुष्टदास्याः निपुणिकायाः । अन्यथा कथमेव पृथ्वति
वदस्य । १२/३

एतस्या मृगतृष्णिकाया वयस्य निवर्तयितुम्' इति । वस्तुतः स्वपदेनापि स राज्ञः प्रणय-पयसहायोऽभवत् ।

रत्नावल्याम्

आभिजात्यान्मिध्याचारस्योदाहरण रत्नावल्या वर्तते—

वासवदत्ता—आर्यपुत्र मम पुनरेतं चित्रफलकं प्रेक्षमाणायाः शीर्ष-
वेदना समुत्पन्ना । तदनु राजा विदूषकाय स्पष्टयति—

यान्त्याभिजात्यान्निबूढो न सक्षितस्त्वया देव्या. कोपानुबन्धः ।^१

अत्र नायिका रत्नावली राजकुमारी सती प्रच्छन्नरूपेण राज्यः परि-
जनो भवति । सा भदनमहोत्सवावसरे कामदेवभूतं राजानमेवार्चति—
नमस्ते भगवत् कुसुमायुध इति । सा काम इति नायकं चित्रयति रतिरिति
स्वयमेव सुसगतया तेन सह चित्रिता । ततः परं तस्या मिध्याभावोदयोऽ-
धोविध्वं वर्णितः—

सागरिका—(विलोक्य सासूयम्) कस्मात्स्वयाहमत्रालिखिता ।

सुसगता—(विहस्य) सखि किमकारणं कुप्यसि । परिहास-
विजल्पितः सुसङ्गताया मिध्याचारोऽधोविध्वं प्रकटितः—

राजा—इदं ते पारितोषिकम् (कर्णाभरणं प्रयच्छति) ।

सुसगता—(प्रणम्य सस्मितम्)—मयापि भर्तुः प्रसादेन क्रीडितमेव ।
तत्किं कर्णाभरणेन । पुनरपि तस्या प्रणयोपचारिणी मिध्यावाणी नन्दते—
भर्तं अतिकोपना खल्वेया । तद् हस्ते गृहीत्वा प्रसादयेनाम् ।^२

सखि, अतिनिष्प्रेरदानीमसि त्वयैव भर्त्रा हस्ते गृहीतापि कोपं न
मुञ्चसि । ततः परं विदूषकस्य श्लिष्टा वाणी—‘एषा खल्वपरा देवी
वासववर्त्तेति’ श्रुत्वा मिध्यावर्ध-ग्रहणेन नायकयोः प्रणयव्यवहारः सान्तराय-
सन् तयोः सम्भ्रमं कारयति ।^३

असत्यभाषणस्य परं निदर्शनमस्मिन् प्रकरणेऽधोविध्वं वर्तते—

केन सागरिकाया उदयनस्य वेदं चित्रं कृतमिति वासवदत्ताया ।

१ रत्नावली २२०/२१

२. एतत् प्रकरणेन ‘प्रणयप्रकरणस्य’ आदिदं विष्णुमार्थप्रतिपादिका भाषा’
प्रतीयते । इयं तु नाट्यशैल्या जीवितमिव विलसति ।

३. राजा विदूषकं वक्ष्यति—

मम हस्ताद् अभिशप्तं भवता । २१९

प्रियवयस्येन स्वचित्र कृतमिति राज्ञो मुखेव च स्वचेतसैव परिकल्प्या-
लिखिता कन्यकेति सर्वं मिथ्यावचन नाट्योचितमेव । विदूषकस्य तत्रैव
मिथ्याशयः —

शपे ब्रह्मसूत्रेण यदीदृशी कदापि अस्माभिर्दृष्टपूर्वा ।

मिथ्याचारस्य पर वैभवमद्योलिखितश्लोकेन प्रकर्तति—

प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते

करिष्याम्येव नो पुनरिति शवेदभ्युपगमः ।

न मे दोषोऽस्तीति स्वमिदमपि न शास्यसि मृषा

इति सर्वं मिथ्याचारं विनाशं सम्भवेत् ।

वासवदत्ता कथयति—‘सत्यमेव मा शीर्षवेदना बाधते । इति वस्तुतः
परमसत्यम् ।

अतः परं सुसंगताया मिथ्याचारोपायः फलति, येन सा काञ्चनमालावेद्या
देवीवेद्या सागरिका नायकमुपनेतुं यतते । अयमुपायो देव्या सागरिकावेद्या
काञ्चनमालया च सुसंगतावेद्या नायकं प्रतार्यं विफलीक्रियते । अत्र
मिथ्याचारेण मिथ्याचारस्य प्रतीकारो रोचक एव ।

तपस्वी विदूषकस्तु स्वमिथ्याचारस्य पाशेन बन्दीभूतः शोचति ।
तस्य श्लिष्टं वाक्यं सत्यासत्यविशेषकमेवाधोविद्यं वर्तते—

- विदूषकः —(दृष्ट्वा सविस्मयम्) एषा स्फुटमेव देवी वासवदत्ता ।

वासवदत्ता—(साशङ्कमालम्बितम्) कथं ज्ञातास्मि । मिथ्याचारो
नायको व्यक्तं प्रच्छन्नं चारमस्वरूपं वर्णयति—

राजा—अयि मिथ्यावादिनी खल्वसि । कुतः

श्वासोत्कम्पिनि कम्पितं कुचदुगे मीने प्रियं भाषितं

वक्त्रेऽस्याः कुटिलीकृतभ्रुणि तथा यातं मया पादयो ।

इत्थं न सहजाभिजात्यजनिता सेवैव देव्याः पर

प्रेमाबन्धविवर्धिताधिकरसा प्रीतिस्तु या सा त्वयि । ११८

रत्नावल्याश्चतुर्थेऽङ्के ऐन्द्रजालप्रयोगस्तु महान् मिथ्याचारः, यतो हि
नाम न स्यासीत् वास्तविकोऽग्निः, न चाग्नी राज्ञो वासवदत्ताया विदूष-
कस्य वसुभूतेर्वाभ्रव्यस्य च प्रवेशो वास्तविकः । अग्निप्रवेशानन्तरमपि
ते सर्वेऽतसरीरा निवर्तन्ते ।

योगन्वरायणः स्वांया मिथ्याचार-प्रवणतां सलज्जं वर्णयति—

देव्या मद्रचनाऽदाभ्युपगमः पत्युनियोगस्तदा । इत्यादि ४०

त एव लावाणकदाहस्यं कूटकारकं, ऐन्द्रजालिकेन प्रयोगेणाग्नि-
दाहदृश्यस्यायोऽत्राश्रयः ।

वेणीसंहारे

वेणीसंहारे तु मूलकथानुसारेण सत्यव्रतस्य मुष्णिष्ठिरस्य मिथ्योक्त्या—अश्वत्थामा हतो नरो वा कुञ्जरो वेति वचनेन द्रोणं शस्त्रं परित्यजन् हत । अत्रापि मिथ्याचारहीने प्रधानकथानके कविना राक्षसस्य कापटिक वृत्तं पण्डेर्द्वयोजयति । सर्वं खलु राक्षसेन प्रोक्तं कृतं चासत्यमेव । भीमस्य मिथ्याचारस्तु तस्यार्जुनं प्रति वचनेन प्रकटति^१—

मूढ, अनुल्लङ्घनीय सदाचार । न युक्तमनभिवाद्य गुह्यं गन्तुम् ।
.. .. वन्दनीया गुरव । इति

भवभूतेर्नाटकेषु

भवभूतिस्तु बिहारीसुतररामचरितमन्यत्र स्वीया मिथ्याचार-प्रवणतां सम्यक् प्रतिनोति । महावीरचरिते तु मिथ्याचारस्य बाहुल्यमेव । तत्र मन्थरादरीरे शूर्पणखा प्रविशति कूटप्रयोगाणां निष्पत्तये । सा रामं कथयति—पुत्रकं पुरा प्रतिज्ञातौ द्वौ वरौ महाराजं शापयामीत्यादि ।^१ तदनु लेखमर्पयति—अस्त्वेकेन वरेण वत्स भरती भोक्ताधिराज्यस्य मे ।

मिथ्याचारस्यैकं प्रयोजनं भवति प्रवञ्चनम् । तत्तु कामन्दकीवचसां मालतीमाधवे प्रतिष्ठितमेव 'प्रनायी' राजनन्दनी' इति । अपरं च—कपट-रतिसन्धानमभीप्सितमेव ।^२ लवंगिका स्वगतं वदति 'प्रस्ताविना खल्वेया कपटनाटकस्य' इत्यनेन मिथ्याचारपरत्वमस्य नाटकस्य व्यक्त-मेव । कामन्दकी 'चीरचीवरविरुद्धं परिचयः' इति लवंगिका वदन्ती मिथ्याचार-प्रवणतामेव स्वव्यापारस्य सङ्केतयति ।

सा भूर्ता कामन्दकी मदयन्तिकां प्रति कथयति—वत्से मदयन्तिके वधसे भ्रातुर्मालतीलाभेन ।^१ एतत्तु परममसत्यमनभीप्सितं च कामन्दक्या, यतो हि नाम सा माधव प्रति भूते—'भूरिवसुनृपतिमुक्तवान्—प्रभवति निजकन्यकाजनस्य महाराजः'—न खलु महाराजस्य निजकन्यका भाल्सी । कन्यका-प्रदाने च नृपतिः प्रमाणमिति नैवविद्यो धर्माचार-समयः ।

पण्डित्वा लवंगिका-स्थानगतौ माधवो लवंगिकेति मालत्या परिष्व-ज्यते । सा माधवं प्रति वदति भूते—(आलिङ्ग्य सानन्दम्) सखि कठोर-कमलयमपङ्कमज्ज्यादृष्ट एव तेष्व निर्वपयति वा क्षरीरस्पर्शः ।

१ महावीरचरिते ४.४०/४१

२ मालतीमाधवे १.११

मालती यदा वस्तुस्त्विति परिचिनोति सा कथयति—अहो लवंगिका
मालती विप्रलब्धा ।

अयं शृङ्गारोत्सेवको मिथ्याचारः ।

तदनन्तरं कामन्दकी नवीनं मिथ्याचारं उपन्यस्यति । तद्यथा—

कामन्दकी—वत्स मकरन्द, अनेनैव वैवाहिकेन मालती-नेपथ्येनाप-
वारितः प्रवर्तस्व परिणयायात्मनः ।

तदनु कथयति मकरन्दः—एषोऽस्मि मालती सवृत् ।

माधवञ्च—(पाठ मकरन्दं परिष्वज्य) भगवति, कृतपुण्य एव नन्दन ।
यतः प्रियवयस्वमीदृशं मनसा मुहूर्तमपि कामयिष्यति ।

अयं मिथ्याचारः परिहासस्य परिणती शिखरायते यतो हि नाम
तदनु सुश्लिष्टमालतीनेपथ्य—रुदमीविप्रलब्धनन्दनकरग्रहोऽमात्यभूरिवसु-
मन्दिरे भगवत्वा सविधानेन क्षेमेण गोपायिनोऽञ्च मकरन्दः । 'साम्प्रतः
'च त्वरमाणकाम कामयितुं सपादपतनमभ्यर्च्य पुनर्वलात्कारेणाभिद्रवन्मक-
रन्देन निष्ठुरं प्रतिहतो जामाताः ।

अयं कामन्दकीकृतो मिथ्याचारः परिहासदिशि भूयिष्ठः प्रभवति ।

लवंगिका तु परमधूर्ता मदयन्तिका प्रति मालत्या (वस्तुतः मकर-
न्दस्य) विषये मिथ्या प्रपञ्चयति—सखि मेना प्रतिबोधय । एषा चिर-
दुर्मनापमानेदानीमेवेपन्मन्ये प्रगुप्तेति । ते भ्रातर भर्तामासाद्य
न दुर्मनायिष्यते मे सखी (मालतीवेपो मकरन्दः) । मिथ्याचारस्य प्रभा-
वोऽयं यत् मदयन्तिकामुखात् श्रूयते—अहो इदमन्यदेव वर्तते ।

मिथ्याचारेण बहुशः छायानाट्यं प्रकर्षं लभते । भावस्यान्यथाप्रद-
र्शनेन स्वरपरिवर्तनेन, वेशपरिवर्तनेन, प्रतिरूपस्थापनेन, कृत्रिमाङ्गाद-
प्रदर्शनेन, हृदयानुप्रवेशेन च मायाविना कार्यसाधनप्रक्रिया भूयिष्ठं विलो-
भयति प्रेक्षकान् । अयमेव मिथ्याचारस्य छायानाट्यात्मकश्चरमो विलासो
येन वशीकृताः कवयो मिथ्याचारं सस्पृहं कल्पयन्ति सन्निवेशयन्ति च
तं काव्येषु । पात्राणां वाचिको मानसिकः शारीरिकश्च द्वैधीभावो
मिथ्याचारोपगत्या सहृदयाह्लादाय साध्यते निगुण भारतीयमनीषिणाम् ।

अन्तिमेऽङ्के पूर्ववृत्तानां सारसंग्रहः

अभिनवगुप्त समीक्षते—साररूपाश्च पदार्थाः पर्यन्ते कर्तव्याः ।^१

अन्तिमेऽङ्के नाटकस्य शेषाङ्कानां कथोपक्षिप्यते । तद्यथामिन्—
शाकुन्तले—

राजा—भयवन्, इमामाज्ञाकरो यो गान्धर्वेण विवाह-विधिनोपयम्य
कस्यचित् कालस्य वन्धुभिरानीता स्मृतिशैथिल्यात् प्रत्यादिगन्धर्वाद्धो-
ऽस्मि तत्रभवतो युष्मत् सगोत्रस्य वण्णस्य । पश्चादङ्गुलीयवदर्शनादूह-
पूर्वामिमा तददुहितरमवगतोऽहम् । तच्चित्रमिव मे प्रतिभाति ।

मारीच —वत्स, अलमान्मापराधेयङ्क्या । सम्मोहोऽपि त्वय्यनुप-
पन्नः । श्रूयताम् । यदेवाप्सरस्तीर्यावतरणात् प्रत्याख्यातवैवल्य्या शकु-
न्तलामादाय मेनका दाक्षायणीमुपगता तदेव ध्यानादवगतोऽस्मि दुर्वाससः
शापादिय तपस्विनी सहघ्नमंचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टा नान्यथेति । स
चायमङ्गुलीयकदर्शनावसान ।

शाकुन्तला —“ “ अथवा प्राप्तो मया स हि शापो विरहशून्यहृदयमा-
न विदितः । अतः सखीभ्यां सन्दिष्टास्मि भर्तुरङ्गुलीयकं दर्शयित-
व्यमिति ।

मारीच —वत्स कच्चिदभिनन्दितस्त्वया विधिवदस्माभिरनुष्ठित-
जातकर्मादिक्रियः पुत्र एव शाकुन्तलेयः ।

राजा—अत्र खलु मे वशप्रतिष्ठा ।^२

मारीच —तथा भाविनमेव चक्रवर्तिनमवगच्छतु भवान् ।

मृच्छकटिके -

वशमेऽङ्के कथासार-संग्रहोऽधोविधो वर्तते —

चारुदत्त —प्रिय त्वं किल मया हतेति—

पूर्वानुबद्धवैरेण क्षत्रुणा प्रभविष्णुना ।

नरके पतता तेन मनागस्मि निपातितः ॥१०४४

१. ना. शा० १८ ४२ अधिष्ठत्य भारती ।

२. अनेन वाक्येन वैधानस-यचनानुगृहीतमधोविषयीयं पुनरुच्यते-
पुत्रमेव गुणैपित चक्रवर्तिनमाप्नुहि । ११२

मिथु —न प्रत्यभिजानाति मामार्यं । अहं च आर्यस्य चरणसवाह-
चिन्तया सवाहको नाम द्यूतकरैर्गृहीत एतयोपासिकार्यस्यात्मीय इत्य-
लकारपणनिष्क्रीतोऽस्मि । तेन च द्यूतनिर्वेदेन शाक्यश्रमणकः संवृतोऽस्मि ।
एषाप्यार्या प्रवहणविषयसिन् पुण्यकरण्डकजीर्णोद्यान गता । तेन चाना-
र्येण न मा बहु मन्यस इति बाहुपाशबलात्कारेण मारिता मया दृष्टा ।'

तत्र शर्विलकश्रावदत्तेन पृष्टं ब्रूते—

येन ते भवनं भित्त्वा न्यासापहरणं कृतम् ।

सोऽहं कृतमहार्पापस्त्वामेव शरणं गतं ॥१०.४९

नागानन्दे

नागानन्दस्यान्तिमेऽङ्के शङ्खचूडो जीमूतकेतवे पूर्ववृत्तानां सारसंग्रहं
प्रस्तौत्यघोविघ्नम्—

श्रूयताम् । शङ्खचूडो नाम नाग खल्वहम् । आहारार्थं वासुकिना
वैनतेयाय प्रेषितः । संक्षेपतः कथयामि—

विद्याधरेण केनापि कुरुणाविष्टचेतसा ।

मम सरसितां प्राणां दत्त्वास्मान् गच्छमते ॥५.११

तदनु जीमूतकेतुः प्रतिघोषति यन्मम पुत्रो जीमूतवाहन एव प्राणान्
दत्त्वा रक्षकोऽस्ति ।

अन्येऽपि श्लोकाः पूर्वाङ्कानां सारं प्रस्तुवन्ति । यथा—

आर्वाजितं मया चञ्च्वा हृदयात्तव शोणितम् । ५.१७

उत्प्रेक्षमाणा त्वा ताक्ष्यं चञ्चुकोटिविपाटितम्

त्वद्दुःखं दुःखिता नूनमास्ते सा जननी तव ॥ ५.२९

अन्यच्च—

मलयवती—भगवति गौरि, त्वयाञ्जितम् यथा विद्याधरचक्रवर्ती
भर्ता ते भविष्यतीत्यनेन गोर्मा आशीर्वाद-प्रकरणं समुपस्थापितम् ।

वेणोसहारे

नितरा स्पष्टमेव नाटकस्य सारसंग्रहो युधिष्ठिरवचनेनान्तिमेऽङ्के
निगदितम् । तद्यथा—

तीर्णे धोष्ममहोदधौ कथमपि क्षोणानले निवृत्ते

कर्णाशीविषमोग्निं प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहसेन रमसात् स्वल्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशय वयममो वाचा समारोपिता ॥६१

पुनश्च कथासार निगच्छते तत्रैव पाञ्चालकेनाघोविधम्—

दृणोतु देवो देवी च । अस्तीह देवेन हते भद्राघिपती शल्ये गान्धार-
राजकुलशलभे सहदेवशस्त्रानल-प्रविष्टे इत्यादि

भ्रातुर्दुःशासनस्य स्रवदसृगुरस पीयमान निरीक्ष्य । ६८ ।

तदनु वञ्चुकोवचनेन पूर्वाङ्कानां कथा सम्राह्यते । यथा—

एष भुजबल-परिक्षेपेत्तीर्णकौरवपरिमव-सागरस्थेत्यारभ्य मङ्गलानि
कर्तुमाज्ञापयति देवो युधिष्ठिर इत्यन्तेन ।

वैष्णोसहार-विषयिणी प्रयमाङ्कस्य भोम-प्रतिज्ञा साररूपेण सगृहीता
युधिष्ठिरवचनेन—'गच्छतु भवान् । अनुभवतु त्रपस्विनी वैष्णोसहारम् ।
पुनरपि नाटकस्य कथासार युधिष्ठिरमुखेन—

क्रोधान्धैः सकल हत रिपुकुल पञ्चाक्षतास्ते वय

पाञ्चाल्या मम दुर्नयोपजनितस्तीर्णो निकारार्णव । ६४५

भवभूतीयेषु नाटकेषु

महावीरचरितस्य सप्तमेऽङ्के पूर्वाङ्कानां कथा समग्रं विलसति ।
तथा हि—

पष्ठाङ्कस्य रावणविजयो विभीषणस्याभिषेकश्च

उत्खातस्त्रिभुवनकण्टकोऽतिदुष्यद् —

दोर्दण्डाञ्चितमहिमाप्ययं निकारः ।

देव्याश्च प्रतिशमितस्तथात्रसन्धा

निर्युद्धा प्रगुणविभीषणाभिषेकात् ॥ ८

अनन्तरं वानरैः सेतुनिर्माणम्^१, वाल्मीकरणम्, दुन्दुभिवन्द्यक्षेपणम्,
हनुमति सीताया उत्तरीयस्य दर्शनम्,^२ जटायोर्यशःशरीरावलम्बनम्,^३
शूर्पणखा-क्षरद्रुपणादीनां निघनम्,^४ इत्येतादृशा पूर्वाङ्कोचिता कथाया
सप्तमेऽङ्के साररूपेण सगृहीता सन्ति ।

१ महावीरचरिते ७१०

२ महा० ७१६

३ महा० ७१८

४ महा० ७१९

उत्तररामचरिते

सप्तमेऽङ्के गङ्गायां जघोवचनं रामस्याचा प्रतिज्ञा पुरस्करोति—

इक्ष्वाकूणां कुलधनमिदं यत्सगाराघनीयं
कृत्स्नो लोकस्तदिह विषमे किं स वत्स करोतु ।

तदनु कुशलवयो शल्यप्राप्तिर्भवेत् । सा तु प्रथमाङ्के चित्रदर्शनकाले
रामेण प्रतिज्ञातमासीत् ।^१ अत्र पुनर्गङ्गा कथयति—

जगत्पते रामभद्र स्मर्यन्तामालेख्यदर्शने मा प्रत्यात्मवचनम्—सा
त्वमस्य स्तुपायामरुन्धतोव । शिवानुध्यानपरा भवेति तदनूणास्मि ।

तथैव वसुन्धरापि तदन्वनृणां भवति ।

तृतीयाङ्के रामेण कथितमासीत्—

‘अस्ति वेदानीमश्वमेधसहस्रमंचारिणी मे हिरण्मयी प्रतिकृति ।

एतदेव सप्तमेऽङ्के पुनरुच्यते । यथा—

अरुन्धती— जगत्पते रामभद्र

नियोजय यथाधर्मं प्रिया त्वं धर्मंचारिणीम् ।

हिरण्मय्यां प्रतिकृते^२ पुण्यां प्रकृतिमध्वरे ॥ ७२०

तदनु—

रामलक्ष्मणी—‘दिष्ट्या तथैवेतत्’

इति वचनं पञ्चमपट्टाङ्कयोर्लवकुशपरिज्ञानप्रकरणमनुहरति ।

अद्वैतशब्द—

अन्तिमेऽङ्के शेषाङ्कानां कथायां उपश्लेषेण समग्रनाट्यकप्राविलास
एकजाले रसोद्भावनकतां यातीति महद्दुद्देश्यमस्या योजनायाः ।

नाटकस्यान्तिमेऽङ्के नायकानां सम्पातः

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

यद्वा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत् समागतम् ॥

अभिज्ञानशाकुन्तले ७ २९.

एवमेव प्रायः सर्वेषु नाटकेषु अन्तिमेऽङ्के कथं कार्यं वशात् पृथग्-
भूतानामपि महत्त्वपूर्णपात्राणां सामग्र्यं सविधान-सौकर्येण व्ययस्थाप-
यन्ति । अपरेष्वङ्केषु तेषां सख्या रङ्गे द्विधा पञ्चषा वा भवति ।

यदि नाम किञ्चिन्महत्त्वपूर्णं पात्रं न सगच्छति, तत् स्मर्यत एव
समिधानसौकर्येण ।

भासनाटकेषु

स्वप्नवासवदत्तस्यान्तिमेऽङ्के—

१ उदयनी नायक

२ पद्मावती अभिनवनायिका राजपत्नी

३ यौगन्धरायणः नायकमात्य

४ आबन्तिका (वासवदत्ता) प्रथमा नायिका राजपत्नी

इति नायकाः क्रमशः आगत्य सम्मिलन्ति । एतावु व्यतिरिच्य नास्ति
कश्चिन्मध्यमसामान्यवचनानुसारेण नायकोऽवशिष्टः ।

अविमारकस्यान्तिमेऽङ्के क्रमशः सर्वे नायका अधोलिखिताः
समापान्ति—

१ कुन्तिभोजो नायिकायाः पिता

४ मुदञ्चना—नायकस्य माता

२ सौवीरराजः नायकस्य पिता

५ अविमारक—नायक

३ भूतिकः—कुन्तिभोजस्यामात्य

६ नृरङ्गो—नायिका

१ अत्र नायको मध्यमसामान्यवचनः । तदनुसृत्य नायकस्तु प्रधाननायकः
(कार्यनायकः, फलनायकश्च), तस्य ताम्रिका, प्रतिशोभकः, उपनायकः,
अनुनायकश्च भवति मध्यमसामान्यवचनेन । अपरेऽपि केचिन्महत्त्वपूर्ण-
नायकाः सत्र भवन्तु नामान्तिमेऽङ्के ।

प्रतिभानाटकस्यान्तिमेऽङ्के क्रमशः इमे नायका रङ्गं प्रविशन्ति—

१. राम —नायक	४. भरतः समातृकः
२. सीता—नायिका	५. कैंकेयी भरतस्य माता
३. लक्ष्मणः —अनुनायक	६. शत्रुघ्नः—भरतस्य भ्राता

तत्र विभीषण-सुग्रीवादयो रामस्याभिपेकावसरे तं स्वर्घयन्ति ।

अभिपेकनाटके पुनरन्तिमेऽङ्के समायान्ति—

१ राम — नायकः	४ हनुमान्—वीरसहायः
२ लक्ष्मणः — अनुनायकः	५ अग्निः
३ विभीषण —उपनायक	

देवर्षयः सिद्धाश्च तं रामं स्वर्घयन्ति

बालचरितस्यान्तिमेऽङ्के

१ राजा—कसः प्रतिनायक	४ वसुदेवः —नायकस्य पिता
२. दामोदरः —नायकः	५ अग्रसेनः —राजा
३ सङ्कर्षण —अनुनायक	६. नारद —देवर्षिः

इत्येते नायका सम्मिलन्ति ।

कुन्दमालायाम्

कुन्दमालायाम् अन्तिमेऽङ्केऽधोलिखिता नायका सम्मिलन्ति—

१ रामः —फलनायकः प्रधानः	४ बाल्मोकिः प्रकरीनायकः
२ लक्ष्मणः —अनुनायक	५ कुशलवी—प्रधाननायकपुत्रः
३ सीता—नायिका	६ पृथ्वी—विश्वम्भरा भगवती

मृच्छकटिके

मृच्छकटिकस्यान्तिमेऽङ्केऽधोविधा नायकाः प्रकटन्ति—

१ चारुदत्तः — नायकः
२ वसन्तसेना — गणिका नायिका
३. रोहसेनः — नायकपुत्रः
४ विद्रूपकः —नायकसहायः
५. शकारः — प्रतिनायकः
६. स्थावरकः — शकारस्य चेटः
७. मिश्रः — नायिकासहायः

- ८ शविलक — पालकस्य हन्ता आर्यकस्य प्रतिष्ठापकश्च
 ९ चन्दनः — आर्यकस्य रक्षकः
 १० घूता — चारुदत्तस्य पत्नी
 ११. रदनिका — नायकस्य चेटो

तत्र नागार्ति राजा आर्यको रङ्गपीठमन्तिमेऽङ्के । यदि नाम स
 रङ्गपीठमागमिष्यत्तर्हि चारुदत्तस्य नायकत्वं व्यनुपिष्यत्

मुद्राराक्षसे

मुद्राराक्षसेऽन्तिमेऽङ्केऽधोविधा नायका प्रकटन्ति—

- चन्दनदास — राक्षसस्य सुहृत्तम
 राक्षसः — प्रतिनायकस्य मन्त्री
 बाणक्यः — कार्यनायकः, नायकस्य मन्त्री
 राजा (चन्द्रगुप्त) — फलनायकः
 सिद्धार्थकः } — राजपुरुषौ
 समिद्धार्थकः } (बाण्डाली)
 मलयकेतुः — पर्वतक राजस्य पुत्रः प्रतिनायकः
 प्रायः सर्वे कार्यपुरुषा अङ्केऽस्मिन् अनुपस्थिता भवन्ति ।

कालिदासीयेषु नाटकेषु

मालविकाग्निमित्रस्यान्तिमेऽङ्के सर्वे कार्यपुरुषाः सम्पतन्ति । यथा,

- १ अग्निमित्रः — नायको राजा
 २ विद्रुपकः — तर्कमाह्वयः
 ३ धारिणी — देवी नायिका
 ४ मालविका — नूतननायिका
 ५ परिव्राजिका — पीठमदिका

(कौशिकी)

तथैव विक्रमोर्वशीयस्यान्तिमेऽङ्के सर्वे कार्यपुरुषाः सङ्गताः ।
 ते सन्ति—

- १ राजा पुरुरवा — नायकः
 २ विद्रुपकः — तर्कमाह्वयः
 ३ बायुपुत्रमार — राजकुमारः
 ४ उर्वशी — नायिका
 ५ नारदः — महेन्द्रस्य सन्देशवाहकः

प्रमुखनायकेषु केवलं काशिराजस्य कन्या महादेवी नायाति रङ्गपीठम् । तस्या अमाव पश्यन् कविर्योजयति—

उर्वशी—(कुमारं हस्ते गृहीत्वा) एहि वत्स ज्येष्ठमातरमभिवन्दस्व ।
अत्र ज्येष्ठमाता सैव काशिराजकन्या ।

अभिज्ञानशाकुन्तले

अन्तिमेऽङ्के

१ राजा दुष्यन्तः	—	नायकः
२ मातलि	—	नायकस्य सारथिः
३ भरतः	—	नायकस्य पुत्रः
४ शकुन्तला	—	नायिका
५ मारीचः	—	शकुन्तला-पालकः ऋषिः

महत्त्वपूर्णकार्यपुरुषेषु कण्वः एवावशिष्यते । स चासी स्मरतेऽधो-
विधिनादिति मारीचाभ्याम्—

अदिति — भगवन्, अस्या दुहितृमनोरथसम्पत्तेः कण्वोऽपि ताव-
च्छ्रुतविस्तरं कियताम् । तथाप्यसौ प्रियमस्माभिः प्रष्टव्यम् । इत्यादि

नागानन्दे

अन्तिमेऽङ्केऽधोविधा नायकाः सगच्छन्ते—

१ जीमूतबाहू	—	नायकः
२ जीमूतकैतुः	—	नायकस्य पिता
३ मलयवती	—	नायिका
४ सह्यचूडः	—	नायकेन रक्षितो नागः
५ गरुडः	—	नायकस्य भक्षयिता
६ गौरी	—	भगवती देवी

वैष्णोसंहारे

अत्र क्रमशः सर्वे कार्यपुरुषाः अन्तिमेऽङ्के समापतन्ति । तथाहि—

१ युधिष्ठिरः	—	फलनायकः	४ कृष्णः	—	अर्जुनस्य सारथिः
२ द्रौपदी	—	नायिका	५ अर्जुनः	—	अनुनायकः
३ भीमसेनः	—	कार्यनायकः			

भवभूतोद्येषु नाटकेषु

महावीरचरितस्यान्तिमेऽङ्के

राम नायक

सीता नायिका

लक्ष्मण अनुनायक

विभीषण नायकस्य सहायो लक्ष्मणेश्वर

हनुमान्—कर्मभूत

भरतशत्रुघ्नौ—नायकस्यानुजद्वयम्

वसिष्ठ—कुलमुह

कौसल्यादयः—रामादीनां मातरः

कंकणी—रामस्य विमाता इत्येते प्रमुखाः सर्वे नायका उपतिष्ठन्ते
रङ्गे ।

मालतीनाथवस्य दशमेऽङ्केऽधोलिखितानि पात्राणि वर्तन्ते—

१ कामन्दकी — यामिनी-गीतमयिका

२ मदयान्तिका — प्रतिनायकस्य भगिनी

३ लवयिका — मालत्या सखी

४ मकरन्द — माघवस्य मित्रम्

५ माधव — नायक

६ मालती — नायिका

७ सौदामिनी — कामन्दक्या शिष्या योगिनी

८ अवलोकिता — कामन्दक्या परिचारिका

९ बुद्धरक्षिता — कामन्दक्या सखी

१० कलहस — माघवस्य सेवक इत्येतां महत्त्वपूर्णपात्राणि
सन्ति रङ्गमीडे ।नायिकापितुर्भूरिवसो स्मरण पुन पुनर्मालतीमाघवस्यान्तिमेऽङ्के
वर्तते—यथा—सौदामिनी—भगवती, एतत्प्रहृष्टनन्दनाभिनन्दितेन राज्ञा पथावतो-
श्वशुरेण भूरिवसो प्रत्यञ्जमभिलिख्य परमायुष्मतो माघवस्य प्रेषितम् ।

प्रतिनायको नन्दन स्मर्यते । यथा—

अविगाणय नृप सहनन्दन घरणयोर्नतमभिनचये पतन् । १० १६

भूरिवमुखोविधमन्यथापि स्मर्यते तत्रैव—

(नेपथ्ये)

भाल्यपायमधिगम्य विरक्तचेता सासारिकेषु विषयेषु न जीविते व ।
निश्चित्य बलिपतनाय सुवर्णचिन्दु-मभ्येति भूरिवसुरित्यधुना हताऽस्म ॥

अन्यच्च भूरिवसुस्मरणप्रकरणम्—

सपदि भूरिवसुर्विनिवर्तितो मम गिरा मुस्तमदविस्मयः ॥ १०, १६

कामन्दकी—एहो हि भूरिवसुजीवितदानपुण्य—१०, २०

अपरं महत्त्वपूर्णं पात्रमधोरघण्टोऽघोविध स्मरति—

कामन्दकी—कथमधोरघण्टवध-विजृम्भितमेतत् ।

उत्तररामचरिते

सप्तमेऽङ्के प्रमुखनायका अघोविधा विलसन्ति—

१. रामः	७ वाल्मीकिः
२ सीता	८ जनकः ^१
३ लक्ष्मणः	९ चन्द्रकेतुः ^२
४ गङ्गा	१० कुशः
५ पृथिवी	११ लवः
६ अरुन्धती	

इत्यत एव प्रमुखनायका उत्तररामचरितस्य ।

बालरामायणस्यान्तिमेऽङ्केऽधोलिखितानि पात्राणि सन्ति—

१ राम	६ विभीषणः
२ लक्ष्मणः	७ हनुमात्
३ सीता	८ वसिष्ठः
४ विजटा	९ भरत
५ सुग्रीवः	१० शत्रुघ्नः

कविनाट्ये प्रतीकरूपाणां नायकानामन्तिमेऽङ्के सम्पातेन सर्वेष्वङ्केषु
विकीर्णाः तेषां चतुर्विधाभिनेयभूता सामग्री साकल्येन सपदि समर्थयति ।
अनेन विधिना स काव्यशरीरेऽङ्गाङ्गिभूतानि रसोद्भावकत्वाणि सम्मिश्र्य
भूयःपठमासदयतीति सद्यः परीनवृत्तये सजायते ।

१ एव राजपिबर्जनको मातामह । ७ २०/२१

२ राम— इमो पुनर्वर्तसी (लवकुशौ) कुमारवत्तदेतुसमां प्रतिपत्ति लम्बदि-
सम्यो । ७ १/२

नाटकेष्वसंवादः

संवादे प्रायः 'उत्तरादुत्तरं वाक्यं वदता सम्प्रजायते' । तत्रोत्तर-
प्रत्युत्तरं विशिष्यते किन्तु वस्तुप्रपञ्चकलासीष्ठवशादुत्तरानपेक्षि-
कथनमपि भूयो भूयो विलसति नाटकेषु यत्र नायकस्य स्वविचारः परि-
निष्ठितः, नापरेषां केषाञ्चिन्मतस्य पेक्षते । स्वविचारं वक्तात्मन्येव निगूढं
रक्षति अथवा तन्मुखीनां जनां सत्यमपि विचारं श्रुत्वोद्विग्ना भवेयुः
अवसरो वा न भवेद् रहस्योद्घाटनस्य तदा स प्रेक्षकाणामेव विज्ञानमपि
प्रत्युत्तरानपेक्षि वचनं श्रवीति । अन्यत्र नायकमुखेन काव्योत्कर्षकाणि
वर्णनानीतिवृत्तौपनयनपथे सन्निवेश्यन्ते । प्रायशस्तत्रापि संवादं विनैव
काव्यप्रवृत्तिर्जायते ।

कस्यचित् नाटकस्योत्कर्षः काव्यगुणापेक्षया व्याहारेणापि वर्धते ।
अपरविधेषु काव्येषु व्याहार एव महत्त्वं भजते, संवादो विरल एव वर्तते ।
नाट्ये संवादे श्रोतुर्मनोदशादीनामपेक्षया वैचित्र्यमावर्ज्यते । साधारणतः
श्रोतुर्मध्यमतया संवादेन पात्रं प्रेक्षकान् प्रभावयति । व्याहारे पुनः
स्वयमेव स प्रेक्षकान् प्रति गौणत आत्मीयान् भावादीन् प्रकटयति । अत्र
सलापस्य संवादस्य वा छायापि न भवति ।

अभिनवगुप्तः पृच्छाया व्याख्याप्रकरणे—तत्रोत्तरमपेक्षते तस्यैव
प्रत्यायकत्वात् इत्यनेन संवादस्य सत्ता दृढीकरोति नाट्ये ।

नाटके संवादस्य महिमा राजते । संवादद्वारेणेतिवृत्तस्योपनयो
शेचिष्णुतमो भवतीति सत्यमेव । अतएव संवादमुखेन नैकपुरुषाणां मनो-
भावा विचाराश्च परस्परं विनिर्भीयमाना एव प्रकटीक्रियन्ते ।

उत्तर-प्रत्युत्तर-समवेत संवादः कमपि जनं प्रत्युत्तो भवति । तत्र
रङ्गे नैकनायकानां परस्परं वचांसि प्रतिवचांसि च युगपद्विलसन्ति ।
नाटके प्रायशः संवादा भवन्ति । अपवादरूपेण व्याहारा अपि तत्र बहु-
विधा भवन्ति । एकोक्ति (Soliloquy) स्वमतस्वरूपोऽसंवादः प्रतीय एव ।
असंवादो न कस्मैचित् आख्यते, यदि कश्चित् शृणोति स तं नावदधाति ।
सुप्रसिद्धं तावच्छविलकस्य चौर्यप्रकरणमसंवादेन कृतोयेष्टः स्यात्
मृच्छकटिकस्य—

कृत्वा शरीरपरिणाहसुखप्रवेश
शिखाबलेन च बलेन च कर्ममार्गम् ।
गच्छामि भूमिपरिसर्पणधृष्ट-पाश्वो
निर्मुच्यमान इव जोर्णतनुर्भुजङ्ग ॥ ३९

इत्यारभ्य—शविलक (रदनिका हन्तुमिच्छति, निरूप्य) कथ स्त्री ।
भवतु गच्छामि । (इति निष्क्रान्त) इत्यन्त सर्वमसंवाद एव ।

शविलकोऽस्मिन् कथाशे आत्मनश्चाहदत्तगृहप्रवेश, चन्द्रास्तमन,
चौद्योदात्त, सन्धिभेद-विमर्श, देवनमस्कार, यज्ञापवीतोपयोग प्रदीप-
शिखा, परमायंसुप्तपरोक्षण, चारुदत्तस्य दारिद्र्यस्य परीक्षणम्,
चौर्यविक्रम^१ च स्वैर स्वैर विवृणोति । एतद्विधस्य रोचकव्याहारस्य
महाप्रीतिजनन सुप्रतीतमेव ।

भासस्तु एकाकिव्याहारेण नाट्य उपनयस्य रीतिं प्रागेव सम्यक्
प्रवर्तितवान् । अविमारके नाटके तृतीयेऽङ्के तत्र नायकोऽविमारक एकाकी
सन् यौवन वर्णयति, स्वशक्तिं परिचाययति तमो रूपयति मानिष्या मान-
भावन सूचयति दीपप्रभा दर्शयति शीर निदर्शयति च । स रात्रिचार
निर्दोषयति । यथा—

अविमारक —एतद् राजकुलम् । अहो स्थिरत्वमुच्छ्रितत्वं प्राकारस्य ।
इह सख्यं प्रयुज्यते पुरपाणा कक्ष्याबन्ध अथवा प्रविष्ट एवाह चिन्तयितव्यम् ।
यदि स्थिरा कपिशीर्षका, इह स्थित्वा रज्जु प्रक्षिपामि । नम प्रजापतये ।
नम सर्वसिद्धेभ्यः । प्रसीदन्तु बलिशम्बरमहाकाला^२ इत्यारभ्य

हसा स्वपन्ति मणिरत्नशिलातलेषु
वैदूर्यमौक्तिककृता मिक्ताप्रताना ।
स्तम्भा प्रबालविहिता किमिह प्रलापे—
मन्दीभवन्ति मणिदीपहता प्रदीपा ॥ ३१६

१ मार्जार क्रमणे मृगः प्रसरणे श्येनो ग्रहानुचन
मुहागुप्तमनुष्ययोस्तुलने श्वा सर्पणे पद्मगः ।
माया रूपशरीरवेष्टारचने बाधेक्षमापाश्वरे
दीपो रात्रिषु सङ्कटेषु ह्रुदयो घातो स्थले नोजले ॥ ३२०

भुजग इव गतो गिरिः स्थिरत्वे पतनपते, पक्षिपते च तुल्य ।
शरा इव भवनावलोकनेऽहं धृक् इव च शृङ्गे बले च सिंह ॥ ३२१

मृच्छकटिक एकावी भिक्षुरष्टमाङ्कस्य प्रारम्भेऽनुपस्थितानपि अज्ञानं
चदति—

अज्ञा कुरुत धर्मसचयम्—

संयच्छत निजोदरं नित्यं जाग्रत ध्यानपटहेन ।

विधमा इन्द्रियचौरा हरन्ति चिरसचित्तं धर्मम् ॥ २१

इत्यारभ्य पुष्करिण्या प्रक्षाल्य लघु लघु अपक्रमिष्यामि' इत्यन्तम् ।
तत्रैवाङ्कान्ते पुनस्तस्य भिक्षोरसंवादो वर्तते ।

तथैव नवमाङ्कस्यारम्भे शौचनक-शकारयोः पृथक् पृथक् भाषणमसंवाद-
कौटिकम् ।

अस्मिन्नाटकेऽसंवादा एव दशमेऽङ्के चाश्वत्थस्याधोविध्वं वचनम्—

मयनसलिलसिक्तं पाशुश्लोकृताङ्गं

पितृवनमुमनोभिर्वण्डितं मे शरीरम् ।

विरसमिह रटन्तो रक्तगन्धानुलिप्तं

बलिमिव परिभोक्तुं वायसास्तर्कयन्ति ॥ १० ३

अत्र चाश्वत्थ आत्मदुर्दशा न क्वमपि श्रावयति । केवलं प्रेक्षका एव
विभाषाधीनास्त शृण्वन्ति ।

आत्मपरिचयार्थं व्याहारः

रङ्गपीठं प्रविशत्पात्रमात्मपरिचयमेकार्कं सत् प्रेक्षकेभ्योऽसंवादरूपं
श्रावयति । यथा प्रथमाङ्कस्य मिश्रविष्कम्भके मालविकाग्निमित्रे—

गणदासः—कामं खलु सर्वस्यापि कुलविद्या बहुमता । न पुनरस्मान्
नाट्यं प्रति मिथ्या गौरवम् । तथा हि

देवानामिदमामनन्ति मुनयः शान्तं क्रतुं चाक्षुषं

रुद्रेणैदमुमावृतप्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।

त्रैगुण्याद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते

नाट्यं भिन्नैरुच्चेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ॥

अत्र रङ्गे न वशिषत् जनो गणदासस्य पूर्वोक्तं वचनं शृणोति । अतः
संवादस्य का चार्ता ।

अन्यत्र रंगं प्रविशत् पात्रं स्वकर्तव्यादिकमपि असंवादरूपेण प्रकट-
यति । यथा मृच्छकटिके—

योरका —

पादप्रहारपरिभवविमाननाब्दगुणकवैरस्य ।

अनुशोचत इयं कथमपि रात्रिं प्रभाता मे ॥ ९.२३

तद्यायदधिकरणमण्डपमुपसर्पामि । सुताभार्यमित्राणाम् ।

प्रवेशक-विष्कम्भकयोरसंवादः

विष्कम्भकस्तु —

एकानेककृतं शुद्धं सद्गुणो नोपमघ्नम् ।

सर्पकृतविष्कम्भकेऽसंवादस्यैव स्थानं भवितुमर्हति । यथा मालती-
माधवस्याष्टमाहस्य —

अवलोकितः—यन्दिता भया नन्दनायस्य प्रतिनिवृत्ता भगवती ।
तद्यायन्मालतीमाधवसंकाशं गच्छामि । (परिक्रम्य) एतौ तौ परित्य-
ज्यतितद्विद्यसायसानमज्जनो दीर्घिकातोरशिलातलमलंकृतः । तदुपसर्पामि ।

अभिमानशाकुन्तलस्य चतुर्धाङ्गात् प्रसू विष्कम्भके सुतोत्पितः
शिष्योऽनसूया च पृथक् पृथगेव भावणे कुतः । तयोर्भाषणं संवादकोटिं
नार्हति ।

एतादृशी एव कस्यापि नायकस्य रङ्गप्रवेशकाले प्रथमकथ्यायामेका-
किनः स्थितारोक्तिः । तद्यथा मृच्छकटिकस्य पञ्चमेऽङ्के—

(प्रविश्य)

विदूषकः — अहो गणिकाया लोभोऽदक्षिणता च यतो न कयापि कृता
अन्या । इत्यारम्भं कथं प्रियवरयो मृशयाटिकायामुपविष्टस्तिष्ठति ।
तद्यायदुपसर्पामि' इति यावत् ।^१

स्यकार्यवर्णनम्

अभिमानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के सूतस्य निष्क्रमणाद् पश्चादेतानि
राजा परिक्रम्यावलोक्य च कथयति—

इदमाश्रमद्वारम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य निमित्तं सूचयत्)

शान्तिमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुं कुतः फलमिहास्य ।

इत्यारम्भं यावदिमा छायामाश्रित्य प्रतिपातयामि ।

तृतीयाङ्कस्यारम्भेऽपि तादृश एवासवादो वर्तते । तथाहि—

राजा—(नि श्वस्य)

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

न च निम्नादिव सलिल निवर्तते मे ततो हृदयम् ॥३१

इत्यारभ्य श्रोष्यामि आसा विस्रम्भकयितानि ।

नेपथ्योक्तिः

नेपथ्योक्तिस्तु वस्तुतोऽपवाद एव । तद्यथाभिज्ञाने भो भोस्तपस्विनाः
सन्निहितास्तपोवनसत्त्वरक्षायै भवत इत्यारभ्य

धर्मारण्य विरुजति गजः स्यन्दनालोकभीतः । १३०

इति यावत् ।

स्वगतम्

स्वगतं संस्कृतनाट्यविधायी सारभूतं वर्तते एव । तत्र नास्ति क्वचिद-
पेक्षा प्रतिवचनस्य, यतो हि नाम स्वगतं न कश्चिच्छृणोति रङ्गपीठे ।

दूरतो विलोक्य वर्णनम्

दूरं स्थित्वा कश्चिज्जना यत्किञ्चिदभाषते न तच्छ्रूयते दूरस्थेर्जनैः ।
ईदृशोऽपवादोऽभिज्ञानशाकुन्तलेऽधोविधेः वर्तते कञ्चुकी मुखेन—

(राजानमवलोक्य) अहो सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेषा-
णाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देव , तथाहि—

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिवामिप्रकोष्ठे श्लथ

विभ्रत् काञ्चनमेकमेव बलम् श्वासोपरक्ताघर ।

चिन्ताजागरणप्रताम्रनयनस्नेजोगुणैरात्मन

संस्कारोत्प्लित्तो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥ ६६

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य सप्तमेऽङ्के राजा दूरत एव तपस्विनीभ्यामनु-
बध्यमानं बालमवलोक्य कथयति—

अये । को नु खल्वयमनुबध्यमानस्तपस्विनीभ्यामबालसत्त्वो बाल ।

अर्घपीतस्तन मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम् ।

प्रकोडितु सिंहशिशु बलात्कारेण वर्यति ॥ ७१४

किं नु खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे हृदयम् । नूनमन-
पत्यता मा वत्सलयति ।

मृच्छकटिकस्य चतुर्थाङ्के वसन्तसेना गवाक्षकेण मदनिकायाविलक्यो
प्रणयव्यापारं पश्यन्ती असंवादरूपं वदति—

‘कथमेषा केनापि पुरुषकेण सह मन्त्रयमाणा तिष्ठति । इत्यारभ्य साधु मदनिके साधु । अभुजिष्येव मन्त्रितम् ।

इति यावत् तस्याः प्रतिक्रियोक्त्याऽसवादः ।

तथैवैकाकी नायकोऽवलोक्योर्ध्वं दुर्दिनं वर्णयति पञ्चमाङ्कुत्पादो षड्भिः श्लोके । वसन्तसेनापि तथैवासवादस्य दुर्दिनवर्णनं करोत्यभिसारिकावेया ।

तथैव परिक्रम्यावलोक्य च सवादरूपेण नायको वदति । यथा मृच्छकटिकस्य नवमेऽङ्के चारुदत्त शुष्कवृक्षास्थितो ध्वाक्ष इत्यादिना सर्वया देवता स्वीकरिष्यन्ति इत्यन्तेन ।

‘समन्तादवलोक्य’ क्वचिदसवाद प्रयतते । तद्यथा मृच्छकटिके नवमेऽङ्के ।

चारुदत्त —(प्रविश्य, समन्तादवलोक्य)

तत्रैव ‘विविन्त्य, परिक्रामत, सशङ्कम् सवितर्कम्’ च बहवः श्लोकाश्चारुदत्तेन पठ्यन्ते ।’

विज्ञापनार्थम्

लक्ष्मणस्य सवाद-विहीना विज्ञापना कुन्दमालाया भगवती गङ्गा, मुनीन्द्र, वनदेवता, हिंसान्, लोकपालान्, शैलराजान् प्रति निवेद्यते । तद्यथा गङ्गा प्रति—

जानश्रमा कमलगन्धकुनाश्रिवामैः

माले त्वमप्यनुगृहाण तरङ्गवातैः ।

देवी यदा च सवनाय विगाहने त्वा

भागीरथि प्रशमय क्षणमम्बुवेगम् ॥ १.२२

गङ्गामा प्रलुत्तर नास्ति । इदं स्तुतिरेव

घोषणा

एकपक्षीय वचन घोषणा भवति विज्ञप्त्यर्थम् । न तत्र प्रलुत्तरस्य सम्भवः । तद्यथा मृच्छकटिकस्य दशमेऽङ्के

चाण्डालौ—शृणुनार्या शृणुत । एष सार्यवाहविनयदत्तस्य नत्ता सागर-
दत्तस्य पुत्रक आर्यचारुदत्तो नाम इत्यादिना यद्यपर ईदृशमुभयलोक-
विरुद्धमकार्यं करोति तमपि राजा पालक एवमेव शास्ति ।

वर्णन-प्रसङ्गेन

वर्णनानि प्रायशः प्रत्युत्तर नापेक्षन्ते । तद्यथा मृच्छकटिके—
विट् —(वसन्तसेनामुद्दिश्य)

अपद्या श्रीरेषा प्रहरणमनङ्गस्य ललितम्
कुलस्त्रीणां शोको मदनवरवृक्षस्य कुसुमम् ।
सलीलं गच्छन्ती रतिसमयलज्जाप्रणयिनी
रतिक्षेत्रे रङ्गे प्रियपरिकुसारधरनुगता ॥ ५१२

तत्र यथापूर्वं कवेरनुत्तमा काव्यसृष्टिरेतादृशेषु वर्णनरूपासवादे-
षूच्चरति ।

अङ्गान्तेऽसवादः

अङ्गस्यान्तिमे भागे बहुशो नायका निर्गच्छन्ति । क्वचिदेक एव नायको
वर्तते । न तदा स्वकार्यक्रममपरेषामपि भाविनियोगं सवादविरहित
व्याहारेण श्रावयति । तथा हि मृच्छकटिके षष्ठाङ्कस्यान्ते—

चन्दनक —(नैपथ्याभिमुखमवलोक्य) अरे तिष्क्रमतो मे प्रिय-
वयस्य शविलको पृष्ठत एवानुलम्बो गतः । भवतु, प्रधानदण्डधारको
वीरको राजप्रत्ययकारो विरोधितः । तद्यावदहमपि पुनर्भातुपरिवृत
एवमेवानुगच्छामि ।

नाटके सवाद एव विलसतीति बाहुल्येनैव सत्यम् । पूर्वोक्तविवेचनेन
प्रतीयते यदसवादसहानि बहूनि स्थलानि सन्त्येव । बहुषु स्थलेषु असवाद
एवावश्यकः पात्राणां मनोगतानि प्रेक्षकेभ्यो विज्ञापयितुम् । अन्यत्रासवादस्य
कालात्मकं सौष्ठवं प्रक्रिया वर्णनेऽनुपममेव सौन्दर्यं विदधाति । यथा
शर्बिलकादीनां चौर्यनिदर्शनम् ।

वृत्तिविधानम्

समुत्थानं तु वृत्तीनां व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ।

यथावस्तुदमव चैव काव्यानां च विकल्पनम् ॥

नाट्यशास्त्रे २०१

अभिनवगुप्तानुसारेण वृत्तयस्तु वस्तुतः कायवाङ्मनसा चेष्टा एव कविभिर्विशिष्टेन हृदयावेशेन युक्ता नाट्योपकारिण्यः ।^१

किमपि वृत्तमितिवत् वा कवि काव्य-क्रियायै विचिनोति । काव्ये तस्य वृत्तस्य प्रपञ्चो नेतिहासकृत्ता ज्ञानगौरवार्जन-पद्धत्या भवितुमर्हति अपि तु रससार-समुत्थानमभिलक्ष्य वृत्तं तु सूत्रमिव गृहीत्वा कवि सविधान-रूपाणि सन्ध्यन्तर-सन्ध्यङ्ग-वीथ्यङ्गादीनि वैविध्यमयानि विविधानि पुष्पाणीव सङ्ग्रन्थयते । तत्रैकविंशतिः सन्ध्यन्तराणां त्रिंशतिः सन्ध्यङ्गाणां द्वादश वीथ्यङ्गाणां कवेः पुरतो विलसन्ति । एतेषु कानि कानि सन्ध्यन्तराणि सन्ध्यङ्गानि वीथ्यङ्गानि च ग्रन्थनीयानोत्पुष्पतये वृत्तीनां विधानं पुरस्कृतम् ।

प्रथमं तावत् कवी रसवृत्तानुरूपा वृत्तिं सम्प्रधारयति । तद्यथा राजशेखरः प्रययति—चेष्टाविन्यासक्रमो वृत्तिः ।^२ यदि नाम वीररत्नी युद्धवृत्तं च वर्तते तत्र सात्वती आरभटी च द्वयोर्वृत्तयोरवसरो भवति । तदनु विभावाश्रयादीन् विचार्य स विनिर्णयति यत्र सात्वती आरभटी वा प्रभवेत् । रामरावणयुद्धे रामस्योत्तमप्रकृतिमुद्दिश्य कविस्तत्र सात्वती वृत्तिं स्वीकरोति । इमामेव सात्वतीमनुरुध्य सन्ध्यङ्गादीनि स प्रचिनुते ।

यद्यपि सर्वासा वृत्तीनां परस्परं सामञ्जस्यं सहचारिता वा वर्तत एव तथापि बाहुल्येन किमपि काव्यं वृत्तिविशेषेणाभिलष्य लभते । तथा हि—अभिज्ञानशाकुन्तले केंदिकी वृत्तिर्विलसति । अस्मिन् नाटके यदि नाम सात्वतीवृत्ते आरभटी वृत्तेर्वा प्रकरणानि समायाज्यन्ति तर्हि संक्षेपेण तानि

१. ना० शा० २०१ अभिज्ञस्य भारती । राजशेखरानुसारेण चेष्टाविन्यास-
क्रमो वृत्तिः ।

२. यत्र क्रमस्तु च विकर्म ।

वर्ण्यन्ते । तद्यथा दुष्यन्तेन दानवगणस्य पराजयः । तत्र युद्धं रङ्गपीठे दृश्यं नास्त्येव । केवलं श्रव्यविधिना मातलिवचनेन तद् वर्णितम् ।^१ अपरञ्चार-भट्टीवृत्तिपरा दुर्वसिस्तः शापघटना सूचनयैव विष्कम्भकेण नेपथ्यवचनेन चोपक्षिप्यते । मातलिना कृता विदूषकस्य दुर्दशापि नेपथ्येन सूचिता ।

कैशिकीवृत्तिकेषु काव्येषु यत्किञ्चित् कवि सामाजिकेभ्यो दर्शयति, तत्तु प्रायशो मधुर सुन्दर रोचकमेव पक्ष प्रकाशयति न विपरीतम् । तथा लोकरक्षकस्वरूपं तपस्विनाम्—

एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपं सेचनघटैर्बाल पादपेभ्यः पयो दातुमिदं एवामिद्वर्तन्ते । अथवा सप्तमेऽङ्के—अहो उदाररमणीया पृथ्वी ।

वृत्तेरनुबन्धाः

नाटके या वृत्ति प्रधाना, तत्सम्बन्धिकायाणि दृश्यत्वेनाङ्कभागे निवेशनीयानि । शेषाणि तु अर्थोपक्षेपकेण, इतरेण वा सूक्ष्मविधिना सामाजिकेभ्यो विज्ञापनीयानि ।

वृत्तीनां रसं सम्बन्धो वर्तते । तेषां रसानां स्वपक्षीया विरोधिनश्च रसा भवन्त्येव । तर्हि कस्यचित् काव्यस्य या वृत्तिस्तामनुरुध्य रसा निबन्धनीया अथवा काव्ये यो रसोऽपेक्ष्यते तस्यानुरोधेन वृत्तयः सचीयन्ते ।

एवमेव रसानुरूपानां वृत्तीनां रीतिभिः, प्रदेशैश्च यथाशक्यं सामञ्जस्यमवधारणीयम् ।

कैशिकीवृत्ते सन्ध्यङ्गानि

विलोभनम्, प्राप्तिः, विधानम्, विलासः, विधूतम् शमः, नर्मः, पयुःपासनम्, पुष्पम्, प्रसादनम्, सग्रहः, छलनम् इति ।

आरभटी-वृत्ते सन्ध्यङ्गानि

निरोधनम्, वध्यम्, अभूताहरणम्, अभिसन्धिः, तोटकम्, उद्देगः, सन्नमः, द्युतिः, विरोधनम्, विचलनम् इति ।

सात्त्वतीवृत्ते सन्ध्यङ्गानि

परिभावः, भेदः, व्यवसायः, उपगूहनमिति ।

कैशिकीवृत्ते सङ्ख्यन्तराणि

प्रदानम्, प्रत्युत्पन्नमतित्वम्, गोत्रस्वलितमिति ।

आरभटीवृत्ते सङ्ख्यन्तराणि

वध, दण्ड, माया, क्रोध, साहसम्, भयम्, भेद इति ।

सारवतीवृत्ते सङ्ख्यन्तराणि

भोज, प्रत्युत्पन्नमतित्वम्, हित्ववधारणमिति ।

भारतीवृत्तेरेव सर्वाणि वीध्यङ्गानि भवन्ति ।

वृत्त्यननुत्पा भूमिका रङ्गे परिहरणीया । अमिज्ञाने कैशिकीवृत्तिः प्रघाता । सा तु सौन्दर्यशालिनी । तत्रासुन्दरस्य दुर्वाससो रङ्गे ब्रवेशो न भवेदिति नैषध्यादेव तस्य वचनं श्रव्यते ।

नाटकस्योद्देश्यम्

‘A thing of beauty is a joy for ever.’

कस्य चरित कीदृश वा चरितमभिनेयार्थं भवेदिति नाटककारस्य सविशेषमवधानमर्हति । स एव नायको तदेव वा वस्तु स्वनाटकेनानुकरणीयं विधेयं यस्य सहस्र लोके विरलविरलमेव दृश्येत । तथा हि नाटकोचितो नायको भीमो वर्तते या कथयितुं योग्यः—

शुषामि सत्येन भयं न जाने ज्ञातुं तदिच्छामि भवत्समीपे ।

मध्यमव्यायोगे ४१

अथवा स राम एव नायको भवितुमर्हति यः आत्मानं प्रकाशयत्यधोविधम्—

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

स नाटककविर्यदा राम, कृष्ण, चारुदत्त, वा निरूपयति तस्यान्तरिक्षोऽभिलाषोऽप्यमेव वर्तते यत्लोके रामा, कृष्णा, चारुदत्ता भूयिष्ठाः सन्तु । अत एव वदामि—लोकशिक्षकं कविर्विजयते ।

महापुरुषपराणि उदात्तचरित्तात्मकानि नाटकानि पुनः पुनरभिनीतानि नवतां विदधते । न तथा जरता वा विस्मृतिं वा लोक उत्सहते ।

न केवलं रङ्गपीठेऽनुकरणीयोऽपि तु लोकेऽपि योऽनुकरणीयोऽभिमता कविना स एव नायको भवितुमर्हति । तदेव वृत्तमपि नाटके प्रयोज्यं यदनुकूलं लोके कविं प्रीणयति ।

॥ केवलं चरितमेव लोकस्थोदात्तं विधातुं नाटकं यत्तदेऽपि तु सम्भाषण-भार्जवं सौष्ठवं पाटवं प्रत्युत्पन्नमतिव च लोकस्य कथं स्यादित्यादर्शो नाटके समुपस्थाप्यते । एतानि शिक्षणीयतत्त्वानि तु नाटकेषु पदे पदे विनिवेश्यन्ते तथापि । प्रकृष्टमेकमुदाहरणमधोविधं वर्तते—

उर्वशी पुरुुरवसोऽनुज्ञां कामयते—महाराजेनाभ्यनुज्ञाता इच्छामि प्रियसखीनिव महाराजस्य कीर्तिं सुरलोकं नेतुम् ।’

यत् किञ्चिन्मानवकृतिषु निसर्गेषु वा ललित, वैभवशालि, समृद्ध-
मुदार, रमणीय च प्रतिभाति तदेव सगृह्य विभावादिसम्पत्तिदर्शनं कथं
कुर्यादिति दृष्टिं सहृदयानां जीवितं सार्थयितुं समुपकल्पते महाकवि-
विशेषतोऽभिनेयार्थेषु काव्येषु प्रत्यक्षीकरणेन ।

यथा वेदेभ्यः कार्याकार्यबुद्धिवर्णनस्य भवति तथैव नाट्यात्तु वर्ण-
चतुष्टयस्य कर्तव्याकर्तव्यज्ञानं भवतीति विशुद्धाभिप्रायो भरतस्याधो
वचनस्य—

न वेद व्यवहारोऽयं सत्राव्य शुद्धजातिषु ।

तस्मात् सृजापर वेद पञ्चम सार्ववर्णिकम् । ना० शा० १.१२

नाटक तु वस्तुतः काव्यमेव । आचार्यमम्मटेन काव्यस्योद्देश्य
परिशीलितम्—

काव्यं यशसेऽयंकृते व्यवहारविदे शिवेतरदातये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्ता सम्मिततयोपदेशयुजे इति ।

नाटके नाट्ये वा किं भवतीति भरतेन निगदितम्—लोकोपदेश-
जननम्,^१ विधातृजननम्^२ धर्मम्, यशस्यम्, आयुष्यम्, हितम्, बुद्धि-
विवर्धनम्^३ इत्यादि ।

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ।

नवचिद् धर्मं नवचित्क्रोडा नवचिदर्थं नवचिच्छम ।

नवचिद् हास्यं नवचिद्युद्धं नवचित्कामं नवचिद्वधः ॥

भक्तो भरतो निर्देशयति कवीनघोविधम् ।

१. एतानि पूर्वोक्तानि तत्त्वानि नाट्येषु पुरस्करणीयानि ।

२ नैतेषां तत्त्वानां विरोधो नाटके भवेत् । इति

१ लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद् भविष्यति । ना० शा० १.११५

२ विधातृजननं काले नाट्यमेतद् भविष्यति । ना० शा० १.११४

३ धर्मं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम् । ना० शा० ४.१२, १.११५
मटे तदनुसरति न कथयति—

What the author brings forward of a graceful life and
the culture of a high soul The high personality of the
author should reflect from the drama Thus alone in-
fluences the cultivation of the people, European
Theories of Drama, p 334.

न ह्येतेषा तत्त्वानां सर्वतो विवृद्धिर्कस्मिन्निनाटके दृश्येत, किन्तु तानि स्वल्प वा प्रचुर वा विलसन्त्येव ।

नाटके रसस्रोतस्विनी तु परमोद्देश्य भवत्येव । किन्तु सा पुष्पलता-प्रतानमिव समाजसौष्ठवादर्थं न भञ्जयेदपितु तमेव नित्यं पोषणतत्त्व—प्रदानेन सर्वधेयेदिति ।

'निरङ्कुशा कवयः' इति प्रायोवादः । बहवः कवय आदिकालतः पूर्वोक्तान् मूलभूतानुस्वादगनिवहेलयन्त इव समाजं पातयितुं यतमाना दृश्यन्ते । तद्यथा प्रहसनभाणकोटिके रूपके किं किं विगर्हितं न वर्तते । स्वयं भरत एव लक्षयति प्रहसन-विषये—कापुरुषसम्प्रभुक्तं भवति । तत्र वैशा-वेत-नपुंसक-विटमूर्तां वन्द्यकी च भवन्ति । ततः परमपि धूर्तप्रविवाद-सम्पन्नो दम्भसयोगो भवति ।

भाषाविगर्हितसाहित्यस्य रचयितारः स्वयमेव परापातिनः पाठकानपि पातयितुं प्रभवन्तीति कस्य नाविदितम् । घनाभिलाषो वा लोक-प्रियताकामना वा क्वचित् प्रतिभाशालिनोऽपि कवीन् पननाभिमुखी काव्यप्रवृत्तिं स्वीकृतुं मुत्सेषयति । भास्कर आत्मविहम्बनामस्यां दिशि विरोति स्वोपज्ञे शृङ्गारलोलतिलकभाषे—

निरङ्गजतायाः कस्याश्चिन् निबन्धाद् रचितं मया ।

इदं ह्यसैकसत्त्वानां विदुषामस्तु तुष्टये ॥

कतिपयकवोनामुद्देश्यमामीन् प्रच्छन्नलोकानां दुश्चरितस्य प्रकाशनम् । शलघरो लटकमेलकप्रहसनस्य प्रस्तावनायां स्वामिप्रायः प्रकटितवान्—चिन् चरित्रं स्तलितव्रतानां शीलाकरः सततश्चरत्तमोति । १७

नाटके न केवलं भरतो गेटे वा लोकसत्कारो भवेदिति परमावश्यकं मन्येते, वनादिशा तथैव मन्त्रमानं प्रतिपादयति—*Its (Don Juan Play's) morals, its manners, its philosophy, its influence on the young are for you to justify* २

पाश्चात्यालोचकेषु कतिपयप्रमुखा अपि विद्वांसो नाटकादीनामुद्देश्य-मनोरञ्जनमेव मन्यन्ते । तथापि महतराः सन्ति समीक्षागुरोणां येषां

१. अत्रादि लोकोपदेशजननं दर्शयित्वा न विगर्हणां विद्वदपि केचन कवयः । तथा हि रससदनभाषे 'तदेवाणु कदाचिदपि न विषयसमीक्षां पुरुषेय'

२. Letter of Arthur—Bingham Walkley

मतेन मनोरञ्जनेन सहोपदेशोऽपि नाटकस्योपेय ।^१

लोकोपदेशजननम्

लोकोपदेशजननं तु विचित्रेण विधिना सम्भवति । तद्यथा शूद्रकेण मृच्छकटिके दिद्मात्र निर्दाशित भिक्षुवचनद्वारेण—

भिक्षु — इदमीदृशमनित्यत्वं प्रेक्ष्य द्विगुणा तरो मम प्रव्रज्याया बहुमानः सवृत्तः ।

इति सन्यासिना कृते उपदेशजननमिष्यते । अपरविद्वाना सहृदयानामवरदृशोपदेशा मृच्छकटिके भूयिष्ठा एव विरुसन्ति ।

अभिनवगुप्तो नाटकस्योद्देश्यं प्रीतिव्युत्पत्तिप्रदानत्वं मन्यमानः कथयति—

‘दृश्यमिति हृद्यं श्रव्यमिति व्युत्पत्तिप्रदम्’^२ । व्युत्पत्तिं कस्येति स स्पष्टयति—नाटकादिश्चतुर्वर्गोपायोपदेशी^३

पी मालेकिनः सदेव समर्थयति योरपीयनाटकानुबन्धेन । तद्यथा—
Great comedy and great tragedy are valuable not because they are entertainment but because they re-orientate our attitude to life and to ourselves. In doing so they give a joy which few things can give. —Aryan Path, March, 1957.

योरपीयनाटकेषु ट्रेजेडी मूलतो मानवस्य पावनता विद्यातुमुद्दिष्टा ।^४
साक्षादुपदेशो वर्जितः एव । व्यञ्जनयैव कथादिशा प्रेक्षकाः सत्प्रवृत्तिनाटकेभ्यो गृह्णन्ति ।

१ ना० शा० १११ अधिहित्य भारती ।

२ ना० शा० १७३ अधिहित्य भारती ।

३ योरपेऽपि—On the other hand, for centuries critics had followed critics in echoing the judgment that delight and instruction were twin aims of the dramatist. A certain practical purpose is implied in Aristotle's famous purgation theory. —A Nicoll, The Theory of Drama P. 69.

४. In tragedy the ennobling or purification of manners is the end towards which all effort is directed. In it there are verses instructive, pleasing and moving that they tend to purge of passion the mind of the hearer.

—European Theory of Drama, P. 58

औचित्यम्

अनौचित्यं तु परमं रसविधातकभिरुपाचार्यैः मतं सम्प्रगुपनीतम् । यद्यपि सर्वविधेषु काव्येषु औचित्यं निर्वहणीयं भवत्येव तथापि नाटके नाट्याभिनये च औचित्यं विचारणां सर्वशेषं प्रतिपदमेवावधानमर्हति । कविस्तु रसापेक्षया विमानानुभावसञ्चारिभावानां स्रष्टा भवति । एतेषां समेषां शोभनं सामञ्जस्यं रागवर्धनं स्यात् । न ह्यनर्हं किञ्चित् प्रेक्षकाणां कृते कविः समुपस्थापयेदिति प्रथमं कल्पः ।

औचित्यदृशा प्रथमस्थानीयं वृत्तोपकरणमेव । भरतेन नाटकादीनां सर्वेषां रूपकाणां कृते उचितं वृत्तं निर्दिशितमेव । यथा नाटकस्येतिवृत्तं प्रख्यातं स्यात् 'नानाविभूतिभिर्युक्तमित्यादि' । अत्र प्रश्नः समुदेति— किं नाम वृत्ते किञ्चिदौदात्तं वादर्थो वा प्रतिफलति । बहुषु नाटकेषु राजा विवाहात्मकं चरितमनया दृशा स्पृहणीयं न प्रतिभाति । न तत्रौदात्त-मादर्शो वा स्यन्दते । मालविकाग्निमित्रं विगलितादर्शमेव दृशति ।

वृत्तानुबद्धानि सविधानानि विलसन्ति । तेषां सम्भाव्यतावश्यकी भवेत् । दुष्यन्तस्य रथो मृगानुसारी वने प्रचरतीति कल्पना असत् । नाट्यधर्मादपि सर्वमसम्भवमसद्वा न दर्शनीयं नाट्ये । अशोभनं सविधानं तु त्याज्यमेव । अभिज्ञानस्य पञ्चमाङ्के दुष्यन्तमुखेन नारीनिन्दा-द्योविद्या परिहरणीयेव ।

राजा—इदं तत्प्रयुत्पन्नमिति स्त्रेणमिति यदुच्यते ।

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु

सन्त्यज्यते किमुत या प्रतिबोधवत्याः । ५३२

कथावस्तुनं प्रतिस्कारो नाटकेषु भूमिष्ठः वर्तते । तत्रौचित्यं विचारणां स्पृहणीया भवति । रसभावादीनां वंपुल्यायमपि महता चरितस्य विषयेऽयमप्येव न वचनीयमिति सिद्धान्तं स्वीकरणीयः । अनुचितं एव वेणीसहारेऽश्वत्थाम-कर्णयोर्विवादप्रसङ्गो यत्र प्रातः स्मरणीयोऽश्वत्थामा कथयति—

'अरे मूढ, जात्या काममवध्योऽहम् । इयं सा जातिः परित्यक्ता ।

अभिज्ञाने कथावस्तुनं प्रतिस्कारो विशेषतः सप्तमेऽङ्के औचित्येन शाश्वतं विलसति ।

अन्ये च प्रबन्धगुणा नाटके सम्यगाकल्पनीया भवन्ति । तथा हि

शब्दगुणाः — सक्षिप्तप्रयत्नत्वम्^१, अविषमबन्धत्वम्^२, अव्यवृत्तत्वम्^३, अनतिविस्तीर्णाद्भुत्वम्^४, श्लिष्टसन्धित्वम्^५ ।

अर्थगुणाः — चतुर्वर्गफलायत्तत्वम्^६, चतुरोदात्तनायकत्वम्^७, रसभाव-
निरन्तरत्वम्, विधिनिषेधव्युत्पादकत्वम्^८, सुसूत्रसंविधानकत्वम्^९ ।

उभयगुणाः — रसानुरूपसन्दर्भत्वम्^{१०}, पात्रानुरूपभाषात्वम्, अर्थानुरूप-
चलनत्वम्^{११}, समस्तलोकरञ्जकत्वम्, सदलकारवाक्यत्वम् ।

नेतृविषयकमौचित्येन कवेरौदात्त्यं प्रतिकर्तति । यस्य चरितस्य दहनेन प्रेक्षकोऽभ्युदित एव प्रेक्षागूहात् प्रतिनिवर्तते स एव नायको भवेत् । अन्या-
दृशा नायका सामाजिकानां वर्धनाय न प्रभवन्ति । अत एव दृष्टारप्रधा-
नेऽपि नाटके धीरोदात्त एव नायको वरणीयः न धीरललितः ।

नायका यथायोग्यं कार्येषु नियोजनीया । उत्तरदामचारते स्वयमेव
रामः शम्भूकस्य तपस्विनो वधार्थं नियुज्यत इति नास्ति शङ्कितम्^{१२} ।
मालविकाग्निमित्रे वयोवृद्धोऽग्निमित्रो मालविका भुक्त कामयत इति
हास्यास्पदमेवानौचित्यात् ।

औचित्यदृशा रसानुबद्धा वृत्तिः स्वीकरणीया । विशेषतोऽङ्गिरसोचिता
प्रधाना वृत्तिर्नाटकेषु कल्पनीया । तथा हि वेणोसहारेऽङ्गिरसो रौद्र एव ।
तत्रारम्भटीवृत्तिः सम्यक् पल्लविता ।

१. येन वयारसविच्छेदो न भवेत् ।
२. श्रुतिमुखजनकानि श्रुतानि भवेयुः ।
३. अङ्गानां परस्परमेष्ट्वावयमयतया गृह्यवाक्यता जायेत ।
४. धर्माधिकाममोशाणां शत्रुणां प्राप्ते उपायान् नायको गृह्णीयात् ।
५. धर्माधिकाममोशेषु नायकस्य वैचक्षण्यं स्यात् । अक्षयं विमूढोदरार्थोऽपेक्षितः ।
६. गुणवतो नायकस्योऽरुणदशनेन दोषवत् उज्ज्वल-प्रदशनेन ।
७. येन पदार्थाः प्रवचनस्य शोभायै भवन्ति ।
८. येन रतिप्रवर्णे कोमलः, उत्साहप्रवर्णे प्रोढः, शोकप्रवर्णे मृदुः शब्द-सन्दर्भः
विवचनीयः ।
९. शृङ्गारे द्रुतविलम्बितादयः, वीरे वसन्ततिलकादयः, वरुणे चैतालिकादयः,
रीरे सङ्गरादयः, सर्वत्र छादूलविक्रीडितादयः ।
१०. नायकस्य नियोज्यतास्तस्य सत्त्वानुभाववशादेतादिव न व्यभिचरेयुः ।

ओचित्यादृते नान्यद् रसभगस्य कारणम्
ओचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनियत्परा ॥

यदि नामा भिनेयेऽभिनेय वा काव्ये निवृत्तिरूपदेशश्च न दृश्येताम्
तर्हि नोचितं तत्काव्यम् । प्राप्तेषु भाष्यप्रहसनेषु सद्बुद्धि-जागरणाय
प्रयत्नो न विहितः ।

रसोचित्य विभावादीनां सामञ्जस्यपूर्णसावल्यानं साधनीयम् । कण्व-
श्लेषेराश्रमपरिमरं दुष्यन्तस्य कामक्रीटाम्बली कृता कालिदासेन । अत्रो-
द्दीपनं न साधु तपोवनभूमि । आश्रमस्य ग्रामीकरणमेवानौचित्यम्^१ ।

भावात्मातनुचिताश्रया अनौचित्यं कल्पयन्ति । तथा हि रामस्यो-
दयनस्य च शोकास्त्रिस्तयोर्महिमानं नानुक्षणम् ।

रसोचितपदनिबन्धनं तु काव्यगौरवं समुद्धरति । बहुविधास्तन-
नायका नाटकेषु स्वपदानुरूपिणी गद्यमयी भाषा प्रवदन्तु । तथा हि नाघ-
माना नायकानां कृते पान्चाली गौडी वा रीतिरचिता । ते स्वल्पं वदन्तु न
अञ्जनयापितुं अभिघ्नया ।

शब्दा अपि भक्ता कृतं निर्दचनीया सन्ति । तथा हि युधिष्ठिर एव
पिपासायै 'उदन्त्या' शब्दस्य प्रयोऽयं कर्तुंमर्हति ।^२ सीता रामाय त्रैलोक्य
इति पदं प्रयुक्ते ।^३

भासेनोपनय विषयकं स्वर्णसिद्धान्तं पञ्चरात्रं भट्टमुखेन निर्दिष्टम् ।
यथा—

‘न विस्तरार्हाणि विप्रियाणि’^४

अनेन वेशीसहारस्य चतुर्थाद्वे सुन्दरस्य दुर्योधनाय वृषसेनवध-
प्रकरणोपनयाऽतिदीर्घत्वादिनौचित्यं प्रतनोति ।

१ उभे—नाश्रं सदेह । महाप्रभावो राजविरिति नाटकेऽस्मिन्नुपहितः ।

श्लेषादुभयं प्रवेशकं उद्यानपालिकावचनम् ।

२ मुने निर्वर्त्यतामुदन्त्या-श्रतीकारः । वेशीसहारे १ १३/१४

३ उत्तररामचरिते—जाने पुनः प्रत्यागतमिव जीवितं त्रैलोक्यस्य ।

४ पञ्चरात्रे २ ३/४

प्रेक्षकानुपेक्षा

संस्कृतनाटकानि केवलं सुसंस्कृतनागरिकाणां दर्शनाय सन्तीति मिथ्या-
धारणा स्वयं भरतेनापाकृता । स कथयति—

न वेद व्यवहारोऽयं सथाव्यः शूद्रजातिषु ।

तस्मादपरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥ ११२

अर्थात् शूद्राणां कृतेऽपि नाट्यं भवत्येव । अभिनवगुप्तस्तदगु-
स्पष्टयति—

कृतपुगे सत्त्वोत्कर्षबलादेव सर्वं स्वधर्ममनुपालयति । अद्यत्वे तु
राजसत्त्वात् शूद्रप्रकाराः, करणादिजातीयाः सर्वेऽश्वर्वगर्वाक्रान्ता वर्णव्या-
नुवृत्तिं न विदधते । शास्त्रं भवद्भ्य एवमादिशतीति च वचनभागेन
नाद्रियन्ते । न च ते वेदशास्त्रोपदेशयोग्याः । अधिष्ठतानामनधिकृतानामपि
सुकुमाराणां व्युत्पत्तिदायीत्यर्थः ।

अत्र सर्वसाधारणस्य शास्त्रज्ञानं यथा स्यात्तथा कविभिर्नाटकादि-
विरचनया यतितथ्यमिति भरतमतम् । अनेन आशङ्क्यं शूद्रान्तं नाट्यदर्शन-
मभिप्रेतम् । एतदेव समर्थितमुमापत्युपाध्यायेन स्वोपज्ञस्य पारिजात-
हरणनाटकस्य मरतवाक्ये—

आशूद्रान्तं कवीनां भ्रमतु भगवती भारती भगिभैरित्यादि ।

यथा कापि फलासक्तानसुषचिनिर्भरा भूतिः सत्त्वविदा बालानामपि
च सर्वेषां लोकानां स्पृहणीयत्वेनाद्रियते तथैव नाट्यमपि विदग्धकवीनां
प्रतिभया निर्मितं तत्तद्गुणे न केवलं विदुषामपितु साधारणजनानां
परितोषं जनयति । अत एव नाटकादिषु यथायोगं सर्वेषां वर्णाणां प्रतिपत्तये
सामग्रीं प्रस्तौति कविकुलापीडः । प्रेक्षकाणां वैविध्येन नाट्यस्य वस्तु-
विधानस्य वैविध्यं प्रतिफल्यते ।^१

1. That a playwright, if he is to be successful, may never forget the spectators before whom his work is to be performed. The dramatist must always bear in mind the audience before whom he is to present his work. This dependence of the poet on the public necessarily leads towards the confusion of diverse forces. The temporary and the topical will mingle in his work with the permanent and the eternal.

A. Nicoll The Theory of Drama, P. 63.

प्राश्निक-प्रेक्षक-विधयोः।

बहुविधा जना नाटकादीना दर्शका बभूवुः । तेषु प्रथमस्थानीया विद्वांसोऽभूवन्, येषां विषये कालिदासो विचक्षते—

वा परितोषाद् विदुषां न साधु मन्येप्रयोगविज्ञानम् ।
अपरे बभूवुः प्राश्निका येषां लक्षणं नाट्यशास्त्रे विहितम्—

चारित्र्याभिजनोपेताः शान्तवृत्ताः कृत्यमा ।

यशोधर्मपराश्चैव मध्यस्थवयसान्विताः ॥

यदङ्गनाट्यनुसृष्टाः प्रबुद्धाः शुचयाः समाः ।

चतुरातोद्यकुशला वृत्तज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ॥

देशभाषाविधानज्ञाः कलाशिल्पप्रयोजकाः ।

चतुर्धाभिनयोपेता रसभावविकल्पकाः ॥

शब्दच्छन्दोविधानज्ञा नानाशास्त्रविचक्षणाः ।

द्वितीयकोटिका इमे दर्शका इति सजिताः । २७.५०-५३

इमे प्राश्निककोटिका दर्शका विविधयोग्यता-सम्पन्नाः स्वस्वविद्या-
शिल्पकलादिष्वबाह्या जना बभूवुः । तान् भरतो लक्षयति—

सपर्ये तु समुलान्ने प्राश्निकान् सन्निबोधत ।

यज्ञविभक्तकश्चैव छन्दोविच्छब्दवित्तया ॥

अस्त्रविच्छिन्नकृद्वेश्या गान्धर्वो राजसेवकः ।

यज्ञविघ्नयोगे^२ तु नर्तकोऽभिनये स्मृतः ।

छन्दोविद्वत्तन्त्रेषु शब्दवित् पाटयविस्तरे ।

इष्वस्त्रवित् सोष्ठवे तु नेपथ्ये चैव चित्रकृत् ॥

कामोपचारे वेश्या च गान्धर्वः स्वरकर्मणि ।

सेवकस्तूपचारे स्यादेते वै प्राश्निका स्मृताः ॥

ना० शा० २७ ६४-६७

एतेषामुपस्थितिः कार्यक्षेत्रे वा सूत्रधारणा नाट्याचार्याणां स्पर्धात्मक-

१. शास्त्रात्पनाट्येषु प्रेक्षाभूमी प्राश्निकानां प्रतिष्ठासीत् । तथा हि—

At the performance of the plays ten officially selected judges were present forwarding prizes to the best Millet - The Art of the Drama P 24

२. छलितरामे रामस्याश्वमेधयात् ।

विवादनिर्णये बभूवेति पूर्वोक्तभरतवचनेन^१ ज्ञायत एव । तद्यथा फाल्कि-
दासेन मालविकाग्निमित्रे निगदितं गणदासमुखेन—

विवादे दर्शयिष्यामि क्रियासंक्रान्तिमात्मनः ॥ ११९

प्राशिनकास्तु परीक्षका एव । न ते वस्तुतः सामाजिका भवन्ति ।
सामाजिकास्तु नाटकीयान् परीक्षितुं प्रेक्षागृहं न समायान्ति अपि तु
रसास्वादनाय नाट्यं प्रेक्षन्ते, न परीक्षन्ते ।

अपरकोटिका एव सामाजिकाः प्रेक्षका वा द्विविधाः सन्ति—विशिष्टाः
इतरे च ।

विशिष्टप्रेक्षकः

विशिष्टप्रेक्षकस्तु नाट्यास्वादफलो रसवाद् भवति । तं भरतो
लक्षयति—

अव्यग्रैरिन्द्रियैः शुद्धं कृहापोहविचारदः ।

त्यक्तदोषोऽनुरागी च स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ॥

न चैवेते गुणा सम्यक् सर्वस्मिन् प्रेक्षके स्मृताः ॥२७ ५४, ५५

त एव नाटकस्य प्रस्तावनायामार्यमिश्राः विद्वत्परिपद् वाभवत् ।

इतरप्रेक्षका

इतरप्रेक्षकास्तु बहुला भवन्ति । भरतस्तेषु कतिपयान् गणयति—
तर्णाः, अर्यपरा, विरागिण, शूराः, वृद्धाः, अघमा, बाला, मूर्खाः,
स्त्रियश्च । इतरप्रेक्षकान् भोजः शृङ्गारप्रकाशे नाटकस्य प्रबन्धगुणवर्णन-
प्रसङ्गे गणयति—समस्तलोकरज्यजकद्वयमिति कथनेन ।

१ तर्णाः —त्रिविधाः कामार्थधर्मे क्रमशस्तुष्यन्ति ।

२ विरागिणः —मोक्षे तुष्टिं लभन्ते ।

३ शूरा —वीररोद्रेषु नियुक्तेष्व्वाह्वेषु च तुष्यन्ति ।

४ वृद्धा —धर्मास्यानेन, पुराणपाठेन तुष्यन्ति ।

५ अघमा —इतरजना ।

१. स्पर्धया तु भरतानाम् । ना० शा० २७ ७०

मालविकाग्निमित्रे कौशिकी परित्रात्रिणा पीठमर्दिता प्राशिनकासोत्
नाट्यावाययागणदासहरदत्तयोः सघर्षे । राजा तत्र कथयति—अपयति,
अत्रभवतो हरदत्तगणदासयोः परस्परं विज्ञानसंगतिर्भोगवन्दा प्राशिन-
पदमभ्यासितव्यम् ।

भरतेन स्पष्टमेव कथितम्—

न शक्यमधर्मैर्ज्ञातुमुत्तमाना विचेष्टितम् ॥२७६०

अर्थात् तेषु तेषु रूपकेषु अधर्माः प्रेक्षका न बहुशो रमन्ते येषु येषूत्तम-
जनानां चरितावलिरधिकृता ।

अतएव नाटक-नाटिका-व्यायोग-समवकारेहामृगेषु तत्राधर्मानां
प्रेक्षकाणां गतिर्नास्ति । ते प्रहसन-वीथीभाषादिषु रसमास्वादयन्तु नाम ।

वृद्धा धर्मपरायणेषु पुराणाख्यानात्मकेषु नाटकेषु दर्शका भवितुहन्ति ।^१
मोक्षार्थिनः साधवस्तपस्विनश्च मोक्षपरेषु नाटकेषु दर्शका भवन्ति ।^२
प्रेक्षक-सख्यानमत्र बाहुलकादेव ।

रसदृष्टानपि प्रेक्षकाणां विभागः कल्पनीयः । तथाहि वीररौद्रादिषु
वीरोचितमायावृत्तेषु नाटकादिषु शूरा रञ्ज भजन्ते ।^३

अपरेऽपि भवन्ति प्रेक्षका — बालाः, मूर्खाः, स्त्रियश्च ।^४

पूर्वोक्ताः सर्वविधा जना सर्वविधेषु रूपकेषूपस्थिता अभवन्निति भरतेन
नाट्यशास्त्रस्य प्रथमाध्यायेऽपि निर्दिशितम् । तथा हि—

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्य भावानुकीर्तनं
धर्मो धर्मप्रवृत्तानां कामः कामोपसेविनाम् ।
निग्रहो दुर्विनीतानां विनीतानां दमक्रिया ॥
क्लीबानां घाष्टघजननमुत्साहः शूरमानिनाम् ।
अबुद्धानां विबोधश्च वैदुष्यं विदुषामपि ॥
ईश्वराणां विलासश्च स्थैर्यं दुःखादितस्य च ।
अयोपजीविनामर्थो धृतिरुद्विग्नचेतसाम् ॥

ना० शा० १.१०९—१११

हितोपदेशजननं धृतिक्रीडासुखादिकृत् ॥

दुःखार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम् ।

विश्रान्तिजननं काले नाट्यमेतद् भविष्यति ॥ १११३, ११४

इत्यनेन धार्मिक, कामी, दुर्विनीतः, विनीतः, क्लीबः, शूरमानी,

१ परमार्थानुसारेण वृद्धास्तुष्यन्ति विदुषाः । ना० शा० २७.५९

२ भोगे चायं विरहगिणः । २७.५८

३ शूरास्तु वीररौद्रेषु निमुख्येष्वाह्वेषु च । २७.५९

४ एतेषां तोषा हास्यनेपथ्ययोर्विशेषेण सम्भवति ।

अपुष्ट, बुद्ध, ईश्वर, दुःखी, अयंपरायण, उद्विग्नचेता इति प्रायः सर्व-
विधाना प्रेक्षका बभूवुः । बाला, युवकाः, वृद्धाः, स्त्रियश्च प्रेक्षका आस-
न्निति प्रागेव दर्शितम् ।

नाटकेन कथं कियन्मात्रं सर्वविधाना दर्शकानां तुष्टिः सञ्जायेतेति
कवेश्चिन्ता भवेत् । तेषां कृते प्रचुरं वेपद्वा सामग्री वर्ततेति तेषां
प्रयत्न आसीत् । कस्मिंश्चिन्नाटके न सर्वत्र सर्वविधा प्रेक्षका रमन्त इति
निश्चयप्रचम् ।

भामस्तु स्वनाटकेषु प्रायः आर्यमिश्रान् प्रेक्षकान् सूत्रधारमुखेन सम्बो-
धयति । तद्यथा अभिषेके, ऊरुभङ्गे, दूतवाक्ये, कर्णभारे, मध्यमव्यायोगे,
पञ्चरात्रे, बालचरिते स्वप्नवासवदत्ते—एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामीति ।
अनं समाजस्य श्रेष्ठा जना आर्यमिश्रा विद्वांसः ।

कुन्दमालाया परिषदेव प्रेक्षकरूपेणामिहिता—

सूत्रधारः—‘आदिष्टोऽस्मि परिषदा’ इत्यादि । अत्र परिषत्तु
विद्वत्परिषद् गुणग्राहिणा रसिकानां सभा प्रतिभाति । मृच्छकटिके सैवार्य-
मिश्राणां परिषत् । अभिज्ञानशाकुन्तलेऽर्भटपथूप्रियेष्ठा परिषत् सामा-
जिकानां वर्तते । अभिरूपास्तु

प्राप्तरूपा स्वरूपा बुधमनोजयो ॥ अमरकोषे, ३, ३, १३१

पुनश्चापरितोयाद्विदुषा न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् इत्यनेन गण्य-
मानप्रेक्षकाणां वैदुष्यं प्रमितमेव ।

नागानन्दे प्रस्तावनायाम् —

“परिषदप्येषा गुणग्राहिणीति” रसिकानां समाजं मनसि कृतम् ।
तत्र आर्ह्यदेवस्य पादपद्मजीविनो राजानः प्रचुरायन्ते ।

रङ्गपीठे पूर्वोक्तानां द्विविधप्रेक्षकाणामुपस्थितिवर्णोत्सहारस्य प्रस्ता-
वनायामधोविधं प्रकल्पिता—

सूत्रधारः—[समन्तादवलोक्य, तत्रभवतः परिषदप्रेक्षारात् विनाप्यं
न किञ्चिदस्ति ।

अप्रेक्षरास्तु आर्यमिश्रा । सेयास्तु परिषद् । इतरे जना अव-
कोटिका ।

मालतीमाधवे तु विशिष्टप्रेक्षका विद्वत्परिपत् आर्यमिश्राश्च^१ सज्जिताः तत्रैवेतरप्रेक्षकाः सन्ति—भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्राप्रसङ्गेन नानादिगन्तवास्तव्यो जनः ।

अनेन सन्दर्भेण स्पष्ट प्रतिभाति यद् राजसभासु काव्यकलादीनां समीक्षका शाश्वतरूपेण बभूवुः । त एव नाटकीयानां विद्वत्परिपत् परिपद् वा । तस्यामार्यमिश्रा गुणग्राहिणश्चाग्रेसरा आसन् । ते सह बहुसंख्यका अप्यवरकोटिका बालस्त्रीतरुणा अपि प्रेक्षका आसन् येषां तोषाय काञ्चिद् विशेष-सामग्री नातिसम्बद्धामपि निबध्नाति कविः ।^२

उत्तररामचरितरयं गणङ्क^३ समाज-रन्निवेश उपकल्पितः । तत्र प्रेक्षकैषु मन्त्रहाक्षत्र-पौरजानपदाः प्रजा विनिर्णयन्ते । अत्र ब्रह्मब्राह्मणा, क्षत्र क्षत्रियाः, पौरा अवशिष्टा पुरवासिजना, जानपदो देशवासिजनाः प्रजाः सन्ति । अपरञ्च दर्शकानां वैविध्यमधोविधे ज्ञेयम्—

नाटकानि	दर्शका
विदग्धमाधवम्	वृन्दावनदर्शनार्थिन
ललितमाधवम्	वैष्णवाः
वल्लीपरिणयम्	जम्बूनम्रस्वामि-काल्पानुत्सव-दर्शनार्थिनः
मृगाङ्क-मेला	भारतस्य सर्वेषां प्रदेशानां विशाः
प्रभाषती-परिणयम्	मैथिलमहाकवि-परिपद्
नलचरितम्	कामाक्षीपरिणयोत्सवे यात्रिका
कृशकृमुदतीयम्	हालास्य-चैत्रोत्सवे यात्रिका
शृङ्गारकोशभाणः	वरदराजवमन्तोत्सवयात्रिकाः
अनर्धराधवम्	पुरुषोत्तमयात्राकाले समीगताः
	सभासदः

१. सूत्रधार — अदिष्टोऽस्मि विद्वत्परिपदा यथा—अथ त्वया पूर्ववस्तु-प्रयोगेण यद्यपि निन्दितव्या इति । तत्परिपद निदिष्टगुणप्रबोधे नोपतिष्ठावः ।

नटः — भाव वतये ते गुणा यानुदाहरत्यायमिथा भगवतो भूमिदेवा ।

२. ईदृशी सामग्री प्रवेक्षकविषयभार्योलक्षणीया । यथा नागानन्दस्य वृत्तोपाङ्गात् समिजानघाकु-तरस्य दृष्टादुञ्च पूर्वं प्रवेक्षकयोः ।

विद्वशालभञ्जिका
दूताङ्गदम्
कमलिनी राजहंसम्
शृङ्गार-भूषणम्
समापतिविलासम्
लक्ष्मीदेवनारायणीयम्

प्रमुदितगोविन्दम्
सीताराघवम्
मणिमाला
पुरञ्जनचरितम्
रघुवीरविजयम्
वासवीपाराशरीयम्
अमरमार्कण्डेयम्
वसुमती-चित्रसेनीयम्
शृङ्गारतिलकमाण

धूर्तनर्तक-प्रहसनम्
वेदान्तविलासम्
कान्तिमती-शाहराजीयम्
सेवन्तिका-परिणयम्
शृङ्गारमञ्जरीशाहराजीयम्
अदभुतपञ्जरम्
कमलिनी-कलहंसम्
जीवनमुक्ति-कल्याणम्

मदनसंजीवनमाणः

राजसभा
राजपरिषद्
राजा, राज्ञी, राजसभा च
विट-परिषद् ।
कनकसमापति-यात्रार्थिनः
विचित्रयात्रोत्सवे विविधप्रदेशानां
विद्वत्सः

राजसभा
पण्डित-परिषद्
नवरत्ने दुर्गादर्शनार्थिनो यात्रिकाः
विद्वत्सः, राजकर्मचारिण आचार्यपण्डित
ब्राह्मण-शत्रिय-वैश्यसूत्राः
वराहहरहरिसेवा-यात्रिण
शिवभक्ताः
हालास्यपतिसेवकाः
मीनापरिणय-महोत्सवयात्रिका भारतस्य
विविधप्रदेशेभ्यः समागताः

नरकेशरिणोमहोत्सवस्य यात्रिका
विष्णोश्चैत्रोत्सव-यात्रिका
मध्याह्नेश-चैत्रोत्सवयात्रिकाः
सुब्रह्मण्य-दर्शनार्थिनः
पञ्चनदीश्वर-चैत्रमहोत्सव-यात्रिकाः
महामधोत्सव-दर्शनार्थिनः
विष्णु-यात्रा-दर्शनार्थिनः
मध्याह्ने प्रभुयात्रोत्सवस्य महानिष्ठ-
सामाजिकाः ।

काव्य-संगीत-साहित्यरसिका अद्वैत-
विद्यापारीणा महार्याजिकाश्च ।

नाटकेषु या भूमिका प्रचरति सोत्तममध्यमाद्यमजनानां सम्मिश्रेण
विलसति । प्रेक्षका अपि उत्तम-मध्यमाद्यमाः स्ववर्गसम्बन्धिनादयं सविशेष-
मास्वादयन्ति । तेषां सर्वेषां रुचिविधेयं प्रज्ञानपरिधिं च सन्ध्यङ्गसन्ध्यन्तर-

वीथ्यङ्गादीनां प्रतिष्ठापने सम्यगवस्थाप्य कविः समेषां परितोषमावर्जयति ।
गौरवेषुपि नाट्यप्रेक्षका बहुविधा आसन् ।^१

न केवलं राजा विद्वत्परिषदा, साधारणलोकानां वा कृते नाट्यं
प्रवर्तितमपि तु देवानां श्रोत्यर्थं नाट्यमभवत् । ते देवाः अव्यक्ता इव
नाट्यप्रवृत्तिं निदिक्षन्ति स्म ।^२

एतेषां सर्वविधानां प्रेक्षकाणां शमद्वेषादया पूर्ववत् स्तुति गति-
वाद्यादिभिः प्रशाम्यन्त इत्याभिनवगुप्तेन वर्णितम् ।^३

सुखावयमधुबं श्लोकैर्नानाभावरसान्वितं ।

प्रसाद्य रङ्गं विधिवत्कवेर्नाम च कीर्तयेत् ॥ ५.१६५

इति भारतीयः कारिका विश्ववन् प्राहाभिनवगुप्तः—

हृदयनिर्मलीकरणं रसास्वादोचितसत्काराद् ग्रहणयोग्यताघानार्थं
कृयते । एतच्च सामाजिकवर्गप्रसादनम् ।

- 1 Noble men, beggars, court ladies and prostitutes, soldiers and poets, city apprentices, courtiers, rich merchants, pickpockets—all of them expected to be pleased in a dramatic hall

—Millet The Art of Drama P. 51

२. गौरवेषुपि नाट्यं देवानां श्रोत्यर्थं ई० शतीपूर्वमभवत्—

On the stage there were two Altars—one for the other for the god in whose honour the festival was held,

—European Theories of Drama Page 45

- ३ ना० शा० २१ अचिद्वत् भारतीयः—प्रशान्तवाग्वेपादिकां सामाजिकाम्
इति ।

नाट्यकथायां पशुपक्षिणां साहचर्यम्

नाट्यकथाविकासे पशुपक्षिणां कर्तृत्वं विलसत्येव । तत् कियन्मात्र-
मिति समीक्षणीयम् । अन्यच्चात्र 'भावानुभावादिकृतरसवैचित्र्यं समाद-
धाना पशुपक्षिण कश्चिदनन्यमेव सौन्दर्यं राशिं वितन्वन्ति' इति
विचारणा स्फुरति । उपमानमध्यमतयापि वे प्रेक्षकमानसपटले
स्वगुणनैसर्गिकरमणीयतामाप्तन्वन्ति ।

कालिदासीय-नाटकेषु

अभिज्ञानशाकुन्तले तु प्रारम्भो मृगदशनाद् भवति । न केवल
दुष्यन्तोऽपितु शिवोऽपि मृगानुसारी अस्ति तत्र । सोऽयं मृग —

श्रीवाभङ्गाभिराम मुहुरनुपतति स्पन्दने दत्तदृष्टि
पश्वार्धेन प्रविष्ट शरपतनभयात् भूयसा पूर्वंकायम् ।
दर्भैर्ध्रुवलोढैः श्रमविवृतमुखभ्रशिशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्सुतत्वाद् वियति बहुतर स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥

पुनराश्रममृगोऽयम् । न हन्तव्य इति धूयते तपस्विन
न खलु न खलु बाण सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तुलगाशाविवान्नि ।
क्व वत् हरिणकानां जीवितं चातिलालं
क्व च निशितनिपाता वज्रसारा शरास्ते ॥१.१०

अत्र हरिणस्य मध्यमतया राजा कम्बाश्रमं शकुन्तला च जानाति ।
परं कार्यं च तत् प्रवर्तते ।

अन्यस्या दिशि शकुन्तला भ्रमरस्य मध्यमतया दुष्यन्तं स्वाभिमुख
रुमते । तद्यथा

शकुन्तला—अहो सलिलसेकसंभ्रमोद्धतो नवमालिकाभुज्जित्वा वदन
मे मधुकरोऽर्भवंतते । (भ्रमरवाघा निरूपयति)

राजा—(सस्पृहं विलोक्य)

चलापाङ्गा दृष्टि स्पृशसि बहुशो वेपथुमतो
रहस्यास्थापीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकवर ।

करो व्याधुन्वत्या पिबति रतिसर्वस्वमधर
यद्य तत्त्वान्वेषान्मधुकर हृतास्त्व सलु कृती ॥१२१

शकुन्तला—न एष घृष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि । (पदान्तरे स्थित्वा सदृष्टिक्षेपम्) कथमितोऽप्यागच्छति । हृत्वा परित्रायेया मामनेन दुर्विनीतेन दुष्टमधुकरेणाभिभूयमानाम् ।

सोऽयं मधुकरः कालिदासेन प्रतिनायकीकृत एव भूय रोचते सहृदयेभ्यः ।

अङ्गान्त विधातु कविरेश्वर्यशालिनमारण्यक गज दर्शयति—

तीव्राघातादभिमुखं तस्स्कन्धमनैकदन्तः

पादाङ्गुष्ठप्रततिबलकासङ्गसञ्जातपाशः ।

मूर्तो विष्णस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो

धर्मारण्यं विव्रजति गजः स्यन्दनालोकमीत ॥१२०

द्वितीयेऽङ्के विद्रुपकस्तु सेनापति जीर्णश्वस्य मुखे पतिष्यमाण सम्भावयति ।

तृतीयेऽङ्के 'शुकोदर सुबुधारे नलिनी पत्रे' इत्यादिना शुकपत्नी च्यान-पयगामी भवति । तत्रैव शकुन्तला तु विज्ञापनीया वर्तते यद् गौतमी ता द्रष्टुमागच्छतीति । गामिघयापि तु अप्रस्तुतप्रशंसया चक्रवाकवधू-विमोहस्मारणेन कार्यं साध्यतेऽद्योविद्यम्—नेपथ्ये

चक्रवाकवधू आमन्त्रयस्व सहचरम् । उपस्थिता रजनी ।

अत्र तु चक्रवाकवधू शकुन्तला, सहचरो राजा, रजनी तु गौतमी एव ।

चतुर्थेऽङ्के कोकिलास्तु वृक्षाणां दूता एव गृहीतास्तेषां प्रतिवचनानि प्रकटयितुम् । तद्यथा—

अनुमतगमना शकुन्तला सहभिरिय वनवासवन्धुभिः ।

परभृतयिस्त नल यथा प्रतिवचनीकृतमेमिरिदृशम् ॥४१०

शकुन्तला-वियोगकाले मृग्यो मयूराश्च करुणोपचिता सन्ति । यथा

उदगलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः ॥४१२

तत्र शकुन्तलोदजपर्यन्तचारिणो गर्भमन्थरा मृगवधू सानुशब्द प्रतिवेदयति ।

पुनरुक्तकस्य मानवोचितभावना तु पृथगेव शस्यते । यथा—
काश्यपः—वत्से

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिभुदीना
तैल न्यपिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति
सोऽयं न पुनकृतक पदवी मृगस्ते ॥४.१४

शकुन्तला—वत्स, किं सहवासपरित्यागिनी मामनुसरसि ।
निवतस्व वत्स निवतस्व ।

अथातुरा चक्रवाकी ता भाविपत्तिवियोग सूचयतीति प्रतिभाति ।
तदनु मनसूया वदति—

एषापि प्रियेण विना गमयति रजनी विपाददीर्घतरा
गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥४.१६

पञ्चमाङ्के शकुन्तला पुनकृतकदोषापाङ्गाय स्वहस्तेन जलदानं
कथयति ।

अत एवाभिज्ञानशाकुन्तलस्य श्रेष्ठता पशुपक्षिभिः. परिवारिकसम्बन्ध-
सहृदयतयापि साधिता कविवरेण ।

पण्डाङ्के तु मत्स्येन कृतं शकुन्तलोपकारो विवृतः । तस्योदराच्च-
दङ्गुलीयकं निस्सृतं सदेव विस्मापिता सा नायकहृदये भूयिष्ठं स्यादयति ।

विप्रलम्भे तु नायकस्य मानसे घ्रातव्याः सन्ति मृगादयः । यथा

कार्या सैकतलीनहसमिधुना स्रोतोबहा मालिनो
पादास्तामभितो निपण्णहरिणा गौरीगुरोः पावना ।

शास्त्रालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्भातुमिच्छाम्यघ्न

शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमाना मृगीम् ॥६.१७

अत्र कुसुमरसपाटन्नरो मधुकरो दृश्यते शकुन्तलावदनासवप्रह-
णेप्सु । तं राजा सुपथं दर्शयति—

प्रतिपालयति मधुकरीत्यादि ॥ ६.१९

विम्वाघरं स्पृशसि चेद् भ्रमर प्रियाया—

स्त्वा कारयामि कमलोदरबन्धनस्यम् ॥ ६.२०

इत्यनेन मधुकरस्य दण्डविधानम् ।

सप्तमेऽङ्केऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य दुष्यन्तः स्वपुत्रदर्शनेन विलसति । तत्र
सिंहशिशुस्तस्य पुत्रस्य क्रीडनकं वर्तते^१

अधपीतस्तान् मातुरामर्दचिह्नैस्तरम् ।
 प्रकीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कथंति ॥ ७१४
 तत्र मृत्तिका मयूरोऽप्यर्धं क्रीडन्तर्कं सर्वदमनाय वर्तते ।

अङ्गुष्ठेऽस्मिन् परतः

‘कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दन’ ॥७१७

सर्पो भूत्वा दसति ॥७२०/२१

इति हरेव समर्थयति

मालविकान्तिमित्र उपमानद्वारेण हस्ती प्रविशति प्रपमाङ्गे ।
 सद्यसा—

विदूषकः—मैवम् । अङ्गि अन्वोन्मकलहप्रिययोर्मत्त-हस्तिनी-
 रेकस्तरस्मिन्नर्तिजिते कुत उपशमा ।

अत्र मयूरा मृदङ्गध्वनिमनु जीमूतस्तनितविशङ्कौ मायूरीमार्जनया
 सनासि मदयति ।

मध्याह्ने कविः सुपन्तापाधीनान् पक्षिणः दर्शयति—

पक्षच्छायासु हस्ता भुकुलितनयना दीपिकापद्मिनीना
 सौधायत्यर्थतापाद् बलमिपरिषयद्वेपिपारावतानि ।
 शिन्दुक्षेपान् विपासुः परिसरति शिखी भ्रान्तमद् वारिद्यन्त्रम् ।

अन्यच्च राज्ञ उपमानमस्ति गृध्रो विदूषकेण समोक्षितः —

भवामपि सूनापरिसरचर इव गृध्र आश्रयलोलुपो भीरुकश्च ।^१

राजा वसन्त उन्मत्तानां कोकिलानां अवणसुभगं कूजितं वर्णयति ।
 तदा द्विरेकास्तु अञ्जनीभूताः ।^२

अप्रसृतप्रससमा भ्रमरा अधिशिस्त अधोविधा—

मकुलावलिः — मुखे भ्रमरसम्पातो भविष्यतीति वसन्तावन्तर-
 सर्वस्य किं न भूतप्रसवोऽवतसपितव्या । अपरञ्च—

विदूषकः — यो विद्यालम्बो होतायाः परभृतिकायाः ।^३

१. मा. २ १३/१४

२. मा. ० ३४.५

३. मा. ० ४१/२

इरावती—व्याघ्रजनगीतगृहीतचित्तयेव हरिण्या एतन्न विज्ञातमया ।^१

राजा—कष्टं कष्टम् ।

मधुरस्वरा परभृता भ्रमरी च विबुद्धचूतसगिन्ध्या ॥४२

सरोरुपस्य व्यपदेशेन किं किं न साधयति विदूषकः । स तु राजानं वक्ति—सर्पेणास्मि दष्टः ।

हरिणनिवारणव्यपदेशेन नायक्यो रहो निष्पादितम् । तद्यथा—

विदूषकः —वकुलावलिके, एष बालाशोकवृक्षस्य पल्लवानि लघयति हरिणः । एहि, निवारयाम एनम् ।

सोऽयं विदूषको बलोवदं इवाभिमतो निपुणिकया ।^२

विदूषकः —सर्पो म उपरि पतितः इति भीतः

वकुलावलिका राजानं प्रति कथयति—इह कुटिलगतिं सर्पं इव दृश्यते ।

अप्रस्तुतप्रशंसया लोकोक्तिद्वारेण दर्दुराः स्मृताः । दर्दुरा व्याहरन्तीति किं देव पृथिव्या वधितुं विरमति ।^३ विदूषकोऽपि तदेव समर्थयति । यथा—

अहो अनर्थः सम्पत्तिः वन्धनभ्रष्टो गृहकपोतो विडालिकायां आल्लोके पतितः ।^४

जयन्धरस्तु पिङ्गलवानरस्य कथायां सूत्रधारीकृतः ।^५

पञ्चमेऽङ्के नायकः परभृतव्याहारेषु रसवान् दृश्यते । प्रणयादर्शा-
श्चक्रवाकयुग्मेषु दृश्यन्ते—

अहं रघाङ्गनामेव प्रिया सहचरीव मे ।^६

अत्रैव पराक्रमादर्शोऽपि गजपता अवलोक्यते—

मनु कलभेन मूषपतेरनुकृतम् ।^७

विक्रमोर्वशीयस्य प्रथमाङ्के जवातिरेको गरुडपरामर्शेन सस्तुतः ।
अथवास्तव साधनत्वेन स्मृताः । रम्यस्तत्र हरिणकेतनः ।^८

१ माल० ३ १९/२०

२ माल० ४ १५/१६

३ माल० ४ १५/१६

४-५ माल० ४ १६/१८

६ विक्रम० १ ३/६

उपमानद्वारेण तत्र राजहंसी चातकश्च प्रेक्षकान् रोचयत ।

‘सूत्र मृणालादिव राजहंसी’ ॥१२०

अतस्तावत् त्वया दिव्यरसाभिलाषिणा चातकवर्त गृहीतम् ॥२.३/४

चतुर्थेऽङ्के नीलकण्ठा वियोगोन्मत्तस्य नायकस्य वन्दिन सन्ति ।^१
नायकः प्रणयिन्यां स्तनाशुके शुकोदरश्याम पश्यति ।^२ तदनु स शिखिनं
प्रियावृत्तं पृच्छति—

नीलकण्ठ धृतोत्कण्ठा वनेऽस्मिन् वनिता त्वया
दीर्घापाङ्गा सितापाङ्गा वृष्टा वृष्टिक्षमा भवेत् ।

शिखी तूत्तरमदस्त्वेव नतितुं प्रवृत्त । स तु परव्यसननिवृत्तौ न
प्रश्नाहं ।

परभृता तु नायकेन साह्यभृता दृश्यते । स ता सम्बोधयति—

त्वा कामिनो मदनदूतिमुदाहरन्ति
मानावभङ्गनिपुण त्वममोघमस्त्रम् ।
तामानय प्रियतमा भम वा समीप
मा वा नयाशु बलभाषिणि यत्र कान्ता ॥४११

स आकाशभाषितेनेव तस्याः प्रश्नं दूणोति—

कथं त्वामेवमनुरक्तं विहाय गता इति । प्रश्नस्योत्तरं नायकस्ता
ध्यायति ।

अपरं च नायको राजहंसस्य कूजितं श्रुत्वा तानसहायाद् प्रतीत्यापि
स तं चोर इति मनसि निधाय परीप्सति—

‘हस प्रयच्छ मे कान्ताम्’ इत्यादि

चक्रवाकोऽपि कं क इत्युक्त्वासहायतां प्रकटयति । स मधुकरे प्रणय
करोति । तेन नैव दृष्टेति परिणमयति ।

नायकस्य गजपतिना व्यवहारस्तु परभरमणीय एव । गजपतौ स
साह्यमनुभवति । तद्यथा—

मदवत्, युवतिशशिकला गजयुथं युषिकाशबलकेशी ।

स्थिरयौवना स्थिता ते दुरालोके सुखलोका ॥४.२४

(आकर्ष्य सहर्षम्) अहह अनेन भवता स्निग्धमन्द्रेण गर्जितेन प्रियो-
पलम्भशसिना समाश्वासितोऽस्मि । साधर्म्याच्च त्वयि मे भूयसां प्रीतिः ।

मामाहुः पृथिवीभूतामधिपतिं नागाधिराजो भवान्
अग्न्युच्छिन्न-मृगप्रवृत्तिं भवतो दानं ममाप्यर्षिपु ।
स्त्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा, यूये तवेयं वशा
सर्वं मामनु ते, प्रियाविरहजा त्वं तु व्यथा मानुभू ॥ २५

हृदयहीन एव हरिणोपतिर्बोध्यते नायकेनोपसृत्वाञ्जलिं बद्ध्वा—

अपि दृष्टवानसि मम प्रिया वने
कथयामि ते सदुपलक्षणं क्षणम् ।
पृथुलोचना सहचरो यथैव ते
सुभग तथैव खलु सापि वीक्षते ॥ ३२

कथमनादृत्य मदवचनं कलत्राभिमुखं स्थित ।

विक्रमोर्वशीयस्य पञ्चमेऽङ्के गृध्राक्षेपेण राजकीयो मणिर्ह्रियते—एष
एष खलु मुखकोटिलग्नहेमसूत्रेण मणिना लिखन्निवाकाशं परिभ्रमति ।
स तु गृध्रो विहगतस्फुरो विहगदस्फुरिति च राजाभिहितः । विदूषकस्त
रत्नकुम्भीलक इति सजानीते ।

कविस्तु रमणीयं पक्षिणं प्रेक्षकाणां मानसं प्रतिफलयितुमेव विक्रमो-
र्वशीये कुमारमुखेन श्रावयति—

यः सुतवान् मदङ्गे शिखण्डवण्डयनोपलब्धसुख ।

॥ मे जातवत्प्रापं प्रियं मणिवण्डकं शिखिनम् ॥ ५१३

अपरं च राजा विचरितमृगयूमानि वनान्याथयिष्ये इति प्रति-
जानीते । स प्रसङ्गेऽस्मिन् गन्धद्विपकलमं भुजङ्गनिष्ठं च स्मरति ।

अन्येषु श्रेष्ठाभिनेयकाव्येषु भूयस्तरं पशुपक्षिणा साहस्यं कविभि-
रुन्नेयितम् । तदधोविद्यं विलसति—

कर्णभारे—वज्रमुसकीटः

दूतघटोत्कचे—चारणः १ ३ मजः १ ३०, गजेन्द्रः १ ३३

पञ्चरात्रे—गोहरणकया विलसति द्वितीयेऽङ्के ।

अभिनेत्रे—चालिस्तु शाप्तामूय एव हन्यते । हनुमान् वानरो बहुविधं
पराक्रमते । शुकसारणो वानरोऽदृष्टो । जटामुस्तु गृध्र एव पाद्रीरतः ।

बालचरिते—दानव पशुरूपा विलसन्ति । तत्र कालियनागस्य दमनम् ।

अविभारके—व्याघ्रहृननम्, गज-दमनम् ।

प्रतिमा—मारोचस्य स्वर्णमृगरूपधारणम् ।

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे—कृतको नीलहस्ती प्रयुज्यते । नलगिरेरुपद्रव,
भद्रवत्याः साह्यम्

स्वप्नवासवदत्ते—भ्रमरोत्पातः, विश्रब्धा हरिणाश्चरन्ति, कपिलानि
गोकुलधनानि । ११२ खगा वासोपेता । १०१६ मधुमद कला मधुकटा ।
४१ सारसपक्षि, भुजगश्च । ४२

चारुदत्ते—हस्तिन आक्रमणम्

कुन्दमालायाम्—गृहहरिणो (सीता), हरिणेक्षणा (सीता) ३१४,
कलहृत्सीगीतरम्योपकण्ठा (गोमती) मधुवत-भदवारणी । ४६

मृच्छकटिके—वसन्तसेनाया हस्ती

भक्तविलासे—कपालघोरा श्वानः

रत्नावल्याम्—(१) सारिका (२) वानरश्च

प्रियदर्शिकायाम्—भ्रमरा

नागानन्दे—(१) नाग (सखचूड) तस्य माता च (२) गरुडः

वेणीतहारे—नकुलेनाहिशतकवधः इति स्वप्नकथा । अश्वत्थामा
(गजः) हृत

मालती माघवे—मकरन्दो मदयन्तिका सिंहाद् रक्षति ।

उत्तररामचरिते पशुपक्षिणा रामादिभिः सह सम्बन्धो दमणीयतमो
वर्तते । पञ्चवटीप्रदेशे सीता स्वपालितकरिणो रक्षणार्थं राममाह्वयति ।^१
रामोऽपि तत्र स्वबान्धवा इति मृगान् निभालयति । भवभूति करिकलमक
मानवरूपेण दर्शयति प्रेक्षकान् । यथा—

लीलोत्थातमृणालकाण्डकवल्लच्छेदेषु सम्पादिता

पुष्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूपसक्रान्तयः ।

१ गोदावरीमवतीर्य सम्भावयतु देवा पुत्रक देव इति वासतो राम कथयति ।
३ १४/१५। अत्रियुक्त इदानी दीर्घागुरनया सौम्यदर्शनया भवतु इति
सीता वदन्ति ।

सेकं सीकरिणा करेण विहितः काम विरामे पुन-
यंस्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्र धृतम् ॥३१६

तदनु वासन्ती राम दर्शयति वधूसख शिखण्डिनम्
अनुदिवसमवर्धयत् प्रिया ते
यमचिरनिर्गत मुग्धलोलवर्हम् ।
भणिमुकुट इवोच्छिखरं कदम्बे
नदति स एष वधूसख शिखण्डो ॥३१८

रामः — भ्रमिषु कृतपुटान्त-मण्डलवृत्ति धसु,
प्रचलितचटुलभूताण्डवेमण्डयन्त्या ।
करकिसलयतालेर्मुग्धया नर्त्यमान
सुतमिव मनसा त्वा वत्सलेन स्मरामि ॥३१९

हन्त, तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुब्रूयन्ते ।
कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्ब-
प्रियतमया परिवर्धितोऽयमासीत् ।
स्मरति गिरिमयूर एष देव्या
स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥३२०

वासन्ती — अत्र स्थिता तृणमदाद् वनगोचरेभ्यः
सीता ततो हरिणकेन विमुच्यते स्म ॥३२१

‘त एव जातनिर्विशेषा भृगुपतिणः पादपाशचेति सीतया ते पशु-
पतिर्णो नाटकीयेषु परिगणितः ।

किं न वासन्त्या साधु प्रोक्तम्—

ददतु तरवः पुष्पैर्दध्यं फलैश्च मधुश्च्युतः
स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।
कलमविरल रज्यत्कण्ठा ववणन्तु शकुन्तला
पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं वनमागतः ॥३२४

नायकैः सह तेषां स्वजन-सम्बन्धो रामेणापि परिगृहीतोऽशोविषम् —
करकामलवितीर्णैरम्बुनीवारशर्प-
स्तकशकुनिकुरङ्गान् मँपिली यानपुष्येत् ।
भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि
इव इव हृदयस्य प्रसवोद्भेदयोः ॥३२५

वासन्ती तदेव समर्पयति—

मा हसैः कृतकौतुका चिरमभूद् गोदावरी सैकते ।२ ३७

तत्र कविना दृष्टम्—

नीवारोदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यः प्रसूतप्रिया-

पोतादभ्याघ्निक तपोवनमृग पर्याप्तिमाचामति ।४ १

एतेषु पशुपक्षिषु नायकानां बृहत्तरपरिवार एव शोभत इति परि-
गमति जनकस्य प्रमाणवचनेन—

नूनं त्वया परिभव च वन च धोर

ता च व्यया प्रसवकालकृतामवाप्य ।

क्रव्याद्गणेषु परितः परिवारयत्सु

सत्रस्तया शरणमित्यसकृत् स्मृतोऽहम् ॥४ २

अत्र सिंहादयः सन्ति दीवारिकाः । निसर्गोपासस्वभावा इमे पशु-
पक्षिणः । तेषां साह्य चित्रयन्त सन्दर्भा नाटकेषु कवीनां ता योजना
प्रमाणयन्ति यथाभिनेयाभ्यं नायकादीनामनुयङ्गो विश्वव्यापिमहिम्ना
चराचरमभिप्रेति, अथ च तेषां महानुभावेन लोकान् रञ्जयति । योरपे-
क्षेऽपि पशूनां साह्य नाटक आधुनिकयुगेऽपि सस्पृह वर्ण्यते ।

भरतकोपे हस्तितुरंगादीनां पशुपक्षिणां रङ्गप्रवेशयोग्यता मुख्य-
पात्रोपकारिता च वर्णिते ।

१ वनविशा १९१६ ई० वर्षे Androcles and the lion इत्यभिहितं
नाटक प्रणीतवान्, यत्र सिंहो मानवस्य साह्यं करोति ।

Sobel The Theatre Hand Book P 51

२ भरतकोपे, पृ० ९५१

अङ्के कार्यस्थल्या आयामो वैचित्र्यं च

कस्यचिदङ्कस्य कार्याणि यदि नाम परस्पर दूरस्थेष्वपि प्रदेशे कृतानि सन्ति तर्हि सर्वाणि तानि परस्पर दूरस्यान्यपि स्थानानि रङ्गे दर्शनीयानि भवन्ति । स्वल्पकाल एकाहे वा दूरदूरतर गमन भारतीय-कल्पनाजगति सम्भावितमेव । देवा देवर्षयोऽवतारपुरुषा रावणकुबेरादय विमानाधिकारिणश्चैकाहे त्रिलोकमपि विचरितु समर्था सन्तीति पुराणवादो नाटकादिषु काव्येषु वर्णितः । अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्त इन्द्रलोकाद् मारीचाधम यावद् विमानेनावगाहते । अस्मिन्नन्तराल आकाशगङ्गाप्रदेश ग्रहनक्षत्रलोक परिव्राह्वायुलोकश्च, किंपुद्गपर्वतलोकाश्च सन्ति । तत्र दैर्घ्येण विस्तारेण च महोच्छ्रयोऽपि महिमान् भजते ।

अभिपेक्षनाटके भारतीयसमुद्रतटालङ्का यावत् प्रदेशश्चतुर्थेऽङ्के रङ्गपीठे दर्शितः । बालचरिते मयुरातो गोकुल यावत् प्रदेशः प्रथमाङ्के रङ्गपीठपरिधौ सन्निवेशितः । अन्तरात्रेस्मिन् यमुनानदी तस्या दक्षिण-वामभागयोरेकयोजन यावद् विस्तृता भूमिगृहीता ।

वेणोसहारास्य चतुर्थेऽङ्के समग्र कुरुक्षेत्रमेव रङ्गपीठ वर्तते । इतोऽप्यधिक बालरामायणे दशमेऽङ्के रङ्गपीठ लङ्कातः प्रभृति हिमालयमयोध्या च यावत् सम्पूर्ण भारतमेव सङ्क्षिप्त राजशेखरेण । वस्तुतः एकस्मिन्नेव रङ्गपीठेनेकदृश्यानां कृते बहूना स्थलीनामवस्थितिः कल्पनीया ।

यथा मृच्छकटिकस्य दशमेऽङ्के—

श्मशान-दृश्यं तदनु महाराजप्रासादं दक्षिणेन धूताया अग्निप्रवेश-दृश्यम् । प्रथमतो द्वितीयाभिगमन परिक्रमणमात्रेण सम्भवतीति नाट्य-निर्देशेन स्पष्टमेव—

(इति सर्वे परिक्लामन्ति)

चारुदत्तः । आकर्ण्य सहस्रोपमृत्युः)

कार्यस्थली वैचित्र्यम्

नाटकेषु कार्यस्थल्या महत्त्वं वर्तते । यद्यपि नेत्रशः पात्रमुख उपमा-नादीनि निकटस्थवस्तुभ्यो निदर्शयति । स्थलविशेषस्य वर्णनीयानि वस्तूनि

कविनाटके सन्निवेशयतीति काव्यगौरवदृशा स्थली चयने कवेरवधानं स्पृहणीयम् ।^१

नाटकीयकार्याणि त्वद्धेषु पृथक्-पृथक् गृह्यन्ते । तत्र किमपि कार्यं नायकस्य गमनागमनयोर्दीर्घत्वमपेक्षेत । यथाभिज्ञानशकुन्तलस्य सप्तमेऽङ्के दुष्यन्तो महेन्द्रलोकान् मारीचाश्रमं यावत् उद्गृहीयते । सहस्रक्रोश-पर्यन्ता यात्रा दर्शनवेचित्र्येण सामाजिकाननुरञ्जयत्येव । अथ दीर्घायामो यात्रायाः सर्वशः कार्यस्थली नास्त्येव । अङ्केऽस्मिन् मुख्यं कार्यं शकुन्तलया दुष्यन्तस्य मिलनमेव मारीचाश्रम एव सम्पाद्यते । अत एव कार्यस्थली मारीचाश्रम एव । तथैव भासस्य बालचरितस्य प्रथमाङ्के वसुदेवो मथुरातो गोकुलं यावच्चमुना विगाह्य गच्छति । तत्र गोकुले वटवृक्षस्याधो नन्देन सह कार्यं सम्पादयति । अत्र वटवृक्ष एव प्रधानकार्यशस्य सम्पादन-भूमिः कार्यस्थली वर्तते ।

भरतेन नाट्यशास्त्रे कक्ष्या-विभागप्रकरणे या कार्यस्थली वर्णिता तदनुसारेण त्रैलोक्ये सर्वेषु स्थानेषु दिव्यादिव्यादीनां पात्राणां कार्याणि नाटकेषु दर्शनीयानि सन्ति । यथा—

कक्ष्याविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणि च ।

उद्यानारामसरितस्त्वाश्रमा अटवी तथा ॥

पृथ्वी सागराश्चैव त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

वर्षाणि सप्तद्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा ॥

अलोकश्चैव लोकश्च रसातलमयापि च ।

दैत्यनागालयाश्चैव गृहाणि भवनानि च ॥

यत्र वार्ता प्रवर्तते तत्र कक्ष्या प्रवर्तयेत् ॥ १३४-७

भरतेनोदाहृतानि स्थलानि संस्कृतनाटकेष्वधोविधं दृश्यन्ते—

१. गङ्गायमुता-सगमेऽवस्थिता प्रतिष्ठानपुरी कार्यस्थली विद्यते विक्रमोर्वशीयस्य तृतीयाङ्कस्य । तत्राधोविधश्चलोकं स्थानवत्तेन प्रवर्तते—

न तथा नन्दयति मां सद्यः विरहिता तथा ।

सङ्गमे दृष्टपूर्वेव यमुना गङ्गायां विना ॥ २-१४

मृच्छकटिके ३११/१२ विद्रुपश्चेठयोः सहाये धाटिनास्थली कार्य-मुदनीविता ।

आश्रमपदं वनस्थली वा—स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमाङ्कस्य दृश्यस्थली
आश्रमपदं वनमेवाद्यन्तं वर्तते । वन समागता पद्मावती तत्र छायाणक-
वनस्य दाहं ब्रह्मचारिमुखेन शृणोति । सा तत्रैव वासवदत्ता न्यास-
रूपेण गृह्णाति ।

अविमारकस्य चतुर्थाङ्कस्य कार्यस्थली अरण्यम् । बालचरितस्य प्रथमो-
ऽङ्को वृक्षस्थाघः^१ प्रतिमानाटकस्य चतुर्थोऽङ्कः, पञ्चमः, सप्तमश्चाश्रमभूमिः ।
संवाभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमादारभ्य चतुर्थमङ्कं यावदाश्रमभूमिः
कार्यस्थली विलसति । सप्तमाङ्के भारोवाश्रमं पृष्ठभूमिं प्रस्तौति नायकयोः
पुनर्मिलनस्य । संपाश्रमभूमिस्तररामचरिते, कुन्दमालया च भूमिष्ठ
विलसति ।

प्रमदवनम्—स्वप्नवासवदत्तस्य द्वितीयेऽङ्के कार्यस्थली प्रमदवनं
वर्तते । तत्रैव माघवीलतामण्डपस्य पार्श्वे पद्मावती कन्दुकेन क्रीडति ।
तृतीयेऽङ्केऽपि कार्यस्थली प्रमदवनमेव विद्यते ।^२ तत्र सा प्रियङ्गुशिला-
पट्टकं उपविशति । चतुर्थाङ्कस्य दृश्यस्थली प्रमदवनमेव ।^३

अभिपेक्षस्य द्वितीयाङ्कस्य, पञ्चमाङ्कस्य च कार्यस्थली प्रमदवनमेव ।

समुद्रगूहकम्—स्वप्नवासवदत्तस्य पञ्चमाङ्कस्य दृश्यस्थली समुद्र-
गूहकमस्ति ।

देवालयोऽग्निगूहश्च—प्रतिमानाटकस्य तृतीयोऽङ्कः, प्रतिज्ञायोगन्ध-
रायणस्य तृतीयोऽङ्कश्च देवालय-परितरे प्रवर्तते ।

राजप्रासादः चतुःशालश्च—स्वप्नवासवदत्तस्य षष्ठाङ्कस्य दृश्य-
स्थली राजप्रासाद एव ।^४ अविमारकस्य प्रथमाङ्कस्य कार्यस्थली
चतुःशालम् । तृतीयाङ्कस्य कार्यस्थली राजप्रासादः पञ्चमाङ्कस्य षष्ठा-
ङ्कस्य कार्यस्थली कन्यान्तं पुरप्रासादो राजप्रासादश्च ।

१. म्यशेषपादपस्यापस्तात् ।

२. वासवदत्ता वक्ष्यति—ब्रह्मणास्मि प्रमदवनम् ।

३. वेटी—किं निर्मितं भवतुंदारिका प्रमदवनमागता ।

विदूषकः—प्रचितपतितशत्रुवीरकुसुमविरलवातरमणीय प्रमदवनम् । इत-
स्तावद् भवान् ।

४. राजप्रासादस्य बहवो भागा बभूवुः । तथाहि

(क) उपस्थानम् (ख) चतुःशालम् (ग) कन्यान्तं पुरम् ।

प्रतिमानाटकस्य प्रथमद्वितीय-पञ्चाङ्का अभिषेकस्य तृतीयोऽङ्कः
प्रतिज्ञायोगन्धरायणस्य प्रथमोऽङ्कः, द्वितीयोऽङ्कश्च राजप्रासादेऽनुष्ठिता ।

बालचरितस्य द्वितीयाङ्कः, पञ्चमोऽङ्कः राजप्रासादे प्रवर्तते । अभि-
ज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्को राजप्रासादे न्यस्तः ।

नगरपरिसर — प्रतिमानाटकस्य तृतीयोऽङ्कः, अभिषेकनाटकस्य
प्रथमोऽङ्कश्च नगर-परिसर आविर्भवतः ।

युद्ध-शिविरम्, आग्रहाणम् — अभिषेके चतुर्थोऽङ्कः, प्रतिज्ञायोगन्ध-
रायणस्य प्रायः सर्वेऽङ्का युद्धस्थलीमेवाध्विमुर्वन्ति ।

नगरम् — अभिषेकस्य पञ्चाङ्कस्य ।

पर्वतशिखरम् — बालचरितस्य तृतीयोऽङ्कः पर्वतशिखरे विलसति ।

यमुनाह्रदः — बालचरितस्य चतुर्थोऽङ्को यमुनाह्रदे दृश्यते ।

रङ्ग-विधानम्

नाट्यार्थं भवति रङ्गमण्डपः । रङ्गमण्डपस्य त्रयो भागाः सुनिश्चिता —
नेपथ्यम्, रङ्गपीठम्, सभास्थानं च । रङ्गपीठे पात्राणि नाटय, प्रस्तुवन्ति,
नेपथ्ये तु आत्मानं नाट्यार्थमनुकार्यस्य सज्जा गृह्णन्ति, सभास्थानं सामा-
जिकां ललकुर्वन्ति चेति भागत्रयस्य साधारणतो विधिपद्येऽपयोगः ।

• नेपथ्यम्

रङ्गपीठस्य पश्चाद्भूमिर्नेपथ्यं कुशीलवकुटुम्बस्य गृहम् । ततो द्वारद्वयेन
पात्राणां रङ्गे प्रवेशः स्वकार्यं सम्पाद्य अथवान्यकार्यार्थं च पुनर्नेपथ्ये
निष्क्रमणं क्रमशो भवति । औदीच्या दक्षिणद्वारेण प्रविशन्ति, उत्तरद्वारेण
निष्क्रामन्ति च । दाक्षिणात्यानां च विपरीता प्रवृत्तिरित्यभिनवगुप्तेन
प्रतिपादितम् ।^१

नेपथ्यं न केवलं सज्जाभूमिरेव पात्राणां कृते भवति, प्रत्युत तत्र
रङ्गस्थ-पात्राणां कृतं एतादृशं कार्यं विधीयते यद्रङ्गपीठे दर्शयितुं न
योग्यम्, यस्य वा कर्ता रङ्गं प्रवेष्टुं न योग्यः । तद्यथा वेणीसहारस्य
तृतीयोद्घाटनस्यान्तिमे भागे नेपथ्ये भीमो दुःशासनं हन्ति, तस्योरस्तो रुधिरं च
पिबति । तत्रैव नेपथ्ये प्रवेशानर्हस्य वेवस्य अक्षरीरिणीं वाणीं भवति—

‘महारमन् भारद्वाजसूनो, न खलु सत्यवचनमुल्लंघयितुमर्हसि ।’

वस्तुतो रङ्गपीठाद् बहिर्गतं कुत्रापि यत् किञ्चिन्महत्त्वपूर्णं रङ्गस्थ
पात्राणां कृते साम्प्रतिकं विधीयते, तत्सर्वं ‘नेपथ्ये’ इति कृत्वा पात्राणि
प्रेक्षकाञ्च आह्वयते । तद्यथा अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थोद्घे दुर्वाभा नेपथ्ये
घातं श्रवीति किन्तु रङ्गे स्थितानसूया पुरोऽञ्जलोऽयं तं पश्यति । अतः
एवात्र नेपथ्ये इति रङ्गपीठाद् पृच्छतो नास्त्येव प्रत्युत समक्षं विद्यते ।

वेणीसहारे पञ्चमेऽङ्के रङ्गपीठाद् बहिरेव मृतं कौरवपक्षीयान् मोघान्
सूचयति—

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम्)

‘मो भी० योय्य०, निवेदयन्तु भवन्तः कौरवेष्वराम, इदं महत्त्वदं
प्रवृत्तम्’ इत्यादयः

शून्येनैव रथेन यानि शिविरं शस्यः गुरुञ्चालयन् ॥५॥१०

नेपथ्यस्य कार्यपरिविधिरथाविधं पर्यालोच्य —

नेपथ्यं रङ्गस्थ भाग इव—

(१) अभिज्ञानशाकुन्तले नेपथ्यस्यास्तपस्विनो मृगानुसारिण राजान पश्यन्ति । तत एव राजान वदन्ति—

‘भो भो राजन्, आद्यममृगोऽयं न हन्तव्यः’ इति । मृतो रङ्गपीठादेव तान् पश्यति तेषां वचांसि शृणोति च । स राजानं वदति—आयुष्मन्, अस्य खलु ते बाणपातवर्तिनः कृष्णसारस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः । पश्चात् तपस्विन प्रविशन्ति । पष्ठाङ्कुस्य विष्कम्भके कञ्चुकी नेपथ्येऽवस्थितौ मधुकरिकाया वचनं शृणोति श्रुत्वा च ता तर्जयितु रङ्गं प्रविशति ।

(२) मुद्राराक्षसे प्रथमाङ्कात्पूर्वं नेपथ्ये वर्तमानश्चाणक्यः सूत्रधार-वचनं श्रुत्वा नेपथ्य एव वदति ‘आ, क एष मयि स्थिते चन्द्रमणिर्भावेतु-मिच्छति ।’ तदनन्तर रङ्गं प्रविशति ।

(३) मृच्छनटिकस्य दशमेऽङ्के नेपथ्ये पौरा रङ्गस्थ शर्विलका प्रति-वदन्ति व्यापादमत । किं निमित्तं पातकी जीव्यते । अन्यच्च ते नेपथ्यवर्तिन एव वदन्ति—आर्यं चारुदत्त, मुञ्चमुञ्च । व्यापादयामेतं प्रकारम् ।

(४) ऊहमङ्गे रङ्गस्थपात्र बलदेव नेपथ्यादेव दुर्योधनं सम्बोधयति—प्रसीदतु, प्रसीदतु भगवान् हलायुध । तत्रैव नेपथ्ये वर्तमानं दुर्योधनं बलदेव सम्बोधयति ।

(५) रगस्थपानाणि नेपथ्यपानाणां विषये क्वचिद्भूशमेव सकीतुका नेपथ्यद्वारेणायलोकनमार्गेण जालमार्गेण च नेपथ्यं परिलक्ष्य प्रेक्षकेभ्यः स्थानुभूतिं प्रकटयन्ति । यथा विक्रमोर्वशीयस्य तृतीयाङ्कस्य विष्कम्भके—
कञ्चुकी—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अये इत एव प्रस्थितो देव —

परिजनवनिताकरापितामिं परिवृत एष विभाति दीपिकाभिः ।

गिरिरिव गतिमानपक्षसादादनुतटपुष्पित-कणिकारयष्टिः ॥ ३३
यावदेवमवलोकनमार्गे स्थितः प्रतिपालयामि ।

(६) नेपथ्ये वर्तमाना जना रङ्गस्थपुरेण सम्पर्कं साधयन्तः तं सम्बोधयन्ति । यथा विक्रमोर्वशीयस्य चतुर्थेऽङ्के कञ्चिन्मुनिः नेपथ्ये स्थितो राजानं ब्रवीति । राजापि तस्य वचनं श्रुत्वा तमालोकयति प्रतिवदति तथैवाभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थेऽङ्के नेपथ्ये दुर्वासा ब्रवीति, अनसूया च पुरोऽवलोक्य तं पश्यति ।

१ अत्र नेपथ्यं तु रङ्गपीठस्य दूरस्थप्रदेश एव, न तु पात्राणां सञ्चास्थानम् ।

मालतीमाधवे पुनः

कलहसं — (उपसृत्य) नाय दिष्ट्या वर्धते । प्रवृत्ता खल्वितोभुस मालती ।

माधव — अपि सत्यम् ।

मकरन्दः — किमश्रद्धायां पृच्छसि । ॥ केवलं प्रवृत्ता, प्रत्यासन्ना च वर्धते । तथाहि—

अस्माकमेवमेष एव मरुद्विकीर्ण-
जीमूतजालरसितानुकृतिर्निनाद ।
गम्भीरमङ्गलमृदगसहस्रजन्मा
सन्त्रान्तरश्रवणशक्तिमपाकरोति ॥६४

तदेहि जालमार्गेण पश्यामः ।

अयं जालमार्गः प्रवेशद्वारतो वामभाग आसीत् ।

(७) श्रोतारो वक्तारश्च सर्वेऽद्भ्यः एव कार्यार्थं महत्त्वपूर्णं किञ्चिद्-
दन्ति । यथा वैनीसहारे पञ्चमेऽङ्के—

(नेपथ्यं कलकलं कृत्वा)

भो भोः कौरवबलप्रधानयोध्याः, अलमस्मानवलोक्य भयावितो-
गन्तुम् । कथयन्तु भवन्तः कस्मिन्नुद्देशे सुयोधनस्तिष्ठतीति । पश्चाद्
वक्तारी भीमाजुनो रगं प्रविशतः । पठेऽङ्के राक्षसो स्ववत्सल्यस्यार्थं
नेपथ्यं उक्तवा शेषं रङ्गं प्रविश्य मुष्मिष्ठिरं श्रावयति ।

नेपथ्ये प्रतिहारभूमि

प्रतिहारी दीवारिकश्च प्रतिहारभूमौ तिष्ठतः । इयं प्रतिहारभूमिर्नेपथ्ये
प्रकल्पिता । तत्र स्थितो दीवारिकः (प्रविश्य) जयतु भर्ता (दुष्यन्तः) ।
'एतौ द्वौ शत्रियकुमारौ प्रतिहारभूमिमुपस्थितौ' इति वदति । ॥ निष्क्रम्य
ताभ्यां सह प्रविशति ।

नेपथ्यं त्वपरं रङ्गपीठमिवाभाति । तत्तु पात्राणां कार्यस्थली इवापि
प्रयुज्यते । तत्र कृतानि कार्याणि न दृश्यन्ते प्रेक्षके, किन्तु बहुधा सूच्यन्ते
रङ्गस्थपात्रैः नेपथ्यगतैर्जनैश्च । नेपथ्यस्य कार्यस्थली रङ्गपीठे दक्षिणेभ्य
स्थानेभ्यो बहिरेव समीपस्थं दूरस्थं च कल्प्यते । तस्यां यदावश्यकं दूर-
दूराणि स्थानान्यपि समायान्ति । यत्किञ्चिदावाशेऽपि भाषमाणं क्रिय-
माणं कल्प्यते, तदपि प्रायसो नेपथ्ये घटितमेव प्रदर्श्यते कविभिः ।

नेपथ्यस्य रङ्गपीठवदुपयोगाच्चेपथ्यं तु रङ्गपीठस्य पर्याय इति सम्मतम् ।^१ रङ्गप्रवेशात् प्रागेवापवा रङ्गमप्रविश्यापि पात्राणि यदभिनयन्ति तद् वाचिकमपि भूयिष्ठं विलसति नाट्यार्थे ।

नेपथ्यस्याभिप्रायद्वयम्

‘नेपथ्ये’ इति पदस्य विशिष्टं सामान्यश्च द्विविधोऽभिप्रायोऽवधारणीयः । विशिष्टार्थेन नेपथ्यं तु केवलं रङ्गमण्डपस्य पश्चिमतमो भागो रङ्गशीर्षस्य पृष्ठतो भवति, यत्र पात्राणि रङ्गपीठप्रवेशात् पूर्वं वर्तन्ते । विशुद्धाभिप्रायेण नेपथ्यतः पात्राण्येव वदन्ति ।

नेपथ्यं रङ्गाद्भूततरम्

सामान्याभिप्रायेण नेपथ्यं तु रङ्गमण्डपोद् बहिरपि स्थानं यथावश्यकं द्योतयति । अस्मिन् प्रसङ्गे ‘आकाशे’ इति पदस्यापि अभिप्रायो विचारणीयः । नाटकेषु बहुषु स्थलेषु नेपथ्याद् भिन्नार्थे ‘आकाशे’ इति पदं व्यवहृतम् । यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्के हसपदिका ‘आकाशे’ गायति ।^२

‘अभिनवमधुलोलुपो भवान्’ इत्यादि ५.१ ।

राजशेखरेण बालरामायणे नेपथ्ये आकाशे च पदे परस्परं भिन्नार्थकं इति अद्योविघ्ननाट्यनिर्देशेन स्पष्टयति—

‘नेपथ्ये मङ्गलध्वनिर्नान्दीवाद्य आकाशे ।’^३

नेदमन्तरं बहुभिः कविभिर्गृहीतम् । ते तु नभसि प्रोक्तानि वधास्यपि ‘नेपथ्ये’ इत्यवधारयन्ति । यथा—

नामानन्दे नभस्तः पुष्पवृष्टिर्भवति दुन्दुभयश्च ध्वनन्ति । तत्तु नेपथ्ये पुष्पाणि पतन्ति’ इति नाट्यनिर्देशेन दक्षितम् । इदं तु सर्वथा अशुद्धमेव ।

१. नेपथ्यं तु रङ्गभूमिर्बिम्बि मेदिनी । नेपथ्यं रङ्गभूमौ, क्षेत्रभेदे इति हैमः । नेपथ्यं रङ्गभूमौ स्वार्थेपथ्यं तु प्रसाधने इति विश्वः । नेपथ्यं तु नाट्यप्रयोगः इति भास्तिवाग्निमित्रे २.१०/११ ।

२. आकाशे नेपथ्याद् भिन्नार्थे ऽधोलिखितेषु प्रकरणेषु वर्तते—

(क) अभिज्ञानशाकुन्तले ५.११ शनोवस्तुपोवसदेवमासिराकाशे पश्यते ।

(ख) महाभारतपरिते ७.१५ शनोवोऽशरीरिणी मिरा नाट्यनिर्देशानुसारेण

‘आकाशे’ पठ्यते ।

३. बालरामायणे १०.१०२/१०३ ।

यतो हि नाम तत्र गरुडो रङ्गे स्थितः (ऊर्ध्वं दृष्टाकण्यं च । अये पुष्पवृष्टि-
दुन्दुभिध्वनिश्च । सविस्मयम्) अये—

आमोदानन्दितालनिपतति किमिय पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ।

स्वर्गे किं वैद्य चक्र मुखरयति दिशा दुन्दुमीना निनादः ॥४२८

यत् स्वर्गे भवति तदपि 'नेपथ्ये' दर्शितं नाट्यनिर्देशेन । वस्तुतोऽत्र
'आकाशे' किं न लिखितमिति प्रश्नोऽभ्युपगम्य ।

यवनो, जवनो, यवनिका, जवनिका, तिरस्करिणी

नाट्यशास्त्रे भरतो यवनिकाया उपयोग निर्दिशति.

एतानि तु वहिर्गीतान्यन्तर्यवनिकागतैः ।

प्रयोक्तृभिः प्रयोज्यानि तन्त्रोभाण्डकृतानि च ॥ ५११

तत्र सर्वेस्तु कुतपैः सयुक्तानीह कारयेत् ।

विषय वे यवनिका नृत्तपाठ्यकृतानि तु ॥ ५१२

अन्यत्र

प्रतिसीरा जवनिका स्यात् तिरस्करिणी च सा । अमरकोपे

अन्तःपटः पटो चित्रा काण्डपटः । शब्दरत्नावली

पटो जवनिका स्मृता । नाटकलक्षणरत्नकोषे २६२

अन्तर्यवनिकामाहुर्नेपथ्यस्यानवतिनीम् ॥ नाटकलक्षणरत्नकोषे २६४

शुशीलवकुटुम्बस्य गृह नेपथ्यमुच्यते ।

नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिं प्रसाधनम् । इत्यमरः ।^१

प्रतिसीरा जवनिका स्यात् तिरस्करिणी च सा ।

अन्तःपटः पटो चित्रा काण्डपटः । इति अमरकोप

इति शब्दरत्नावली

नेपथ्यं रङ्गपीठयोर्मध्ये तत्रासीदेका तिरस्करिणी ।^२ तामग्रिहस्य

कालिदासेन प्रथितम्—राजा—(जनान्तिकम्) वयस्य ।

१ एतादृशी अशुद्धिर्बोधिहरेश्च ६४१/४२ स्थले नेपथ्ये इति नाट्यनिर्देशे
वर्तते । इयमुक्तिः ६४२ मुद्रिष्ठिरानुसारेण नभस्तत्तत्चारिण्या सिद्धजनेन
कृता । सिद्धो नभसि यतते । अथ तेषां नेपथ्येऽवस्थानं सम्भवति ।

२ अमिजानशाकुन्तलस्य टीकायामपेक्षितनिर्णयम् । पृ० ॥

३. इयं तिरस्करिणी बहुभिरधोविन्मिश्रिता, परस्परं स्पर्शकृद्भिः पटैः पटोभि-
रपटोभिर्वा निर्मिता ।

नेपथ्यपरिगतायाश्चक्षुर्दर्शनसमुत्सुक तस्या ।

संहर्तुमघोरतया व्यवसितमिव मे तिरस्करिणीम् ॥

आर्षासप्तशत्या च

जवनीविनिर्णमादनु नटीव दयिता मनोहरति^१ ।

भागवते च

माया यवनिकाच्छन्नमशाघोक्षन्नमव्ययम् ।

न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा ॥ १८.१९

तिरस्करिणी दृश्यरूपकेऽधोविद्युत्तिल्लिखिता—

अन्तर्जवनिकासस्येश्वरालिकार्यस्य सूचना^२ ॥ १९१

रङ्गपीठे यथावस्थ बहवो जवनिका प्रयुज्यन्ते । तासु द्वे अन्तर्जवनिका रङ्गपीठ नेपथ्ययोर्मध्ये पुरोजवनिका च समास्यान-रङ्गपीठयोर्मध्ये भवत^३ तिरोधानं करोतीति तिरस्करिणी ।^४ तस्या अपरमारे स्थितानि पात्राणि प्रेक्षकैर्न दृश्यन्ते ।

जवनिका तु शरीरस्य गोपनाय महावस्त्रमपि भवति । यथा स्वप्न-यासवदत्ते—

राजा—भवतु मय्यामस्तावद् रूपसादृश्यम् ।

सक्षिप्यता जवनिका । ६ १६/१७

मुद्राराक्षसेऽपि—

ततः प्रविशति जवनिकावृत-शरीरो मुखमात्रदृश्यश्चाणव्यः । 'जवनि-कामपनीयोपसृत्य च । ७ ५/६, ७ ८/९

जवनिका तिरस्करिणी वा कश्चिद् द्वारपिधानार्थं भवति, अन्यत्र च कस्यचिदन्तरालस्य पिघायको भवति ।^५ पानस्य पिघायक तु भवत्येष ।

१ अत्र जवनी तु जवनिकासि कृतं गृहम्—नेपथ्यगृहमेव । नेपथ्यं स्वाराज-वनिकेत्यादि ।

२ अत्र 'अन्तर्जवनिका' इति नेपथ्यगृहम् जवनिकया कृतम् ।

३ कुमारसम्भवे—

यत्राशुवातेपविलम्बितानां महच्छया विष्णुहयाङ्गनानाम् ।

शरीरं द्वारविजम्बिविम्बा तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १.१४

मविभारके नीलाश्वुदो भगणयवनिकेति उच्यते । २.६

४ अङ्गान्ते 'मवतिरुया तिरोधानरूपं निष्कर्मणं दर्शनोपमिति' ना. भा १८ २३ अचिद्वत् भवतीति ।

रङ्गरीठम्

प्रायशः नेपथ्याद्यन्ता रङ्गरीठं प्रविशन्ति ।^१ रङ्गरीठे वस्तुतो नाट्य-
प्रवर्तते । रङ्गरीठस्य प्रायः पर्याय एव रङ्गः प्रयुज्यते । यथा

प्रयुज्य रङ्गान्निष्क्रामेत् सूत्रधारः सहानुगः । ना शा. ५१६१

प्रविश्य रङ्गं तैरेव सूत्रधारस्पदं वैजेत् । ना शा. ५१६३

रङ्गं तु ये प्रविष्टाः सर्वेया भवति पत्र निष्क्रामः ॥” १८ २३

रङ्गस्य द्वौ भागौ स्तः—रङ्गरीठं, रङ्गशीर्षश्च । तत्र रङ्गरीठं
पूर्वभागं रङ्गशीर्षं च पश्चादभागः । उभयोर्मिश्रितयोरपि सप्ता रङ्गरीठमेव ।
रङ्गरीषं तु पुरुषस्य शीर्षमियोपरिभागः, शिरस्स्थानीयः । नेपथ्यादङ्ग-
प्रविष्टानि पात्राणि यावत्कालं कार्यव्यापृतानि भवन्ति तावत्कालं रङ्गरीठ-
भागे वर्तन्ते, पश्चात् यावन्मात्रं कार्यहीनास्ते भवन्ति तावन्मात्रं पश्चाद्
गत्वा रङ्गशीर्षे तिष्ठन्ति गमनागमने पात्राणां ततः कार्यवशात् प्रवर्तते ।

रङ्गरीठे पूर्वप्रविष्टानि पात्राणि

प्रायशो नाट्यनिर्देशेन नेपथ्याद् नटो रङ्गं प्रविशति, किन्तु नाट्य-
निर्देशं विमोक्ष्य पूर्वत एव प्रविष्टानि पात्राणि रङ्गे जवनिकायां प्रावृत्ता
भवन्ति । जवनिकायां अपसारणेन तानि पात्राणि प्रेक्षकाणां दृष्टिगोच-
राणि भवन्ति ।^२ यथा मृच्छकटिके पृष्ठाच्छे—

ततः प्रविशति चेटो

चेटो—कथमद्याप्यार्या न विबुध्यते । भवतु, प्रविश्य प्रतिबोध-
यिष्यामि । (इति नाट्येन परिक्रामति)

१. नेपथ्यगृहकं चैव ततः कार्यं प्रयत्नतः ।

टार चैव भवेत्तत्र रङ्गरीठप्रवेशनम् ॥ ना० शा० २६९

रङ्गस्तु प्रेक्षकाणां इत्येवं प्रयुज्यते । यथा

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रस्तावनायाम्—

आलिखित इव सर्वतो रङ्गः ॥ अयं प्रयोगो लाक्षणिकः । नाट्यशास्त्रेऽपि

प्रसाद्य रङ्गं विधिवत् कथं नमि च कीर्तयेत् ॥ ५.१६५

नाट्यशास्त्रपरिचये—

रङ्गस्तु गृह-संस्थानं गोष्ठो परिवदुष्यते ।

सामाजिका पारिवर्ता सम्प्रायः प्रेक्षका मताः ॥ २६२

२. इत्यजवनिकां दक्षिणोत्तरदिशो, प्रसृतां सदैव रङ्गरीठं पूर्णतो नावृणोति,
केवलं दृष्टमानमावृणोति इत्यर्थः ।

(ततः प्रविशत्याच्छादितशरीरा प्रसुप्ता वसन्तसेना)

चेष्टो—(निरुप्य) उत्तिष्ठतूत्तिष्ठत्वार्था । प्रभातं सवृतम् ।

मथा वा मुद्राराक्षसे चतुर्धाङ्गे—

(ततः प्रविशति पुरुषः)

पुरुष —आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

योजनशतं समधिकं को नाभः गतागतमिह करोति ।

अस्यानगमनगुर्वी प्रमोराज्ञा यदि न भवति ॥ ४.१

यावदमात्यराक्षसस्येतद्गोहं गच्छामि । कोऽत्र दौवारिकाणाम् ।
निवेदय भर्त्रेऽमात्यराक्षसाय—एष करमकस्त्वरयन् पाटलिपुत्रादागत इति ।

(प्रविश्य)

दौवारिक —भद्रं भा उच्चैर्मन्त्रयस्व । एषोऽमात्यः कार्यक्षिप्ता-
जनितेन जागरेण समुत्पन्नशीर्षवेदनोऽद्यापि शयनं न मुञ्चति । तस्मात्
तिष्ठ मुहूर्तकम् । लब्धावसरस्तवागमनं निवेदयामि ।

करमकः —भद्रमुखं तथा वृष्ट ।

(ततः प्रविशति शयनगृहगत आसनस्थ शकटदासेन सह सचिन्तो
राक्षसः)

अस्मिन् कथालो राक्षसः पूर्वत एव रङ्गपीठे वर्तते । न स नेपथ्यद्वारेण-
रङ्गं प्रविशति ।

पञ्चमाङ्गे पुनरीदृशी स्थितिर्वर्तते । अत्र मलयकेतुसिद्धार्थकादियु-
निष्क्रान्तेषु नाट्यनिर्देशो वर्तते—

(ततः प्रविशत्यासनस्थ स्वभवनगत पुरुषेण सह सचिन्तो राक्षसः)

यवनिकापसारणेन प्रवेशः

अस्मिन् प्रकरणे यवनिकापसारणेनैव राक्षसः प्रत्यक्षोक्त प्रक्षकाणाम् ।
न स नेपथ्यद्वारेण प्रविशति । राक्षसाधिष्ठितोज्यम्परी भागो रङ्ग-
पीठस्थः । प्रथमभागे तु भागुरायण-सिद्धार्थक-मलयकेत्यादीनां वार्ता
भवति ।

नागानन्दे नायकविद्युकी रङ्गे वर्तते । तदनन्तरम्—

‘ततः प्रविशति भूमानुपविष्टा वीणा वादयन्ती मलयवती चेष्टी च ।’

अनं नायिकायां दर्शनं प्रेक्षकाणां कृते यवनिकापसारणेन भवेत् ।
सा यवनिका रङ्गपीठस्थोत्तरार्धभागे प्रसारिता भवतीति निश्चयः प्रकम् ।

मालावकाग्निमित्रस्य चतुर्थाष्टौऽपि राजा, विदूषक प्रतीहारी च रङ्गे सलपन्ति । तदनु ततः प्रविशति शयनस्था देवी, परिभ्राजिका विभवतश्च परिवारः ।

'शयनस्था देवी प्रविशतीति पृथगेव भागो निर्दिष्टो द्वितीया यवनिका विना न सम्भवेत् । अत्र यवनिका तु यवनिकया कृतं गृहमिव भवति । यथावश्यकं नेपथ्ये यवनिकया गृहाणि कृतानि ।

मृच्छकटिकस्य दशमेऽङ्के चाण्डाली चारुदत्तश्च रङ्गपीठे चिरभ्रमन्ति । पश्चात्

'ततः प्रविशति प्रासादस्यो बद्धः स्थावरकः' इति नाट्यनिर्देशः । बद्धः स्थावरको द्वितीयजवनिकापसारणेनैव प्रकल्प्यते । सेयं जवनिका-र्धजवनिकेति प्रतिभाति ।

निष्क्रमणम् प्रवेशश्च

रङ्गपीठात् पात्राणि निष्क्रामन्ते । अङ्कस्यान्ते सर्वाणि पात्राणि तिरस्करिणी प्रसारेण तिरोहिता भवन्तीति तेषां निष्क्रमणम् । अङ्कमध्ये पात्राणि नेपथ्यद्वारेण निरुध्य नेपथ्यं गच्छतीति साधारणतो दृश्यते किन्तु नैवारणेषु निष्क्रम्य पात्राणि रङ्गस्यापरभागमेव गच्छन्ति । यद्यपि मृच्छकटिके शकारग्रहान्मुक्तो भिक्षुः —

'तथा पुरवा निष्क्रान्तः'

इत्यनेन रङ्गपीठं न परित्यजत्यपितु तस्यापरिमितं भागेऽवस्थिता पुष्करिणी गच्छति अदृष्टो भवति च वस्त्रप्रक्षालनाय । वस्त्राणि प्रक्षाल्याङ्कस्यान्तिमे भागे स पुनरपि 'अपटीक्षेपेण प्रविश्य' सम्प्राप्ता समक्षं याति । अत्र प्रवेशस्तु रङ्गपीठस्यैकभागादन्यभागं प्रति गमनमेव । इयं पटी तु पूर्वपश्चिदिसयो निविष्टा ।

रङ्गस्य विविधभागमा यथावश्यकं पटी-प्रावरणेन परस्परं तिरोहिताः सन्ति । तत्र पटीक्षेपेणैकस्माद् भागादन्यं भागं प्रविशन्ति पात्राणि यवयित् ।

पात्र प्रवेशः

रङ्गे पात्रप्रवेशस्त्रिविधो भवति ।

(१) पूर्वत एव रङ्गे वर्तमानानि पात्राणि मुसजवनिकापनयनेन सम्प्राप्ता समक्षं भवन्ति । यथाभिज्ञानशाकुन्तले चतुर्थाष्टक्यादौ

१ इयं मुखप्रतिष्ठा पुरोवर्तिना वा रङ्गस्य पूर्वदिशि स्वीकार्यते स्थापिता वर्तते ।

ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारासनस्था शकुन्तला ।

(२) नेपथ्याद्भङ्गद्वारेण प्रविशति पानम् । इयं तु साधारणरीति-
प्रायो दृश्यते एव

(३) प्रविश्येति अपटीक्षेपेण पात्रं प्रविशति रङ्गं त्वरावशात् ।^१
नेपथ्यद्वारं यावद् गन्तुं कालाभावात् । इयमपटी तु नेपथ्यरङ्गयोर्मध्ये
ज्वनिकापटा । यथा विक्रमोर्वशीये प्रथमाङ्के पटीक्षेपेण राजा सूतश्च
प्रविशतः ।

(४) आकाशयानेन योगवलेन वा पात्राणि साक्षाद् रङ्गं आपतन्ति ।
यथा विक्रमोर्वशीये चतुर्थोद्गम्य मध्ये—

ततः प्रविशत्याकाशयानेनोर्वशीं चित्रलेखा च । अभिज्ञानस्य पद्माङ्के
सानुमतौ आकाशयानेन प्रविशति ।

यथा नाविमारकस्य चतुर्थेऽङ्के विद्याधरः स्वप्रियया सहायाति,
उत्थितः पुनर्गंगानाणं वमवगाढः ।

कालिदासेन विक्रमोर्वशीये पञ्चमाङ्कस्यान्तिमे भागे नारदस्याकाशा-
देवतरणं वर्णितम् । तद्यथा—

(सर्वे दृष्टिविधात रूपयन्ति)

राजा — (आकाशमवलोक्य) किं नु क्षणं निरप्रे विद्युत्सम्पातः ।

उर्वशी — (विलोक्य) अहो भगवान् नारदः ।

राजा — (निपुणमवलोक्य) अये भगवान् नारदः ।

य एष—

गौरोचनानिकयपिङ्गजटाकलापः

सलक्ष्यते शशिकलामलनीतसूत्रः ।

मुक्तागुणातिशयसम्भृतमण्डनयू-

हैमप्ररोह इव जङ्गमकल्पवृक्षः ॥५१६

(ततः प्रविशति नारदः । सर्वे उत्तिष्ठन्ति)

अत्र नारदस्याकाशादेवावतरणं निश्चप्रचम् । अन्याभिस्तराभी
सह रम्भापि आकाशादेवावतरतीति नारदवचनेन ज्ञायते पञ्चमेऽङ्के—

नारदः — (आकाशमवलोक्य) रम्भे, उपनीयतां स्वयं महेन्द्रेण
संभृतः कुमारस्यायुषो यौवराज्याभिषेकः ।

(प्रविष्टा यथोक्तहस्ता अप्सरसः)^२

१ यत्र पटीक्षेपेण पात्रप्रवेसस्तत्र प्रविश्येति प्रयुज्यते । जगदरी धं नीसहार-
स्य १ ५/६ अपिश्य हीना ।

२ विक्रमोर्वशीयम् ५.००/२१

सभास्थान-रङ्गपीठयोर्मध्ये मुख-जवनिका भवति, यस्या अपसारणेना-
ङ्कादौ पात्राणि रङ्गपीठे दृश्यन्ते । अङ्कादौ साधारणतो रङ्गे वत्तमान-
पात्राणां प्रकटनमेव तत् प्रविशत्यादिनोच्यते । यदि नाम सूत्रधारस्य पात्र-
प्रवेशात्मकेनामुखेन प्रथमाङ्क प्रारभ्यते तर्हि सूत्रधारस्य निष्क्रमणानन्तर
नेपथ्यद्वारेण पानं प्रविशति । अन्यथा जवनिकास्तरेणेनानुस्रान्तो दृश्यो-
भवति । तदनन्तर जवनिकापसारणेन पात्रोपस्थितिं दर्शयित्वा
प्रथमाङ्कारम्भो विधीयते । मुद्राराक्षस आमुखान्तं जवनिकास्तरणं न
क्रियते । तत्र यावत् सूत्रधारो रङ्गे वर्तते तावदेव नेपथ्ये चाणमयः —
आः क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छतीति वदन् नेपथ्य-
द्वारेण रङ्गे प्रविष्ट इव वर्तते ।

यत्र यत्र नेपथ्यद्वारेण पानं नागच्छति तत्र तत्र रङ्गे तस्यापस्थितिं
जवनिकापसारणेन सम्भवति, यद्यपि तथापि पात्रं प्रविशतीति
निर्दिश्यते । तत्र पात्रं प्रविशतोत्यस्याभिप्रायो वर्तते जवनिकापसारणेन
पात्रं दृश्यते ।

नेपथ्यात् पात्राणां प्रवेशोऽङ्कस्यादौ मध्ये च भवति । पात्राणि
एकैकशो रङ्गं प्रविशन्ति, बहुसंख्यकानि वा सहायान्ति रङ्गम् । नायको
राजा सपरिवारो सपरिजनो वा तत्र प्रविशति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य
द्वितीयाङ्कस्यादौ—तत् प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा ।

इति नाट्यनिर्देशः । तत्र परिवारेऽस्मिन् बाणासनहस्ता यवन्य
भासप्रति विद्रुपकस्याघोवचनेन प्रतीयते—एष बाणासनहस्ताभिर्भवनी
भिर्बनपुष्पमालाधारिणीभिः परिवृत इत एवागच्छति प्रियवयस्य ।
राजसेविका, परिवारिण्यस्तु प्रायशो नाटकेषु दृश्यन्ते । विद्रुपकोऽपि
परिजन एवेति निर्गदितम्, किन्तु तस्य रङ्गप्रवेशः प्रायः पृथगेव
निर्दिश्यते । तथैव कञ्चुकी परिजनोऽपि पृष्टं निर्दिश्यते । बहुसंख्यका
सहैव रङ्गं प्रविशन्ति । अभिज्ञानशाकुन्तले द्वितीयेऽङ्के नाट्यनिर्देशा
वर्तते—तत् प्रविशत्यान्मना तृतीयो वेपानस । तत्र पुन्यत्रयं सहैव
प्रविशति ।

नेपथ्याद् रङ्गं प्रविशत् साधारणपात्रं प्रायशः स्वपरिजनं निवर्तयन्
विमहम्, किं प्रयोजनमस्मिन्विदुष्यामनमस्मि, नायकादीनां वार्त्ताणि पूर्वमेव
ममानुष्ठितानि नायकादीनां का म्यनिर्वर्तत इत्यादीनि पात्रमपृष्टमपि

ऋतेऽपरेण सह सवादद्वारेण प्रकाशयति वा । एतत् सर्वं क्वचित् सूचनामान प्रवेशक एवेति न केवलमङ्कस्यादावपितु मध्येऽपि पात्राणां प्रवेशकाले दृश्यते ।^१

प्रधानपात्र तु प्रवेशकाले क्वचिदपरेण सह सवादद्वारेणान्यशैकोक्तधा स्वीया मनोदशा, कृतानि कार्याणि, भाविकार्याणि, योजनाश्च प्रकाशयति ।^२ तत् तु प्रायशोऽङ्कादौ रङ्गं प्रविशति अथवा पूर्वत एवाङ्कारम्भाद् रङ्गे विराजते । यथा—मुद्राराक्षसस्य पञ्चमाङ्कस्य मध्यभागे दशमश्लोकात्पूर्वम्—

‘ततः प्रविशति आसनस्य स्वभवनगत’ पुरुषेण सह सचिन्तो राक्षस ।

अत्र राक्षसस्य स्थितिस्तिरस्करिण्या अपसारणेनावलोकनीया । अयमपरो भागो रङ्गपीठस्यास्ति अभ्यन्तरकक्ष्याया उत्तरस्या दिशि । अस्मिन् प्रकरणे प्रवेशकान्तरमङ्कारम्भे भागुरायणः पुरुषेणानुगम्यमानो रङ्गपीठं प्रविशति । तत्रास्थानमण्डपे न्यस्त आसने भागुरायण उपविशति । आस्थानमण्डपस्तु रङ्गपीठस्याभ्यन्तरकक्ष्यायामासीत्, तत्र स मुद्रार्थिनो मिलति । अत्रैव स मलयकेतु मिलति ।

मलयकेतुः—(उपसृत्य) भागुरायण प्रति—

श्रुत सखे ध्वनिविदारण वक्त्रा
सुहृन्मुखाद्रिपुमघिकृत्य भाषितम् ।
पितुर्वधव्यसनमिदं हि येन मे
जिरादपि द्विगुणमिवाद्य वर्धते ।

अत एव मलयकेतुर्मध्यमकक्ष्यातोऽभ्यन्तरकक्ष्यामुपसर्पति । तत्रैव सिद्धार्थक आनीयते ।^३

अतः परं पूर्वोक्तो नाट्यनिर्देशो वर्तते—

ततः प्रविशति आसनस्थो राक्षस इत्यादि । अस्मात् स्थानात् स प्रतिहार्या मलयकेतुसमीपं नीयते—

‘उपसर्पत्वेनममात्य’ इति वचनेन ।

१ अस्मिन् ग्रन्थे ९३-९५ पृष्ठेपूदाहरणानि वृत्तं ।

२ मुद्राराक्षसे प्रथमाङ्करादां चाणक्यस्येदृशो वार्ता सुप्रसिद्धा ।

३ ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमान समय, सिद्धार्थक । १५ ८/९

प्रकरणेऽस्मिन् स्वभवनगतो राक्षस आसीत् । तस्य भवनादिक
तिरस्करिण्या प्रेक्षकाणामदृश्य वर्तते ।

रङ्गान्तराले तिरस्करिणो

महत्त्वपूर्णं तिरस्करिणी श्यावश्याक रङ्गस्याभ्यन्तरकक्ष्यात उत्त-
रस्या वर्तते तथा च प्रेक्षकाणां पूर्वतो वर्तमाना जनास्तिरस्क्रियन्ते ।
अस्या उत्तरदक्षिणदिशो प्रसारश्चतुर्थकक्ष्या यावदभवत् ।

मुदाराक्षसस्य तृतीयेऽङ्के पुन सुगङ्गाप्रासादोऽभ्यन्तरकक्ष्याया वर्तते,
यत्र चन्द्रगुप्त प्रतीहार्या प्रवेशानन्तर नीयते सिंहासनमधितिष्ठति च ।
एतदनन्तर नाट्यनिर्देशो वर्तते—

ततः प्रविशति आसनस्य स्वभवनगत कोपानुविद्धा चिन्ता नाट्य-
भ्राणवय ।^१

प्रकरणेऽस्मिन् चाणक्यस्य भवनस्यावस्थितिरभ्यन्तरकक्ष्याया उत्तर-
स्या दिशि कल्पनीया । तिरस्करिण्या सा प्रेक्षकैरदृश्या वर्तते । तिरस्क-
रिण्या अपसारणेन चाणक्य प्रेक्षकाणां दृष्टो भवति नाट्यनिर्देशानुसारेण ।

पृथगेव रङ्गपीठभाग

पूर्वोक्तोऽयं रङ्गपीठभागस्तिरस्करिण्या पृथक्कृत एकोक्ति (Solo
play)—प्रयोगाय तथैव भवति मया बाह्यकक्ष्या (नेपथ्य-प्रवेशद्वार-
समीपस्था) वर्तते । मुदाराक्षसे तृतीयेऽङ्के तत्र चाणक्यस्यैकोक्तिर्विद्यते—

चाणक्य —कथं स्पष्टं मया सह दुरात्मा राक्षस ।

कृतागा. कीटित्यो भुजग इव निर्याय नगराद्
मया नन्दान् हत्वा नृपतिमकरोन्मौर्यवृषलम् ।
तथाहं भौर्मन्दो धियमपहरामिति कृतधी
प्रकर्षं मदुद्धरतिशयितुमेव व्यवसित् ॥ ३११

इत्यारभ्य

भेत्स्यामि स्वमतेन भेदबुधैर्ह्येष प्रनीयं द्वियं ॥३१३

तिरस्करिण्या पृथक्कृतं भागं पात्राणि तथैव प्रविशन्ति, यथा नेपथ्यार्
रङ्गं प्रविशन्ति । तद्यथा—

(प्रविश्य)^१

कञ्चुकी—कष्ट खलु सेवा—

भेतव्य नृपतेस्ततः सचिवतो राज्ञस्ततो वल्लभाद्
अन्येभ्यश्च वसन्ति येऽयं भवने लब्धप्रसादा विटा ।
देव्यादुःखदशनापलपनैः पिण्डार्थमायस्यतः
सेवा लाघवकारिणी कृतघ्निय स्थाने श्ववृत्तिं विदुः ॥३१४

इत्यारभ्य

(विलोक्य सभयम्) अये तद्वयमार्थचाणक्यस्मिच्छति ।

यो मन्दमौर्यनृपयो परिभूय लोक
अस्तोदयो प्रतिदिशन्नविभिन्नकालम् ।
पर्यायपातितहिमोष्णमसर्वंगामि
घाम्नातिशाययति घाम सहस्रघाम्ना ॥३१७

इति यावत् ।

वस्तुतो विष्कम्भकोऽयमङ्गान्तराले वर्तते ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के दुष्यन्तस्य मृगया प्रथमकक्ष्याया
भवति । तदनु स मध्यकक्ष्यात आश्रमपदं प्रविशति । अग्रे तिरस्करिण्या-
पावृतं शकुन्तलाधिष्ठित आश्रमोऽस्ति । तत्र प्रविश्य निमित्तं सूचयन्
(दुष्यन्तः)

इत्यनेन या तिरस्करिणी निर्दिष्टा तस्या प्रवेश द्वारमेकमस्ति ।^२

तदनन्तर—

ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ।

अत्र तु प्रवेशस्तिरस्करिण्या अपनयनेन क्रियते । सा तु नेपथ्याद्
प्रविशति, अपि तु पूर्वत एवाभ्यन्तरभागे वर्तते । आद्यावयमभ्यन्तरभाग-
स्तिरस्करिण्या अदृश्यः, पश्चादनावृतः प्रेक्षकैर्दृश्यो भवति । तत्र नासीत्
पूर्वपश्चिमयोस्तिरस्करिणी यतो हि नाम छायामाश्रित्य दूरत एव दुष्य-
न्तस्तां पश्यति ।

१ ■ चन्द्रगुप्तमवनाच्चाणक्यमवनं प्रविशति । चन्द्रगुप्तमवनं तृतीय-
कक्ष्याया चाणक्यमवनं च चतुर्थकक्ष्यायां विद्यते ।

२ राजा—(परिक्रम्यावलोक्य च) इदमाश्रमद्वारम् यावत्प्रविशामि । प्रविश्य,
निमित्तं सूचयन् । शान्तमिदमाश्रमपदमित्यादि ।

अपटीक्षेपेण प्रवेश

यदि नटो नेपथ्यद्वाराद् रङ्गं न प्रविशति, प्रत्युत त्वरावशात् द्वार-
मार्गेणानागत्य यवनिकामेवाक्षिप्य उद्घाटय वा रङ्गं प्रविशति, तर्हि
अपटीक्षेपेण प्रवेश कथ्यते । तत्र नास्ति अपसारणम्, अपितुद्घाटनं यथा
कपाटस्य । अपटी, पटी, जवनिका^१ तिरस्करिणीति पदानि पर्याया एव ।
यथा मृच्छकटिके—

(नेपथ्ये)

अदे भट्टारक दशसुवर्णस्य इदो द्यूतकर प्रपलायित^२ । तद् गूहाण,
गूहाण । तिष्ठ, तिष्ठ । दूराम् प्रदृष्टोऽसि ।

प्रविश्यापटीक्षेपेण सम्भ्रान्त^३ ।

सबाहुक —आश्रयम् । कष्टमेव द्यूतकरभाष इत्यादि ।

अस्मिन्नाटकेऽपटीक्षेपेण प्रवेशस्य भूय^४ स्पष्टमुदाहरणमधोविध
रूपते —

(प्रविश्यापटीक्षेपेण सम्भ्रान्त^३ एकचरणलग्ननिगडोऽवगुण्ठित आर्यं
परिक्रामति)

अनेका पुरोजवनिका

यथावश्यकं बहवो जवनिका^५ प्रयुज्यन्ते । जायनस्तदधिष्ठस्य वर्णयति—

अष्टरत्निकुणामामास्तदनेन तु पिस्तृता^६ ।

पुरो यवनिकाश्चित्रा सूचोविज्ञानमङ्गिभिः ।

तिस्मन्ततोऽधिकं वा स्युर्वंपायाद्य यथास्वि ।^७

अत्र निलं पुरोजवनिका वर्णिता^८ ।

पटाक्षेपादीनामुदाहरणमन्यत्र द्रष्टव्यानि । नागानन्दे मित्रावगु सरस्य
एव नायकं द्रष्टुमायाति तदा चेटी पटाक्षेपेण प्रविश्य नायकमुपसर्पति ।^९
चालरामायणे पटाक्षेपेण शूर्पणखा प्रविशति—‘प्रविश्य पटा^{१०}क्षेपेण छिन्ननासा

१. अपटीक्षेपेण प्रवेशस्य सम्प्रमेणाविनाभाव एव ह्यस्य सत्यं तु नाट्य
निर्देशेन स्पष्टमेव । अपटी तु अत्र पट अत्रार्थे नञ् समास । मर-
कत्पट्टम् ।

२. मरकतोद्ये पृ० ३१४

३. नागा० ३.० ३/१४ मित्रावगु वचनार्थ—

‘मरुत्तेन युष्मदीय राज्यमाक्रान्तम्’ इति

कृतावगुण्ठना शूर्पणखा' इत्यादिनाट्यनिर्देशेन ।' अत्र शूर्पणखा सरम्भ-
यती वर्तते ।

विक्रमोर्वशीयस्य प्रथमाङ्के 'परिनायध्वम्, परिनायध्वम्' इत्यादि
अप्सरसामाक्रन्दित श्रुत्वा राजा अपटीक्षेपेण प्रविशति ।

'सर्वभयाद्राजा मागच्छतु' इति सूचयितुं भालविकाग्निमित्रस्य पञ्च-
माङ्के पटाक्षेपेण यकुरगवलिका प्रविशति ।^१

अभिज्ञानशाकुन्तले पण्डाङ्कस्य विष्कम्भके वञ्चुकी 'अपटीक्षेपेण-
प्रविश्य कुपित' उद्यानपालिके तर्जयति ।

अपटीक्षेपेण प्रवेशो रगस्य मध्यवदयायामभ्यन्तरकक्ष्याया वा भवति ।
नेपथ्यद्वारेण प्रवेशो बाह्यकक्ष्याया भवति ।

जवनिका विघटन प्रवेश

यद्यचिज्जवनिका विघटन नेपथ्याद् रङ्गं प्रवेशो भवति महाजनानाम् ।
भरतानुसारेण

ततस्सर्वेस्तु कुतपं सयुक्तानीह कारयेत् ।

विघटनं च यवनिका नृतपाठ्यकृतानि तु ॥५१२

अत्र नेपथ्यद्वारेण प्रवेशो नाभीप्सितोऽपितु यवनिका द्विभागाभ्यां
विघटनेन योऽवकाश कृतः तेन प्रवेशो भवति ।^२ अनेन स्पष्टं भवति
यद् यवनिका परस्परं स्पृशद्भिः कतिपयभागे काण्डपटैर्निर्मिता । तस्यां
यथावश्यकं विघटनं च क्षेपेण चाक्रियते ।

जवनिका विघटनं प्रवेशस्तु अपटी-पटीपटक्षेपेण प्रवेश एव ।

कक्ष्या

रङ्गपीठे बहव उपकक्ष्याः कक्ष्याश्च यथावश्यकं भवन्ति नाम । मृच्छ
कटिकस्य चतुर्थेऽङ्के तत्र वसन्तसेनाया अपटप्रकोष्ठं भवनं विद्यते । प्रत्ये-
कस्मिन् प्रकोष्ठे विदूषकः प्रविशति । अन्ततः स वसन्तसेनाधिष्ठिता

१. नाट्य० ५ ७४/७५

२. माल० ४ १५/१६

३. विघटनं तु द्विधाकरणम् । यथा—विघटनं तत्र नभोऽभ्युपगच्छति । मालवि०
५ २ अपसारणाद् भिन्नमेव विघटनम् । बहुसंख्यकानां जनानां प्रवेशाद्
जवनिकाया विघटनं कृतम् ।

वृक्षवाटिका प्रविशति । यत्र यत्र प्रविशतीति पद व्यवहृतं तत्र तत्र नवीनोपकथ्यावधारणीया ।

साधारणतो रङ्गपीठे कथ्यात्रय नाटकेषु विधीयते । प्रथमाकक्ष्या बाह्यकक्ष्येति प्रसिद्धम् । तत्रैक नैकानि वा पात्राणि प्रविश्य स्वव्यापारं नाटयन्ति, ततः परं तेषां तृतीयाया कक्ष्यायां प्रवेशो भवति, यत्र पूर्वत एव कृतकार्याणि पात्राणि वर्तन्ते । तैः सम्मित्य नवागन्तुकानि पात्राणि पूर्वपात्राणां कार्यविषयकं भञ्जयन्त्येषां स्वकार्येषु पूर्वपात्राणि नियोजयन्ति । सद्यथा मृच्छकटिकस्य द्वितीयाहुस्यादौ मदनिका वसन्तसेना च बाह्यदत्तविषयकं भञ्जयेते अन्तर्द्वारकक्ष्यायाम् । अकस्मादेव बाह्यकक्ष्यायां सबाहकः प्रविशति । अतः परमभ्यन्तरकक्ष्यायां पात्रद्वयं समक्षमर्जजवनिकया तिरस्कृतमिव स्तः । तयोः सलापोऽवश्यते । केवलं सबाहकस्तस्य दूतसहचरो च विवदमाना एव दृश्यन्ते । चिरं विवदमानास्तेऽङ्गे प्रधानोभूताः । अन्ततस्ते तृतीया कक्ष्या प्रविशन्ति, वसन्तसेनासमक्षोभूताश्च निर्णयं यान्ति ।

यथावश्यकमेका नैका वा कक्ष्या पटीप्रयोगेण प्रेक्षकाणां तिरस्कृता अनावृता वा भवन्ति । यथा मृच्छकटिकस्य द्वितीयेऽङ्के आसीत् मदनिका-वसन्तसेनयोर्वर्तितायाः पश्चात् ताभिरधिष्ठिता कक्षा प्रेक्षकाणां तिरस्क्रियते । तदनन्तरमपटीक्षेपेण सबाहकः प्रविश्य देवकुलपुत्रा कक्ष्यामपरां प्रविशति । तत्रैव मायुरो घृतकरश्चायात । ददुरेकस्तत्रायाति । एतेषां कलहादनन्तरं पुनर्वसन्तसेनाधिष्ठिता कक्ष्यानावृता भवति ।

अर्घ्यजवनिका

अन्तरङ्गपीठस्य कक्ष्या सामाजिकानां समस्त प्रत्येकतो यथावश्यकं पूषणेव जवनिकया तिरस्कृता । एतादृश्या जवनिकया भासस्य ऊरुभङ्गे प्रतिमानाटके बाधोविधौ परिचयो वर्तते —

ऊरुभङ्गे दुर्योधनस्य मृत्योरनन्तरम्—

(जवनिकास्तरणं करोति)

इति नाट्यनिर्देशेन स तिरोहितः ।

अनैवाहुते न समाप्यते । तदनन्तरं घृतराष्ट्रस्य, अश्वत्थाम्नः, बलदेवस्य च पुपक् पुपक् पादश्च प्रोक्तः श्लोको वर्तते । अनेन भागश्च एव रङ्गपीठस्य

तिरोधानं यवनिकास्तरणेन निश्चप्रचम् । तथैव प्रतिमानाटकस्य द्वितीयाङ्कस्यान्तिमे भागे दशरथस्य मृत्योरनन्तर काञ्चुकीयो यवनिका स्तरणं करोति ।

अनेनापि यवनिकास्तरणेनार्धमेव रङ्गपीठस्य तिरोहितं, यतो हि नाम सदनन्तरं

सर्वे—हा हा महाराज इति विलपन्ति रङ्गस्य प्रत्यक्षभागे ।

अर्धं यवनिकेति पारिभाषिकशब्दः बालरामायणे प्रयुक्तः ।^१

चित्रजवनिका

रङ्गपीठे तन्नामीत् चित्रजवनिका, यस्यामन्तर्धाया मकरन्दः स्त्रीवेष-परिधारयति । तद्यथा—

कामन्दकी—वत्स मकरन्द, अनेनैव वैवाहिकेन मालतीनेपथ्येना पवारितं प्रवर्तस्व परिणयायात्मनः । (इति पटलकमर्पयति)

मकरन्द —यदाज्ञापयसि । यावदितश्चित्रजवनिकामन्तर्धाया नेपथ्यं धारयामि । (तथा करोति)

मकरन्द —(प्रविश्य विहसन्) एषोऽस्मि मालती सवृतः ।

रङ्गपठस्य विभागा

रङ्गपीठं तु पात्राणां कार्यस्थली एव । तत्र बाह्यभागं पूर्वतः समागतैरभ्यन्तरभागस्थितैर्जनैर्न दृश्यते इति नाट्यधर्मा कल्पना । पानस्य प्रवेशकालादारभ्य ततः तस्य मध्यभागे गमनं यावत् नवागतपात्रं पानाणि वा स्वीयानि आगामिकार्यस्य भूमिका स्वतन्त्ररूपेण प्रस्तुतवन्ति, सभषेणाय प्रथमो भागः रङ्गपीठं कचित्कालं यावद् भवत्येव, यद्यप्यभ्यन्तरे भागेऽप्ये प्रधाननायका भवन्ति, किन्तु ते प्रायशस्तूष्णीका अहृष्टा अपि सवर्तन्ते ।

रङ्गे सवाद गणा

साधारणताऽङ्कारम्भे रङ्गपीठे पानाणामेक एव गणः कार्यव्यापृतो विद्यते यस्याभिनयं प्रेक्षकैर्दृश्यते श्रूयते च । सोऽयं गणः साधारणतो रङ्गपीठस्य बाह्यकक्षायामभ्यन्तरकक्षायाम् वा तिष्ठति । तत्र सर्वाणि पानाणि सर्वेषां पात्राणां सम्भाषणं शृण्वन्ति । पञ्चाद्यदि नाम पानं पात्राणि वा नेपथ्याद्वरुणं प्रविशन्ति, तानि प्रवेशकाल एव पूर्वतो रङ्गे वर्तमानं पात्रगणैरदृष्टानोऽपि दूरतः किञ्चिद्वचन्ति, अभिनयन्ति वा ।

१ प्रमत्तानितीति भारते-दुःहरिश्चन्द्रस्य हिन्दीनाटिकायां प्रस्तावनाते-अर्धं यवनिकास्तुता ।

अयमपरो गण प्रायो नातिचिर स्वतन्त्ररूपेण सम्भाषते ।^१ किञ्चित्कालान्तरं स पूर्वतो वर्तमान गणमुपगच्छति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले द्वितीयेऽङ्के—

(उभौ राजान विसोक्यतः)

प्रथम —अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वनीयतास्य वपुषः । अथवापपन्नमेतद् मुनिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये ।
रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सचिनोति ।
अस्यापि द्या स्पृशति वसिनश्चारणद्वन्द्वगीता ।
पुण्य शब्दा मुनिरिति मुहुः केवल राजपूर्वं ॥

द्वितीय — गौतम, अयं स बलभित्तालो दुष्यन्तः ।

इत्यारभ्य

अस्याधिगमे घनुषि विजय पौरुषूते च वक्ष्ये ॥

इति यावत् द्वितीयो गण प्रथमगणेनादृष्टोऽभूत्तश्च सम्भाषेत । अस्मादनन्तरं

उभौ—(उपगम्य) विजयस्व राजन् ।

इति वचनेन द्वौ गणा एकीभूय किञ्चित् कालं सम्भाषेत ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य तृतीयाङ्कस्यादौ प्रथमगणे राजा वर्तते । स शाकुन्तलाविषयकं मनोगतमेकोक्त्या वर्णयित्वा यावदग्रे पश्यति तावद् द्वितीये गणे शाकुन्तला सखीभ्यां सार्धमवलोक्यते । स विटपान्तरित एव द्वितीयगणस्य विश्रम्भवच्चाति श्रुत्वा स्वकीया प्रातिक्रिया प्रणयोद्गाराभ्र प्रेक्षणाणां प्रीतये सविस्तरं प्रवटयति । अस्या स्थितौ द्वयोः पात्रगणयोः यौगपद्येनाभिनयादिव सस्पृहं सम्मुज्जन्ति प्रेक्षकाः ।

अथचिद्रङ्गे संवादे व्यापृतस्य गणस्य स्फुटनं भवति । कतिपयजना एकस्यामेव वक्ष्याया पृथग्भूय परेषां श्रवणपरिधेयहिर्भूता इयं सवदन्ति । यथाभिज्ञानशाकुन्तले चतुर्थाङ्कस्यान्तिमे भागे स्वतन्त्ररूपेण सम्नीय्या सह संवदति । वृषादयस्तासां वार्तालापस्य श्रवणान् पृथग्भूता एव ।

शाकुन्तला—(सत्यावुपेत्य) हला द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेयाम् ।^२

१. गणोऽस्मिन् बहुषो जना एकोऽपि वा भवेत् ।

२. अथ पृथग्भूत इत्यन्त्र एव संवादगणौ वार्तां प्रारभते ।

सख्यो—(तथा कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्यरो भवेत्, ततस्तस्येदमात्मनामधेयमङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तला—अनेन सन्देहेन वामाकम्पितास्मि ।

सख्यो—मा भेदी । स्नेहं पापशङ्को ।^१

अथ रहस्यं किञ्चित्निवेदितं शकुन्तलायै सखीभ्याम् । पृथग्भवनस्यायं विभिन्नान्तरिकापवारितकस्थाने विकल्पेनैव भवति ।

कक्ष्यात्रये युगपन्नाट्यदर्शनम्

रङ्गस्य विविधभागेषु युगपदेव विविधकक्ष्याम् विविधपात्रगणां पृथक् पृथक् स्वतन्त्ररूपेण सम्भाष्यन्ते । तद्यथा मालविकाग्निमित्रे तृतीयेऽङ्के प्रथमभाग इरावती,^२ द्वितीयेभागे मालविका तृतीये भागे राजा च प्रधानतः युगपदेव कार्यरताः सन्ति । तृतीयकक्ष्यातो मालविकया अदृष्टो राजा तस्या बकुलावलिकया निष्पादितचरणसंस्कारसमीक्षते । एतावदन्तरे प्रथमकक्ष्या सभागता इरावती द्वितीयकक्ष्याया वर्त्तमाना मालविका समीक्षते । अस्मिन् प्रसंगे मध्यमकक्ष्याया वर्त्तमानयोर्मालविकावकुलिकयोर्बचनप्रथमकक्ष्याया वर्त्तमाने निपुणिकेरावती च शृणुत, युगपदेव तयोर्बार्ता तृतीयकक्ष्याया वर्त्तमानो राजा विदूषकश्च शृणुत । प्रथमतृतीयकक्ष्ययोः पात्राणां युगपदेव प्रतिक्रिया भवन्ति ।^३ नाट्यवैविध्यस्य विरलनिबन्धनमिदं काव्यसौष्ठवं प्रमाणयति ।

रङ्गस्य प्रथमभागे वयस्त्रिआयक एकोक्तिरवति । तृतीयभागेऽवस्थितानि पात्राणि त पश्यन्ति, किन्तु एकोक्तिं न शृण्वन्ति इतीदृश विधानं मालविकाग्निमित्रे वर्तते । तथाऽष्टादशेऽङ्केऽन्तरङ्गपीठे प्रविशतो राजा विदूषकश्च पञ्चान् मालविका नैपथ्यद्वारात् प्रविशति, एकाकिनी सा मनो-

१ अत्र स्वतन्त्रस्य पृथग्भूतस्य संवादणस्य वार्ता सम्भाष्यते ।

२ 'ततः प्रविशति युक्तमदा इरावती चेती च' इति नाट्यनिर्देशेन बाह्यकक्ष्यायां प्रविष्टे इरावती निपुणिका च सम्भाष्यते ।

३ बकुलावलिका—विमलसुरभिर्वकुलावलिका सत्यहम् ।

राजा—साधु बकुलावलिके साधु

इरावती—सखि, पश्य कारितमेव बकुलावलिकया एतस्मिन् पदं मालविकाया ।

भावान् प्रकाशयति । विदूषको राजा च तामभ्यन्तररगपीठान् केवलं पश्यतः ।

बहुभौमिको रङ्गः

यथावश्यकामिनयसापेक्ष एव बहुभौमिको रङ्गः । यथा बालचरिते—

दामोदरः — (प्रासादमारुह्य कसं धिरसि निगूह्य पातयित्वा)
इत्यादिनाट्यनिर्देशेन द्विभौमिक प्रासादो निश्चोयते ।^१ एवमेव मृच्छ-
कटिके—

ततः प्रविशति प्रासादस्यो वद्धः स्यावरक इति नाट्यनिर्देशः । तदनु

स्यावरकः — आत्मानं पातयामि । यद्येव करोमि तदार्यचारुदत्तो न
व्यापाद्यते । भवत्यस्याः प्रासादबालाप्रप्रतीलिकात् एतेन जीर्णगवाक्षेणा-
रमानं निक्षिपामि । तत्रापरो नाट्यनिर्देशो वर्तते — इत्यारमानं पातयित्वा ।
अथ द्विभौमिकरङ्गस्यापेक्षा स्यादेव ।

दृश्य-विधानम्

कस्मिंश्चिदङ्के द्वितीयाया तृतीयाया वा कस्याचिदपि कक्ष्याया कार्य-
व्यापृतानि पात्राणि नवपात्राणां प्रवेशेन तेषां कार्येण चाक्षिप्तानीव
स्वल्पकालमनुपस्थितानि सम्भाव्यन्ते । सद्यथा मृच्छकटिकस्य द्वितीयाङ्क-
स्यादौ वसन्तसेना मदनिकया सह चारुदत्तविषयकं सलसति । किञ्चित्काला-
नन्तरमेव नेपथ्ये—

अरे भट्टारक, दशसुवर्णस्य रुद्धो घूतकरः प्रपलायितः । तद् गूहाण,
गूहाण । तिष्ठ, तिष्ठ । दूरात् प्रदृष्टोऽसि ।

(प्रविश्यापरीक्षेपेण सम्भ्रान्तः)

गवाहकः — हीमाणहे, कट्टे एषो गुदिमलभावे ।

णवचन्द्रणमुक्काए विअ

गद्दीए हा ताडिदोमिह गद्दीए ।

अंगलाअमुक्काए विअ शत्तीए

छडुक्को विअ घादिदोमिह शत्तीए ॥२१॥ इत्यारभ्य

सयाहकः — (सत्रासं परिक्रम्य, दृष्ट्वा) एषो कश्चन अणपायुदपवत्
दुवालके गेहे । ता एत्य पविश्य । (प्रवेशं रूपयित्वा वसन्तसेनामालोचय)

इत्यन्तमपरं दृश्यमेव प्रवर्तते यस्मिन् सर्वाणि पात्राणि नवानि सन्ति ।
पूर्वपात्राणि जवनिकया धृतानि सन्ति ।

अतः परं तृतीयदृश्यं प्रवर्तते यस्मिन् वसन्तसेना, सवाहक, मदनिका,
मायुरा, वृत्तकरश्च पात्राणि सन्ति ।

सभास्थानम्

रङ्गपीठादनन्तरं सभास्थानं भवति । तत्र सामाजिका उपविशन्ति ।
रङ्गपीठसभास्थानयोर्मध्ये पुरोजवनिका मुखजवनिका वा भवति ।
एतस्यास्नय उपयोगा भवन्ति—

१. मुखजवनिका प्रमाणं अङ्गारम्भान् पूर्वमङ्कोचितसज्जा रङ्गपीठे
विधीयते ।

२. मुखजवनिकाया अपसारणेन रङ्ग आसनस्या नटा दृश्यन्ते ।

३. अङ्गागते पात्राणां निष्क्रमणं मुखजवनिकापसारणेन विधीयते ।

अभिनवगुप्त सूचयति—तत् (अङ्क) परिसमाप्ती यवनिकया तिरो
घानरूपं निष्क्रमणं दर्शनीयम् ।^१

प्रतिमानाटकस्य द्वितीयाद्वस्यान्ते दशरथस्य मृत्योरनन्तरं काञ्चु-
कीयो यवनिकास्तरणं करोतीति नाट्यनिर्देशः । ऊरभङ्गे दुर्योधनस्य
मृत्योरनन्तरं यवनिकास्तरणं करोतीति वाक्येन मृतस्यादर्शनं निषादितम् ।

यवनिकास्तरणानन्तरमपि नाट्यं प्रचरत्येवेत्यनेन स्पष्टं ज्ञायते यदिपि
मुखजवनिकानेकं खण्डेषु विभज्यमाना आसीत् । यथावश्यकं खण्डशस्तस्या
विघाटनं कृतम् ।

उत्तररामचरितानुसारेण बहुसरयकानामपि प्रेक्षकाणां समुचितस्थान-
सन्निवेशाङ्गीकृतः^२ । तत्र रङ्गप्राशिका आसन् ।

सभायां कुत्र कः उपविशन्तु इति सगीतभुक्तावत्यां देवेन्द्रेण
नियमितम्—

ससन्मध्यस्थितो भूपः शास्त्रसङ्गीतकोविदः ।

दक्षिणऽस्य प्रधानेन सहिता रसिका किल ॥

पित्राद्या वामतः प्रोक्ताः पुच्छतः सुखसेवकाः ।

ज्योतिर्विदः दक्षिणे भागे वामतो वैद्य इष्यते ॥

१. ना० शा० १८ २२ अधिइत्य अभिनवभारती ।

२. उत्तररामचरितस्य सप्तमादुत्पादौ ।

अन्तपुर पृष्ठभागे केचित् स्युर्नृपपृष्ठत ।
 विलासिन्यः पुरतः पार्श्वताऽस्य च ॥
 सरन्ध्रजवनीमध्य द्योतयन्तो विभूषणे ।

अत्र जवनी तु पटीभिः कृतः कक्ष एव ।

सभाप्रमुरा प्रेक्षकाणां स्थान-सन्निवेशस्य सम्यक्त्वेन परितुष्य
 सूत्रधारः प्रयोगप्रारम्भायानुजानाति स्म ।^१ तत्र प्रेक्षका नाट्यविषय-
 काणि स्वाभिमतानि प्रकटयन्ति । तत्तु उत्तररामचरितस्य, प्रियदर्शि-
 काया, बालरामायणस्य गर्भनाटकेषु दर्शकानां परस्परसलापः स्पष्टमेव ।
 अन्तर्नाटकेऽपि नायकैः प्रेक्षका सम्बोध्यन्त इति मृच्छकटिके द्यूत-
 करणामुदाहरणेन सिद्ध्यति ।

नाट्यमण्डपे द्वाराणि

अभिनवगुप्तो भरतानुसारेण द्वाराणामधोविद्यं वर्णनं प्रस्तौति—

१. पश्चिमतं पात्राणां नैपथ्यगृहे प्रवेशार्थं द्वारमेकं बभूव ।

२ नैपथ्यगृहाद् रङ्गपीठे प्रवेशार्थं पुनः रङ्गपीठान्तर्नैपथ्यगृहे निष्क्रम-
 णार्थं च द्वारद्वयं बभूव ।

३ प्रेक्षकाणां प्रवेशार्थं पूर्वस्यां दिशि द्वारमेकं बभूव ।

एव चतुर्द्वारं नाट्यगृहम् ।^२ अन्ये यद्द्वारं नाट्यगृहमिति मन्यन्ते ।^३

केन द्वारेण प्रवेशो निष्क्रमो वा भवेदिति प्रवृत्त्या निर्धारणीयम् ।
 तद्यथा—

उत्तरद्वारेण दाक्षिणस्यावन्त्योः प्रवेशः । अन्ययोस्तु सव्येनेत्येव प्रवृत्ति-
 विभागः ।^४

१ राम —(उपविश्य) प्रस्तूयतां भो ।

सूत्रधारः —आचेतस इत्यादि । उत्तररामचरितस्य सप्तमेऽङ्के ।

बालरामायणे प्रहस्तो भरतपुत्रान् सम्बोधयति—भो भो भरतपुत्राः प्रेक्षा-
 णकृते कृतेक्षणं सणदाक्षरपञ्चवर्षं । सरप्रस्तूयताम् । ३ १०/११

२ अभिनवभारती ना० छा० २.६६, ६७ ।

३ अभिनवगुप्त उद्धरति—अये स्वाष्ट्याद (द्वयम्) आर्चनं हेतुनाम्पद्याद्वयं
 पार्श्वोत्थितं कुर्यादालोक्यसिद्ध्यर्थमिति । ना० छा० २.६४-१०१ अथिहरय
 भारती ।

४ अभिनवभारती, ना० छा० १३ ३७ अथिहरय ।

अङ्कपूर्त्यर्थ योजनाः

अङ्कस्यायामस्तु नातिदीर्घो नाति लघुर्वा भवत्विति कविना प्रयत्नीयम् । यदि नाग कस्यचिदेकस्य दिनस्य कथादीर्घा भवति, तर्हि सा कथाङ्कद्वयेन द्विधा विभज्यते । अनेन विधिना दीर्घत्वमङ्कस्यापास्त स्यात् । लघुत्व तु कविविधिद्वयेन परिहरति—

१ विर्णनात्मकश्लोकानां समावेशेन

२ गीणत एव मुख्यकथानुपत्तानां सविधानकानां समावेशेन च ।

वर्णनयोजना

मृच्छकटिकस्य पञ्चमाङ्को दुर्दिन इति सञ्ज्ञितः । अस्मिन्ङ्के तु मुख्यकथेदन्मात्रं वर्तते यद् वसन्तसेना चारुदत्तगृहमागत्य तं मिलति । एतस्य लघुकथाशस्य विवरणेनाङ्कोदरं न पूर्यत इति समीक्ष्य कविदुर्दिनस्य वर्णनानि भूयिष्ठं सन्निवेशयति । तत्र चारुदत्त उन्मत्तकालदुर्दिनमित्युक्त्वाङ्कारम्भ एव श्लोकपदकं पठति । तदनु वसन्तसेनासकाशात् चेटश्चादत्त-समीपमायाति विदूषकेण पूर्वमेव दत्ता वसन्तसेनाया आगमनसूचना पुनरपि ददाति नायकान् ।^१

तदनु वसन्तसेनायास्तस्या विटस्य चारुदत्तस्य च वर्षावर्णनमद्योविद्येश्लोकाविस्तायं लभते—

वसन्तसेना—५ १५, १६, १८, २०, २३, २५, २६, २८, ३२

विट—५ १३, १४, १७, १९, २१, २२, २४, २७, ३३, ३५

चारुदत्त—५ १-६ २८, ४४, ५२

अत्राष्टत्रिंशत् श्लोका वर्षाभिषेक्ता विलसन्ति । प्रयोजनं तु स्पष्टमेव पञ्चमाङ्कोदरपूरणमिति ।

उत्तररामचरित इदृशो स्थितिविद्यते द्वितीयेऽङ्के । अत्र त्रयोदशश्लोका यावत् शम्भूकवधवृत्तान्तोऽभिहितः । तदनु त्रिंशत्तमश्लोकं यावदङ्कस्यायाम् दीर्घमित्यु दण्डकारण्यभागा, जनस्थानम्, महारण्यानि, गिरयः,

१ सविधानकं तु मुख्यकथाधारादृष्टयान्पेक्षिता घटना । A strange act, An unusual occurrence V 5 Apte Skt Eng Dictionary

२ सवधानावश्यकोऽयं कथाशः । सविधानक-सन्धानस्योदाहरणं प्रतीतिः ।

गोदावरी, सरित्सङ्गमाश्च वर्णितानि, न वृत्तानुरोधेनापितु रामोचितमङ्क-
विस्तारं प्रवर्तयितुमेवेय योजना ।

संविधानकयोजना

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थाङ्के वर्णनात्मकं श्लोकरेव सर्वोत्कृष्टत्व
भजते । तत्र कथाशस्तु स्वल्पमात्र एव—कण्वेन शकुन्तला गीतमीशाङ्ग-
रवशारद्वर्त साधं पतिगृह प्रति प्रस्थाप्यते । कालिदासोऽङ्कमिम वर्णनेन
सम्पूरयितुमधोलिखितानि मुख्यकथासम्पत्तानीव संविधानकानि
योजयति—

१ शकुन्तलाप्रसाधमाय वनस्पतीनामाभरणादिक प्रसाधनसामग्री-
दानम् ।

२ तपोवनस्य देवताना तरुणामाशीर्वाचनम् ।

३ पशु-पक्षिणो वियोगेन सन्तप्यन्ते ।

४ वनज्योत्स्नाया आमन्त्रणम् ।

५ गर्भमन्यर-मृगवध्या भाविप्रसव-निवेदनार्थं शकुन्तलाया प्रार्थना ।

६ श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितस्य मृगशिशोः शकुन्तला निवसन-
सज्जनम्, तस्य समाश्वासन च ।

७ नलिनीपत्रान्तरितं सहचरमपश्यन्ती, चक्रवाकी आरीतीति
लक्षणम् ।

८ दुष्यन्ताय कण्वस्य सन्देशः । ४१७

९ शकुन्तलानुशासनम् । ४१८

१० कण्वस्य प्रास्थानिक-मङ्गलवचनम् ।

अभिनयकालावधिरितिवृत्ताशकासावधिसाम्यमिवापेक्षते महाकवीना
सन्दर्भेषु । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थेऽङ्के सूर्योदय प्रारम्भते
युगान्तरेऽधिरुढे रवी समाप्तिं याति च । एतत्कालानुरूपोऽभिनयः पूर्वोक्तं
संविधानकवाङ्मन्यं विना न सम्भवेदिति तस्योचित्यं नाट्यविधिमनुहरति ।

मालविकाग्निमित्रस्य द्वितीयाङ्के मुख्यकथावस्तु तु मालविकाया
गीतनृत्यानन्तरमेव समाप्यते, किन्तु ततः परं विदूषकस्य—भवति, तिष्ठ ।
विमपि वो विस्मृतं कर्मभेदः । त तावत् प्रदयाभोत्याख्याङ्कान्तं यावत्
संविधानरमङ्कोदरपूर्वार्धमेव श्लिष्टम्, यतो हि नामानेन संविधाननेन
दिनाङ्कानु हीनायाम् प्रतिभायात् ।

उच्चकोटिकपात्राणां कृते रङ्गपीठे नाचिरमवस्थानं यथायोग्य
पदानुकूलं भवेदिति वर्णन-सविधानादिभिः क्रियते । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्त-
लस्य पष्ठेऽङ्के मातलिः प्रविशति रङ्गम् । स इन्द्रस्य सारथिः सन् यदि
नाम तस्य सन्देशस्य श्रावणमानं स्वकार्यं सम्पादयेत् तर्हि मातलेरनुभावो-
चितं रङ्गपीठे पर्याप्तकालावस्थानं नमवेत् । अत एव कविरघोविघ्न-
मिनवकथासन्निवेशोचित्यं विभक्तिः—

- (१) मातलिविद्रूपकमाक्रामति ।^१
- (२) राज्ञो विद्रूपकस्य रक्षणोपायः ।
- (३) विद्रूपकस्यार्ननादः ।
- (४) इन्द्रसन्देश-श्रावणम् ।^२

-
- १ एष त्वामभिनवकृच्छ्रोषिताधी
शादूलः पशुमिव हृदि जेष्ठमानम् ।
आर्तार्ता मयमपनेतुमात्तवन्वा
दुप्यवस्वद्वं शरणं भवतिदानीम् ॥ अमि० ६२७
- २ मातलि — अस्ति । कालनेमिप्रसूतिदुर्जयो नाम दानवगणः ।
राजा — अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।
मातलि — सद्युक्ते स किल शतक्रतोरवध्य
उस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।
उच्छेत्तुं प्रयतति यत्र सप्तसप्त
तर्नशतिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥ अमि० ६३०

नाट्यभारती

वाग् हि सर्वस्य कारणम् । ना शा० १४ ३
वाचि यत्नस्तु कर्तव्यो नाट्यस्येयं तनु स्मृता ।
अङ्गनेपय्यसत्त्वादि वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति हि ॥

ना० शा० १४, १

नाटकेष्वसाधारण कश्चिद् वचनविधिर्विलसति ।

सर्वोत्कृष्टमुपनयमाधन तु नाट्यभारती वचनोपन्यास-नैपुण्येन विराजते । यद्यपि सवादोऽमवादश्चोभयविधो वचन-विन्यासो नाटके वर्तते, तथापि प्रश्नोत्तररूपस्य सवादस्य तत्र बाहुल्यं प्राधान्यञ्चास्ति । अत एव सवाद एव नाटके वर्तते इति साधारणमान्यता । नाट्यभारती पात्रोक्ति-रूपा प्रेक्षकमानसे भावोत्कर्षेण रायंकता याति । एतदर्थं कविर्नाट्योक्ति-सप्तधा वैशिष्ट्योपपन्ना प्रकरोति । तद्यथा—

- १ कार्यगौरवेण
२. पात्रगौरवेण
- ३ कालापेक्षया
- ४ पात्रविडम्बनया
- ५ भाव्यविपर्ययेण
- ६ वाग्वैदग्ध्येन
- ७ अद्भुतार्थप्रकटनेन च ।

कार्यगौरवेण

वाक्यार्थस्य कृते यस्य कार्यविशेषस्य महत्त्वमधिकं भवति, तदधिकृत्य यः सवादोऽनुष्ठायते, स नाट्ये प्रमविष्णुतमो भवति । यथाभिज्ञानशकुन्त-स्य चतुर्धाङ्कान् प्राग् विप्रश्नवेऽनभूयाप्रियंवदयो शकुन्तलाया पतिगृह-गमनमधिकृत्य सम्भाषण तत्र च दुर्वसि स शापवृत्ताद्भाटनम् । न तथा कार्यगौरवदर्शनं भवति तत्रैव सप्तमेऽङ्के दुष्यन्तमानलिम्बादे इन्द्रलोकादयनरूपकाले, कार्यप्रसंगाभावात् । वाक्यार्थद्वारा क्वचित्कतु-पात्राणामपि वार्त्ताणि गौरव लभन्ते, महतामपि वार्त्ताणि साधारण्यं यानि ।

नायकगौरवेण

श्रेष्ठनायकानां परस्पर-संवादो महत्त्वपूर्णमेव काव्यार्थं प्रायः स्पृशति, तथोचितं भाग्विलासं च प्रकर्षति । तद्यथा स्वप्नवासवदत्तस्य पण्डिते उदयनः, पद्मावती, यौगन्धरायणश्च परस्परं वार्त्तवाहका यद्वदन्ति तत् तेषां महानुभावेन युगपद्विलासेन च महत्त्वमर्जति । पात्राणामवरत्नेन मृच्छकटिकस्य चतुर्थेऽङ्के विदूषक-चेटी-बन्धुलानां वार्त्ता नाट्यदृष्ट्या-नर्हा स्यात् ।

कालापेक्षया

नाटकीयोपनयो वर्त्तमान-भूतभविष्यकालेषु घटितानि वृत्तानि अधि-कृत्य प्रवर्त्तते । तत्र वर्त्तमानघटनात्मकसंवादे भाविकतत्त्वं समुदेति । एतेन भाविकतत्त्वेन सद्यो प्रत्यग्रतयानुपमैव संवादच्छटा जायते । भूत-भाविकार्थजातविषयकाः संवादास्तु भावकानां चित्तं न पर्याप्तं वासयन्ति तावन्मात्रम् ।

पात्रविहम्बनया

संवादस्य शोचिष्णुता पात्राणां विहम्बनात्मकवृत्तेरनुसन्धानेन महती श्रियं विधत्ते । यथा मुद्राराक्षसे चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः कृतककलहात्मक-संवादः, पञ्चरात्रे वा सविद्यानकौशलेन छायातत्त्वस्य सन्निवेशेन च भीमा-दीनां परस्परमभिमन्युना विराटेश्वरेण च सह संवादश्च सातिशयं प्रभवति । सर्वैव मध्यमव्यययोगे स्वप्नवासवदत्ते च रञ्जनाविलास पात्राणां परस्परजातत्वेन भूयिष्ठं समुपजायते ।

संवादोत्कर्षदृशा वागनुरञ्जनं विधातुमिव पात्रविहम्बनाधोविधं विरच्यते—

१ इवचिन्तिगूढा एव जना असत्यं परिचयं दत्त्वा व्यवहरन्तः, संवादं प्रवर्तयन्ति । यथा स्वप्नवासवदत्ते यौगन्धरायणो वासवदत्ता च पद्मावत्यादिभिः सह, पञ्चरात्रे पाण्डवा अभिमन्युना विराटेश्वरेण च सह, मुद्राराक्षसे चाणक्येन नियुक्ताः कतिपयं पुरुषा राक्षसस्यात्मनीया जातास्तेन सह व्यवहरन्तः संवदन्ति । प्रायशः एतादृशीषु स्थितिषु नाटकीयगूढनानुसारेण निगूढः प्रथमः पक्षो द्वितीयः पक्षः जानाति, त्रिचो द्वितीयः पक्षः प्रथमः पक्षं न जानाति । यथा—

प्रथमः पक्षः

द्वितीयः पक्षः

नाटकं प्रसङ्गः

यौगन्धरायणं वागवदत्तां पद्मावती, उदयनं

स्वप्नवासवदत्ते

भीमः	घटोत्कच	मध्यमट्यायोगे
भीमः, अर्जुन, युधिष्ठिर	अग्रिमन्यु	पञ्चरात्रे
इन्द्रः	कर्ण	कर्णभारे
सागरिका	वासवदत्ता	रत्नावल्याम्

२. उभयपक्षौ परिस्थितिवशात् परस्परं न जानीताः, यद्यपि प्रेक्षकास्तयो परस्परं सम्बन्धं जानन्ति । यथा कुन्दमालाया लवकुशौ रामश्च प्रेक्षकैर्ज्ञाता अपि परस्परं न जानन्ति ।^१ तथैवाभिज्ञानशानुन्तले दुष्यन्तभरतौ न परस्परं जानीत ।

३. भ्रान्त्या पात्राणि परस्परं न जानन्तः संवदन्ति । यथा वैष्णोसहारे युधिष्ठिरादयो दुर्योधनस्य रक्तेन रजितो भीमोऽभित्यविज्ञाय विषममेव संवदन्ति ।

४. मायापात्राणां प्रयोगेण संवादसौरभं वितन्त्यते । यथा दूताङ्गदे मायासीताया रावणेनाङ्गदेन च सह संवादः । अत्र छायासीताया अयोग्यभाषणं नाट्यदृष्ट्या चारुं प्रवर्तते । कविभिर्नैकमायापात्राणां युगपदप्रयोगो विधोयते । यथा क्षेमीश्वरस्य चण्डकोशिके धर्मः, विष्णुराट्, शिवपार्वती च ।

५. पशवः पशुवद् व्यवहरन्ति किन्तु मानुषोचिता भाषा प्रवदन्ति भासस्य चालचरिते ।

पात्रविहङ्गनान्यथापि जायते । यथा मुद्गराक्षसे राक्षसो मलयकेतुश्च मित्रभूतौ पाण्डवविनिर्मितेन मूढकपट-पटनानेपुष्यजनितेन मलयकेतोर्मतिभ्रमेण विप्रनिपद्येते । तदनु तयोरकाण्डेऽशोविद्य संवादः प्रवर्तते—

मलयकेतुः — (सरोपम्) किमद्यापि निहूयत एव ।

विद्येः किलैतद् अयत्तिसम्, न लोभस्य ।

अनार्यं कन्यां तीव्रविषप्रयोगावपमाहृत्वा कृतघ्नं स्वयां

विषम्भप्रवणः पुरा मम पिता नीनं यथाशेषताम् ।

सम्प्रत्याहितगौरवेण भवता मन्त्राधिकारे रिपौ ।

प्रारब्धां प्रलयाय मातवदहो विक्रेतुमेते वयम् ॥ ५.२१

१ रामो लवकुशौ युधिष्ठिरश्च वयमपि—

न संसदमिज्जनापि नादूतमपि दृष्टव्यं ।

सदाप्यापाकमवेषं ययुःसायाशौ गतम् ॥ ५.९

राक्षसः — (स्वगतम्) मयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः । (प्रकाश वर्णो
पिघाय) शान्त पाप शान्त पापम् । नाह पर्वतेश्वरे विषकन्या प्रयुक्तवान् ।

कश्चिदनन्द एव चास्मिन्धासोत्तर्यः शत्रोर्मित्रत्व सम्पाद्य भूतकालिक-
घटनानां रहस्योद्घाटनेन विचित्रतरेण निर्वहणेन च तेषां सम्भाषण-
द्वारेण चावजितः कृतिभिः कावयरे । तद्यथा मुद्राराक्षसे—

चाणक्यः — किं बहुना

भृत्या भद्रभटादयः स च तथा लेखः स सिद्धार्थकः
स्तञ्जालद्वारणत्रयः स भवतो मित्र भदन्तः किल ।
जीर्णोद्यानगतः स चापि पुरुषः क्लेशः स च श्रेष्ठिनः
सर्वं मे धृपलस्य वीरभवता सयोगमिच्छोनय ॥ ७९

भाष्यविपर्ययेण

कस्यचित् पानस्य भाष्यविपर्ययेणोच्चावचदशा अधिकृत्य प्रवर्तितः
उत्तयोऽविस्मरणीया भवन्ति । मूच्छकटिके वैषम्ये निरपतितस्य चाखदत्तस्य
वचांसि प्रमाणयन्ति—

वदस्य अलमिदानीं सर्वं परिवादमुक्त्वा । अवश्ययेधास्मि निवारितः ।
पश्य—

वेगं करोति तुरगस्त्वरितं प्रयातु
प्राणव्ययान्न चरणास्तु तथा बहन्ति ।
सर्वत्र यान्ति पुण्यस्य चलाः स्वभावाः
खिन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विशन्ति ॥ ५८

स एव चाखदत्तो मृत्युपाशाद् विमुक्तो भाष्यसम्पदं याति । यथा—
चाखदत्तः — प्रिये वसन्तसेने

त्वदयमेतद्विनिपात्यमानं देहं स्वयमेव प्रतिभोचितं मे ।
अहो प्रभावः प्रियरागमस्य भूतोऽपि को नाम पुनर्ध्रियेत ॥

अपि च प्रिये पश्य—

रक्तं तदेव धरवम्भमियं च माला
कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।
एते च वध्यपटहृद्घ्वनयस्तथैव
जाता विवाहपटहृद्घ्वनिभिः समानाः ॥ १०.४३

तत्रैव शकारस्य भाष्यविपर्ययश्चाखदत्तमुखेन—

शत्रुः कृतापराधः, शरणमुपेत्य पादयौ, पतितः सस्त्रेण न हन्तव्यः,

शर्विलक —एवम्, तर्हि श्वमि खाद्यताम् ।

चारुदत्त —नहि

उपकारहस्तस्तु कर्तव्यः ॥ १० १८

नाटकेऽस्मिन् बहूना नायकानां विपन्नता महोदयश्च सवादविषयभूतो प्रेक्षकान् रञ्जयत् । शर्विलक, आर्यको, वसन्तसेना, मदनिका, संवाहकः, चन्दनकश्च सर्वे भाग्यचक्रालुहा सवादसम्पत्तिं विचित्रयन्ति स्वेषु प्रकरणेषु ।

स्वप्नवासवदत्ते नायिका वासवदत्ता ब्राह्मणस्य भगिनीभूता विर प्ररोहयति भाग्यविपर्ययानुपक्तं वाग्विण्यासम् ।

चार्यदग्ध्येन

नित्यनूनालकार-बोध्याङ्गादिनाभी सवादो वैचित्र्येणैव क्षारयत् मनो हरति ।

अद्भुतार्थप्रकटनेन

अभिज्ञाने पुरोहितः शबुन्तलाया ज्योतिषापनयनं निवेदयति ।

सवाद्विना विरोधा

संवादे साधारणत एको वक्ता एकरच श्रोता भवतः । एतयोर्भावोत्पत्ति-दृष्ट्या समान महत्त्व न सर्वत्र भवति । क्वचिद्वस्तु क्वचिच्च श्रोतुरेव महत्त्वं दृश्यते । यथा केवलवक्त्रुर्गृहत्वं वेणीसंहारे युधिष्ठिरस्य—

युधिष्ठिर —भद्रे युद्धिमतिके, उच्यतामस्मद्वचनादम्बा—

येनासि सत्रं जनुवेश्मनि दीप्यमाने

निर्वाहिता सह सुनेर्भुजयोरङ्गेन ।

तस्य प्रियस्य बलिनस्तनयस्य पाप-

भाग्यामि तेऽप्य कथयेत् कथमीदृगन्यः ॥६ २३

अत्र श्रोत्रीयुद्धमनिकाया महत्त्व मनामेव वर्तते । केवलं श्रोतुर्महत्त्वं वेणीसं हरे दुर्घोषनस्य—सतस्तत इतिमात्रवादिनो दुर्घोषनस्य सुन्दररत्नद मुद्रवृत्तान्त-प्रवण-प्रकरणम् । अत्र सुन्दररत्नस्य रमनिगतिदृष्टपेयदेव महत्त्वम्, श्रोतुर्दुर्घोषनस्यानुभावादयो महत्त्वं भजन्ते ।

यवनः श्रोतुश्च समान महत्त्वं स्पृहणीयतमं भवति । सदेवाभिज्ञाने-ज्योतिष दर्शनीयम्—

शकुन्तला—मुञ्च तावन्नाम् । भूयोऽपि त्रयोऽनमनुमानयिष्ये ।

राजा—भवतु । मोक्ष्यामि ।

शकुन्तला—वश

राजा—

अनस्मिन्नकोमलस्य यावत् कुमुदमन्वय नदन्य पदपदेन ।

अप्ररन्त्य निगद्यता मया तं सदय इन्दरि गृह्यत रसाञ्ज् ॥

इत्यत्रास्योक्तुमाणा प्रेक्षागता । अनाद वक्तुं श्रोतुञ्च भागवति-
स्थिते प्रमादा भवत् । सम्प्रभविष्यत् पुष्टय निदण्डप्रमाणमूत्रो हनु हनु
वाप्य वदति मध्य च किं कुर्वन्मिति विचार्यता विरम्बत । दयादयने
वन्दीभूत प्रजिहायौत्पराध प्रयोज्यते—

यौगधराय - विजय म्पायताम् ।

प्रतिहार—किमिति भवन्नातर निदेशयामि ।

यौ०—विजय एवमेतत् ।

प्रतिहार—किमिदम्

यौ०—इदम् ।

प्रतिहार—भवन्नागो भवतु ।

यौ०—अथवा नैतच्छ्रय पतिर्हन् । निदेशयिष्याम्यत्र भवये ।

विजये म्पिरोत्तिनतामता । (३०) एवम्बि ।

प्रतिहार—ह ।

यौ०—विजया म्बन्ति ।

प्रतिहार—एषा म्बन्ति नन्दयाम । अत्रैव शान्तानिष्ठिम्पि
विचार्य भागवतिमिति यौगधरायान प्रकटीकृतम् । तदथा—

यौ०—विजय, न रनु त्वयान्मत्यै गृह्यत स्वामीति उक्ता
निदिश्यन् । म्बन्ति नावृद्धयम् ।

प्रतिहार—अभिधानी निदेशयामि ।

यौ०—शृणु ।

पुत्रं तावद् युद्धमन्वदशाया

प्रभोतव्या भवता उगयानाम् ।

उन्दिष्ये चिन्तमान विनये

मृदु शब्दे वासन्तस्व निवदन् ॥ ११३

घटनाकालापेक्षया

घटनाकालापेक्षया संवादस्त्रिविधो भवति—वर्तमानकालिक, भूत-कालिकः भविष्यकालिकश्च । तत्र वर्तमानकालिक संवादोऽभिनयवैचित्र्येण घटनाया प्रत्यक्षप्रदर्शनेन चातिशोभते ।

वर्तमानघटनाया वार्ता परिजनादयः, साधकाश्च कार्यकाले परस्परं संबन्धं प्रेक्षकाणां कृते प्रेष्ठ सम्भाषणं प्रस्तुवन्ति । तद्यथाभिज्ञानद्रोण-लम्प्यचूतयेऽह्ने दृष्यन्तस्य शकुन्तलाया तस्या सखीभ्यां च सह सम्भाषणम् ।

विपमस्त्रितीये क्वचिद् नायकस्य कार्यपथे बाधकानामपि चेष्टा रुचिर-संवादस्य विषयीभूता प्रेक्षकान् रञ्जयन्ति । यथा रत्नावल्या वासव-दत्ताया मालविकाग्निमित्रे चेरावल्या नवनायिका प्राप्ती विरोधगर्भो विशिष्ट संवादः ।

अवरविध एव संवादो वर्तमानघटनाया दर्शनेन विष्णुमहादेव-प्रवर्त्यते । यद्युत्तररामचरितस्य घण्टाद्वयस्य विष्णुमहादेवो लवचन्द्रवेरवौ-पुष्टं परस्परं सम्भाषणेन तस्य दर्शनेन विद्याधरमियुनेनोपनीयते ।

प्रमुखपत्राणां भावामिष्यक्तयः प्रेक्षकाणां भावसम्पत्तिसमृद्धये भवन्त्येव किन्तु परिजनाणां विदूषक-चेष्ट-चेष्टी-विदादीनां वचनविन्यासो रोचको भवेत् । लघुपात्राणामपि समीक्षा यथासि प्रेक्षकान् क्वचिद् भावसागरे निमज्जयन्ति । अत एव संवादद्वारेण न केवलं बहुतामपितु अवराणां लघूनामपि पात्राणामुक्ति-प्रस्तुतिषु कविदंतावधानो दृश्यते । क्वचिन् कतिपयपात्राणि बाह्येऽपि स्थितेन रञ्जनेनैकफले प्रापयितुं नियोज्यन्ते । यथा मृच्छकटिके शंकरः ।

भावसम्पत्ति-सर्जनाय रङ्गपीठस्थो यत्ता श्रोता घोषो युगदेव संवादविषयेण भवितो भवेताम्, ताभ्यां सह रङ्गमण्डिष्ठान्ध्यानि पात्राण्यपि प्रमङ्गतो भावितानि श्युरिति समोदितम् । यानि पात्राणि भावदृष्ट्या निरर्थकानि, तानि तु 'स्वनियोगमनून्यं कृष्ट' इति दिग्भा निष्क्रामयेत्, पृष्ठतो रङ्गपीठे वा तानि विश्राम्यन्तु इति नियमः ।

युगपत् संवादिन

रङ्गे युगपद् भागव्याहिणीं पात्राणां परमा सख्या भरतानुसारेण—

ये सत्र कार्यपुण्यास्तत्वारः पञ्च वा ते स्युः । ना द्या १८४१

१. तथासन्देशादुक्तं बाह्येऽपि बाह्येऽपि प्रथमाहं शस्यो ।

एता कारिकामधिकृत्याभिनवगुप्तः स्पष्टयति 'यदि प्रकर्षस्तदा दशाष्टौ वा रङ्गे प्रविष्टा भवन्ति।' ततोऽध्वेषु त्वभिनयचतुष्टय सम्यक्तयाविभावनोय स्यात्, देवयात्रापरिदृश्यमानसमाजवत् ।'

पात्रविषयको नियमस्तु लक्ष्यग्रन्थेषु सम्मानितो वर्तते । रङ्गे पानाणा युगपत् समवायो दशाधिको नास्ति । स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमेऽङ्के ब्रह्मचारिणः सगमनेन सहस्र्यायि-पावसस्या सप्त भवति । तेषु पानेषु ब्रह्मचारी योगन्धरायणश्चोक्ति-प्रत्युक्ति-विधौ महत्त्व भजते । वासवदत्ता पद्मावती च भावनिदर्शन-दृष्ट्या महत्त्व भजते । तापसी काञ्चुकीय-श्वेटी च स्वकीयैर्लक्ष्यैः समीक्षावचनैर्महत्त्व भजन्ते । अभिज्ञान-शाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्कस्यान्तिमे भागेऽष्ट पात्राणि सन्ति । तेषु राजा, शकुन्तला शिष्यद्वय गौतमी च कार्याय सवादे सविशेष भागग्राहिणः सन्ति । पुरोहित बन्धुकी, प्रतिहारी च मितभाषिणः समीक्षावचन-कृतश्च सन्ति । मृच्छकटिकस्य वद्यमाङ्कस्यान्तिमे भागे नव पात्राणि सार्धं रङ्गपीठमधिष्ठितानि । यथावसरमिमानि सर्वाणि पात्राणि सवादे भाग ग्राहिणः सन्ति ।

रङ्गेऽवर्तमानाः श्रोतारः प्रतिवक्तारश्च

नाटकस्य रङ्गपीठे पात्राणि यत् किञ्चिद् वदन्ति तत्सर्वं रङ्गपीठे वर्तमानानां पात्राणां श्रवणाय भवति । किन्तु स्वगतेन यत् श्रोष्यते न तत्केनापि श्रूयते, अथवा जनान्तिकापवारितकेन यत् कथ्यते कर्णे वा यदुच्यते नैतत् सर्वं श्रूयते ।

कविः क्वचिद् रङ्गेऽवर्तमानां श्रोतॄणां वक्तॄणां च सत्ता मत्वा तैः सह संवादं योजयति । तद्यथा प्रतिज्ञायोगान्धरायणे—

गात्रसेवक — एते ते सुहृदो निरोधमुक्ता इव कृष्णसर्पा इतस्ततो निर्धावन्ति । भो भो सुहृदः, शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः —

नव शरावः सलिलं सुपूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।

तत्तस्य माभून्नरकः स गच्छेद् यो भर्तृपिण्डस्य कुले न युध्येत् ॥ ४२

अन 'सुहृदः' इति सम्बोधिता जना रङ्गे न वर्तन्ते कविकल्पिता इव प्रेक्षकैरपि कल्पनीयाः सन्ति यथा वा । मृच्छकटिके—

चेट (प्रविश्य)—अपेत मानवा

यथा यथा वर्षत्यन्नसण्डं तथा तथा तिम्यति पृष्ठचर्मम् ।

यथा यथा लगति शीतवातस्तथा तथा वेपते मे हृदयम् । ५१०

(प्रहस्य)

वश वादयामि सप्तच्छिद्र सुखन्द वीणा वादयामि सप्ततन्त्री नदन्तीम् ।
गीत गायामि गर्दभस्यानुरूप को मे गाने तुम्बकर्नरिदो वा ॥ ५११
अत्र सम्बोधिता मानवा रङ्गे न सन्ति ।

अत्रैव पुन —

सवाहक* — प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व भट्टारका, हा साम्प्रतमेव एकस्याधे
गण्डा कृतः । अपरस्याधे पुक्तम् । तथापि मासकल साम्प्रतमेव याचते ।

अत्र भट्टारका रङ्गे न सन्ति

दशमेऽङ्के रङ्गेऽवर्तमाना जना पुन पुन सम्बोधिता सन्ति । यथा—
उभौ—अपसरत आर्या अपसरत । एष आर्यश्चावदत्त

इत्यादि यानार्यान् प्रति कथ्यते, न ते सन्ति रङ्गपीठे ।

अपरश्च—

उभौ—शृणुत आर्या शृणुत । एष सार्यवाहविनयदत्तस्य पुत्रक आर्य-
चावदत्तो नाम ।

तदनु स्वावरकश्चेदो रङ्गेऽवर्तमानानार्यान् सम्बोधयति—शृणुत आर्याः
शृणुत । अस्तीदानी मया पापेन प्रवहणपरिवर्तनेन पुष्पकरण्डकोद्यान
यस्यसेना नीता इत्यादि ।

अतः पर वक्ता एव रङ्गेऽवर्तमाना सन्ति ।

तद्यथा—

शकारः — न हि कुम्भसदृशोऽहं स्त्रिय व्यापादयामि ।

सर्वे—त्वया मारिता । न आर्यचावदत्तेन ।

शकारः — क एव भणति ।

सर्वे—(चेतमुद्दिश्य) नन्वेव साधु । सर्वेऽव रङ्गेऽवर्तमाना पुण्या ।

अत्रैव पुनरवर्तमाना भट्टारकाः शकारेण सम्बोधिता —

अलीक भट्टारका इत्यादि ।

तदनु चेतोऽपि तान् भट्टारकान् सम्बोधयति—

पश्यत पश्यत भट्टारका । अहो सुवर्णेन मा प्रलोभयति ।

अयं लोकानामवर्तमानः समूहः शविलकेनापि दृष्ट इव वर्ण्यते—(अप्रतो निरूप्य) भवतु. अत्र तेन भवतिव्यम्, यत्राय जनपदसमवायः ।

त्वद्यान म समासह्य यातस्त्वा शरणं पुरा ।

पशुवद् वितने यज्ञे हतस्तेनाद्य पालकः ॥ १० ५०

चारुदत्त —शविलक, योऽसौ पालकेन घोषादानीय निष्कारण कूटा-
गारे बद्ध आर्यकनामा त्वया मोचित । इत्यादि

वेणीसहारस्य तृतीयाङ्कस्यारम्भे रङ्गपीठेऽवर्तमाना महारथा कर्णा-
दयोऽश्वत्थाम्ना सम्बोधिता अधोविघ्नम्—

भो भोः कौरवसेना सनुद्वेलापरिपालनमहामहीधरा नरपत्न्यः, कृतं
कृतममुना समरपरित्यागसाहसेन ।

यदि समरमपास्य नास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

इत्यारभ्य

‘ताते चापद्वितीये बहति रणधुर को भयस्यावकाशः ॥ ३७

इति यावत् ।

ततः पर

नैपथ्ये

कृतोऽद्यापि ते नातः ।

अत्र नैपथ्यं तु रणभूमि समग्रेव यथा पूर्वमेवाश्वत्थाम्ना कथितम् ।

भूतकालिकघटनात्मकः सवादः

अङ्केषु भूतकालिकघटनात्मको वाग्विव्यास प्रायशः परिपूञ्जामूल
आख्यानत्मकश्च प्रायः श्रोतॄणामेवानुभावेन महिमानं लभते^१ । अत्र
श्रोतारो रङ्गपीठे नवचिद् घटनानुसारेणानुभावादीन् प्रकटयन्ति । यथा
वेणीसहारस्य पञ्चमेऽङ्के दुर्गोष्मनो वृषसेनस्य मृत्यु यावत् समरकर्म
शृणोति । बतः तत्र वर्तते सूत श्रव्यकाव्यस्येव समत्कारस्तत्र प्रायो
वितर्जितः ।

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमाङ्के लावाणकदाहस्य विवरणं ब्रह्मचारिणा

१ नवचिद् वस्तुननुभावेनापि—‘यथाभिज्ञानशाकुन्तलेन द्वितीयाङ्के राजा
विदूषकायापमल्लममृतया शकुन्तलया सह प्रणयारम्भं वर्णयति ।’ अत्र
श्रोतुरनुभावा महत्त्वं नाहेति ।

प्रस्तूयते । श्रोतार सन्ति वासवदत्ता, पद्मावती यौगन्धरायणश्च ।^१ एतेषां भावात्मकप्रतिक्रिया नाट्ये दर्शनीया सन्ति ।

मुद्राराक्षसे भूतकालिकघटनानां रहस्योद्घाटनं बाहुल्येन प्रवर्तते । तत्तु श्रेष्ठकोटिं भजते ।

तत्र शत्रुभावेनापि परिपृच्छानुवर्तते नाटकेषु । यथा महावीरचरिते शिवघ्नपुत्रि रामेण भञ्जिते परशुरामस्य पृच्छात्मकं क्रोधोद्गारः ।

भाविघटनात्मकः सवादः

नायकस्य तस्य सहायानां च भाविघटनात्मकवचनोपस्थासः प्रवर्त्यन्ते । प्रतिज्ञायौगन्धरायणे यौगन्धरायणो (उन्मत्तको) विदूषकः (डिण्डकवेप) श्रमणकश्चोदयनस्य समुद्धाराय परामृशन्ति ।^२

पूर्वोक्तास्त्रिविधा सवादा वर्तमानभूतभाविविषयाः प्रायशः पृथक्पृथक् प्रवर्तन्ते, किन्तु सम्मिश्रितमपि तेषां स्वरूपं सविधानसौष्टवेनैकशब्दे समुपस्थाप्यते । प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य प्रथमेऽङ्के सवादद्वारेणादयनस्य भूतकालिकस्थितिं प्रथमं परामृश्यते, तत्रनु तस्य कौटुम्बिकानां वर्तमान-चिन्तानुशील्यते, पश्चाद् भविष्ये कैनोपायेन तस्य कौशान्त्या प्रत्यावर्तनं विधेयमिति निर्णीयते ।

सवाद नैपुण्यम्

कविप्रतिभा विचित्रविघ्नसंवादयोजनया विलसति । तदर्थं विशिष्ट-सविधानं प्रकरोति कविः ।

उत्पन्नायितम्

स्वप्नायितेन सवादस्तु भूयिष्ठं रोचते । तद्यथा मुञ्छकटिकस्य तृतीयेऽङ्के—

शर्विलकः — अये, परमार्थदरिद्रोऽग्रम् (चादस्तः) । भवतु गच्छामि ।

विदूषकः — (उत्पन्नायते) भो वयस्य, सन्धिरिव दृश्यते । चौरमिव पश्यामि । तद्गृह्णातु भवानिदं सुवर्णभाण्डम् ।

शर्विलकः — (दृष्ट्वा) अये, जर्जरम्नानशाटीनिबद्धं दीपप्रभयोद्दीपितं सत्यमेवैतदलकरणभाण्डम् । भवतु गृह्णामि । अथवा न युक्तं तुल्यावस्थं कुलपुत्रजनं पीडयितुम् । तद् गच्छामि ।

विदूषकः — भा वयस्य । शापितोऽसि गोब्राह्मणकाम्यया यद्येतत् सुवर्णभाण्डं न गृह्णासि ।

१. अत्र सविधानकीशलेन साधका एव श्रोतारः । तृतीयेन कविः सविशेष-चमत्कारमावर्जयति ।

२. तृतीयेऽङ्के ।

शविलकः — अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या च ।
तद् गृह्णामि । इत्यारभ्य

शविलकः — महाब्राह्मण, स्वर्पिहि चर्यशतम् । वष्टमेव भद्रनिका-
गणिकार्ये ब्राह्मणकुल तमसि पातितम् । उति यावत् ।

अत्र विदूषकः शविलकवचांसि न शृणोति सुसत्वात्, तथापि प्रद्युति-
द्वारा प्रामाणिकं संवदति, समाचरति चेति अपूर्वसिद्धिः सवादकलायाः ।

छायावात्रेण सवादः

उत्तररामचरिते छायासीतया सह रामस्य सवादो वर्तते ।

सीता — आर्यपुत्र धराम्येषा धरामि ।

राम — हा प्रिये जानकि, वचांसि ।

सीता — हा धिक् हा धिक्, अन्य इवार्यपुत्र प्रभुत्तकृष्ट प्रसदितो
भवति ।

रामः — अयि वामन्ति, मया वस्तु ।

यथा तिरश्चीनमलातेशस्य प्रस्युमन्तः सविषश्च दन्तः ।

तथैव तीक्ष्णो हृदि शोकशङ्कुर्मर्मणि कृन्तन्नपि किं न सोढ ॥ ३ ३५

सीता — एवमपि मन्दभागिन्यहं या पुनरायासकारिणी आयपुत्रस्य ।

रामः — अयि चण्डि जानकि, इतस्ततो दृश्यमानानुकम्पसे —

हा हा देवि स्फुटति हृदयं वसते देहवन्द्य

शून्यं मन्ये जगदविरलज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

सीदन्नन्धे तमसि विद्युरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्णुदमोहं त्यगयति कथं मन्दभाग्यं करोमि ॥ ३ ३६

(इति मूर्च्छति)

सीता — हा धिक्, हा धिक् । पुनरपि मूढ आर्यपुत्र, आर्यपुत्र, मा
मन्दभागिनीमुद्दिश्य सकलजीवलोत्तमाङ्गलिकजन्मलाभस्य ते वाग्धार
सशयितजीवितदारुणो दशापग्निभ इति हा हतास्मि ।

रामः — सखि, किमन्यत् । पुनरपि प्राप्ता जानकी । पश्य नन्विष
पुरत एव ।

कुन्दमालायाभयि कविनेनादृशः सवादो विरचितः । तद्यथा —

रामः — देहि मे दर्शनं प्रिये ।

सीता — प्रभवति सिद्धशासनम् । किमत्र करोमि मन्दभाग्य ।

रामः — त्यज्यता दीर्घरोषोऽयम् ।

सीता—अहमपि आर्यपुत्रमेव विज्ञापयामि ।

राम—किं नु निष्करुणामयि ।

सीता—आर्यपुत्र, विपरीतः खलूपालम्भः ।

राम—देवि विज्ञापयामि त्वाम् ।

सीता—अवहितास्मि एषा आज्ञापय ।

राम—यत्त्वं चारित्रशालिनी

सीता—अहो अत्यागयोग्या प्राणाः ।

राम—निर्वासितासि विधयात् ।

सीता—प्रभवति आर्यपुत्रः सकलस्य परिजनस्य ।

राम—अस्मिन् दोषे प्रसीद मे ॥ ४१६

सीता—एव प्रसीद । नित्यप्रसन्नाहम् ।

एतेषु प्रसङ्गेषु राम सीता न पश्यति, तस्याः प्रतिवचनं न शृणोति च । तथापि यथायोग्यमुक्तिप्रयुक्तिः प्रेक्षकाणां कृते प्रवर्तते इति सवादोत्कर्षः ।

प्रत्युत्पन्नमतित्वम्

प्रत्युत्पन्नमतित्वं नामोक्तेः प्राणा १ तत्तु पञ्चरात्रस्याधोविघ्नप्रकरणे निर्दिष्टम् ।

बृहन्नला—(भीम प्रति) इहानयता किमिदानीमार्येण कृतम् ।

अवजित इति तावद् दूषितः पूर्वयुद्धे

दमितसुतवियुक्ता शोचनीया सुभद्रा ।

जित इति पुनरेव रुष्यते वासुभद्रो

भवतु बहु किमुनत्वा दूषितो हस्तसारः ॥ २४५

भीमसेन—अर्जुन

बृहन्नला—अथ किम्, अथ किम् । अर्जुनपुत्रोऽयम् ।

इति प्रत्युत्पन्नमतिनिष्ठोत्तरेणात्मनिगूहनमक्षुण्णं रक्षति अर्जुनः ।

अतएवानुत्तमोऽयं वाग्विन्यासः ।

प्रच्छन्नपात्रैः श्रुतानि प्रणयपदानि वाक्यानि सापराधजनेभ्यः साधिक्षेप आव्यन्त इति भाषणस्य विरलाऽपि प्रोद्भिन्ना कला । तद्यथा मालविका-
निमित्रे ।

इरावती—(सहस्रोपसृत्य) पूरय पूरय । अशोकं कुसुमं न दर्शयति ।

१ प्रत्युत्पन्नमतित्वं तु स च्यन्तरमेव ।

अथ पुन पुष्पत्येव । इरावत्या वचनमिदं नायकस्याधोवचनमनुसरति—
स्पर्शमृतेन पूरय दोहदमस्याप्यनन्यरुचे । ३१९

विश्वब्धवचसा प्रतिवचनम्

रत्नावल्यामपि प्रच्छन्ना सती वासवदत्ता सागरिकोदयनयोः प्रणय-
वार्ता श्रुत्वोदयन प्रति तस्यैव विश्वब्धवचनं पुनर्वक्ति—

किमद्यापि सहजाभिजाताया सेवया दुःखमनुभूयते ।^१ इति

नाटकेषु बहुषु स्थलेषु पात्र पात्राणि वान्तर्हितान्येवापरगणस्य स्व
विषयक भाववचनं शृण्वन्ति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य तृतीयेऽङ्के
नायक सख्योः शकुन्तलायाश्च वचांसि स्वविषयकाणि शृणोति उत्क्रायते
च ।^२ उत्तररामचरिते बहुशरछायासीता रामस्य वासन्त्याश्च सम्भाषण
श्रुत्वा भावविह्वला जायते । तत्र सामाजिका युगपदेव सवादनद्वयस्य
भावान् सम्भुजन्तो रसनिष्पत्तिमूरीकुर्वन्ति ।

अप्रसङ्गेऽपि माधुर्यस्य सङ्केत

माधुर्यं नाम नायकयोर्मधुरं प्रणयाभिलाषः । नायिकाया नायक प्रति
भावविलास आशुकाया भवन्ति प्रेक्षका इति द्विचार्यं कविरप्रसङ्गेऽपि
सन्नादामिप्रायेषु नायिकामुखेनैव नायकाभिलाषाभिप्यक्तिं त्वरयति । यथा
मालविकाग्निमित्रे—

बकुलावलिका—एष उषारूढराग उपभोगक्षमः पुरतस्ते वर्तते ।

मालविका—(सहर्षम्) किं भर्ता ।

बकुलावलिका—(सस्मितम्) न तावद् भर्ता । एषोऽशोकशालाव-
लम्बी पल्लवगुच्छः ।

रत्नावल्याम्

सुसगता—सखि (सागरिके) यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते पुरत-
स्तिष्ठति ।

सागरिका—(सामृयम्) सुसङ्गते, यस्य कृतेऽहमागता ।

सुसगता—(विदुष्य) अयि अन्यशङ्किते ननु चित्रकलकस्य । तद्-
गृहाणेतत् ।

सागरिका—(सरोपम्) बकुलालम्बे तवेदधानामालापानाम् ।
तदन्यतो गमिष्यामि । (इति गन्तुमिच्छति) इत्यनेन माधुर्यं प्रकटीकृतम् ।

१ रत्नावली ३ १८/१९

२ कुन्दमालामाश्रितुर्बेऽङ्के सीता दृष्ट्वा सती रामलक्ष्मणयोः स्वविषयकाणि
वचांसि शृणोति प्रतिक्रिया च व्यनक्ति ।

अप्रस्तुत-प्रशंसा

संस्कृतनाटकेषु सवादो विषय-प्रतिपादन-सम्पत्त्या प्रस्तुतप्रशंसया महती रोचनता विद्यते । कतिपयोदाहरणानि तस्या* सद्यो ध्रुवता निष्कर्षस्य निदर्शनायाम्—

मालविकाग्निमित्रे

मालविका-प्रणयपथेऽग्निमित्र इरावत्या निगूहीतो विदूषकेण वर्ण्यते—

(१) बहो अनर्थं सम्पतितो बन्धनभ्रष्टो गृहकपोतो विडालिकाया आलोके पतितः ।^१

अन्यत्र—

(२) उपस्थित नयनमधु सन्निहितभाक्षिक च ।

(३) भ्रमरसम्पातो भविष्यतीति वसन्तावतारसर्वस्व किं न चूत-प्रसवोऽभवत्सितव्य ।

(४) चन्दन खलु मया पादुकोपयोगेन दूषितम् ।

(५) किं तु खलु ददुःशा व्याहरन्तीति देव पृथिव्या वर्धितु स्मरति ।

विक्रमोर्वशीये—

(१) प्रथम मेघराजिर्दृश्यते पञ्चाद्विद्युस्तप्ता

(२) लोचनेण सूचितस्य कुम्भीरकस्यास्ति वा प्रतिवचनम् ।

(३) छिन्नहस्ते मत्स्ये पलायिते निविष्णो धीवरो भणति गच्छ धर्मो मे भविष्यति ।

अभिज्ञानशाकुन्तले

(१) को नामोऽप्योदकेन नवमालिका सिञ्चति ।

(२) यद्वेतस कुब्जलीला विदम्बयति, तत्किमात्मन प्रभावेण, उत नदीवैगस्य ।

(३) ऐन हि ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यता लताकुसुमम् ।

(४) को नाम शरीरनिर्वापयित्री शारदी ज्योत्स्ना पटान्तेन वारयति ।

वक्तुः प्रतिवक्तुश्च समान वच

सविधानकौशलेन एकमेव श्लोक वक्ता प्रतिवक्ता च वदत इति विरलनरमेव सवाद-पाठव मालतीमाधवेऽधोविध विलसति—

माधवाधोरघण्टावन्योन्यमुद्दिश्य पठत —

कठोरास्थिरन्यव्यतिकरघण्टकारमुखर

खरस्नायुच्छेदक्षणविहितवेगव्युपरम ।

निरातङ्ग पङ्केध्विव पिशितखण्डेषु निपत

न्तिसर्गान्त्र गात्र सपदि लवशस्ते विकिरतु ॥ ५ ३४

बहूना सहवक्त्रता

विरला एव महाकवयो सवादे सौष्ठवेन बहूना पात्राणा सहवक्त्रता सविधानु समर्था भवन्ति । श्रीहर्षो रत्नावल्या सह वक्त्रतामघोविध सन्निवेशयति—

राजा—

क्वासौ गतो हुतवहस्तदवस्यमेत ।

दन्त पुर कथमवन्तिनृपात्मजेयम् ॥

वासवदत्ता—दिष्टघा क्षतशरीर आर्यपुत्र ।

राजा—वाभ्रव्य एष ।

वाभ्रव्य —देव इदानीं प्रत्युज्जीविता स्म ।

राजा—वसुभूतिरयम् ।

वसुभूति —विजयता महाराज ।

राजा—वयस्य ।

विदूषक —जयतु जयतु भवान् ।

राजा—स्वप्ने मतिभ्रमति किन्विदमिन्द्रजालम् ॥ ४ १९

अनैकस्मिन्नेव पद्ये नैकपात्राणा गद्यात्मकवचनविन्यासस्य सन्निवेश सम्भ्रमस्य परा कोटि गमयति । राज्ञो वचांसि पद्यमेक निर्माणि ।

आक्षेपसह सवादः

नाटकेषु वचचिदाक्षेपसह सवादः प्रवर्तते । तथाहि अभिज्ञान शाकुन्तले—

अदिति. —भगवन् अस्या दुहितृमनोरथ-सम्पत्तेः कप्वोऽपि तावच्छ्रुतविस्तार क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनकेहेवोनचरन्ती तिष्ठति ।

शकुन्तला (आत्मगतम्) मनोरथः खलु मे भणित भगवत्या ।

मारीच —तप प्रभावात् प्रत्यक्ष सर्वमेव तत्रभवतः ।

राजा—अतः खलु मम नातिक्रुद्धो मुनिः ।

मारीच —तथाप्यसौ प्रियमस्माभिः प्रष्टव्यः । प्रकरणेऽस्मिन् शकुन्त-
लाया आत्मगत राजश्च स्वानुभूतिवचनमाक्षेप एवादितिमारीचयोः
संवादे ।

क्वचिच्छ्लोकमध्येऽपि तत्राक्षेपो दृश्यते । यथा मृच्छकटिके—

आरुदत्तः —अनुकृतापराधशरणमुपेत्यपादयो पतितः ।

शस्त्रेण न हन्तव्यः ।

शबिलकाः —एव तर्हि श्वसि लाघताम्

आरुदत्तः —उपकारहतस्तु कर्तव्यः ॥ १०.५४

ममभूतेराक्षेपसह्यः श्लोका विलसन्ति । यथा

राम —हन्त तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुवन्दते ।

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्ब

प्रियतमया परिवर्धितोऽयमासीत् ।

सीता—(साक्षम्) सुष्ठु प्रत्यभिज्ञातमार्गपुत्रेण ।

रामः —स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः ।

स्वजन इवान्न यत् प्रमोदयेति ॥ ४१.२०

गण्डनामक वीर्यङ्ग तु वस्तुतः संवाद आक्षेप एव ।

स्वगत-जनाग्निकापधारितानि

संवाद-मध्ये ससृष्टनाटकेषु स्वगतवचनस्य महत्त्वपूर्णस्थानं विद्यते ।^१
स्वगतवचाति तु रङ्गस्यपात्राणां ज्ञानाय न भवन्ति, किन्तु प्रेक्षकाणां
मानसे जन्यविधिना साध्या भावः स्पर्शति तानि समोजयन्तीति नाविदितं
सुहृदाम् ।

साधारणतः स्वगतं तु सम्भाषणे आपृतयोर्वयोः पात्रयोश्चि-
त्प्रत्युक्ति मध्ये भवति । किन्तु विरलस्वलेषु सम्भाषणेषु विषयभूतस्या-
प्यापृतस्य च पात्रस्य स्वगतभाषणमनुपमं भावराशिं जनयति । तद्यथा-
मिज्ञानशकुन्तले पञ्चमाङ्के प्रतीहार्या आत्मगतम्—

अहो धर्मविक्षिता भर्तुः । ईदृशं सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो
विचारयति ।

चतुर्थाङ्के वा कश्यपस्य—

पातु न प्रथमं व्यस्यति गुप्तास्वपीतेषु या ।

इत्यादि

१ स्वगतवचनं तु संवाद आक्षेप इव भवति क्वचित् ।

स्वगतेन क्वचिदविबुद्धा बोध्यन्ते सीरभम् गृह्णारपयस्याभिधया । तद्यथा मृच्छकटिके यदावसन्तसेनाकथयत्—भाव एषा छत्रधारिका भावस्यैव भवतु ।'

विट् । —(स्वगतम्) अनेनोपायेन निपुर्णं प्रेषितोऽस्मि

स्वगत-वैविध्यमघोविधं विलसति—

(१) कस्यचिद् वचनं श्रुत्वा मनसि यदुत्तरं जन्यते, तदभणित्वापर-
मेवोत्तरं प्रकाशेन विधिना दीयते । यदुत्तरं मानसे जन्यते, तदपि प्रेक्षकै-
र्ग्राह्यमिति स्वगतविधिना प्रकाशयते ।

(२) कामपि विशेषस्थितिं कस्यापि वचनाद् ज्ञात्वा न प्रत्युत्तररूपेण
किमपि प्रोच्यते, किन्तु स्थोया मानसिकी प्रतिक्रिया स्वगतेन प्रकाशयते ।

(३) न किमपि न कुतोऽपि श्रूयते केवलमात्मनो मानसिकस्य वाचि-
कस्य शारीरिकस्य वा भर्मणो विवरणं प्रकाशयते ।

एतैस्त्रिविधैर्भाषणे प्रेक्षकाः कमपि विशेषं रसास्वादं लभन्ते ।

कस्यापि पात्रस्य पौर्विकसंवादेन या मानसिकस्थितयोऽप्रकाशिता अव-
शिष्यन्ते ता प्रेक्षकाणां बोधविषयं कर्तुंमेव सविशेषमुपयुज्यन्ते स्वगत-
जनान्तिकापवारितानीति तेषामनन्वयाध्याः फलप्रवृत्तिर्नाट्यधर्मी सती
काव्याधोपनयदृष्टाः महत्त्वमर्हन्ति । ।

द्वयर्थपदयोजना

रिल्टार्पेन क्वचिच्चमत्कारं समुत्पाद्यते । तत्र वक्तुरर्थविशेषं
श्रीत्राग्यया गृह्णाते । तद्यथा नागानन्दे पञ्चमेऽङ्के—

शस्त्रचूडः—हा त्रिभुवनैकचूडामणे, क्व भया द्रष्टव्योऽसि ।
मुषितोऽस्मि ।

जीमूतकेतुः—(आकर्ष्यं सहर्षं विहस्य) देवि मुञ्च शोकम् ।
अस्यायं चूडामणिर्न मे मासलोभात् केनापि पक्षिणा मस्तकादुत्खायानीय-
मानोऽस्या भूमौ पपात ।

प्रकरणेऽस्मिन् त्रिभुवनैकचूडामणिस्तु जीमूतवाहन इति वक्ताभिप्रेति
किन्तु जीमूतकेतुस्तु त्रिभुवनैकचूडामणिरिति शस्त्रचूडस्य श्रेष्ठमणिरिति
प्रतिबोधयति ।

पूर्वोक्ते वाक्ये 'मुषितोऽस्मि' इति शब्दचूडेन 'विप्रलब्धोऽस्मि' इत्य-
भिप्रेति किन्तु जीमूतकेतुस्तु शस्त्रचूडस्य मणिरपहृत इति गृह्णाति ।

द्वयर्थकसन्दर्भेण प्रणय-प्रवृत्तयः साधु प्रकाशयन्ते । तद्यथा मालवि-
कान्तिमित्रे विदूषकः—'भो! विथग्घो भूत्वा त्वं यौवनवतीमिमां प्रेक्षस्व ।

अस्मिन् सन्दर्भे यौवनवती मालविका मनसाभिप्रेता । तपनीयाशोकस्य कुसुमशोभेति अनभिप्रेतोऽर्थं आक्यते राज्ञे ।

द्वयर्थकवाक्यानि क्वचित् कूटोत्तयो नाटकेषु रोचकानि भावविलसितानि समुपस्थापयन्ति । तद्यथा मुद्राराक्षसस्य चतुर्थाङ्कस्यान्तभागे जीवसिद्धि स्ववचने, श्लेषात्मके राक्षस चन्द्रगुप्तस्य ह्यमेव कल्याणावहमिति निर्दिशति । साधारणतो राक्षसश्चन्द्रगुप्तमभिप्रेषयितुं भूद्वयं जानात्विति तस्य वाक्यार्थः ।

वेणीसंहारे च भानुमतीवचने दुर्योधनोऽकल्पितमभिप्राय बोधति । तद्यथा भानुमती—ततोऽहं तस्यातिशयितदिव्यरूपिणो नकुलस्य दर्शनेनोत्सुका जाता हृतहृदया च ।

राजा—(सर्वलक्ष्यम्) किनाभातिशयितदिव्यरूपिणो नकुलस्य दर्शनेनोत्सुका हृतहृदया च । तत् किमनया पापया माद्रीसुतानुरक्तया वयमेव विप्रलब्धाः ।

अत्र भानुमती नकुलेनाहीना नाश विवक्षति । दुर्योधनस्तावद् भानुमत्या नकुलेन प्रणमन्यवहारं प्रतिबुध्यते ।

सूक्ष्मनिदर्शनम्

सबावस्य महामूल्यं सूक्ष्मनिदर्शनात्मकैर्वस्त्रैः सवर्धते । एतदर्थं क्वचित् सरयमपि वित्तपीकृत्य परात्परं सत्यं प्रतिष्ठाप्यते । तद्यथा मृच्छकटिके—

चाणदत्त —अयोग्यमिदं न्यासस्य गृहम् ।

वसन्तसेना—आर्य अस्त्रीकम् । पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते, न पुनर्गृहेषु ।

एतादृशानि वाक्यानि प्रेक्षका कण्ठ्योक्त्यात्मसंस्काराय निदधति ।

निगूढवचनम्

नाटके तु किमपि साक्षाद्वचनं न तावत्मात्रं रमणीयं यावत्मानं निगूढवचनम् । तथाहि—भवान् (अविमारक) नायिकायां सङ्गीतं राजभवने प्राप्तुमर्हसि इति साक्षाद्वचनं भासेन निगूढरीत्याव्योविधं कथितम्—

घात्री—योगमिच्छन्त्यावागते स्व । अनुमत्त आयेण योग इति ननु निष्कृतं कार्यमस्माकं राजकुले विवर्त्तेऽवकाशे । सत्रापि कोऽपि जनोऽधिक-

तरं योगं चिन्तयन्नस्ति । तेन सह तत्रैवायं सुष्ठु योगविधानं चिन्तय-
तामिति ।

उत्प्रेक्षाद्वारेण भाविकार्यसूचना

क्वचित् प्रागेव प्रयुक्तेन विशेषणेन भाविकार्यस्याभासः कार्यते कवि-
वरे । तद्यथा अविभारके—

पूर्वा तु काष्ठा तिमिरानुलिप्ता
सन्ध्याशुभाभाति न पश्चिमाशा ।
द्विधा विभक्तान्तरमन्तरिक्ष
यात्यर्धनारीश्वररूपशोभाम् ॥२१२

अत्रार्धनारीश्वरस्य छायाया नायकस्य भावी प्रणयिनीसयोग इष्यते ।

भारतीया वचोभेदाः

नाटके पात्राणामपात्राणां वचांसि प्रेक्षकाणां मनोरञ्जनाय भवन्ति ।
नैतानि सर्वत्र प्रश्नोत्तररूपेण सन्ति, बहुना नायकानां परस्परविचारविम-
र्शात्मकगोष्ठौ नाटकेषु विलसति प्रायशः, किन्तु एताभ्यां भिन्नानि अपि
वर्तन्ते वाक्यानि । भारतेन तेषां विवरणं नातिसम्यगवगाहविधिनः
प्रस्तुतमधोविधम्—

आभाषणं तु यद्वाक्यमालापो नाम स स्मृतः ।
अनर्थकं वचो यत्तु प्रलापः स तु कीर्तितः ॥
कठणं प्रभवो यस्तु विलापः स तु कीर्तितः ।
बहुशोर्भिहितं वाक्यमनुलाप इति स्मृतः ॥
उक्ति-प्रत्युक्ति-सयुक्तं सलाप इति कीर्तितः ।
पूर्वोक्तस्यान्यथावादो ह्युपलाप इति स्मृतः ॥
तदिदं वचनं ब्रूहीत्येष सन्देश उच्यते ॥
यत्त्वयोक्तं मयोक्तं तत्सोऽतिदेश इति स्मृतः —
एषोऽहं ब्रवीमीति निर्देश इति कीर्तितः ।
व्याजान्तरेण कथनं व्यपदेश इहोच्यते ॥
इदं कुरु गृहाणेति ह्युपदेशः प्रकीर्तितः ।
अन्यार्थकथनं यत्स्यात् सोऽपदेशः प्रकीर्तितः ।

ना० शा० २२ ५४-५९

अभिनवगुप्तानुसारेणालापस्तु कस्यचित्पात्रस्य विशेषणमात्रं योजयति ।
यथाभिज्ञानशाकुन्तले—

नीधारा. शुक्रगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरुणामघ

प्रलापस्तु प्रासंगिको न भवति । यथा विक्रमोर्वशीये—

हस प्रयच्छ मे कान्ता गतिस्त्वस्यास्त्वया हृता ॥ इत्यादि ४ १७

अनुलापस्तु अतर्क्यं प्रोक्तं तदेव वचः । यथा मृच्छकटिके ।

किं कुलेनोपदिष्टेन इत्यादि ८.२९ तथा ९ ७ श्लोकः ।

सलापस्तु सवाद एव ।

अपलापस्तु पूर्ववचनविरुद्धोक्तिः । यथा स्वप्नवासवदत्तस्य पण्डेऽङ्के
राज्ञो वचने प्रतीयतेऽश्लेषविधम्—

राजा—निर्यातियं पद्यावति । साक्षिमन्यासो (वासवदत्ता) निर्गति-
यितव्यः ।

राजा—कथं महासेनपुत्री ! द्वेवि (वासवदत्ते) प्रविशत्वभ्यन्तरं
पद्यावत्या सह ।

आतिदेशस्तु द्वयोः पात्रयोः समानं वचनम् ।

यथा मृच्छकटिके दशमेऽङ्के—

शकारः —व्यापादिता ।

चारुदत्तः —एवमस्तु ।^१

समानमेव श्लोकं वक्ता प्रतिवक्तुं च मातृतीमाधवे पठतः ।^२ निर्देशस्तु
प्रतिज्ञावचनम् । यथा प्रतिज्ञायोगन्धरायणे ।

योगन्धरायणः —विजये

यदि दानुबलप्रस्तो राहुणा चन्द्रमा इव ।

भोचयामि न राजानं नास्मि योगन्धरायण ॥ १ १६

व्यपदेशस्तु अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य कथनम् ।

यथाभिज्ञानशाकुन्तले—

१ मृच्छ १०.३३/३४

२ कठोपाधिप्रम्विषयव्यतिकरपण्यत्वात्मुच्यते । इत्यादि ३.१४

‘धक्रयाकचधुके, आमन्त्रयस्व सहचरम् । उपस्थिता रजनी ।’ इत्यनेन व्यपदेशेन शकुन्तला दुष्यन्तस्य गतिरसाम्प्रतिमिति सूचिता ।

अन्यविधा उपदेन विलाप-सन्देशादयः स्पष्टाभिप्राया एव परिभाषिक वैशिष्ट्यं नाहन्ति ।

इमे आलापादयो द्वादश उपनयविधा वाचिकाभिनयात्मका भार्गा इति भरतेनोदाहृतम् । एतेषां द्वादशानां सप्त प्रकाराः सन्ति—प्रत्यक्ष, परोक्ष^१, कालत्रयात्मकास्त्रय, आत्मस्य^२, परस्यश्च^३ । एतादृशं सूक्ष्मेक्षया वाक्याभिनयस्य कोटिशतान्येकानि भवन्ति भेदाः ।^४

वक्तुं सत्त्वपद-कार्योचिता भाषा

पात्रानुरूपभाषात्वमिति भोजराजेन निर्दिष्टम् । अतः सस्कृत-प्राकृतादयो भाषा पात्राणां स्त्रीपुरुषत्वेनोत्तममध्यमादि-कोटिविचारेण चावधारिता^५ । अन्यच्च भेदोऽत्र गुणालङ्काररोत्यादीनां विचारेण कल्पितः । ग्राम्यशब्दा ग्राम्यैर्जनैर्ग्राम्यविषयाधिकरणे प्रयोजनीयाः । उच्चस्तरीया महासत्त्वा गुणालङ्काररोत्यपेक्षया उच्चस्तरीया भाषा प्रवदन्ति ।

‘वाचि यत्नस्तु कर्तव्य’ इति भरतवचनम्^६ । नाटके वचनविन्यासो वक्तुः श्रोतुश्च मानसिकस्थितेर्वार्ताविषयस्य चानुकूल्येन प्रचरेत् । कस्यापि नायकस्य गौरवमौदास्य च तस्य भाषया व्यज्येते ।

मृच्छकटिके बहुविधनायकानां पदोचिता कार्योचिता च भाषा पदे-पदे विलसति ।

नाटके साधारणनियम आसीद्यत्—

मृदुशब्दाभिधानञ्च कविं कुर्यात्तु नाटकम् ।

तथापि वक्तुः सत्त्वपदकार्यादीनां विचारेण परुषाक्ष रवैर्भवानां पदानां प्रयोगो दृश्यते एव । तद्यथा—

१. एतेषां स्पष्ट विवरण नाट्यशास्त्रे २२ ६२-७० द्रष्टव्यम् ।

२. ना० शा० २२ ७१ अशिक्षितमभारती ।

३. स्त्री वसन्तसेना श्लोकान् ससृष्टेन मदति मृच्छकटिके । सत्रं च वदचिद् सा गद्यमपि ससृष्टेन मदति । ४ ३२/३३

४. ना० शा० १४२

सवादस्य भाषा तु पात्रानुरूपिणी भवत्येव । पात्राणामुत्तमाधमत्ववृत्ति प्रवृत्तिश्च विचार्य कविस्तदनुरूपौ शब्दार्थौ प्रयोजयेत् । तद्यथा मृच्छकटिकं—

चन्दनकः—अरे राजजल अधिअरण वा वच्च । किं तुए सुणअसदिसेण ।

अत्र जात्यासच्छूद्रौ कर्मणा सेनाभूतो पुरुषो । सवादिनौ स्त । सदृशौ स्वपदस्य शब्दार्थौ प्रयुङ्क्त ।

तत्रैव सप्तमेऽङ्के

चारुदत्तः—वर्धमानक चरणान्निगडमपनय ।

वर्धमानकः—यदार्थं आशापयसि । (तथा कृत्वा) आर्यं अपनीतानि निगडानि ।

आर्यकः—स्नेहमयान्यन्यानि वृत्तानि ।

अत्र आर्यकस्य महारात्त्वानुरूप प्रतिवचन कविक्रिया शिखरीकरोति ।

तदनु वक्तृश्रोत्रौदात्त्यैकात्म्यानुरूपं सवादकलामनुत्तमा कुरुते पदान्वयनगत्या—

चारुदत्तः—क्षेमेण व्रज बान्धवान् ।

आर्यकः—ननु मया लब्धो भवान् बान्धव ।

चारुदत्तः—स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता ।

आर्यकः—स्वात्मापि विस्मर्यते ।

चारुदत्तः—त्वा रक्षन्तु पथि प्रवाण्त्तममरा ।

आर्यकः—सरक्षितोऽहं त्वया ।

चारुदत्तः—स्वैर्भार्य्यो परिरक्षितोऽसि ।

आर्यकः—ननु हे तत्रापि हेतुर्भवान् ॥ ७७

आर्षोचित वचनं विश्वामित्रस्य महावीरचरिते—

एष तावदोद्धार सकलराक्षससंहार-निगमाध्ययनस्य^१ ।

भूयिष्ठ-समस्तपदयोजनया कोर्यस्यानवरतसातत्यं व्यज्यते भावानु-
कूलपदवर्णि । सृज्यते च । तद्यथा मालतीमाधवे—

^१सस्तकलहसविभ्रमाभिरामचरण-सचरण-रणरणायमान मञ्जुमञ्जोर-
रगितानुविद्वमेखलाकलाप-किकिणी-रणरणत्कारमुखरम् इति समस्त-

पदैः मालती सखीनां पाद-संचरणस्य सातत्यं शृङ्गारोचितमसृणपद
छवतिश्च व्यज्येते ।

महासत्त्वाः पृथग्जनेभ्य इतरामेव शब्दावलीं प्रयुक्ते । तद्यथा वेणी-
सहारे युधिष्ठिरः कथयति—

मुने, निर्वर्त्यतामुदन्त्याप्रतीकारञ्च साधारणजनः 'पिपासा-
प्रतीकारः' इति कथयेत् । उदन्त्याशब्दस्तु महाजनानामेव रिवयम् ।

अतः परं तत्रैव युधिष्ठिरो वदति—'सम्यग्वेदी भवान् ।' अत्र सम्य-
ग्वेदी महामत्त्वानां मुखे विससति ।

कञ्जुकी राजकीय-शिष्टाचारसंस्कृति-विषयको विद्वान् आसीत् ।
तस्य वाणी तु सवाद सौष्ठवस्यादर्शः स्यात् । यथा विक्रमोर्वशीये—

कञ्जुकी--न तु मे धर्मविभवसहा दृष्टिः । ५६/७

भावानुसूया भाषा

उदात्तात् भावानुदात्तैव भाषा ससेवेतेति कवमोऽब्रवदिति ।

उदात्तपराक्रमान् यः कश्चिद् वर्णयति स वर्णनकाले स्वधमपि उदात्तो
भवतीति विचारेण क्वचिद् हीनपात्राणामपि संस्कृतभाषाप्रयोगो
निर्दिष्टः । यथा—पञ्चरात्रे

बृहन्नला—सुणादु भट्टा ।

राजा—ऊजस्त कमे । संस्कृतमभिधीयताम् ।

बृहन्नला—श्रोतुमर्हति महाराज । इत्यादि

मृच्छकटिके प्राकृतभाषी चन्दनको बोपालायाभयं संस्कृतेन वदति ।
तद्यथा—

आर्यक —शरणागतोऽस्मि ।

चन्दनक —(संस्कृतमाश्रित्य) अभय शरणागतस्य ।

अतः परं ॥ आर्यकेणापि सह प्राकृतं वदति ।

१. मातृगुप्तमतानुसारेण

नीचानां पण्डितानां च नीचविप्रहृकारिणाम् ।

निन्दितानां प्राकृतं कार्यं कारणात् संस्कृतं कथयितुं ॥

अपेक्षोत्तमिकायां राजवमद्वये ४५ अतिशयोक्तम् ।

परिवेशादुपमानम्

त्रैलोक्यादपि कवय उपमानानि यथावश्यकं सगृह्णन्ति । एतत् सर्व-
थोचितमेव, किन्तु कार्यस्थल्याः परिवेशवर्तीनि उपमानानि सविशेष-
रोचमानानि नाटकेषु भूयिष्ठं राजन्ते । यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य सप्तमेऽङ्के
परिवेशस्तु आरभ्यकतपोवनभूमिर्विलसति । तत्र बालमृगेन्द्रशावकः क्रीड-
नकीकृतः । तत्रोपमानि बन्धानि सन्ति । यथा—

तेन हि ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यता लताकुसुमम् । ७.२५/२६
कृष्णसर्पशिथुनेव चन्दनम् । ७.१८
उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलम् । ७.३०
यथा गजो नैति समक्षरूपे । ७.३१
यत्र स्थाणुरिवाचसो मुनिरसावभ्यर्कविम्ब स्थितः ॥७.११
अमृतहृदमिवावगाढोऽस्मि ॥७.११/१२
नवीपता भिन्नमिवैकपद्मजम् ॥ ७.१६

मालतीमाघवे च —

‘शीतलस्पर्शस्त्वा परिप्वजति कुसुमाकरोद्यानमास्तः ।’ इत्यत्र परि-
सरप्रभादेणोत्प्रेक्षा ।

रसानुरूप सन्दर्भस्वम्

यद्यपि भरतेन मृदुशब्दाभिधानं नाटकं कुर्यादिति बाहुलकेन विहितवान्,
तथापि भाजेन रसानुरूप-सन्दर्भस्व साधु व्याख्यातम् । तथा हि—रति-
प्रकर्षे कोमलः, उत्साह-प्रकर्षे प्रौढः, क्रोध-प्रकर्षे कठोरः, शोकप्रकर्षे मृदुः,
विस्मयप्रकर्षे तु स्फुटं शब्दसन्दर्भो विरचनीयः ।

रसादोतामुपकर्त्री गुणानुरूपिणो पदसघटना रीतिरिति सिद्धान्तः
प्रयुक्त एव । तत्र वार्गाभिनयप्रधाने नाटके रीतिः सविशेषं महत्त्वमर्हति ।
मुद्ग्यारम्भेषु वचनविन्यासक्रमो रीतिः । सैव काव्योत्कर्षं महिमानं भजति
इति साररूपतया काव्यस्यात्मेत्युच्यते ।

रसानुरोधिः शब्दचयनं भवेदिति मतमभिनवगुप्तस्य । ‘मदनरिपु-
रिति भगवत्पर्यायश्चेति तदीयशृङ्गारवर्णने न प्रयोक्तव्यम् ।

पर्यायी स्तो वेदग्न्य वेदग्नौ च । तत्र वेदग्न्यस्य स्थाने वेदग्नौ
प्रयोज्या, यतो हि नाम स्त्रीप्रत्ययेन सौभाग्याप्तश्चायप्रतीतेः ।

अन्ये च बहुविधा विचाराः शब्दचयनमधिकृत्य भरतेन निगदिताः
संस्कृतव्याकरणाण्येव-प्रमङ्गेन—

आयमनामाख्यातनिपातोऽसंगं समासतद्धितैर्युक्तः ।

सन्धिवचनविभक्त्युपग्रहनिर्मुक्तो वाचिकाभिनयः ॥ ना० छा० १४४

एतद् भरतकृतं विधानं क्षेमेन्द्रेणौचित्य-विचारचर्चायां सोदाहरणं
बहुलीकृतम् ।

पद्य-प्रियता

संस्कृत-नाटकेषु पद्य-प्रियता तु प्रत्यक्षतो दृश्यते । विरलमेव नाटकं
सर्वथा पद्यविरहितं प्राचीनयुगे मध्ययुगेऽपि वा विरचितम् । अवश्यमेव
भावपेशकत्वा पद्यमावहति किन्तु भावविरहितेषु गद्योचितस्थेष्वपि
पद्यानि निर्भिषन्ते । तथाहि—

स्वप्नवासवदरो—

प्रियतरं वाक्यमेतद् राज्यलाभप्रतापपि ।

अपराधेष्वपि स्नेहो मदस्मासु न विस्मृतः ॥ ११२

पञ्चरात्रे—

रथमानय शोध मे क्लृप्ताः प्राप्ते रणानिधिः ।

तोषमिष्ये शरैर्भीष्म जेष्यामीत्यमनोरथः ॥ ११३

रिपूणां सैन्यभेदेषु यन्त्रे परिचितो रथः ।

रथचर्गा बहिष्कर्तुं तमास्थायोत्तरो गतः ॥ २१४

तथापि संस्कृतनाटकेषु पद्यानां प्रासंगिकता पूर्ववर्तिगद्याद्यानुरोपेनापि
प्रतिभासते । तथापि ज्ञाने—

राजा—भूत, दूरमभुता साग्येणवयमा कृष्टाः । अयं पुनरिदानीमपि—

श्रीवाभगाभिराम मृदुरनुपतति स्थन्दने दत्त दृष्टिः ।

पञ्चाधेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।

दर्भैरर्धाविलोढे यमविवृतमुखप्रसिद्धिं क्षीणवर्माः ।

पश्योदग्रपुतत्वाद् विद्यति बहुतरं रतोवपुष्यां प्रयाति ॥

सम्प्रमाधिभ्येन गद्योचितस्थलेष्वपि जनाः पद्यं वदन्तीति प्रतिभाति ।
पद्यं तु नाटकेषु श्रेष्ठनायकोचितं सम्मतम् । स्त्रियोऽधमनायकाश्च
वचचिदेव पद्यं वदन्ति ।^१

संक्षेपः

भोजेन संक्षेप इति नवीनो गुणः प्रकल्पितः । अयं गुणो विस्तारस्य
विपरीत एव^२ । नाटके संक्षेपस्यावश्यकता वर्तते एव । संक्षेपस्योदाहरण-
मभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमाङ्के वर्तते—‘वल्गुभक्तसखो दुप्यन्त’ इत्यनेन
पदद्वयेन बहुवर्णितम् । तत्र

प्रसादगुणस्तु अयंप्राकट्यमेव ।

भुणास्तु रसव्यञ्जकाः ।

माधुर्यं शृंगारकरणव्यञ्जकम् ।

वचचिद् दीर्घदीर्घन्तर-भाषणानि

नाटकेषु भावानुभावात्मकाः सवादाः प्रायशो नातिदीर्घाः सन्ति ।
प्रायो द्वित्रैर्वा पञ्चपैर्वावये पात्रस्य सकृत् सवादकया पूर्णं भवन्ति, किन्तु
दीर्घतमानि सन्ति नैकस्थलेषु क्रमेरभीष्टविषयानघिकृत्य भाषणानि ।
तद्यथैकोक्तिरूपेणाविमारके चतुर्थाङ्कस्यादितः नवमश्लोकान् यावत् ।
अत्रैकाकी नायकः स्वदीर्घनस्य वैकल्यं च वर्णयति ।

मालतीमाधवे मदयन्तिका मकरन्द-विषयक स्वकीय स्वप्न ५३ पक्ति-
भिवर्णयति । तत्रैव लवङ्गिका मालत्या कामदशावर्णन ३५ पक्तिभि-
करोति । यद्यपि श्रव्यकाव्यदृशतादृशानां वर्णनानां सुवचिनिर्भरता
नास्ति सन्दिग्धा, तथापि नाट्यदृशा कस्यचित्पात्रस्य सकृदेव दीर्घतम-
भाषणानां प्रयोगो रुचिं नानुगृह्णाति । वेणोसहारे चतुर्थेऽङ्के सुन्दरकस्य
मुद्रयिभोयिकात्मक ३६ पंक्तोर्यावद्भाषणं भाणशैली स्मारयति ।

भाणे तु नैकशो विट एव रङ्गे नैकपृष्ठानि वदति । तत्रैवाकाश इति
विधिना स एकाकी नैकहोरा अनवरतं वदति । अत एव कस्यचिदेकस्य
पात्रस्य दीर्घभाषणात् प्रेक्षका नोद्विजन्त इति भारतीयैः क्षमता ।

१ अत्रादरूपेण वसन्तसिना मृच्छकटिके पद्यानि प्रायशो वदति, यद्यपि
राष्ट्रतेन । अथभोऽपि आण्डाली शकारवच तत्र पद्यभाषिणः सर्वत्र ।

२ विस्तरस्तावदनपेक्षितव्याविस्तार एव । व्यासेनोक्तस्तु विस्तरः ।

तथापि वागभिनयस्य प्रौढनितरामपेक्षिता भवति लम्बायमानेषु भाषणेषु ।

काव्यशैली नाट्यभारतीमाश्रित्य शिखरायमाणा परिलक्ष्यते । भावा-
कर्षण्य, कल्पना, सालङ्कारा एव प्रभवन्ति श्रेष्ठनायकानामिति पदे-पदे
दृश्यते । तथापि सोदाहरणमुपक्षेपोऽयं विशदीक्रियते—

एषा मनो मे प्रसभ शरीरात् ।
पितु पद मध्यममुत्पन्ती ॥
सुराङ्गना कर्षति खण्डिताग्रात् ।
सूत्र मृणालादिव राजहसी ॥

नाट्यभारत्या मरचनावैचित्र्याणि गणनाकोटि व्यतिरेचयन्ति ।
तथापि तस्याः कतिपयविशेषा अत्र निबद्धाः ।

नाटके भाषा भूर्तिग्राहिणी भवेदिति नाट्यापेक्षा ।

आकाशपुरुषः

आकाशपुरुषस्तु आकाशवचनस्य वक्ता नास्ति । भरत आकाशवचनं सजानीतेऽधोविधम्—

दूरस्थाभाषणं यत्स्यादशरीरनिवेदनम् ।

परोक्षान्तरितं वाक्यमाकाशवचनं तु तत् ॥१५८६

अनेन स्पष्टं भवति यदाकाशवचनमधोविधं लक्षणप्रपन्नम्—

(१) दूरस्थानां कृते भाषणम् ।

(२) अशरीरिणा देवादीनां कृते भाषणम् ।

(३) परोक्षं वाक्यम् ।

(४) अन्तरितं वाक्यम् ।

एतेषु बहुविधेषु आकाशवचनेषु त्वन्विद् वक्ता क्वचिच्छ्रोता (आमन्त्रणीयो जनः) न समक्षं भवति,^१ दृष्टिं भवति मृतत्वाद्दूरस्थत्वाद्वा । अशरीरिणस्तु देवा एव । तेऽप्यप्रत्यक्षितेषु तेषां वचांसि 'आकाशवाणी' इति शैयानि ।

भरतो नाट्यशास्त्रे आकाशपुरुषं पुनः पुनः लक्षयति पृथगेव । तथा हि—

परवचनमात्मसांख्यं प्रतिवचनैरुत्तरोत्तरप्रयितैः ।

आकाशपुरुषकथितैरङ्गविकारैरभिनयैरर्थैः ॥ १८१०९

यदा आकाशपुरुषपरस्थवचनाभयम् ।

भवेद् काव्यं तदा ह्येव कर्तव्योऽभिनयः स्त्रिया । २२२९३

१. नाट्येषु श्रोता प्रतिवक्ता च अङ्गपीठे नास्त्येव ।

२. अभिनवगुप्त 'आकाशपुरुषकथितैः' इत्येतेषां पदानां व्याख्याधोविधं करोति—आकाशे शून्ये यानि पुरुषकथितानीति । नैतत् सत्यं यतो हि नाम नैतानि वचांसि शून्ये कथितानि, प्रत्युताकाशपुरुषेण (नो पुरुषेण, शून्यपुरुषेण कल्पितपुरुषेण वा) उच्यन्ते । मनमोहन घोषो प्रयुज्जोऽस्मिन् आकाश Imaginary Person (कल्पितपुरुष) इति व्याख्याति ।

शृङ्गाररससम्भूतो रतिसम्भोगखेदनः ।

यच्चैवाकाशपुरुष परस्थवचनाश्रयम् ॥ २२ ३२१

एतेषु सन्दर्भेषु आकाशपुरुषस्तु कल्पितपुरुष एव साम्प्रतिक शाश्वत वादृष्टोद्दर्शनोपपन्न आकाशपुरुषस्त्वेवाकाशकुसुम इव कल्पनाप्रसूतिः ।

आकाश पुरुषः

आकाशपुरुषस्तु न भवति रङ्गे रगसमीपे वा, न च नेपथ्ये वा । सोऽदृश्य एव भवति रगस्थपात्राणां प्रेक्षकाणां च । आकाशपुरुषस्तु अभिनवभारत्यामभिनवगुप्तः सजानीते ।^१ कोऽयमाकाशपुरुषः ? रगस्थपात्रेण स्वरेण परिचित इव प्रेक्षकैरदृश्यो जन आकाशपुरुषः । स तु भाणवदन्य-विधेषु रूपकेष्वपि प्रयुज्यते । भाणे तेन सह रङ्गस्थपात्रस्य कल्पित एव वार्तालापः कार्यते ।

अपरविघ्न आकाशपुरुषोऽभिज्ञाने पञ्चमेऽङ्के प्रयुक्तोऽप्रोविघ्नम्—

राजा - तूष्णीं भव यावदाकर्णयामि । (आकाशे गीयते)

अभिनवमधुलोलुपो भवान् तथा परिवृम्बितचूतमञ्जरीम् ।

कमलवसतिमात्रनिर्णयो मधुकर विस्मृतोऽस्येना कमम् ॥

एतस्या गीतेर्गायिका रङ्गे नास्ति, नासीद्, नागमिष्यति च । सान्ता-पुरे वर्तते, न रङ्गे न नेपथ्ये यदा सा गायति । ईदृशो जन आकाशपुरुष-संज्ञा लभते ।^२

अस्मिन्नेव नाटके चतुर्थेऽङ्के आकाशे गीयते—

रम्यान्तरैः कमलिनीहरितं सरोभिः

छायाद्भुमैर्नियमितार्कमधुसताप ।

भूमात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः ।

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च वन्द्या ॥

एतद्वचन तपोवनदेवताणाम् । एता अपि रङ्गेन सन्ति, नासन्, न वाग-मिष्यन्ति । अत एव आकाश पुरुषाः सन्ति ।

१ एकहर्षरित्याकाशपुरुषभाषिते । ना० शा० १८.११२ अधिकृत्य भारती ।

२ A Stage direction implying some thing said by or to a person out of sight Mon Williams A Sanskrit English Dictionary II 127

पूर्वोक्तेषु सन्दर्भेषु वक्तादृश्यो वर्तते । अन्यत्र वक्तरि दृश्ये सति य आमन्त्रणो यो जनोऽदृश्यो भवति स आकाशपुरुषो ज्ञेयः । अस्या कोटौ बहुविधानि पात्राणि समायान्ति । प्रथमं तावद्देवा एवाकाशपुरुषा इति विभावितम् । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तला दुष्यन्तेन प्रत्याख्याता पृथ्वीदेवीमेव वदति—

भगवति वसुधे देहि मे विवरम् ।

मृच्छकटिके धृता कृतान्तं प्रति—

भगवद् कृतान्तं पुष्करपत्रपतितजलबिन्दुचञ्चले क्रीडसि दरिद्र-
पुरुषभागधेये ।^१

असन्तसेनेन्द्र प्रति—

किन्ते ह्यहं पूर्व्वरतिप्रसक्ता यत्न नदस्यम्बुदसिहनादे ।

न युक्तमेतत् प्रियकाक्षिताया मार्गं निरोद्धु मम कर्षपातैः ॥ ५.२९

यद्वदहत्याहेतोर्मया वदसि शक्र गौतमोऽस्मीति ।

तद्वन्ममापि कुल निरपेक्ष निवार्यता जलदः ॥ ५.१०

वेणीसंहारे लोकपालाश्चेष्टया सम्बोधिताः । तथा हि—हा भगवन्तो लोकपाला , परित्रायध्व परित्रायध्वम्, इत्यादि ।^२

तत्रैव विधिराकाशपुरुष सूतेन सम्बोधितः—(आकाशे लक्ष्यं वदध्या)
ननु भो हतविधे, भरतकुलनिमुख—

अक्षतस्य गदापाणेरनारूढस्य सशयम् ।

एषापि भीमसेनस्य प्रतिज्ञा पूर्यते त्वया ॥

अनुपस्थिता प्रकृतिः ।

अनुपस्थिता लोका द्विविधा आकाशपुरुषा सम्मता । प्रथमं तावत्तो जना मृता एव । यद्योत्तररामचरिते सीता पञ्चत्यं गत जटायु सम्बोधयति—
हा तात जटायो, शून्यं त्वया विनेद जनस्थानम् ।^३ दिव्यगतमेव स्वपितरं
शोकाविष्टमप्रवत्यामाह्वयति—‘हा तात, हा सुतवत्सल, हा लोकत्रयैक-

१ मृच्छ० ३.२६/२७

२. वेणी ६.२८/२९

३ उत्तर० ३.१४/१५

धनुर्घरं, हा जामदन्यास्त्रसर्वस्वप्रतिग्रहप्रणयिन् क्वासि । शयच्छ मे प्रति-
वचनम् । स पुनः पुनः स्वर्गत पितरं सम्बोधयति ।

अपरविधोऽनुपस्थित आकाशपुरुषः श्रवणपरिधेरत्यन्तदविष्टो
भवति । ययाश्वत्यामा वेणीसहारे दूरस्य श्रवणपरिधेर्बाह्या युधिष्ठिर
सम्बोधयति । यथा,

(आकाशे) युधिष्ठिर, युधिष्ठिर

आजन्मनो न वितथ भवता किलोक्तं
न द्वेक्षि यज्जन्मतस्त्वमजातशत्रुः ।
ताते गुरो द्विजवरे मम भाष्यदोषात्
सर्वं तदेकपद एव कथं निरस्तम् ॥ ३१५

अस्मिन्नेवाङ्के स आकाशपुरुषान् दूरस्थान् घुष्टद्युम्न पुनरपि युधि-
ष्ठिर पाण्डवान्, कृष्णञ्च सम्बोधयति ।^१

तत्रैव युधिष्ठिरो भीमस्य मृत्योर्मुदा सवाद श्रुत्वा श्रवणपरिधेर्बाह्या
मातरं पृथा सम्बोधयति—अम्ब पृथे, श्रुतोऽयं तव पुत्रस्य समुदाचारो
मामेकमनाथ विलपन्तमुत्सृज्य क्वापि गतः ।

मृतममृतं वा भीमसेन दूरस्य द्रौपदी आमन्त्रयति—(आकाशे दत्त-
दृष्टिः) नाथ भीमसेन, त्वया किल मे केशाः सयमितव्या इत्यादि ।^२

१. वेणी ३ २३/२४

२. वेणी ६.१८/१९

नाट्यरसाः

भावाभिनयसम्बद्धान् स्थायिभावास्तथा बुधाः

आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्यरसाः स्मृताः ॥

ना० शा० ६ ३३

अर्थात् सहृदया (प्रेक्षका) सञ्चारिभावैरनुभावैश्चोपस्थितान् स्थायिभावान् मनसास्वादयन्ति । अयमास्वादः केवल प्रेक्षकाणामेव ग्राह्यो नाट्यसमुद्भूतः । नाट्याद्रसः ।

अभिनये काव्ये रसः कथं स्यात् ? अत्रोच्यते—काव्येऽपि नाट्या-
यमान एव रसः । काव्यार्थविषये हि प्रत्यक्षकल्पवेदनोदये रसोदयः^१ ।
'नाट्ये एव रसो न लोके' इति ।

भावा अभिनयद्वारेण रसान् भावयन्ति (सम्पादयन्ति) अत एव

न नायहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिस्तयोरभिनये भवेत् ॥

ना० शा० ६ ३६

रसबन्ध एव कवेः प्राधान्येन प्रवृत्तिनिबन्धन युक्तमिदं नान्दवर्धना-
भारंस्थ कविशिक्षा । अन्यच्च—रसगतैव सहृदयत्वमिति ।

संस्कृतरूपकेषु रसा अङ्गाङ्गिरूपेण दृश्यन्ते । अङ्गिनो रसास्तु केवल
शृङ्गारः, वीरः, रौद्रः, कर्णः, हास्यः, शान्तः, अद्भुतश्च भवन्ति । शेषाः
भयानको भीमत्सञ्चाङ्गरस एव प्रतीयते । अङ्गिरसेषु यद्यपि शृङ्गारो रस-
राज इति प्रथितः तथापि तस्य प्रतिष्ठा नाटकेषु सर्वोपरि नास्त्येवेति
विपश्चिता मत समर्थितमेव । तद्यथाभिनयगुणो विशदयति—

१. यथाभिनयगुणः स्वगुरोर्भट्टतोतस्य मतमुद्धरति निरूपणरूपेण ।

(क) प्रयोगत्वमनापन्ने काव्ये नास्वादसम्भवः ।

(ख) वर्णनोत्कृतिता भोगप्रौढोक्त्या सम्यग्वर्णिता ।

उद्यानवान्ताचन्द्राद्या भावाः प्राप्यसर्वत् स्फुटान् ॥

ना० शा० ६.३३ अधिकृत्याभिनयमास्ती

वीररोद्रशृङ्गारा

सर्वरसयोग्यतायामपि नाटके प्रकरणे च धर्मार्थदिवीर एव प्रधानम् । परमार्थतः सर्वेषु नायकभेदेषु वीरत्वानुगमदर्शनात् । समवकारे तु यद्यपि हि शृङ्गारादित्वमुक्तं, तथापि वीर एव प्रधान रोद्रो वा । डिमव्या योगयोरप्येवम् । ईहामृगेऽपि रौद्रप्राधान्यमेव । अतः परं स उप-
सहरति—

अङ्गिरसविषये

(१) एव तावद वीररोद्रशृङ्गारा यथास्व पुमर्थत्रयप्रमाणभूतत्वेन वर्तमाना ।^१

(२) एतेषु प्रयोगेषु सान्तवीरभस्वरसौ तु चरमपुमर्थयोगात्तत्र च सर्वस्य नाधिकारोऽपि कस्यचिदपश्चिमजन्मनोऽधिकारान्नाटके यद्यपि तत्फलप्रधानतया प्राधान्यमवलम्बेयात् तथापि नासौ प्रचुरप्रयोग इति तयो पुरूपार्थप्रकरप्राणितयोरपि वीरादिरसान्तराध्यावापेनावस्थापनम् ।

अङ्गिरस विषये

(३) एव तावत् पुमर्थविषयो रूपकरसविषय एव परमार्थतः, तथापि-
त्वितिपृक्तवैतल्याद् रसान्तरप्रयोगोऽपि तदङ्गतया तत्र भवति ।

करुणहास्यविस्मया

(४) उत्सृष्टिकाङ्क्षप्रहसनभाषास्तु करुणहास्य-विस्मयप्रधानत्वाद्
रञ्जकरसप्रधाना । तत एवात्र स्त्रीवालमूर्खादिरधिकारी ।

अत्र पूर्वोक्तस्य निष्ठधृतार्थोऽधोविद्य विलसति—

(१) पुमर्थत्रयोद्दिष्टा वीररोद्रशृङ्गारास्तु उच्चकोटिकेषु रूपकेषु
अङ्गिरसा भवन्ति ।

(२) रञ्जनप्रधानास्तु, करुणहास्याद्भुता अवरकोटिकेषु रूपकेषु-
ङ्गिनो भवन्ति ।

(३) सान्तभयानकवीरभस्वास्तु अङ्गिरसा एव गीणा भवन्ति ।^२

पुमर्थसाधनेन रञ्जन वैशिष्ट्येन चोभयविधो शृङ्गारो लोके सर्वश्रेष्ठ-
प्रतिष्ठितः ।

१ कमल वीरेण धर्मो रौद्रेणार्थो शृङ्गारेण कामरसः ।

२ शास्त्ररसप्रधाना नाट्यवृत्तयोऽग्निवगुप्तस्याज्ञाता वाच्यम् ।

शृङ्गारः

शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः ।

तन्मय काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतिष्ठिति ॥

ध्वन्यालोके २.७

शृङ्गाररसो मसारिणा नियमेनानुभवविषयत्वात् सर्वरसेभ्यः कमनीय-
तया प्रधानभूतः । शृङ्गाररसाङ्गैस्सुखीकृताः सन्तो हि विनेयाः सुख
विनयोपदेशान् गृह्णन्ति, इत्यनेनानन्दवर्धनाचायस्य मतेन कवीनां
शृङ्गारितरचनाप्रवृत्तिर्नाटकेषु सुप्रतिष्ठितैव शाश्वतसम्मानमर्हति रसि-
कानाम् ।

शृङ्गारस्तु बहुविधो भवति । भरतानुसारेण सम्भोगो विप्रलम्बश्च
शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ । धनञ्जयस्त्वन सप्रमाणं योजयति शयोगनामक
शृङ्गारभेदम्—

तत्रायोगोऽनुरागोऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।

पारतन्त्र्येण देवाद्वा विप्रकर्षादिसंगमः ॥ दशरूपके ४.५१

नाट्यार्थं सम्भोगात्मकः शृङ्गारः कवीनां न तावन्मात्रं स्पृहणीयो
यावन्मात्रमयोगात्मको विप्रलम्भात्मको वा भवति । तद्यथाभिनवगुप्तेन
ध्वन्यालोकलोचने प्रमाणितम्—

सम्भोगशृङ्गारान्मधुरतरो विप्रलम्भः ।^१ नाटकेषु प्रायशो नायिकाया
दर्शनादयोग-शृङ्गारस्य स्थितिर्दीर्घायामा विद्यते यावन्नायको गर्भसन्धौ
तामचिरकालिकं प्राप्नोति । इयमचिरावस्था सम्भोगस्याङ्गुल्लिङ्गणीयाभि-
पक्तिभिरेव कविभिर्वर्ण्यते । पश्चाद् विमर्शसन्धौ निर्वहणसन्धौ च तस्या
शाश्वतप्राप्तये प्रयासः कलोन्मुखता याति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले
प्रथमाङ्कादारभ्य तृतीयाङ्कस्य पादत्रयं यावन्नायकयोरयोगावस्था वर्णिता ।
तदनु गान्धर्वविवाहविधिना तयोर्मिलनं कतिपयपक्षिभिरेव वर्णितम्
पुनश्च पञ्चमाङ्कादारभ्य सप्तमाङ्कं यावत् तयोर्विप्रलम्भ एव प्रपञ्चितः ।

१ ना० शा० ६.३१ अर्धवृत्त्यभारती ।

अभोगो विप्रलम्भाद् भिन्न एव यतो हि नाम विप्रलम्भस्तु वियोग एव ।
उक्तं प्रथमं योगो भवति । पश्चाद् वियोगः । अयोगस्तु नायिकायोगात्
पूर्वमेव भवति । शीघ्रेतिपयोरुत्तमागमं उदाहरणम् ।

२ ध्वन्यालोके २.८ अर्धवृत्त्य ।

शृङ्गारस्य सर्वांसा स्थितीनामुत्कर्षं विधातुं प्रच्छन्नकामितामेव कवय-
स्पृहयन्ति । तत्र भासस्याविभारकं काञ्चिदासस्य मालविकाग्निमित्र,
हर्षस्य रत्नावली-प्रियदर्शिके चानुत्तमानि सन्ति रससमृद्धि-दृष्ट्या
प्रच्छन्नकामित्वेन ।

काञ्चिन्नवोनेव सरणिः शृङ्गारस्य प्रवर्तिता भासादिभिः, यमामृतापि
नायिका मृतवद् विभाव्यते नायकेन । स्वप्नवासवदत्ते वासवदत्ता, कुन्द-
मालायामुत्तररामचरिते च सीता विप्रलम्भस्याश्रयभूता दृश्यन्ते,
नायकश्च पुनरुदयनो रामश्च करुणस्याश्रयीकृतौ नितरा रत्नावर्जको ।
तत्रैव्यमानप्रवामादिभिर्विप्रलम्भस्तु स्वल्पेऽपि नाट्येषु दृश्यते । साधा-
रणतः धापवशात्, अपहरणात् निर्वासनाद्वा विप्रलम्भो जायते । अग्यञ्च
तत्र विद्युत्तनायकस्याश्रयत्व सातिशय वर्णितम् । यथा उत्तररामचरिते
निर्वासिना सीता रामस्य शोकभावमावहति ।

प्रकरणे सवाधा शृङ्गारप्रवृत्तयः सविशेषमुद्दानरूप विभ्रति । तत्र
प्रतिनायकस्य विरोधचेष्टा निराकर्तुमिव नायको नायिका आवस्था-
वैविध्यं प्रापितौ शृङ्गाररसस्य तस्यानुभावसंचारिणा च वैविध्यं भूयं
निदर्शयन्ति ।

नाटिकाया शृङ्गारस्य मृदुतम स्वरूप नायकस्य प्रच्छन्नकामितया
प्रवर्ततते । सेव प्रच्छन्नकामिता भागे प्रायशः सातिशय निबध्यते । तत्र
नायिकाया अनुरागस्तु हादिको नास्ति । अत एव शृङ्गाराभास एव भागे
दृढमूलो भवति । तथापि विद्वान् नायिकां प्रति सम्प्रसक्तिः, तां प्राप्तुं
योजनावैविध्यं सङ्गमाभीप्साश्चानुभावसञ्चारिणा विभावाना च चमत्कार
वर्धयन्ति । भागे तु वेश्याविटादीना कञ्चिदसाधारण एव सत्तारो
विलसति ।

समवकारे धर्मायं कामात्मकास्त्रिविधाः शृङ्गारा उपकल्पिता । तत्र
कामशृङ्गाराय परस्त्री नायिका भवतीति शृङ्गाराभास एव ।

ईहाभृगे वीर्याश्च शृङ्गारो मुख्यो रसः शास्त्रानुसारेण भवति । एत-
द्विधाना प्राचीन रूपाणां प्रायोऽभाव एव साम्प्रत प्रतीयते ।

उत्तमयुवप्रकृतिः

भारतानुसारेण शृङ्गारो रसः स्त्रीपुरुषहेतुक उत्तमयुवप्रकृतिः ।
संस्कृतनाटकेषु अग्निमित्रादयो युवानो न सन्ति । तथापि तेषां नायकत्व
महाकविमिर्दोषतमिति नोचितं प्रतिभाति ।

वीररसः.

वीररसालम्बनानि सन्ति महाभारतानुसारेण—

यज्ञशूरा दमे , शूरा सत्यशूरास्तथापरे ।
युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः ॥
दुर्द्धिशूरास्तथैवान्ये क्षमाशूरास्तथा परे ।
आर्जवे च तथा शूरा शमे वर्तन्ति मानवाः ॥
वेदाध्ययनशूराश्च शूराश्चाध्यापने रताः
गुरुशुश्रूषया शूराः पितृशुश्रूषयापरे ।
मातृशुश्रूषया शूरा भिक्षुशूरास्तथापरे ॥
सात्त्विकशूराश्च बहवो योगशूरास्तथापरे ।
अरण्ये गृहवासे च शूराश्चार्तिधूपजने ॥

अनुशासनपर्वणि ७४ २२-२७

वीराणां चैष्ट्या न केवलं तं अपितु व्यक्तित्वं समष्टिश्च लोक उन्नीयते । अत एवौन्नित्यविशिष्टा चित्तवृत्तिरुत्साह एव विजयते ।

वीररसस्तु रामायणीय-महाभारतीय नाटकेषु भूषायते । भासस्य बालचरिते, अभियेके, प्रतिमाया पञ्चरात्रे च वीरस्य वैचित्र्यमवलोक्यते । मध्ययुगे जयसिंहशूरे 'हम्पीरमदमर्दनम्' उत्कृष्टं वर्तते । तथैव गङ्गादासप्रतापबिलासः गङ्गाधरस्यानुत्तम एव वीररसपोषकः ।

युद्धवीरनायकानां चरितानि साधारणतो लोके गीयन्ते किन्तु नास्ति सत्रापरविघ्नवीराणामुपेक्षा सस्कृतनाटकेषु । तथा हि सत्यवीरस्य हरिश्चन्द्रस्य कथामाश्रित्य बहूनि नाटकानि विरचितानि मध्ययुगे ।^१

मूच्छ्रुटिके चारुदत्तो मुद्राराससे चाणक्यश्च वस्तुतो वीरा एव । तत्र चारुदत्तस्य औदार्येण प्रतिज्ञापरिपालनेन च, चाणक्यस्य धौदिक-प्रकरणेण राष्ट्रसमृद्धि-प्रयत्नेन च धीरोदात्तत्वं समीहितम् ।

धीरोदात्त एव नाटकस्य नायकः स्यात् इत्यनेन दृष्टान्तरप्रधानेष्वपि नाटकेषु कथानुसारेण धीरललितस्य नायकस्य धीरोदात्तत्वं प्रमाणयितुं क्वचिदभिधायनं व्यञ्जनं वा च वीररसस्य विभावादयः प्रपन्नतया प्रदर्श्यन्ते ।

१. धीरोदात्तस्य पञ्चनीशिवम्, रामचन्द्रस्य सत्यहरिश्चन्द्रश्च लोकचरित्रोन्नयने सर्वश्रेष्ठे स्तः ।

शृङ्गारपरायणतयेव कश्चिन्नायको धीरोदात्तो भवितुर्हति । वीरत्वे-
नेव धीरोदात्त्य सिध्यति । अत एव शृङ्गारपरेषु नाटकेष्वपि नायकस्य
धीरोदात्त्य प्रतिपादयितुं नातिविस्तरैरपि वीररसोचितप्रकरणानि सन्नि-
वेश्यन्ते । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले नाट्यवयानुसारेण धीरललितोऽपि
नायको बलभित्तस्येन, तपोविघ्नविनाशेन,^१ रक्षणेन^२, इष्टिविघ्नकारिणा
रक्षसा दलनेन वीर एव शाश्वतरूपेण सर्वथा धीरोदात्तः ।

रौद्र

अमसृणोऽपि दीप्तिमयो रौद्ररसोऽभिनयसाकल्येनामन्द एव गणितः ।
अभिनवगुप्तः प्रथयति—एव त्वावद् वीररौद्रशृङ्गारा यथास्व पुमर्थत्रय-
प्राणभूतत्वेन वर्तमानाः^३ । सोऽयं रसो वेणोसहारेऽङ्गीभूय विलसति ।
अन्यत्र च समवकारे, डिमे, व्यायोगे, ईहामृगे च रौद्रप्राधान्यं दृश्यते ।
रौद्रस्य क्षेत्रं वधो युद्धात्मक एव वर्तिष्यनाटकेषु सम्यक् चित्रितम् ।

यद्यपि रौद्रस्य स्थायी भावः क्रोधो रिपु-भूत्य गुरु-प्रियादीनवलम्बते,
तथापि रिपुं विहायान्यानि आलम्बनानि विरलमेव नाटकेषु गृहीतानि^४ ।
क्रोधस्यानुभावा बहुविधाः सर्वाङ्गीणाः सन्ति । यथा विकटभ्रुकुटी, दष्टोष्ठ,
हस्तकम्पः, भ्रुजप्रेक्षण, भूरिभर्त्सनमक्षिविस्तारः, विकृतनेत्राभिनय-
समृध्ययं भृशं प्रभवन्ति रोचनत्वात् । रौद्रस्य त्रयो भेदाः—नेपथ्यजः,
आगतः, स्वभाषजश्च नाटकेषु प्रचुरं विलसन्ति । रौद्रानन्तरं कणो
विलसति ।

करुण

करुणस्तु माधुर्यगुणेन शृङ्गारसम एव । 'एको रसः करुण एव' इति
भवभूतेर्वचनं नाटके तस्याङ्गित्वं प्रतिपादयति । सस्कृतनाटकेषु केवलमुत्तमा

१ कुतो घमक्रियादिष्व सता रक्षितारं स्वयि ।

तमस्तपति घमां शो कथमाविश्रम्यति ॥ ५.१४

अन्येऽपि तत्रैव ७ ३, ३३, ६ २९, ३०

२ आहितशुभिभार (दुष्यन्ता) ५४

राज्यं स्वहस्तपूतदण्डमिवातपयम् । १६

शमयति परिनाप छायाया सुश्रितानाम् । ५७

आर्तानां ममपनेतुमात्तमात्रा ॥ ६ २७

३ ना० शा० १० ११० अशिक्ष्य भारती

४ अष्टादशके परीक्षणीमो हरिश्चन्द्रः क्रोधस्मात्तन्वनः ।

एव नायिका करुणस्याभ्यभूता^१ सलक्ष्यन्ते । तेषां मानसिक^२ करुणः प्रधानम् ।^३ उत्तररामचरिते रामः, स्वप्नवासवदत्ते, तापसवत्सराजे चोदयन^४ कारुण्यप्रतीको रसमेनमुच्चैः प्रतिष्ठापयत् । एतेषु नाटकेषु वास्तविकः करुणो नास्त्येव । तत्र करुणेन सह नायिकानां त्यागादर्श^५ प्रक्रियते । अन्यच्च सविधानकौशलेन मध्ये मध्ये नायिकानां पार्श्ववर्तनमपि प्रकटीकृतं येन कारुण्यं न शिखरायते ।

रौद्रस्य चैव यत्कर्म स ज्ञेयः करुणः ।

ना० शा० ६४५

नैतत्सर्वत्र सत्यं प्रतिभाति । ययोत्तररामचरिते रौद्रस्य कथाऽपि नास्ति किन्तु करुणो विजृम्भते तत्र ।

अभिनवगुप्तानुसारेण करुणस्तु रञ्जनाप्रधानः^२ । उत्सृष्टिकाङ्क्षे करुणस्य बहुलता भवति ।

अद्भुतो रस

अभिनवगुप्तानुसारेण 'रञ्जकोऽयमद्भुतो रसो भाणे प्रधानम् ।' अद्भुत-रसस्य प्रीयमाणता सातिशयेति निश्चप्रचम् । विक्रमोर्वशीयेऽपि शृङ्गारोऽङ्गीति पारवात्यविदुषा मतम् । अद्भुतायं देवार्थानां प्रक्रमः, आशातीत-फलप्राप्तिश्चोपद्यते ।^३

भरतानुसारेण—

निर्वहणे कर्तव्यो नित्यं हि रसोऽद्भुतस्तज्ज्ञैः । ना० शा० १८४३

तत्र प्रायोऽन्तिमेऽङ्के विभावस्तु दिव्यजनदर्शनं प्रायो भवति तयो हि—

नारददर्शनम्—अविभारके, विक्रमोर्वशीये

पृथ्वी—बुन्दमालायाम्, उत्तररामचरिते च ।

गौरी—नागानन्दे

गङ्गा—उत्तररामचरिते ।

धर्मः—चण्डकौशिके

चन्द्रचूडं बुन्दप्रभा—सत्यहरिश्चन्द्रे

१ त्रिविधा करुण — मानसिक, जार्जिक, वाचिकश्च । एतेषु आद्य उत्तमपुरुषे स्ति सगोतचन्द्रिकायाम् १८८३—१८६८

२ ना० शा० ६१०० अधिकृत्य जायती ।

३ रामन्दकी—एवमेतत् । अस्ति वा श्रुतश्चिदेवमृतमहादमुत विचित्ररमणी-योज्यदल प्रकरणम् । मालतीमाधवे १० २३/२४

न केवलमन्तिमेऽङ्केऽपितु नाटकादिष्वान्त दिव्यप्रकृतीना चरिते-
नादमुतरसो भूयो भूयो विलसति ।^१

न केवलं देवा अपितु पशु-पक्षिण^२ विद्याधरा^३, पिशाचाश्च पानीकृता
विस्मयमावर्जयन्ति ।

आश्चर्यचूडामणिनाटके तु प्रधानो रसोद्भूत एव विलसति ।

अन्यच्च निगूढरहस्योद्घाटनेनादमुतरस उन्नीयते कतिपयनाट-
केष्वन्तिमऽङ्के । तद्यथा—

१ वासवदत्ता जीवतीति स्वप्नवासवदत्ते ।

२ सीता जीवतीति कुन्दमालायामुत्तररामचरितं च ।

३ उर्वश्या पुत्राऽस्तीति विक्रमोर्वशीये ।

४ चाणक्यो निवेदयति यत् राससश्चन्द्रगुप्तस्य मन्त्री भवेदिति
मुद्राराक्षसे ।

५ हरिश्चन्द्रस्य परीक्षा देवं कृतेति चण्डकीशिके ।

इन्द्रजालादिभिर्विस्मयो जन्यते बहुषु रूपकेषु । अविमारके नायको-
ऽग्निं प्रविधति किन्तु न दहते । तस्मै विद्याधरोऽङ्गुलीभक्तं वधाति येन
सोऽदृश्यो भवति । रत्नावल्या मालविकाग्निमित्रे च राजप्रासाद एमा-
ग्निना प्रस्यते किन्तु न कश्चित्तत्र दहते । अनेन प्रकारेणादमुतस्य रम-
णीयता कविदृष्टा बहुलीकृता प्रतिभाति ।

महता प्रभावेणापि विस्मयो जन्यते । तद्यथा बालचरिते बालकृष्णस्य
प्रभावेण रात्रौ वसुदेवस्य मार्गे द्वीपप्रभा जन्यते, यमुनाजले द्विधा छिन्नम्,
नन्दस्य पामून् भार्गवतो धरणी छित्त्वा युगप्रमाणा सलिलधारोत्थिता ।
तत्र गरुडो, दिव्यानि पञ्चायुधानि च बालकृष्णप्रभावेण प्रविशन्ति । ते
वदन्ति मनुष्यवत् ।

नाटकेऽस्मिन् विस्मयमावहन्ति पशुस्यधारिणोऽसुरादयः । ये सस्कृत
वदन्ति किन्तु पशुवदाचरन्ति । तद्यथा—अरिष्टर्षभस्तु गोवृषाघमोऽस्ति ।
स कृष्ण प्रतिवदति—

१ बाणचरिते प्राय सर्वेष्वङ्केषु तादृशानि पात्राणि रहने वर्तन्ते । यथा द्विती-
येऽङ्के आत्मायनी सपरिवारा प्रविधति । तत्र कृष्णदोदरं दूत-नील-मनोज-
बाधय कस हन्तुं प्रतिजानते । अग्निमानस्य पञ्चबाहूकं शङ्ख-तला उपतिपा
नीयते ।

शृङ्गाप्रकोटिकिरणे, क्षमिवालिपयश्च ।
 शशोर्वधार्थमुपगम्य वृषस्य रूपम् ।
 वृन्दावने सललित प्रतिगर्जमान—
 मारुम्य शशुमहमद्य सुय चरामि ॥ ३६

नाटकेषु छायातत्त्वेनाद्भुतायं भूय वर्धते । तत्र दूताङ्गदे मायासीता
 शयण प्रति तस्य प्रेयसीव सबदतीति महदाश्चयंकरम् ।

वीमत्सः

वीमत्स शान्त च सम निदर्शयन्नभिनवगुप्त स्पष्टयति—

एतेषु प्रयोगेषु शान्तवीमत्सरसो तु चरमपर्ययोगात्तत्र च सर्वस्य
 नाधिकारोऽपि कस्यचिदपश्चिमजन्मनोऽधिकारात्ताटके यद्यपि तत्फल-
 प्रधानतया प्राधान्यमवलम्बेयाता तथापि नासी प्रचुरप्रयोग इति तयो
 पृथगर्थप्राणितयोरपि धीरादिरसान्तराध्यानापेनारस्थापनम् ।

अत एव वीमत्सस्त्यङ्गी रसो न भवति नाटकादिव, किन्तु तस्याङ्ग-
 रसस्य तु प्रतिष्ठितामेव । मालतीमाधवे—उत्तृत्योत्तृत्य कृत्ति प्रथममय वृष-
 ष्टोघ्नभूयांसि मासानि इत्यादि ५ १६ तथा ॥ यप्रोत्तृत्योत्तृत्यकपालनलकरव-
 णनृकङ्कण—इत्यादि वीरचरिते । १ ३५

वेणीसहारम्य तृतीयाङ्कम्य प्रवेशके राक्षसी महाभारतीययुद्धपरमणो
 वीमत्सं स्वरूपं वर्णयतः—

हन्मानुपममिमारके शुम्भसहस्ररयामि सन्धिते ।

मनिश च पिशामि शोणित वर्णशत समरो भवतु ॥

इत्यनेन नाटके वीमत्सस्यापि समानेशो यथा म्यात्तया प्रयतनीयमिति
 भट्टनारायणस्य शास्त्रीमापेक्षा मनसि कृता वर्तते । स तु रौद्ररसात्मके
 नाटकेऽस्मिन् द्वितीयेऽङ्के शृङ्गारमङ्गरसत्वेन पुरस्करोति । एतदपि
 नियमापेक्षया कृतं प्रतिपाति ।

चण्डकौशिके तु वीमत्सस्येतिवृत्तात्मकः समावेशो भूयो भूयो नाटकीय
 प्रभावं सुरभीकरोति । तस्य महिमा हरिश्चन्द्रशुभेन राजतेऽशोविधम्—

सध्यायध्यासशोणं तनुदहनपिताङ्गारमन्दार्कजिह्वम् ।

तारानारास्त्रकीर्णं विशद्वनकरच्छायमाणोज्ज्वलेन्दु ॥

हृष्यन्नक्त चरोध घनतिमिरमहाधूमधूआनुकार ।

जात लोलाश्मशान जगरत्तिलमहो कालनापात्त्रिस्म ॥ ४१५

भयानका

भयानकरमस्य नाट्येऽङ्गित्व नास्ति । केवलमङ्गरस एव महाकविभिः
स समाहृत । अभिज्ञानशाकुन्तले 'ध्रीवामङ्गाभिरामम्' इत्यादि श्लोके
'धर्मोऽप्य विरुजति गज स्यन्दनालोकभीता' इत्यादिश्लोकेषु च भयानको
रसो विलसति । मृच्छकटिके खुण्डमाटको नाम वसन्तसेनाया गज उन्मत्त
एव लोकान् भाषयति । वनमानुषो रत्नावल्या सर्वानन्तःपुरजनान्
भाषयति ।

हास्यः

नाटकेषु हास्यस्य परिधिभूयो भूयो विलसति । भरतानुसारेण—

(१) शृङ्गाराद् हि भवेद् हास्यम् । ६ ३९

(२) शृङ्गारानुकृतिर्वा तु स हास्यस्तु प्रकीर्तितः । ६ ४०

अभिनवगुप्तानुसारेण

(१) करणाद्याभासेष्वपि हास्यस्य सर्वेषु भन्तव्यम् । अनौचित्यप्रवृत्ति-
हृतमेव हि हास्यविभावत्वम् ।

(२) शान्ताभासो हास्य एव प्रहसनरूपा ।

रञ्जकरसेषु हास्योऽनुत्तमः प्रहसने तु अङ्गिरस एव । प्रायः सर्ग-
विधेषु रूपकेषु हास्योऽङ्गरसत्वेन सुप्रतिष्ठितः । विदूषकस्तु हास्यस्य
प्रधान उन्मादकः स्वरूपेण नेपथ्येन, यक्षता, कर्मणा च भवति । अन्त्यानि
पात्राण्यपि प्रायशः स्ववचसा कर्मणा च हास्यसज्जने नियोज्यन्ते कविभि-
रिति पुस्तकैः स्मिन् नाट्ये हास्ययोगः इति परिच्छेदे सविस्तार निद-
शितम् ।^१ सूत्रधारोऽपि नाट्यारम्भे एव हास्यनिष्पादनेन प्रेक्षकां
प्रमोदयति मृच्छकटिकादिषु । हास्यस्यालम्बनानि आश्रयाश्चोत्तम-
कोटिकानि भवन्ति ।

भगवदज्जुकीय आचार्यो हास्यस्यालम्बनं भवति । पञ्चरात्रेऽनुनादयो
हास्यस्याश्रया लालम्बनाश्च सन्ति । घटोत्तचो मध्यमव्यायोगे हास्यस्य
श्रेष्ठालम्बन एव ।

१. शङ्करा, विटा, भटा, घुतकाय, बाला, सुनधारश्च स्वस्वकर्मं कुर्वन्तोऽपि
हास्यसज्जनाया अभिनवकार्यवृत्तिषु व्यावृत्ताः सन्ति ।

संस्कृतरूपकेषु परस्यो हास्यो भूयायते^१ । अतएव प्रहसनादिषु रङ्ग-
पोठे पात्राणि न हसन्ति । तेषां विकृतवेशालङ्कारघाष्टर्घलौल्यकुहका-
सत्प्रलापव्यङ्ग्यदर्शनदोषोदाहरणादिभिः प्रेक्षका हसन्ति । भरतानुसारेण—

विकृताचारैर्विक्यैरङ्गविकारैश्च विकृतवेशैश्च ।
हासयति जनं यस्मात्तस्माज्ज्ञेयो रसो हास्य ॥

ना० शा० ६५०

अतः परमपि हास्यस्य क्षेत्रं नाटकेषु विभाति ।

शान्तो रसः

शान्तरसस्याङ्गित्वं यद्यपि अभिनवगुप्तेनापि निषेधितं तथापि बहुषु
नाटकेषु शान्तोऽङ्गित्वेन चमत्कराति ।^२ प्रबोधचन्दोदये मोहराऽपराजये,
धर्माभ्युदये, सकल्पसूर्योदये, शामामृते च शान्तरसप्रधानाः प्रधाननायका-
सन्ति ।

शान्तरसस्य प्रतिष्ठा रूपकेषु सुदूरप्राचीनयुगेऽपि अभवत् । अश्व-
घोषस्य सारिपुत्रप्रकरणे शान्तो रसो विलसति ।

आश्रयः

रसप्रकरणे नास्ति तत्राश्रयस्य सविशेष विवेचनम्, यतो हि शृङ्गार-
वीर-रौद्रेषु रसेषु आलम्बन-विभावा एवाश्रया अपि भवन्ति । ते तु
महत्त्वपूर्णं रसाः । किन्तु शेषेषु रसेषु आश्रयास्तु भिन्नेव आलम्बन-
विभावेभ्यो भवन्ति । आश्रयेण तन्मयीभूता प्रेक्षका रसात्त्वाद् भुवन्ति ।
अतएव तेषां महिमा विचारणीय ।

नाट्ये तु महत्तामेव भावानुभावा रससर्जनाय प्रायशो वर्ण्यन्ते । अत-
एव कविः प्रेष्ठान् प्रमद्विष्णुतमाश्च रसान् तेषामाश्रयाश्च काव्यार्थनुत्प्रेष-
यितुं विचिनोति ।

आश्रयेण सहृदयप्रेक्षकाणां तन्मयीभावो भवति । अतएव तस्य नाटकेषु
महिमा काव्योद्देश्यमुत्कर्षयति ।

१. दिविदश्वचाय हास्यः — आत्मस्य, परस्यश्च । यदा स्वस्य हसति तदात्म-
स्य । यदा तु पर हासयति तदा परस्यः । ना० शा० ६४८/४९

२. अभिनवगुप्तः स्पष्टयति यद् भक्तो नव रसान् मनुते । ना० शा० १२, ७६
अपिश्य भाव्यो ।

अनुभावा

अनुभावास्तु आश्रयेण समुत्पिताः सन्त तान् प्रेक्षकाणां विषयो-
बुवंन्ति । संस्कृतनाट्येऽनुभावानां सम्पत्तिः साधु समृद्धा विलसति ।

सञ्चारिभावा

रत्नादेरङ्गिनो भावा अङ्गाः स्युर्व्यभिचारिणः ।

व्याप्नुवन्ति स्थायिनामिति व्यभिचारिणः, स्थायिभावा रसा भवन्ति ।
सञ्चारिणस्तानुपबुवंन्ति । यथा महार्णवे लघ्वक्ल्लोला महाक्ल्लौला-
नुपगच्छन्ति ।

रते, शोकस्य च वैविध्यात्तयोर्व्यभिचारिणो बहुसंख्यका वर्मन्ते ।^१

स्वल्पा एव व्यभिचारिणः, स्वतः एव रञ्जका भवन्ति ।^२ किन्तु अर-
ञ्जका अपि सञ्चारिणो रञ्जकस्यायिभिः समुक्ता रसनिष्पत्तौ सहाया
भवन्ति ।

इमे सञ्चारिणो वृत्तमनुसारेण सन्ध्यङ्गानि सन्ध्यन्तराणि च
विचिनयन्ति ।

१. रते सञ्चारिणः आत्मस्योपमजुगुप्सावर्गा शेषा अनामिश्रसंख्यका सन्ति ।

२. हर्षः, प्रीतिः, मतिरेव केवलं रञ्जकाः सन्ति ।

नाटकेषु नाट्येतरमनोरञ्जनानि

एतेषु मनोरञ्जककार्यक्रमेषु नृत्य प्रथम स्थान भजते । मालविका-
ग्निमित्रस्य द्वितीयेऽङ्के नायिकायाश्छलितकनृत्यमुपगानेन गानेन च सह
प्रदर्श्यते । इदं नृत्यं तु नायकयोः प्रणयव्यापारस्याभिन्नमङ्गमिव समा-
वेशितं, किन्तु स्पष्टमिदं विपश्चिता यन्नाय कार्यक्रमः प्रेक्षकाणां मनोरञ्ज-
विहायान्यत् किमपि प्रयोजनं बहुलोकतुम्, यतो हि नाम प्रागेव नाय-
कस्य मनो मालविकाया निबद्धं आसीत् ।

भास-सौमिल्ल-कविपुत्रादीनां प्रबन्धानां यो नाटकगुणातिशयस्तस्य
दर्शनं मम प्रथमेऽस्मिन्नाटके भविष्यति न वेति सन्निहाम इव कविः कालि-
दासोऽपूर्वसुन्दर्यां नर्तक्या नृत्येन प्रेक्षकाणां कृते परमरमणीयं वस्तुजातं
प्रस्तावयति । मालविकाग्निमित्रस्य नाट्येऽपि यदि नाम कापि वृत्तिः
स्यात्तस्या पूर्तिर्मालविकानृत्यदर्शनेन भवेदेवेति कवेः समीहितं प्रतिभाति ।

नृत्यशवलितो नाट्याभिनय भासस्यापि कलां विनयति । तद्यथा
बालचरितस्य तृतीयेऽङ्के बालकृष्णस्य हल्लीसकः प्रस्तूयते । हल्लीसकात्
प्राग् बाधं गानं च प्रेक्षकाणां प्रीत्यर्थं समायोजिते—

सकप्यं, — एते गोपदारका समागताः ।

रक्तवैष्णुकडिण्डिमैः प्रमुदिताः केचिन्नदन्तः स्थिताः

केचित् पद्मजपत्रनेत्रवदनाः क्रीडन्ति नानाविधम् ।

घोषे जागरिमा गुरुप्रमुदिता हृम्भारशब्दाकुले ।

वृन्दारण्यगते समप्रमुदिता गायन्ति केचित् स्थिता ॥ ३३

हल्लीसकात् प्रागातोद्यानि वादितानि । ततः परं सर्वे हल्लीसकं
नृत्यन्ति— गीतं वादितं नर्तितं च ।

अयं गीत-वादित्र-नृत्यानां कार्यक्रमो मुख्यवस्तुनोऽङ्गं नास्त्येवेति
स्पष्टमेव । केवलं प्रेक्षकाणामनुरञ्जनार्थमेतानि समाविष्टानि । कालिद-
सागमदमर्दनं प्रकरणे स्वयं कृष्ण एव हल्लीसकः प्रस्तौति । तद्यथा—

निर्भर्त्स्य कालियमहं परिविफुरन्त

मूर्ध्निञ्चितकचरणश्चलबाहुकेतुः ।

भोगे विपोल्वनफास्य महोरगस्य ।

हल्लीसक सलिलं रुचिरं वहामि ॥ ४६

सर्वा — आश्चर्यं भतः । नाल्पित्य पञ्च फनानामकं हल्लीसक प्रकीडति ।

नृत्य तु स्वत एव रमणीयम् । यदि नाम नर्तकी सुन्दरी भवेत्तर्हि कया मनोरागोद्रेकस्य । मालविकाग्निमित्रे तु कयाङ्गीकृतमालविकानृत्यं प्रेक्षकाणां भूयिष्ठमाह्लादोत्कर्षविधायि विजयते । अन्यथापि कयाशत्वेना-
नपेक्षितमपि नृत्यं नाटकेयूपयुज्यते । तद्यथा मातृतीमाधवे—

मकरन्द (पुरोऽवलोक्य) कयमवलोकितबुद्धरक्षिते कलहसञ्च दूरतः
समागतानस्मात् वीक्ष्य तत्रैव हर्षनिर्भरं नृत्यन्त इति एवागच्छति । (ततः
प्रविशतोऽवलोकितबुद्धरक्षिते कलहसञ्च । ते विविधं नृत्यं कृत्वा सर्वं
उपनृत्य सप्रणम कामन्दकीं प्रति) जय भगवति, कार्यनिधाने । इत्यादि ।

लवङ्गिका—तदीयकार्यमपि चैतस्मिन् सम्पूर्णम् । अतः सर्वप्रकार-
महोत्सवे नृत्यति ।

पुरातनकवयोऽपि कयावस्तुविधानेनपेक्षिमपि नृत्यं नाट्यं शुष्क-
न्तिस्मि । तद्यथा भारो मालचरिते—

दामोदर* — घोषसुन्दरि वनमाले चन्द्ररेखे मृगाक्षि घोषवासस्यानु-
रूपोऽयं हल्लीमकनूतबन्ध उपयुज्यताम् ।

सर्वा — यद् भर्तृज्ञापयति ।

सङ्क्षुर्पण — दामक, मेघनाद, वाद्यन्तामात्रोद्यानि ।

उभौ—भर्तृ, तथा ।

(सर्वे नृत्यन्ति)

भासः पञ्चरात्रेऽपि नृत्योपयोगेन प्रेक्षकान् रञ्जयति । तद्यथा—

वृद्धगोपालक* — महाराजस्य विराटस्य वर्षवर्धनं गोप्रदाननिमित्त-
मस्या नगरोपवनवीथ्यामायातु गोघनम् । तावती बेल गायन्तो भवाम* ।

सर्वे—मन्मातुल आत्रापयति । (सर्वे नृत्यन्ति) ।

धृष्टगोपालक —ही ही, सुष्ठु नतितम्, सुष्ठु गीतम्, यावदहमपि नृत्यामि ।^१

प्रवेशके समावेशितमिदं नृत्यं प्रेक्षकाणां ।

मनोरञ्जनमात्रमुद्दिश्य समावेशितमिति विदुषा विदितचरमेव ।

रत्नावल्या प्रथमेऽङ्के चेटघोविदूषकस्य च गानं नृत्यं च मनोहारि वर्तते प्रेक्षकाणामनुरञ्जनाय । तन्निर्वर्ण्य राजा कथयति—

अहो निर्भरं क्रीडारसं परिजनस्य । तथा हि—

सस्तं स्रग्दामशोभा त्यजति विरचितामाकुलः केशपाश

क्षीयाया मूपुरो च द्विगुणतरमिमौ क्रन्दतः पादलग्नी ।

व्यस्तः कम्पानुसन्धादनचरतमुरो हन्ति हारोऽभ्यमस्या ।

क्रोडन्त्या पीडयैव स्तनगरविनगम्यभ्यभङ्गानपेक्षम् ॥ ११७

तत्रैव द्वितीयेऽङ्के विदूषको बाहुं प्रसार्य नृत्यति । नृत्यतस्तस्य कक्षान्तरात् फलकः पतति । इति नाट्यनिर्देशः ।

मृच्छकटिकस्य नवमेऽङ्के शकारः सहर्षं नृत्यति यदा चारुदत्त आसनादवतार्यते ।

योरपीयनाट्य आदिकालतो नृत्यस्य प्रतिष्ठाभवत् । तत्र कीरसंज्ञान्तामिधे नृत्ये भावादीनामभिनयोऽनुष्ठितः ।^२

बाद्यस्य नृत्यबहुपयोग आसीन्नाट्ये । तद्यथा शालधरिते

मल्ली—अङ्गो यादयत यादयत सत्यपटहान् ।

१ द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशके ।

२. Choral dance was mimetic in character. It supplied the action of a scene reported on the stage, or it suggested the passion underlying the emotional outbursts of an actor. Millet : *The Art of the Drama*, P. 30.

परिशिष्टम्

परिशिष्टम्

नाट्यारम्भः

भारतीयनाटकेषु नाट्यारम्भात् प्राङ् नाटकस्य वस्तु तस्य कवेक्ष्य परिचयो नैकविधिभिर्वर्ण्यते । तत्र भासनाटकेषु स्थापना, ततः परवर्तिनाटकेषु प्रस्तावनामुखञ्चाभवताम् । योरोपीयनाटकेष्वपि तादृशी योजना वर्तते ।^१

रूपकस्य भेदोपभेदाः

वस्तुनैतद्वत्सदृष्ट्या प्राचीनरूपकाणि दशविधानि उपरूपकाणि च विंशति-विधानि कल्पितान्येव ।^२ तत्र भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपकाणि मूलत उद्दिभन्तानि, विशदभेदानि उपरूपकाणि परत एव स्वीकृतानि । प्रायो दशरूपकेषु साधारणत आदौ मध्येऽन्तिमे भागे वा नायको वैषम्यमापन्नो विमर्शनापरेषा साहच्येन वापि देवानामनुग्रहेण चाभीष्ट फलं विजयते ।

1. Four kinds of prologue—

- (1) Laudatory passage—wherein the author or the story is praised
- (2) One wherein the opponent is crushed or the audience thanked
- (3) One telling the plot of the play
- (4) One composite—containing all the first three.

Preface—Where an account of the plot is given
European Theories of the Drama P 44.

२. नाटक सप्रकरण भाग प्रहसन द्वय ।

व्यायोगसमवहारी श्रीव्यङ्ग्येहाभृता ॥ इति दशरूपकाणि

शोटक नाटिका गोप्यो सल्लाप शिल्पक तथा ।

रोम्बो योगदितं भागी प्ररूपान काव्यमेव च

प्रेक्षक सट्टक नाट्यरासक छासक तथा

उल्लासक च हल्लीसमय दुर्मल्लिकापि च ।

मल्लिका वल्लवल्ली च पादियातकमित्यपि ॥ इति उपरूपकाणि

लभते ।^१

योरपे नाटकस्य प्रमुखमेदाः ट्रेजेडी कामेडी मेलोड्रामा फार्स च सन्ति । तेष्वष्टादशशताब्दे, फार्सः सप्तदशशताब्दे च प्रमाणीभूतो ।^२ एतयोर्द्वयोस्तत्त्वानि पूर्वतः क्रमशः ट्रेजेडी-कामेडीयु समाधिष्टानि बभूवुः उपभेदाश्च नाटकस्य तत्र क्रान्तिकिलप्लेज, हिरोयिकप्लेज, ट्रेजीकामेडी, बर्लम्क, प्राब्लेम प्लेज प्रकीर्णकानि चेत्येषा मिश्रणेन परिगृहीता परवर्तियुगे ।

जीवनवृत्तात्मक नाटकम्

साधारणतो नाटकेषु किमपि फलमुद्दिश्य तत्सम्बन्धिमहाकार्याणि, अन्तर्कार्याणि च प्रारम्भाद्यवस्थासु प्रपञ्च्यन्ते । नन्तादृशेषु नाटकेषु नायकस्य समयजीवनस्य कथावृत्त समायाति यतो हि नाम तत्र बहूनि कार्याणि परस्पर स्वतन्त्ररूपेण विलसन्ति । न तेषु कार्येषु एकमुखता प्रधानतयापेक्षा वा प्रत्यक्ष भवति । नायकस्य समयजीवनमेव कथावस्तुरूपेण यदि गृह्यते तर्हि सन्धिकृता सुश्लिष्टता विनश्यति । तथापि सस्कृतेन भासस्य बालचरित, राजशेखरस्य बालरामायणम्, बालभारतञ्च, जयदेवस्य प्रसन्नराघव, सोमेश्वरस्योन्नमधरायवमित्यादीनि समयजीवनवृत्तात्मकानि नाटकानि मध्ययुगं यावत् पल्लिवन्ति । षोडशशताब्दस्य कविकर्णपूरस्य चैतन्यचन्द्रोदये चैतन्यमहाप्रभो प्रायः समयजीवनचरित कथावस्तुभूतं विलसति ।^३

१ फलमिव प्रायशो विविधं भवति—नायकालासः, विजयः कष्टनिवृत्तिर्वा ।

२ ट्रेजेडी—अष्टादशशताब्दात् पश्चाद् भेदोऽत्र नातिप्रमाणिको नवयुगश्चनापेक्ष-
मेति समीक्षकानामभिमतं हवीकृतम् । तत्र नायकत्वेन महात् पुरुषो वस्तुत्वेन
गौरवशीलवृत्तापेक्षमेते । इयं सुखान्तापि सा भवितुमर्हति । कामेडी
तद्विपरीतेव साक्षात् रणजनानां विषये साधारणलोकाश्चबहुरामपेक्षते ।

३ कामेडीत फार्सः (Humorous Play) सस्कृतस्य ग्रहसप्तमत् विकसितं ।
तत्राद्भुतयमासीत् । ट्रेजेडीमध्ये गीतानां समावेशेन मेलोड्रामेति नवीनो
भेदो विकसितः ।

४ विदेशेष्वपि समयजीवनात्मकनाटकानि (Biographical Dramas)
बहूनि प्रणीतानि सुप्रसृतानि सन्ति । प्राधुनिकयुगेष्वपि नाट्यशास्त्रवर्दी-
वर्नाट-शास्त्रदृष्ट्यानां जीवनवृत्तात्मकनाटकानां प्रसृतारः सन्ति ।
येनसपीयेरेण हेनरी-चतुर्थनाटके नायकस्य समयजीवनवृत्तं वर्णितम् ।
Sobel : The Theatre Handbook P 601

कथावस्तुनः सांस्कृतिकपरिधि

कस्यचित् देशस्य नाटकानां कथावस्तुनि तत्रत्यसमाजस्य सांस्कृतिक-
प्रवृत्तिमनुसन्धयन्ति । योरपीयदेशस्य कतिपयनाटकानां कथावस्तु अस्सकृत-
त्वात् भारते न कदापि स्वीकृतानि स्वीकरणीयानि वा ।^१ योरपीया
विचारका अपि नाट्येऽभिनीतानि जुगुप्सितानि तत्त्वानि दृष्ट्वा विपीदन्ति ।^२

१ शार्लट्टबुखो-महाभागस्य इटलीदेशे १६०६ ई० सप्तसरे Phantasma नामके नाटके शिष्यः कश्चिद्गुण्डरनो नामवर्ते । जीन रेसीनस्य फ्रांसदेशे १६७७ ई० सप्तसरे Phudre नामके नाटके कश्चिद्गुवती सपरनीपुत्र स्निह्यति । व्यूमाष्टस्य Philaster नामके नाटके अनमीष्टविवाह-कारणात् स्वपुत्रं बधू च मृत्युरण्डेन नायकः प्रणाशयति । Pizarro नामके नाटके राज्ञी पशुवर्धाय सेनापतयेऽसिं ददाति । टालस्टायस्य The Power of Darkness नामके नाटके कश्चित्पत्नी पतिं हन्ति येन तस्या विवाहो पुनर्कर्मण्येन भवेत् । स भूष्यः स्वामिं कन्यासमोदेनापश्य जनयति । तदपि स मातुर्निधोमेन मारयति येन तस्या विवाहो निर्बाध भवेत् । एतादृशानि वैदेशिकानि बहूनि नाटकानि प्रसिद्धानि सन्ति ।

२ Indeed when I go to a theatre, I feel as though I were spending a few hours with my ancestors, who conceived life as something that was primitive, and and brutal, but this conception of theirs scarcely even lingers in my memory, and surely it is not one that I can share I am shown a deceived husband killing his wife, woman poisoning her lover, a son avenging his father, a father slaughtering his children, children putting their father to death, murdered kings, ravished virgins, imprisoned citizens—in a word, all the sublimity of tradition, but alas, how superficial and material ! Blood, surface tears, and death ! What can I learn from creatures who have but one fixed idea, and who have no time to live, for that there is a rival, or a mistress whom it behoves them to put to death "The Tragical in Daily Life" in the Treasure of the Humble translated by Alfred Sutro,

ग्रीसदेशे प्राचीनकाले सत्कुलीना स्त्रियो राजमार्गे नागच्छन् । अत एव तत्रत्यनाटकेषु सम्भ्रान्तनारीणा नामिकात्वं विरलमेवोपकल्पितम् ।^१

स एव नामकस्तदेव वस्तु

प्रश्नः समुदेति स एव नायकस्तदेव वस्तु नैकेषु नाटकेषु गृह्यते । नास्त्यत्र दोषोऽपितु गुण एव वर्तते । यथा बहूना मृष्टान्तानां शर्करा धृत-
पिष्टादिक सामग्री भवति किन्तु सूदाना कौशलेन प्रत्येकस्य तत्त्वस्यानुपात-
सम्प्रधारणेन विभिन्नात्वाददायीनि मृष्टान्तानि क्रियन्ते तथैव समानमेव
नायक वस्तु च स्वोक्तस्य कवयः कौशलेन क्वचित्प्रकरणवक्रतया सन्ध्यग-
सन्ध्यन्तर-वीक्ष्यङ्गादीना वंश्रिध्येन स्व स्व कलाकृति सामाजिकानां रसा-
स्वादनायोक्लयन्ति ।

अन्यत्रापि विषयसामान्ये सति कलासौष्ठवपरीक्षा कलाकाराणां
दृश्यते । मालविकाग्निमित्रे कालिदासवचनेन 'सामान्येऽपि कला-
क्षेत्रे तारताम्यप्रयोगो वर्तते एव । तथाहि—

तत्रैककार्यसम्पन्ननुभयोः प्रयोगं पश्यामः । तावता ज्ञायत एवात्रभवतो-
रपदेशान्तरम् ।^२

योरपीयदेशेष्वपि कथावस्तुनः समानत्वं प्रतीयते । तथा हि

Nearly all ancient tragedies have the same subject and
that the same plots are treated by Aeschylus, Sophocles and
Euripides^३

अन्वितिशयम्

अस्मिन् 'अन्वितिशयम्' इति सिद्धान्तस्य मूलवर्तास्तीति न साधु ।
प्रीकदेशे तस्य प्रचलनं तस्मात्प्रागपि बभूव ।

1 Respectable ladies would not come on the roads. Per-
haps this conflict helps to explain the fact that most of
the female characters in New Greek and Roman Comedies
are women of rather bad reputation. Mallett : The
Art of The Drama, P. 231

२. मालविकाग्निमित्रे १.१९/२०

3. European Theories of Drama, P 120

‘अन्वितित्रय’ विधानमनुसृत्य नाटकेष्वधोविद्या अपेक्षसीत्—

(१) एकमेव महाकायं समीहितम् ।^१

(२) कथाया घटनाफल आद्यन्त चतुर्विंशतिहोरातोऽधिको न स्यात् ।
अथ कालावधिः प्रथम होरात्रयः, पश्चाद् होराद्वादशकं तदनु होराचतुर्विंश-
तिकं समवर्धत ।

(३) एकस्मिन् स्थाने नाटकीयकार्यस्यारम्भोऽन्तिष्ठ स्याताम् ।

अस्तू द्वितीयं व्यञ्जनया प्रत्यपादयत् ।^२ तृतीयं ॥ नैवाभ्यधात् ।

अन्वितित्रयस्य योरोपीयसिद्धान्तो भारते कदापि मूलितो नासीत् ।

प्रायशः सर्वेषु प्राचीननाटकेषु कथावस्तु नैकवर्षीयं प्रचरति । भासस्य प्रतिमाभिषेकाविमारकबालचरितादिषु नैकवर्षीया कथा विलसति । तथैव कालिदासस्याभिज्ञानशाकुन्तलदिप्रक्रमोपशोध्योः, भवभूतेर्महावीरचरितोत्तररामचरितयोश्च कथा नैकवर्षीया । नैकदिवसार्गं भासाना या कथा रोपेषु नाटकेषु वर्तते । कथास्थली नाटकस्य सीमित नातिदीर्घं स्यात् न भवति अपितु एकस्मिन्नप्यङ्के शतशः क्रोशान् मानवलोकतः स्वर्गलोकं यावद् खिलमास्त वा क्रोडी करोतीति अभिज्ञानशाकुन्तलोत्तररामचरितादिषु दृश्यते । फलं प्रति सर्वेषामयान्तरकार्यार्गं महाफार्षस्य पान्वितिः साधारणतो वर्तते । योरोपेऽपि अन्वितित्रयस्य सिद्धान्तो मध्य-
युगतो नातिचीर्णो धनुः । भारत एकस्मिन्नङ्के एकदिवसस्य कथाया अव-
धारणं भवति ।

1 European Theories of the Drama, P. 94

‘अन्वितित्रयम्’ इन्द्रिगोपरिषो वीरोपीय-देशेष्वपि कवीन् बाधयति नियन्तु
शक्यं नासीत् । तथा हि—It can be seen then by this that
the ancients and the most excellent masters of the profe-
sion have not always observed that rule (अन्वितित्रयम्)
which our critics desire to make us religiously observe
at the present time. Ibid P. 120

२. तेनेदमात्रं कथितम्—Tragedy endeavours to keep as far as
possible within a single circuit of the sun, or something
near that.

अङ्कविधानम्

संस्कृतनाटकेषु मूलतः पञ्चानामवस्थानां क्रमानुसारानुबन्धेन पञ्चाङ्कानां नियमोऽभवत् ।^१ नियमोऽयं शाश्वतो नाभवत् यतो हि नामैकस्मिन्नङ्के एकदिनस्येव कथा भवेत्^२ किन्तु तत्सम्बन्धवस्थायां दिनद्वयस्य कार्यजातं समन्वितं स्यात् । तर्हि एकस्या अवस्थायां कृते द्वावङ्कौ भवेताम् । अधिकदिनानां कार्याणि एकस्मिन्नङ्के न निवेशनीयानि । अत एव नाटकेष्वधिकाधिकं दशानां दिनानां कार्याणि दशभिरङ्के दर्शनीयानि । यत्र नाम कस्यचिद्दिनस्य कार्याणि अवस्थाद्वयात्मकानि स्युः, तर्हि एकस्मिन्नेवाङ्के द्वयोरवस्थयोः सन्निधानं स्यात् ।

योरपीयनाटकेष्वपि प्रारम्भे पञ्चानामवस्थानां पञ्चभिरङ्के (Acts, Scenes) अनुबन्धोऽभवत् ।^३ जानसन महोदयोऽङ्कं परिभाषते—
An act is only the representation of such a part of business of the play as proceeds in an unbroken tenor or without any intermediate pause^४

तत्रापि शनैः शनैरङ्कानां सख्या समवर्धत ।^५ एकस्मिन्नङ्के बहूनि

१ अस्यावस्थोपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्य बिन्दुविस्तारात् ।

कर्तव्योऽङ्कः सोऽपि तु गुणान्वितं नाद्यतत्त्वतः । ॥ ना० शा० १८१३

एतदधिकृत्यामिनवगुणो विस्तदवति—यदा प्रारम्भावस्था पूर्णत्वमेति तदा-
ङ्कच्छेदो बिन्दुद्वारा अनुसन्धीयमानद्वितीयाङ्कमिषेयत्वं विधेयः । एष
प्रयत्नाद्यवस्थाकमुच्छेदोऽपि वाच्यमिति । पञ्च साधदङ्का इति मुन्यः रत्नः ।

२ क्वचिदेकदिनस्य कथा द्वाभ्यामङ्काभ्यामपि वर्धते । यथा वेगोसहस्रस्य
चतुर्थपञ्चमयोरङ्कयोरैकदिनस्यैव कथा विवक्षति ।

३ लैटिन नाटकेषु Acts पुरारम्भाः । पूर्वंत एव ग्रीकनाटकानि दृश्यं
(Scenes) विभक्ताभ्यासन् । परवर्तिगुणेऽङ्कानाम् Acts दृश्यं विभाजनं
प्रारम्भम् ।

४ European Theories of the Drama P. 234.

५ आदिविधानानुसारेण कथाविस्तारोऽप्योविधौ विवक्षति ।

Act I—Principal points of the story are made clear.

Act II—Complications arise

Act III—Trouble deepens

Act IV—Matters look desperate

Act V—Knot loosed

दृश्यानि योरपीयमध्ययुगीननाटकेषु प्रायशो दृश्यन्त एव । सस्कृतनाटकेष्वपि यद्यपि दृश्य विभाजन-विषयक-विधानं नाट्यशास्त्रीया प्रतिष्ठा न भजते, तथापि मृच्छकटिकादिषु नाटकेषु अङ्कानां दृश्येषु विभाजनं तु प्रत्यक्षतो वर्तते ।

कति पात्राणि कस्मिंश्चिदङ्कस्य सवादे युगपद् भागग्राहिणो भवेयुरिति भारतीयविधानं योरपीयविधानं च प्रायः समानमेव । अङ्के कार्यपुरुषाश्च त्वारः पञ्च वा भवेयुः । तथापि भारते रङ्गपीठेऽनेकगणेषु विभक्ता नायकाः स्वतन्त्ररूपेण वा युगपत् सम्भाष्यमाना अधिकाधिकसंख्या भवन्ति । यथावश्यकं रङ्गशीर्षे विश्राम्यन्तो नायकाः सवादे यदा तदा भागग्राहिणो भवन्ति ।

वृत्त्यनुसारेण वस्तु-सविधानम्

कथावस्तु रससमुद्रनुद्भूतं भवति । तत्राङ्गरसा अङ्गिरसाश्च विलसन्ति । अङ्गिरसस्य परिपोषणाय तत्सम्बन्धि वृत्त्यनबूलमेव घटनाचक्रं प्रधानतो दृश्यरूपेण निबन्धनीयम् । अपरवृत्तीनां घटनास्तु सक्षेपेण सूचनीयानि । घटनासक्षेपस्तु वयविदर्शोपक्षेपकैरन्यत्रैकोक्तिभिः । (Soliloquy) सन्देश-मठनेन, विशेषण वाचनेन, श्रव्यविधानेन च प्रस्तूयते । यथाभिज्ञान-शाकुन्तले बुर्वाससः शेषो विष्कम्भकेण नेपथ्यवचनेन च सूच्यते, यतो हि नाम कैशिकीवृत्तिप्रधाने नाटकेऽस्मिन् आरभटीवृत्तिपरा शापघटना न समञ्जसति । सप्तमाङ्के पुनर्दुःष्यन्तस्य दानवगण-विजय-परारम्भं सात्वती-वृत्त्युचितं कविना मातलिवचनमात्रेण पक्षिपञ्चकैरेव सूचितं ।

भाग्य विपर्यय

कथावस्तुनि नायकानां विशेषतः प्रधाननायकयोर्भाग्यविपर्ययो दर्शनीयः । शृङ्गारप्रधानेषु नाटकेषु प्राप्त्याशावस्थायां नायिकाया ईपक्षमागमानन्तरं वियोगापत्तिर्भवत्येव । कालिदासीयनाटकत्रय्या त्वेतत्सप्तमेव ।

पदे पदेऽपि नायकयोर्भाग्यमुच्चावचतया विचिनीयते । यथा स्यन्-वासवदत्ते पञ्चमेऽङ्के—

राजा—वयस्य, प्रियमावेदये । धरते सन्तु वासवदत्ता ।

विदूषकः —युत्र वासवदत्ता ? चिरात् खलूरता वासवदत्ता ।

राजा—वयस्य मा मेवम् ।

शय्यायामवसुभाया मा बोधयित्वा सखे गता ।

दद्येति ध्रुवता पूर्वं वञ्चितोऽस्मि रुमण्वता ॥ १८

विदूषकः—असम्भावनीयमेतन्न । आ उदरम्नानसङ्कीर्तनेन तवभवती चिन्तयता सा स्वप्ने दृष्टा भवेत् ।

इत्यारभ्य 'मिदानी भवाननर्थं चिन्तयित्वा । एतु भवान् । अतुश्चाल प्रविशामः ।

यथा वा विरुमोर्वशीये पञ्चमाङ्गे आयुष्कृमार लब्ध्वा सहर्षं परि-
क्रामति उर्वशी । तदनु तापस्या गतायाम्—

राजा—(उर्वशीं प्रति) कल्याणि

अद्याह पुत्रिणामग्र्यं सत्पुत्रेणामुता तव ।

पौलोमीसम्भवेनैव जयन्तेन परन्दर ॥ ५.१४

(उर्वशीं स्मृत्वा रौदिति)

राजा—(सखेयम्)

किं सुन्दरि प्रकृतितानि ममोपनीते

वशास्थितेरधिगमात् महति प्रमोदे ।

पीनस्तनोऽपरि निपानिभिरानयन्ती

मुक्तावली विरचना पुनश्क्तिमल्लः ॥ ५.१५

(अस्या वाप्यं प्रमादित)

उर्वशी—तदेतावानेव मे महाराजैन सवास । (सर्वे विषाद नाटयन्ति ।
राजा मोहमुपगच्छति)

यदा नायको वनाश्रयं ग्रहीतमुद्यतः, उर्वशी स्वर्गारोहणाय समुद्यता च,
तदा नाट्य आगत्य राजानं कथयति—

इयं चोर्वशी मावदायुः तव सहस्रमन्वारिणी भवत्विति ।

उर्वशी—शल्यमिव मे हृदयादपनीतम् ।

युतद्वयम् (Principal and Accessory

संस्कृतनाटकेषु आधिकारिकन्यायाः प्राप्तङ्गिकन्यायाश्च विधानं

नाट्यशास्त्रादियु सम्यग्वर्तते, किन्तु स्वल्पेभ्येव नाटकेषु पूर्वोक्तं द्विविधे कथावस्तु समन्वितमेव लभ्यते ।^१

योरपीयनाटकेषु कथाद्वय समन्वयः प्रशस्त इति मान्यताभवत् ।^२

द्वन्द्वम्

योरपीयनाटकेषु प्रारम्भत एव द्वन्द्वस्योत्पत्तिः सर्वधनं शमनं चाश्रित्य कथानकं प्रायो विकसति । तत्सम्बन्धिविरोधस्तु नायकप्रतिनायकयोः, नायकसमाजयोः, नायकस्य विचार सरणि-विकल्पास्य वा भवति ।^३

भारतीयनाटकेषु द्वन्द्व कतिपयनाटकेषु दृश्यते । तेषु मुद्राराक्षसं सुप्रसिद्धम् । तत्र घाणक्ष्यराक्षसयोर्द्वन्द्वमाद्यन्तमन्तर्निविष्टमेव प्रकटति । वेणीसंहारे भीमदुर्योधनयोः, बालचरिते कसशृण्णयोः, प्रतिमानाटके राम-रावणयोः, मध्यमव्यायोगे भीमघटोत्कचयोर्नाम द्वन्द्वं वर्तते ।

बहुषु नाटकेषु नायिकाप्राप्तिपथे दैवी वा मानुषी वा वाधा प्रवर्तते । देवाना मित्राणां वीर्यायोगेन वाधा यिनश्यन्ति । अभिज्ञानशाकुन्तले

१. व्यभिचारिवृत्ता नाटकेऽस्त्येवेति उत्तररामचरिते शम्भूश्चक्रपाशेन दण्डितमेव

2 No drama can be praiseworthy which has not two actions, that is two plots, though one is principal and the other is accessory - European Theories of the Drama P 64.

3 The cardinal part of drama is the conflict All drama ultimately arises out of conflict. In tragedy the "pity" and "terror" issues out of conflict In comedy the essence of the laughable is derived from the same source Struggle between two physical forces (which may be characters), or between two minds, or between a person and a force beyond that person is to be found in the drama of ancient Greece

Then there is inward conflict going on within the mind of the hero, conflict of emotion with emotion, of thought with thought etc.

दुर्वास कृता वाघा इन्द्रादिदेवानां साहस्येन दूरी भवन्ति । द्वन्द्वं तत्र प्रत्यक्षं न भवति । मालविकाग्निमित्रे पुनः राज्ञीदृशं नायकस्य नव प्रणयं विहन्तु-मुद्यतम् । तत्र च विदूषकादीनानुपाययोगेन नायको नायिकां लभते ।

उत्तररामचरिते द्वन्द्वं तु मानसिकमेव । तत्रात्मदशा नायक-स्वकरणीयस्य परिणामं मन्यमानोऽन्तर्दहति । न चेष्टते स विमोक्षाय किन्तु देवानामृषीणां च साहस्येन, भवतु नाम कतिपयवर्षानन्तरं स स्वीया प्रियां सानुरोधं लभते ।

पात्र परिचय

नाटकेषु महत्त्वपूर्णपात्राणां परिचयो रसनिष्पत्तिदृष्ट्यापेक्षित एव, यतो हि नाम तानि पात्राणि सम्यक् परिचितान्येव विभावत्वं साधयन्ति । अयं परिचयः क्वचन स्वमुखेनैव पात्रं प्रसीति । यथाभिज्ञानशाकुन्तले सानुमती आत्मविषयकं निवेदयति—

निर्वर्तितं मया पर्यायनिर्वर्तनीयमप्सरस्तोयं सानिध्यं यावत् साधुजन-स्याभिप्रेक्षकाल इति । साम्प्रतमस्य राजपैरुदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि । मेनकासम्बन्धनेन शरीरभूता मे शकुन्तला । नया च दुहितृनिमित्तमादिष्ट-पूर्वास्मि । अनेन पात्रं किं कर्तुं समर्थं इत्यपि ज्ञायते ।

परमुखेनापि पात्रस्य दुर्भाग्य-सौभाग्याद्यायकानि वृत्तानि परिचय-प्रकरणेन दातव्यानि सन्ति । यथा वेणीसंहारे—

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनं सोऽभिमानि ।

कृष्णा केशोत्तरीयव्यपनयनमस्त्यङ्गवः यस्य दासा

राजा दुःशासनादेर्गुरुदुजयतस्याङ्गं राजस्य मित्र

क्वास्ति दुर्योधनोऽसौ कथयत न स्पादष्टुमभ्यागतौ स्व ॥५२६॥

अत्र दुर्योधनं प्रति कथं व्यवहरणीयमित्यनेन परिचयवाक्येन परि-चीयते ।

प्रायशः पात्रस्य रङ्गे प्रथमप्रवेशस्यावसरे तस्य परिचयो दीयते । किन्तु विशेष प्रयोजनमुद्दिश्यान्यत्रापि पात्रपरिचयो निवेद्यते । वेणी संहार एतस्योदाहरणं पञ्चमऽङ्केऽधोविद्यं वर्तते—

भीमः —मूढ, अनुत्कर्षणीयः सदाचारः । न युक्तमनभिवाद्यं गुरुं गन्तुम् । (उपसृत्य) सजय, पित्रोर्नमस्, इति आवायो अथवा तिष्ठ । स्वयं मित्राभ्यं नामकर्मणी वन्दनीया गुरवः ।

अर्जुन — (उपगम्य) तात अम्ब

सकलरिपुजयासा यत्र बद्धा सुतेस्ते

तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वणं लोक ।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राघासुतस्य

प्रणमति पितरौ वा मध्यमः पाण्डवोऽप्यम् ॥ ५.२७

भीम. — चूर्णिताण्येककोरव्यः क्षीवो दुश्चासनामृजा ।

भक्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽप्य शिरसाञ्चति ॥ ५.२८

प्रकरणेऽस्मिन् नामकर्मणी विश्राव्य वन्दनीया गुरव इति पात्रपरिचयस्य रूपमेव ।

प्रेक्षकाणां नायकाय सहानुभूतिं बहुलीकर्तुमेव न्वञ्जित् पात्रपरिचयो-
ऽपेक्षितो भवति । यथा वेणीसंहारे मुनिवेशधारी राक्षसो रङ्गं प्रवि-
शति । स स्वनुसेनात्मानं परिचाययति—

‘एयोऽस्मि चार्वाको नाम राक्षसः सुयोधनस्य मित्रं पाण्डवान् वञ्च-
यितुं भ्रमामि’ अतः परं तस्य भयकरी युधिष्ठिरं प्रतारणं योजनां प्रवर्त्यते ।
‘नायको युधिष्ठिरोऽग्नेन राक्षसेन प्रतार्यते’ इति प्रतीत्यां प्रेक्षकाणां तस्मै
सहानुभूतिर्जन्मते ।

पात्र-प्रवेशः

नाटकैषु प्रागेव सूचितो नायको रङ्गं प्रविशेदिति साधारणनियमः ।
अयं नियमस्तु अवरकोटिकपात्राणां प्रेष्य-भूत्य-भट-चेटादीनां रङ्गाप्रवेश-
विषये सर्वत्र न दृश्यते । उत्तम-मध्यमनायकानां प्रवेश-प्रकरणेऽपि सर्वत्र
स्पष्टा वा साङ्केतिकी वा सूचना सर्वत्र न भवति ।

प्रेक्षका रङ्गप्रविष्टं पात्रं जानन्तिवति पूर्वोक्तसूचनायाः सविशेषं
महत्त्वम् । सूचनां विनापि बहूनि पात्राणि स्ववेपादिभिरभिज्ञायन्ते । यथा
चेटादयो विटविट्टपकादयश्च । ते प्रायः सर्वेऽवरकोटिका एव । उच्च-
कोटिका पुरुषा यदा रङ्गं प्रविशन्ति तदा तेषां पूर्वसूचना रङ्गे पूर्वतः
वर्तमानान् जनान् तेषां सम्भावनायै सज्जीकर्तुं भावश्यकरी । तेषामागमनेन
वदन्महत्त्वपूर्णो नवीनः कथायां प्रवर्ततेति प्रेक्षकाणां तद्विषये सूचनाव-
श्यको भवति ।

यत्र श्रेष्ठपुरुषा अपि सूचनां विनैव रङ्गं प्रविशन्ति, तत्र कवि-
विशेषोपायेन तेषां पूर्वतो वर्तमानाञ्जनान् प्रति सूचनां करोति । कः ते
उपायाः ?

आत्मनिवेदनेन

आगन्तुको जन स्वयमेवात्मनिवेदेन परोक्षभ्येण वसति । तद्यथा
एवमुक्तं भीम —

आसीदिति अनुब्रूहे स्वभुजावन्तला
मद्भ्रातरश्च जगती च मयोन्नीता ।
सौमद्रमेव नवतारं रयात्तु बाल ।
त च धन प्रजनन्त्येकं हि मन्ये ॥२४२

हारीशशापि

नारीशशापि रज्जुगोटे न केव न्योपलान्तिषु पुष्टपाणाम्नि भूमिकाया-
मग्निमयि स्तु । विष्णुनाड्युदेववसतिं निहृणः कश्नोरलक्ष्म्यानुक्त-
प्याग्निमय प्रवर्तति ।^१

नारीशशापि तु नर्तक्यं सन्ति । तेषामौदात्त भरतनुष्ठेन वगै-
रीषन् —

तुत्राथ एव दीक्षाभिरुत्कामि परिमार्जनम् ।
नृपनर्तकीनां च कर्मादीत्यभिनर्तनम् ॥
अभिगोद्य महागोद्यैर्नृपतिं नर्तकीन्तया ।
मन्त्रभूतं तौजेन पुनरभ्युक्ष्य तान् वदेत् ॥
महाहूते प्रभूतां त्वं गुणैरेस्त्वात्पलकृता ।
यतो जन्मगुणोत्तं तदा मनसि नित्यम् ॥

शा० शा० ३ ८३-८५

नर्तकीषु सूत्रशारी रमणीरन भवति सूदृक्स्वाधोविप्रप्रसार्णेन—

‘नवना-कद्वयंनोत्पिता सूत्रशारीव’ वसन्तसेना । १५१/५२

अभिनयकालावधि

सागरपतो नाज्य सङ्गं नातिचिरं प्रावर्तते । दानमानमेव नाज्या-
निगमं शोभनं न्यात्^२ । तेषां च त्रिभुविक्तेषु केषाञ्चित्कालान-
भिनयं प्रवर्तति इति तेषां वेदुम्भानुमोदते । दासरायणमेतदर्थेषु

१ विष्णु० १८ २३, २६

२ दामनवचनं च यत्तद्वद्वत् स्वयमेवम् ।

दार्थं विराजयनकर्मणो भवत्य विवर्तयेत् ॥

नाटकेषु प्रथमं स्थानम्भजते । योरपीयदेशेष्वपि कतिपयदिवसान् यावत्
कस्यचिन्महानाटकस्याभिनयः प्रावर्तत । तत्रापि साधारणतो होराद्वयाद्
होरासप्तकं यावत् साधारणो नाटकावधि सम्मतः^१ ।

नाट्यघर्मी

‘यल्लोके भवितुं नाहंति किन्तु रङ्गपीठे नटेरभिनयविशेषैः प्रत्यक्षो-
कार्यते’ तम् नाट्यघर्मी । तथा हि—अभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमेऽङ्के नायको
वने रषाह्वो मृगयते । रषाह्वो नायको वने परिभ्रमन्त मृगमनुयातु न
क्षमत् इति वस्तुस्थितिः । किन्तु रङ्गपीठे वनभूमौ रषाह्वस्य राज्ञो मृग-
याभिनीयते इति नाट्यघर्मी प्रयोगः ।

नाट्यघर्मी-प्रयोगो भूयिष्ठमुल्लसति सस्कृतनाटकेषु । तेषां समा-
कलनं नाट्यसम्भाव्यतावधारणार्थमपेक्षितम् ।

भरतस्तु नाट्यघर्मीप्रयोगं पात्रप्रवेशमधिकृत्य वर्णयति ।

नगरे वा वने वापि सागरे पवतेऽपि वा ।

दिव्यानां गमनं कार्यं द्वीपे वनेषु वा पुनः ॥ १३, १८

आकाशेन विमानेन माययाप्यथ वा पुनः ।

विविधाभिः क्रियाभिर्वा नानार्थाभिः प्रयोगतः ॥ १३, १९

अभिनवगुप्तो विशदयति—आकाशगामिना विमानेन मायया वा
अदर्शनरूपया, अन्याभिर्वा बलादाहरणादिक्रियाभिर्विविधप्रयोजनाभिः
कार्यम् ।

कालावधिकनाट्यघर्मी

कतिपयवर्षान्तरालेनापि घटिता कथा द्विधाणां होराणामभिनयेन प्रत्य-
क्षीकार्यते । तथा हि—अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कथा वर्धय्यावधिकी
यते । सा तु होरात्रयेणाभिनीयते ।

कश्चित्तुस्य किमपि कार्यं साधयितुं न्यूनातिन्यूनं होराधर्मपेक्षते,
किन्तु रङ्गपीठे तु लघाधेनैव तत्कार्यं सम्पादयति । तद्यथा मृच्छकटिके—
‘अधिकारणिक’ — य एयोऽधिकरणद्वयंस्वस्तिष्ठति, तमेनमाहृत्य गत्वा
पुष्पकरण्टकोद्यानं दृश्यतामस्ति तत्र काचिद् विपन्ना स्त्री ॥ वेति ।

1 Oxford Companion to Theatre p 420

वर्गसिद्धे क्वचिदभिनयो राज्ञी नवरादनकाशतः प्रातः चतुर्वादनकालं
मायम् प्रवर्तते Theatre in the East p. 113

वीरक. — यदार्थं आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तो प्रविश्य च)
गतोऽस्मि तत्र । दृष्टं च भया स्त्रीकलेवरं श्वापदैर्विलुप्यमानम् ।

अद्भुतार्थं निवेशनाय नाट्यधर्मी बहुशः प्रयुक्ता ।

ऐन्द्रजालिकप्रयोग

रत्नावलीनाटिकाया राजप्रासाद ऐन्द्रजालिकप्रयोगेण ज्वालावलीढो
भवति । तत्र वासवदत्ता-विदूषक वसुभूति बाभ्रव्यादयोऽग्नौ निपतन्ति ।
ते सर्वे नायिकया सहादग्धा परावर्तन्ते रङ्गपीठे ।

भासोऽविमारके नायकमग्नौ निपतन्त ततोऽदग्धमेव दर्शयति ।

कपूरैर्मञ्जर्या नायिका दूरत आनीयत इन्द्रजालबलेन

वेबादीनामृद्धिप्रयोगा

देवादीनाममानवीयाः शक्त्यो विभूतयः सिद्धयश्च रङ्गपीठे दरीह-
श्यन्ते । तद्यथा—उत्तररामचरिते रामस्य विमानराजो भाषया निय-
म्यते । रामो वदति—विमानराज, अत्रैव स्थीयताम् । अभिज्ञानशाकुन्तले
तु दुष्यन्तो भातलिनाः सहेन्द्रलोकमाकाश्यानेन विमानेन गच्छति ।^१ ततः
परं परावर्तनपथे स स्वर्गमार्गं लक्षते । तद्यथा भातलिर्वर्णयति—

त्रिलोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठा

ज्योतीषि वर्तयति च प्रविभक्तं रश्मिं ।

तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमस्क

वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥ ७६

भासस्याविमारके नाटके विद्याधरस्याङ्गुलीयकं धारयित्वा नायको
यथेच्छं दृश्योऽदृश्यो वा भवति । अनेनोपायेन स नायिकाया भवनगतां
प्रच्छन्न एव चिरं तस्याः साहचर्यं लभते ।

भरतो नाट्यधर्मीतत्त्वं परिभाषते—

काव्यगतनाट्यधर्मी

अतिवाक्यश्रियोपेतमतिसत्त्वातिभावकम् ।

लोलाङ्गहाराभिनय नाट्यलक्षणलक्षितम् ।

एतदनुसृत्याभिनवगुप्तो निर्दिशति—

१ अतिवाक्यश्रियोपेतमिति—इतिहासादिवाक्यमतिक्रम्य योचित-
रञ्जकेतिवृत्तकल्पनात्मिका क्रिया । यथा बालरामाद्ये न तु कौकेयी राम

१. विमानोऽयं गगनविहासी सप्तप्रहो बभूव ।

निर्वातयति, अपि तु कश्चिद्राक्षसो, मायादशरथो भूत्वा रामं निर्वातय-
तीति, नाटयधर्मी । इयं तु कुन्तकस्य कथावस्तुन । प्रतिसंस्कारवक्रता ।^१
तत्र स उदाहरति दुर्वाससं शापोऽभिज्ञानशकुन्तलस्य चतुर्धाङ्गीय-
विष्कम्भके ।

२ अतिसत्त्वाधिकमिति—स्वभावचित्तवृत्तिमतिक्रम्य यत्स्थित-
कविकल्पितचित्तवृत्त्यन्तरयुक्तम् । यथा स्वभावचपलविदूषकचित्तवृत्त्य-
तिक्रमात् । यथा वत्सराजेन मन्त्रिणामुचितगाम्भीर्याविहित्ययोजनं वसन्त-
कस्य तथा ।

मृच्छकटिके शूद्रकेण वसन्तसेनायाश्चित्तवृत्त्यन्तरं साधु प्रकल्पितम् ।
वैश्याभूतापि सा सती साध्वी बभूवेति नाटयधर्मीविशेषः ।

३ अतिभायकमिति—स्वभावभाषितमतिक्रम्य यत्स्थितम् । यथा
राज्ञ्यां संस्कृतम्, पशूनां परस्परसवादो वा ।

मदगता नाटयधर्मी

१. लीलाङ्गहाराभिनयमिति—लीलया शोभाप्रधानतया अङ्ग-
हाराणि मनोहराणि तत्प्रधानैरभिनयैरूपेतम् ।

२. स्वरालङ्कारसंयोजनमिति—पाठे स्वरालङ्कारसंयोजनया युक्तम् ।

३ अस्वस्थपुरुषाभयमिति—यत्र च पुरुषो न स्वरूपे तिष्ठति, अपि
तु स्त्रीत्वमाश्रयति । प्रयोज्यः पुरुषो यत्र न स्वरूपस्य अपि तु स्त्रिया
प्रयुज्यते, तन्नाटयधर्मी ।

छायाप्रयोगेण, नाटयधर्मी ।

भरतः पक्षिणां श्यापदामां च पशूनां च स्वस्वजातिसमुत्पत्तेन स्वभावेन
गतिर्भवेदिति सूचयति । तथाहि—

सिहर्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तुभिः ।

या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रमविष्णुना ॥ १२. १४४

रङ्गे रथादयः ।

वेदेशिकरङ्गे रथादीनां चर्या बभूव । सेनायां अपि प्रयाणं तत्र प्रत्यक्ष-
दृश्यमासीत् । भारते साधारणतः सुसंस्कृतरङ्गे नैतादृशानां रथादीनां
चर्या प्रत्यक्षदर्शिता । तत्राहमहारादिना व्यञ्जनया सङ्केतेन वा महत्ता

दर्शयितव्या बभूवेति शास्त्रीयमतानुसारेण सत्यमेव रथादीनि । विदेशे रङ्गमण्डपस्य विपुलाकारो रथादीनि बहुविधमहत्तमानि वस्तूनि साक्षात्कारयितुमाहंत् ।

तथापि लक्ष्यग्रन्थप्रमाणेन प्रवहणादीनां तेषूपविष्टानां जनानां च स्थितिर्निस्तन्दिर्धैव । तथा हि मृच्छकटिकस्याष्टमेऽङ्के प्रवहणे प्रविश्यैव शकारस्तत्र राक्षसी पश्यति । स कथयति—

भाव प्रवहणान्तं स्त्री प्रतिवसति । विटस्तत्र वसन्तसेना पश्यति ।

तदनु वसन्तसेनावतीर्यकान्ते स्थिता ।

पूर्वमष्ट्या वसन्तसेना पश्चात् प्रवहणावतीर्य सर्ववृण्यते । अत एव स्पष्ट प्रतिभाति यत् सा प्रवहणे व्यराजत ।

गोपालदारकस्यापि प्रवहणेन गमनं चारुदत्तस्य दर्शनं च रङ्गे प्रवहण-चर्यां विना न सम्भवतो यतो हि नाम प्रवहणे प्रच्छन्नो गोपालदारकश्च-ञ्चन्दनकेन भग्नापते, तस्मादसि लभते च । किन्तु तत्रैव स्थितो वीरकस्त न पश्यति । प्रवहणवाहकश्चेतो जानाति यद् वसन्तसेना प्रवहण उपविष्टा वर्तते । प्रवहण आगते प्रवहण उपविष्ट आर्यको न केनापि पृश्यते । वसन्तसेनावगतेति चेटवचनेन चारुदत्तो जानाति । प्रवहण प्रविश्यैव विदूषकः कथयति—न वसन्तसेना, वसन्तसेना खल्वेषः । अत एव रङ्गे प्रवहणस्य तस्मिन्नुपविष्टस्य प्रच्छन्नस्य स्थितिः प्रमाणितैव ।

मूर्तिमन्तो रथादयः

भरतस्य 'शैलानां विमानानि चर्मवर्मायुधध्वजा मूर्तिमन्तः प्रयुज्यन्ते' इति कथनेन न तु वास्तविकरथाः किन्तु शिल्पकृतो रथो रङ्गे नेय इति ज्ञायते ।

देशकालकलावैविध्येन साक्षाद्दर्शनं छायायां प्रतीकेन वा प्रतिबोधनं कम्पचिद् वस्तुन समुपकल्पितम् ।

सर्वसाधारण-नाट्यमण्डपः

रङ्गमण्डपस्य स्वरूपं भरतादिभिः नियमितं वर्तते । तथापि स्वतन्त्र-तमा सूत्रपारादयः आवश्यकतानुसारेण नित्यं नवनवस्वरूपारमकं रङ्ग-मण्डपं निर्मितवन्तः । तद्यथा रामचन्द्रेण नाट्यदर्पणे वितन्त्यते—

रथ्यासमाजचत्वर-सुरालयादौ प्रवर्त्यते बहुभिः ।
पात्रविशेषैर्यत् तत् प्रेक्षक कामदहनादि ॥

मनमोहनघोषः सम्प्रधारयति—

It cannot be said how far the ancient Indian plays were performed in specially constructed theatres. It may be possible that only kings and very wealthy people owned play houses constructed according to the Natyasastra while dramatic spectacles meant for the common people were held in the open halls, called Natamandira in front of temples, or in a temporarily devised theatre under the cover of a canopy, as in the case of the modern Bengali Yatras which seem to have unmistakable resemblance and connection with the ancient Indian Natya described in the Natyasastra.¹

The Natyas'astra (Introduction P. LI

देवालयानां मण्डपेषु नाट्य-प्रदर्शनं तु साधारणरीतिरासीत्
योरपीयदेशेष्वपि स्थायिभवनं विनापि आधुनिक 'रामलीलावत्'
नाट्याभिनयो विशालप्राङ्गणेष्वभवत् । तत्र दर्शका १७,००० अपि
बभूवुः ।

परवर्ति युगे 'वेअर-स्टेज' इति नाट्यमण्डपस्थोपयोगोऽभवद् योरपीय-
देशेषु ।^२

कवेः सत्त्वोदात्तम्

कवेः स्वकीया विचारा जीवनोद्देश्यानि च तस्य कृतौ प्रतिफलन्ति ।
स स्वयमेव विविधपात्राणां मुखेन नाटकोचितं संवादादिकं वितनुते । प्रीक-
देनो ॥ बहुषो नाटकाकारा योद्धारोऽभवन्, स्वयमेव स्वनाटकाभिनयप्रयो-

१. महाकालीमण्डपे गङ्गादास प्रतापविलासस्य प्रथमप्रयोगोऽभवदिति प्रस्ता-
वनात्तो ज्ञायते ।

२. A stage free from any scenery or properties. Sobel The
Theatre Handbook P. 75

जनेन नाट्याचार्या अभिनेतारश्च बभूवुः^१ । मध्ययुगेऽपि योरपीयनाटक-
काराणां हिंसा-प्रवृत्तिरुल्लेखनीयासीत् ।^२ भारते श्रेष्ठराजानो, राजामात्या-
दार्शनिका महापण्डिताश्च नाटक रचयामासु ।

अन्यमात्रेणापि नाट्यम्

‘नाटकीयेष्वङ्केषु नायकचरितमङ्गभागे दृश्यमेव वर्तते’ इति धनञ्ज-
मस्याद्योवचनेन विज्ञापितम्—

प्रत्यक्षनेतृचरितोऽङ्कः^३ ॥ दश० ३ ३०

नेतृ लक्ष्यग्रन्थेषु दृश्यते । विशुद्धग्रन्थेण विधिना प्रचुरं वस्तु
अङ्केषु वितन्यते । यथा बेणीसहारास्य चतुर्थेऽङ्के सुन्दरको दूत
दुर्योधनाय सविस्तरं वर्णयति कथं नाम वृषसेनार्जुनयोर्मुष्टमभवदिति ।
तत्र वृषसेनो मृत इति च । मुद्राराक्षसे दूताञ्जनाय राक्षसाय चारिभि-
र्नयिकैकैकं कार्यजातमङ्गभागे वर्णयन्ति । तथा हि—

द्वितीयाङ्के राक्षसः (विराधगुप्त प्रति)—सखे वर्णय कुमुदपुर-
वृत्तान्तम् ।^४

१. तथा प्रीतदेहे एभवलीज (५२५—४५६ ई० पू०) मराठान् समरे पारसीक-
रघुव्यत् । स १० नाटकानां रचयितासीत् । स्वयमभिनेता चासीत्, नटान-
शिक्षयन् च । तस्य नाटकानि छानिकाणि देशप्रतिपराणि च विलसन्ति ।
सोफोक्लीज ४९७—६०५ ई० पू० तत्रैव धेनापतिः । १०० नाटकानां रचयिता
बभूव । अथवादरूपेण तत्र बभूव ग्रिपोहिज (४८५—४०६ ई० पू०),
स्वरचनासु चारित्रमश्व-प्रवृत्तीनां निदर्शको नास्तिकः ।

2. During Elizabethan times poets, creators of beauty, were
violent men Jhonson killed a man in a duel, Marlowe
was stabbed Sidney was killed in a battle. Millett :
The Art of the Drama P. 43

३. यनेनाङ्गभागे नायकचरितस्य अङ्गं न निवेदिता । अभिप्रायो भूतशास्त्र-
कृतोऽयमेव विद्यते यदुपशेषकादिषु नायकचरितं दृश्यं न भवेत् ।

4. यथा मिर्लेटमहादयो दर्शयति The messengers speeches are frequ-
ently the most purple patches in even a distinguished
play The Art of the Drama, P 225

नाट्यस्य लोकप्रतिष्ठा

भारते शाश्वतमेव नाट्यकला वैभवशालिना राज्ञा धर्माचार्याणाञ्च प्रेक्षाभवदस्ति च । इयं नाट्यकलार्थमिश्राणा विद्वद्राणा राजामात्याना तीर्थिकानां राज्ञीना, परिजनाना च परितोषाय प्रवर्तमाना सर्वेषा कृते जीवनोद्देश्य प्रदर्शितवती । नेतादृशी स्थितयोरपीयदेशेषु सदावर्तत । तत्रत्या राजानो धर्माचार्याश्च प्रारम्भिकयुगे प्रायशो नाट्यविद्वेषका बभूवुः । नाट्यं तु न सत्सथानुयायिना दर्शनीयमिति सामाजिकी धारणासीत् । नाट्यकीया नाट्यानि च सुसंस्कृतिनागैरुपेक्षितानि नगरेभ्यो बहिष्कृतानि मध्ययुग यावत् कय कयमपि श्वसन्ति स्म । इयं स्थितिर्नाट्यकस्य स्वरूपं द्वयोर्महाद्वीपयोर्मिन्न भिन्नमेव प्रकरोति । राजाश्रित विद्वत्श्रित च भारतीय नाट्यं चिरं सवर्तत ।

योरपे नाटकदुर्दशा

नाटकस्याभ्युदयः समाजे नाटकखेत्तकाना, नटानां नाट्यमण्डपाना च प्रतिष्ठा-सौष्ठवेनामिष्यज्यते । तद्यथा सोवेल महोदयो वर्णयति—

In the 17th century actors in Germany were vagabonds, roamers, jugglers, quacks, musicians and acrobats.

Active opposition by London authorities to the Theatrical activities caused many playhouse-managers to move to Bank side, which was beyond the jurisdiction of the city¹

अभ्युदयो नाटकान्ते

संस्कृतनाटकेषु प्रधाननायक आदौ मध्ये वा वैषम्यप्रपन्नोऽन्तेऽभ्युदयमर्जति । अयमभ्युदयश्च फलम् । नायकस्य सत्प्रयत्नेन, सद्वृत्तिभिः आभ्युदयात्मकमेव फलं निश्चयम् । तद्यथा मालविकाग्निमित्रे—

धारिणी—साधारणः क्षुत्तासा मम चायमभ्युदयः । ५.१७/१८

अभ्युदयवयवोचितं न लसितम् । ५.१८/१९

अभिज्ञानशाकुन्तले च

राजा—अयि, आचरितव्यमेतदभ्युदयकान्तेषु । ७.२५/२६

योः स्त्रीयनाटकेषु दुष्मान्तानि द्वैजदीनामानि सुमान्तानि कामेदो-
नामानि च दृश्यानि भवन्ति । यद्यपि भारतीयनाटकेषु कामेदो-तत्त्वानि

भूयो लभ्यन्ते तथापि नायकदृशा नाटकादीनि कामेडीतो भिन्नान्येव सन्तीत्यद्योविवेचनेन स्फुटमेव ।

ट्रेजेडी कामेडी

ट्रेजेडी तु भृशता वैषम्य साटोप निदर्शयति । कामेडी पुनरादौ वैषम्यपरापि मध्यमवर्गीयाणां साधारणलोकानां वा रमणात्मक जीवन-वृत्तं प्रस्तौति । ट्रेजेडी कामेडी च परस्परं भिन्नेव नायकदृष्ट्या, वस्तुदृष्ट्या च ।

अनाटकीयतत्त्वानि

नाटकस्य बहुविधान्युद्देश्यानि परिपालयितुं कविरनाटकीयानि तत्त्वानि योजयति । तानि वस्तुतः कथावस्तुविकासार्यं न साधकानि, प्रत्युत बाधकान्येव । न तु पात्राणां चरित्र-चित्रणार्थमपि तेषामुपयोगो वर्तते । अनाटकीयतत्त्वानां समावेशेन प्रबन्धसरीरे शैथिल्यं संभूय जायते ।

वस्तुतः ईदृशं शैथिल्यं वैदेशिके समीक्षकरेपि दोष एवेत्यालोचितम् ।^१

मृच्छकटिकेऽनाटकीयतत्त्वानां प्राचुर्यं वर्तते । तत्र चतुर्थेऽङ्के वसन्त-सेनायां भवनस्य पञ्चमोऽङ्को वर्षायाश्च दीर्घतरं वर्णनं सापेक्षं नास्त्येव ।

- 1 Comedy deals with men of humble station and tragedy deals with the adversity of a distinguished man. Comedy begins with adverse circumstances and has happy termination. It specialises in pleasing and amusing happenings. Whereas tragedy is lofty and sublime, comedy is humble and mild. European Theories of Drama. P. 45. Tragedy is characterised by horrible events, irrespective of its sad ending or happy ending. Ibid P. 62.
- 2 The relatively loose form of the English drama of the renaissance offered a particular temptation to the dramatists to introduce essentially non-dramatic passages. For example, the discussion of national drinking habits in the fourth scene of Hamlet strikes most readers as a dull and unwarranted intrusion. It does not further the plot, it does not advance the characterisation.

नास्ति ग्रीकप्रभावः

भारतीयनाटके ग्रीकप्रभावो नास्त्येवेति मानियर-विन्टरनित्ज सप्रमाणं साधयति । तद्यथा—

The theory that the Indian drama had been influenced by the classical Greek comedy has long been rejected. Now we know that the beginnings of the Indian drama have to be looked for in the ancient ballad poetry, mostly connected with religious worship. In so far the drama was certainly indigenous in India. But the poet who introduced the drama into literature, also imitated the popular performances of strolling players. And it is just possible, that among these strolling players there were also Greeks, who had come to India in the train of Bactrian and other foreign rulers in the North West of India. It may be urged against the Greek influence, that the Indian drama as we know, it has an entirely national Indian character. If there was any Greek influence on the Indian drama it can only have been a very superficial one.

Some Problems of Indian Literature P. 77-78.

अभिज्ञानशाकुन्तलेऽङ्गुलीयकस्याभिज्ञानत्वं मिनेप्डरनामकेन महा-
कविना प्रणीतस्य Epitrepontes (The Arbitrator) नामकस्य नाटक-
स्याङ्गुलीयक-सविधानमुपजीवतीति तयोः सवादेन स्पष्टं प्रतीयते । सोऽयं
महाकविः ख्रीष्टाब्दं प्राक् चतुर्थशतके प्रादुर्बभूव ।^१

मुद्राराक्षसे विषकन्याया राजकुमारस्य मारणयोमस्तु The Reven-
ger's Tragedy नामके नाटके कस्याश्चिन् मृतप्रेयस्याः कपाले विषमये
परिधानं परिधाय तमसि राजकुमारस्य तस्याः संस्पर्शेन मृत्युं विहि-
वान् * इति नाटककथाया मूलम् ।

1. World Drama & Epitrepontes

■ Soble The Theatre Hand book P. 561

आदर्शनाटकानि-विश्वात्मकता च

कतिपयनाट्यकृतय आदर्शरूपाः सहस्रवर्षं यावदुदीय मान-
कवीनां पथप्रदर्शिका भवन्ति । यथा, भासस्य कालिदासस्य वा नाटकानि
परवर्तिद्युगे नाट्यक्रियाया आदर्शभूता आद्रियन्ते स्म । योरपीयदेशेष्वपि
तादृशा नाटककारा बभूवुः । स्पेनदेशोद्भूतः सेनेका स्त्रीष्टाब्दस्य प्रथमे
शतके नवनाटकानि अवचितवान्, येषामानुरूप्य पुनर्जागरणयुगेऽपि भूय
समीहितमासौद् योरपीयनाटकेषु । सेनेका योरपीयनाट्यविकासस्य
प्रथमपदस्यान्तिमो महाकविः । इयमेव कलाकृतेर्विश्वात्मकता भवति ।^१

सुसंस्कृति शिक्षा

न केवलं कथा प्रसङ्गेनापितु ततो बहिरपि प्रेक्षक नीत्वा सुसंस्कृति-
प्रदानि वाक्यानि कविर्नाटकेषु निदधति । तथा हि बालचरिते—
नन्दगोप —भर्ता अशौचोऽस्मि । मृता दारिका गृहीता । मुहूर्तकं प्रति-
पालयतु भर्ता । यावद् यमुनाजलं गत्वा शौचं करोमि ।

वसुदेव —वयस्य, घोषबासान् प्रकृत्या शुचिरेव भवान् ।

नन्दगोपः —तेन हि अस्माकं घोषस्योचितं पातुना शौचं करोमि ।

कविरत्र घोषस्य पातो पावकत्वं मानसे वासयति । तथैव बालचरिते
वृद्धगोपस्य वचनेन गवा जगन्मातृत्वं निर्दिशतम्—

अनुदितमात्रे सूर्ये प्रणमत सर्वादिरेण शीर्षेण ।

नित्यं जगन्मातुणा गवाममृतपूणानाम् ॥ ३१

अत्र गौर्मातृत्वं भारतीयसंस्कृतेरादर्शं प्रभावितम् ।

स्वप्नवासवदत्तेऽश्लेषितसंवादः केवलं सुसंस्कृति-शिक्षयितुकामेन
कविना निबद्धः—

पद्मावती —आर्यपुत्र, किं मया सहोपविष्ट एतं जनं प्रेक्षिष्यते ।

राजा —कोऽत्र दोषः ।

पद्मावती —आर्यपुत्रस्यापरः परिग्रह इत्युदासीनमिव भवति ।

1 It is a spirit of universality that makes out every great drama, no matter when or where that drama was produced. A. Nicoll : The Theory of the Drama P. 100

राजा — कलत्रदर्शनाहं जन कलत्रदर्शनात् परिहरतीति बहुदोषमुत्पा-
दयति । तस्मादास्यताम् ।

रामः प्रतिमाया परिव्राजकवेधं रावण कथयति—

भगवन् एष एव मे निश्चयः—

उभयस्यास्ति सान्निध्यं यद्येतत् साधयिष्यति ।

१. धनुर्वा तपसि श्रान्ते श्रान्ते धनुषि वा तपः ॥ ५९

अनेन वाक्येन न केवलं क्षत्रियाणां कृतेऽपि तु सर्वेषां भारतीययुवकानां
कृते राष्ट्रस्य समाजस्य वा सौष्ठवं विद्यातु धनुषः (शक्तिविधानेन)
तपसः^१ पारिश्रिकवेधशोचने) च समुत्कर्षः साधनीय इति बोधो गम्यते ।

संप्रसङ्गमेव विराटेश्वरस्य वचनं पञ्चरात्रे—

“ अकारण रूपमकारण कुलं महत्सु नीचेषु च कर्म लोभते । २.३३

अये कर्ममहिमेव राष्ट्रमुन्नयति ।

मध्यमव्यायोगे भीमः शिञ्जयति—

माता किल मनुष्याणां देवतानां च दैवतम् ।

मातुराज्ञा पुरस्कृत्य ध्यमेता दशा गताः ॥ ३७

अत्र भारतीयसंस्थितौ मातृदेवो भवेति शिक्षा ।

प्रस्थानकाल इष्टजनस्य धदतु—

गच्छतु पुनर्दर्शनाय ।^१

अतिप्रमात्रमपदद्वारं यावत् सहयात्रया सम्भावयेदिति तत्रैव
शिक्षितम् ।

मृच्छकटिके प्रियवचनं सौपदानं श्रोतव्यमिति शिष्टाचारोऽप्योविधं
निर्दिशत —

चाण्डाल — सहपंम्) भद्रं न कदाचित् प्रियवचनं निष्कलीकृतं
मया । तद् गृह्यता पारितोषिकम् । (इत्युत्तरीयं प्रयच्छति ।)

न खलु भिक्षुः स्वोद्योगं स्पृशेदिति मृच्छकटिकेऽप्योविधं शिक्षितम्—

भिक्षुः — उत्तिष्ठतु, उत्तिष्ठतु बुद्धोपासके सा पादपसमीपजाता
रुतामवलम्ब्य । (इति रुता नामयति)

(वसन्तसेना गृहीत्वोत्तिष्ठति)

नीतिलता नाट्यकथावृक्षसञ्चिता स्वपुष्पफलादिभिः प्रेक्षकान् भूयिष्ठ
चिरं प्रमादयति ।

तत्रैव संस्कृति-शिक्षाधोविधा वर्तते—

चाण्डाली—

सर्वं खलु भवति लोके लोकं सुखसंस्थितानां ।

विनिपन्नितानां नराणां प्रियकारी दुर्लभो भवति ॥ १०.१५

न खलु वयं चाण्डालाश्चाण्डालकुले जातपूर्वा अपि ।

येऽभिभवन्ति साधु ते पापास्ते च चाण्डालाः ॥ १०.२२

स्वतन्त्ररूपेणानि पात्राणि मृच्छकटिकस्य दशमेऽङ्के स्वविचारान्
प्रकटयन्ति । चाण्डाली चारुदत्तश्च सह गच्छन्ति किन्तु तत्र चाण्डाली
परस्परमानपनः । तयोर्वचनमश्रुत्वेवानेकश्चारुदत्तः स्वविचारान्
प्रकटयति । तथा हि—

चारुदत्तः — (सनिर्वेद स्वगतम्)

मल्लशतपरिपूतमित्यादि । १०.१२

इति शम् ।

प्रमुखा लक्षणग्रन्थाः

- १ भरत. — नाट्यशास्त्रम्, अभिनयभारतीसहितम् । भायकवाड ओरियण्टल सीरीज, बडोदा ।
- २ धानन्दवर्धन — छन्द्यालोकः अभिनवगुप्तकृतलोचनसहितम्, चौखम्भा विद्यामवन, वाराणसी, १९७९ ।
- ३ कृतकः — ब्रह्मोक्तिजीवितम्, बर्नाटिक यूनिवर्सिटी, चारवाड, १९७७ ।
- ४ पञ्चमः — दशरूपकम्, धनिककृतावलोकसहितम्, अडयारलारप्रेरी, अडयार, १९९८ ।
५. सागरनदी—नाट्यशास्त्ररत्नकोशः, चौखम्भा एस्टेट सीरीज, १९७२ ।
- ६ भोजः — (१) शृङ्गारप्रकाशः, संपादकः जोषयार, मंसूर, १९६३ ।
(२) सरस्वतीवृत्ताभरणम्—बाबोहिन्दूविश्वविद्यालय, वाराणसी, १९७९ ।
- ७ लोमेन्द्रः — जीविमविचारचर्चा, वाराणसेय संस्कृत-संस्थान, वाराणसी, १९७४ ।
- ८ मम्मट — काव्यप्रकाश, मण्डारकर-ओरियण्टल इन्स्टीट्यूट, पुणे, १९५० ।
- ९ रामनाथ गुणचन्द्रः — नाट्यदर्पण, गा० ओ० सीरीज, बडोदा, १९५९ ।
१०. शारदात्मयः — भावप्रकाशनम्, गा० ओ० सीरीज, बडोदा, १९६० ।
- ११ विभवनाथः — साहित्यदर्पण, निगमसागर प्रेस ।
१२. सिंहभूपालः — दशार्थवमुष्मकरः, सरस्वत-परिषद्, विश्वविद्यालय, सागर, १९६९ ।
१३. विप्रदासः (शुक्लपण्डित) सङ्गीतचन्द्रिका, जस्मानिया यूनिवर्सिटी, हैदराबाद, १९०४ ।
१४. पण्डितराओ जयराय — रसगङ्गाधर, निर्भयसागर प्रेस ।
१५. रामकृष्णकवि — संपादकः भरतकोश, मुम्बई राममनोहृष लाल, नई दिल्ली, १९८३ ।

प्रमुखा लक्ष्यग्रन्थाः

१. भासनाटकचक्रम्—सम्पादकः सी आर देवघर ।
२. कुण्डमाला—सम्पादकः के. के. दत्त ।
३. मृच्छकटिकम्—निर्णयसागर प्रेस ।
४. मुद्राराक्षसम्—मोतीलाल बनारसी दास ।
५. मालविकाग्निमित्रम् } सम्पादकः प्रो० रेवाप्रसादो द्विवेदी, काशी हिन्दू-
६. विद्धमोक्षायम् } विश्वविद्यालय, वाराणसी, १९७६
७. अभिज्ञान शाकुन्तलम् }
८. त्रियदासिका—निर्णयसागर प्रेस ।
९. एतावती ,
१०. नागार्जुनम् ,
११. वेणीसंहारम् ,
१२. महावीरचरितम्—बीछम्मा विद्याभवन, वाराणसी ।
१३. मालतीमाधवम्—लोकभारती, प्रयाग ।
१४. उत्तरदामोदरम्—विश्वविद्यालय-प्रकाशन, वाराणसी ।
१५. मोक्षरथपूजाश्रमणि—बीछम्मा विद्याभवन, काशी ।
१६. बालरामायणम्—बीछम्मा सुरभारती प्रकाशन ।
१७. बालभारतम्—निर्णयसागर प्रेस ।
१८. विद्वत्सालमञ्जिका ,
१९. कर्पूरमञ्जरी ,
२०. चम्पकीशिवम्—विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला, काशी ।
२१. प्रबोधचन्द्रोदयम् ,
२२. रत्नवदन्तुलीयम्—मनलोदयम् प्रेस, बिचूर ।
२३. सत्यहृदिचन्द्रम्—निर्णयसागर प्रेस ।
२४. मोहुराजपराभवम्—मायकवास ओरियण्टल सीरीज, बड़ौदा ।
२५. प्रबुद्धशैल्लेयम्—आत्मानन्द समा, भावनगर ।

- २६ घर्माभ्युदयम्—आत्मानन्दसभा, भावनगर ।
 २७ उत्साहराघवम्—गायकवाड ओरियण्टल छीरीज, बडौदा ।
 २८ हम्मीरमदमदनम् " "
 २९ दूताङ्गदम्—निर्णयसागर प्रेस ।
 ३०. संस्त्वसूर्योदयम्—अडवाच लाइब्रेरी, गद्रास ।
 ३१ गङ्गादासप्रतापविलासम्—गायकवाड ओरियण्टल छीरीज, बडौदा ।
 ३२ शमामृतम्—आत्मानन्दसभा, भावनगर ।

Reference in English

1. Allardyce, Nicoll (1) The Theory of the Drama
 (2) The World Drama
2. Millett ; The Art of The Drama
3. Sobel, Bernard The Theatre Handbook, 1940
4. Styan Dramatic Experience
5. Bowers, Faubion : The Theatre of The East 1950
6. The Oxford Companion to Theatre
7. Keith, A B : The Sanskrit Drama 1939
8. Wilson, H., Theatre of the Hindus 1950
9. Clark, H : European Theories of The Drama 1947
10. Raghavsa, V Bhoja's Srngara Prakasa 1978.

शब्दानुक्रमिका

अग्निगृहम् ७५	अभिनयकाणवधिः ४६१
अङ्क २३	अभिनयनियोगः २८८
(-विधानम्) ४५३	अभितारिका २३२
अङ्गुष्ठे ६४	अभासः २०३
अङ्गुलीति ४००	अर्धजवनिका ३९५
अङ्गुलि ६४	अर्धबिंदूवकः १६४
अङ्गुलीयकम् १२९, ४००	असंवादः ३३८
अज्ञातनायकत्वम् १८५	आहस्मिक-ध्वजः १८१
अतिभावकम् ४६४	आकाशपुरुषः ४३१
अतिवाक्यक्रियोपेतम् ४६३	आकाशयात्रम् ३७६
अतिवृत्तादिकम् ४६४	आकाशवाणी २८६
अद्वयार्थप्रकटनम् ४०७	आकाशे ३८०, ४३२
अथममादः ८७	आलेपसह संवादः ४१८
अधिदेवताः २३०	आमसिद्धः २२३
अज्ञातकीयतत्त्वानि ४६९	आत्मनिवेदनम् ४६१
अनामकपुरुषः ९८७	आत्मपरिचयः ३४०
अनुनायक २००	आत्मन्धीय १२१
अन्तःपठ ३८१	आधमः १७५
आशयि १६८	आधमकमा ३३३
अन्तर्यवर्तिता ३८१	उत्तरादिका ३३
अभ्युपगमभावनम् ३३९	उत्तमनायक ८७
अन्वितियम् ४५३	उदग्मा ३२४
अपटोलेयः ३८५, ३९१	उद्यानपालिका ३३८
अपलापः ४२३	उत्तमतावरणम् १६७
अपवादः १२६	उपनयः ३३९
अपवाहितम् ९७	उत्तरकम् ४५०, ४५१
अप्रस्तुतप्रकाशः ४१७	उपामययोग ४५
अपरा २५१	

ऊर्ध्वतकम् ४२६

ऊहम् ४६

ऊर्ध्व ३७

ऊर्ध्वप्रयोगः ४६३

ऊर्ध्वः २२७

ऊर्ध्विका २२३

एकोक्तिः ११०, १७९, २८४

ऐन्द्रकान्तिप्रयोगः ४६३

और्ध्वम् ३१२

कदम्बा २९२

कदम्बाविभागः ३७४

कञ्जुकी २०६

कदाश ६

कदाविश्रामम् ४५६

कदाशब्दसमूहः ३२८

कदाशब्दसमूहः १७६

कपटनाटकम् ३२६

कजाटिकलहः ३१६

कर्मसूत्रः २२६

काण्डकपठः ३८१

कापालिकः २२९

कापालिकी २४४

कामेष्टी ४५२

कामकालः १३०

कार्मणीयम् ४०३

कालापेक्षा ४०४

कालावधिकनाटकधर्मी ४६२

कर्मसूत्री ३७२

किदा २२६

कुसुम्भम् १६५

कुम्भः २२४

कूटकाटक २२७

कूटनीतिकथा ३१७

कूटपादादः १५७

कापणक २२९

गणिका २३२

गणः १८२

गन्धर्वः २४८

गर्भनाटकम् २८६

गर्भाङ्कः ३६०

गुणचरः २२४

गेटे ३५०

ग्रीकप्रथायाः ४७०

घटवाक्यालोकः ४०९

घटनाप्रभावावधारणम् २७९

अनुवर्णनायाः ३५१

अविश्रामम् १०७

आण्वाळ २३४

आरण २३२

आरणी २२३

आशी ५१

चित्तजवनिका ३९४

चेदः २१७

चेटी २३४

छायावर्णम् १९१

छायावर्णम् ३२७

छायावर्ण सवादाः

छायावर्णोक्तं नाट्यधर्मी ४६४

जनान्तिकम् १७, ३०१

जवनो ३८१

जातमार्गः ३७९

परिचायिका २२४
 परिवर्तन २४४
 परिचय २४४
 परिवेष्टा ४२७
 पर्वतशिखरम् ३७६
 पद्यपद्यम् १२१, ३६१
 पात्रपरिचय ४४६
 पात्रप्रवेश ४६१
 पात्रविह्वलना ४०४
 पात्रसंज्ञा ३६८
 पात्रपद्यम् १३०
 गिरि. २४८, १९८
 गीतमद ३०६
 पुत्र १९
 पुत्रम् ३२०
 पुत्रोद्भविका ३२१
 पुत्रीहितम् ३०६
 पुत्रनीतिका ३६
 पुनरुद्भावधारणम् ४९
 पूर्वभूवना ७
 प्रकटी ४३
 प्रकाशम् १०४
 प्रकृतप्रकाशनात्मिका २१२
 प्रणिनि २२७
 प्रसिद्धिका २२६
 प्रसिद्धिस्तम्भः ३२६
 प्रसिद्धी ३८१
 प्रसिद्धा २२०
 प्रसिद्धी २४२
 प्रसीध ४६३
 प्रसुप्तप्रसिद्धिम् ४१५
 प्रसादम् ४१

प्रसन्नपद्यम् ३७५
 प्रसन्नपद्य ३१
 प्रसन्नपद्य ४२३
 प्रसन्नपद्यम् ३२६
 प्रसिद्धि ३०३, ३०६
 प्रसिद्ध ३८४
 प्रसिद्ध २७२
 प्रसिद्ध-विश्रम्भकी ३४१
 प्रसिद्धकोटारणम् ७४
 प्रसिद्धि २२४
 प्रस्तावना ५१, ५४
 प्राक्कल्पित ४४१
 प्राक्कल्पित ३५६
 प्रेक्षा ३५५, ३२७

फाट ४५१

फर्नादि ३५०
 फर्नादि ४५१
 फर्नादिमिन्नम् ३६७
 फर्नादि ४५३
 फर्नादिमिन्नता ४०

फर्ना २१८
 फर्नादिमिन्नता २८४
 फर्नादिमिन्नता ४०६
 फर्नादिमिन्नता ३९४
 फर्नादिमिन्नता ७
 फर्नादिमिन्नता ४२२
 फर्नादिमिन्नता ३०३
 फर्नादि २२९
 फर्नादिमिन्नता ४१२
 फर्नादि १९८

संभट्टः (सर्वसाधारणः) ४६४
 मनस्वितापूर्वोपनिषत् २६४
 मन्त्रः २०२
 महाभारतः ५१
 महाप्रलयः ४३
 माधुर्यसन्निधौ ४१६
 मानसिकस्थितिवर्णनम् २६२
 मित्रम् २००
 मित्राचारः ३०७
 मित्राभाषणम् १६१
 मित्राभिप्रायः १७३
 मित्राविष्कारः २४
 मुखशिवनका ३९८
 मुनिवर्णनम् २९
 मूर्तिमन्तोरथादयः ४६५
 मृगया २६
 यमुनाहवा ३७६
 ययनिष्ठा ३८१
 ययानम् २९९
 ययनी ३८१
 ययानपथः ३१
 युगपत् सन्निधौ
 मृदुतिविरम् ३७६
 योगीश्वरी ४४
 रत्नपुष्पः २२४
 रत्नहारम् ६१
 रत्नगीठम् १८, ३८३
 रत्नमण्डपः ३७७
 रत्नविधानम् ३७७
 रत्नशिला १८
 रत्नगोपम् १८, ३८३

रथादिः ४६४
 रथानुरूपसन्दर्भः ४२७
 रहस्यनिवेदनम् ३०५
 रहस्यवरक्षणम् २८०
 रहस्यविन्यासः २८०
 राधसः २४८
 राजा १६३
 राजप्रासादः ३७
 राजमाता २३३
 राज्ञी २२९
 रूपम् ४५०
 रुराभेदा ४५२
 रुरासीन्दर्यम् ३५
 रोपणम् १५६
 रोगणालङ्कारः ३५
 रता २५६
 —वृत्तादयः १२४
 लोचप्रतिष्ठा ४६८
 लोचशिल्पः, कविः ३४८
 लोचोपदेयजननम् ३४९
 लोचोभेदाः ४२२
 लोचनम् १४८
 लोचनली ३७५
 लोचनशिल्पः २५४
 लोचनः २५७
 लोचनयोजना ४००
 लोचनप्रतिष्ठा २६
 लोचनविधानम् ४५६
 लोचः ४७३
 लोचनसः ४०४
 लोचनसः ४०७

विटा २१४

विदूषकः २१०

विप्रमुखा मीयिका २३१

विलोमपद्यनम् १६६

विकर्मकः १५, २७१

वीरसहाय २०१

वृत्तम् ८५

(—वृत्तम्) ४५७

वृत्तिविधानम् ३५५

वेण्या ३५६

वैतालिका २२२

वैषम्यनिधानम् २७३

व्यभिचारिवृत्तम् ८४

व्यावसायिकभाषा १५५

शकाका २१६

शकारीय वैषम्यम् १४८

शाप २८२

शिष्टाचारः १११

शिष्या २२०

शोधनकः २२१

शब्दम् ४५, ४६७

शब्द-द्वयम् ४४

सवरणम् २८०

सरम्भकार्यम् ७

सपादनैपुण्यम् ४१३

सविधातकम् ४०१

सखी २४०

सखीय ४२९

सचिवः २०२

सज्जामृमि ३७७

सज्जादानम् १६५

सत्क्रिया ३२

सत्त्वोदात्तम् ४६६

सन्धि २

सन्वयम् १, २०६

सन्वयान्तरम् १

समास्थानम् ३१८

समान जयः ४१७

समुदाधारः १९७

समुदाचारनिर्देशः ३००

समुद्रगृहकम् ३७४

सम्प्रोक्तभाषा २७८

सर्वसाधारणनाट्यमण्डप ४६

सहचरी २४०

सहचरकृता ४१९

सहृदयत्वम् ४३५

सारथि २०२

सिद्धजना २५०

शुभाकार २२०

शुक्रमासः ३५५

शुभरक्तचिह्ना ४७१

शुभनिर्देशनम् ४२१

सूच्यम् ४७

सूतः २०४

सेवापतिः २१५

सेवका ३१९

स्त्रीधामम् ४६१

स्थापकः ५१

स्थापना ४१२

स्वकार्यवर्धनम्

स्वगतम् ९७, ३१५, ३४२, ४१८

हृदययोगः १४५

हृदयनिर्मलीकरणम् ३६२

१११०१